

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI: MUSUL,
BAĞDAT VE BASRA ÖRNEKLERİ
1908 – 1918**

DOKTORA TEZİ

Fakhr Ale ABABAKR

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU

KASIM – 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI: MUSUL,
BAĞDAT VE BASRA ÖRNEKLERİ**
1908 – 1918

DOKTORA TEZİ

Fakhir Alee ABABAKR

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

“Bu tez sınavı 25/11/2020 tarihinde aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU	Başarılı
Doç. Dr. Turgut SUBAŞI	Başarılı
Doç. Dr. Cengiz MUTLU	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Nesrin KENAR	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN	Başarılı

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLMİLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1
Öğrencinin		
Adı Soyadı	:	Fakhr Alee ABABAKR
Öğrenci Numarası	:	d146012009
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Osmanlı Yakınçağ Tarihi
Programı	:	☐ YÜKSEK LİSANS ☒ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI: MUSUL, BAĞDAT VE BASRA ÖRNEKLERİ 1908 – 1918
Benzerlik Oranı	:	% 1
SOSYAL BİLMİLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,		
☐ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.		
25/11/2020 İmza		
☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafıma yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.		
Bilgilerinize arz ederim.		
...../...../20.... İmza		
Uygundur		
Danışman Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU Tarih: 25.11.2020 İmza:		
☐ KABUL EDİLMİŞTİR ☐ REDDEDİLMİŞTİR EYK Tarih ve No:	Enstitü Birim Sorumlusu Onayı	

ÖNSÖZ

“Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Akımları: Musul, Bağdat ve Basra Örnekleri 1908 – 1918” ismiyle, tarihe katkı sunmayı amaçlayarak hazırladığımız bu çalışmada, sona ulaşmanın mutluluğunu yaşıyorum. Bilvesile, öncelikle, bu konuyu seçmemi sağlayan, bana danışmandan öte ilgi ve sabır gösteren, kıymetli hocam Prof. Dr. Ebubekir Sofuoğlu’na sonsuza kadar müteşekkirim. Çalışmanın her aşamada takibini yaparak, yol göstericilikleri ile ortaya koyulmasını mümkün kılan lisans ve yüksek lisans hocam Prof. Dr. Halil Ali MURAD ve Doç. Dr. Osman Ali’ye şükranlarımı sunarım. Ayrıca, eğitimde bu aşamaya gelmemde emeği olan, Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü başta olmak üzere, bütün hocalarıma en kalbim duygularıyla vefa borcum daimdir. Tezin ortaya koyulmasında faydalandığım, kıymetli arkadaşlarım, Rust VALİ, Raviyar CEBBARİ ve Hamza Semih VURAL’a teşekkür etmeliyim. Ayrıca, süreç boyunca, benimle geçirecekleri zamandan feragat eden ve bana birçok açıdan destek olan, anneme ve aileme minnettarım. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi ve Sakarya Üniversite Kütüphanesi yetkililerini, belgesel kaynak oluşturmaları ve nezaketleri açısından takdir etmeliyim. Uzun soluklu bu çalışma sürecinde, zorlukları kolay kılacak, moral ve destek aldığım tüm yakın arkadaşlarıma teşekkür ederim. Maddi manevi destekleri ile her zorlukta ve sevinçte yanımda olduklarını hissettiğim ablalarım ve ailemin fertlerine hürmetlerimi sunarım.

Fakhir Alee ABABAKR

Sakarya / 2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I: OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜNCESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE OSMANLI İDARESİNDE IRAK VİLAYETLERİ	9
1.1. Irak Vilayetlerinin Coğrafi ve İdari Konumu	9
1.2. Milliyetçilik Teriminin Menşei ve Milliyetçilik Fikrinin Gelişmesinin Nedenleri .	15
1.2. 1. Millet ve Milliyetçilik Düşüncesi Terimleri.....	15
1.2. 2. Milliyetçilik Fikrinin Ortaya Çıkış Süreci.....	18
1.2. 3. Milli Medeniyetlerin Tarihi Kavgası.....	21
1.2. 4. Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Fikrinin Gelişim Süreci.....	22
1.2.4. 1.Osmanlı Devleti'nde Tebaa Hakları	22
1.2.4. 2.Osmanlı Coğrafyasında Milliyetçiliğin Ortaya Çıkış Süreci ve Yayılma Sebepleri	24
BÖLÜM II: II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ IRAK VİLAYETLERİNİN DURUMU VE MİLLİ DÜŞÜNCENİN YENİDEN CANLANMASININ NEDENLERİ	40
2.1. 1908 Meşrutiyetinden Önce Irak Vilayetlerindeki Sosyal Durum	41
2.1. 1. Göçebe kabileler.....	44
2.1. 2. Yerleşik kabileler	45
2.1. 3. Şehirliler	46
2.2. 1908 Ayaklanmasından Önce Irak Vilayetlerinin İktisadi Durumu	48
2.2. 1. Dahili iktisadi yapı	48
2.2. 2. Harici iktisadi yapı	54

2.3. 1908 Ayaklanmasından Önce Irak Vilayetlerinde Milli Düşüncenin Çıkış Nedenleri	57
2.3. 1. Arap Milliyetçilik Düşüncesinin Yükseliş Nedenleri.....	58
2.3. 2. Kürt Milliyetçilik Düşüncesinin Ortaya Çıkma Nedenleri.....	66
2.4. 1908 Öncesi Irak Vilayetlerinin Milliyetçilik Hareketlerinde Misyonerlerin Rolü ve Etkileri	74
BÖLÜM III: IRAK VİLAYETLERİNDE MİLLİYETÇİLİK FAALİYETLERİ VE OSMANLI DEVLETİ’NİN TUTUMU (1908 – 1914)	85
3.1. 1908 Meşrutiyetinin Irak Vilayetleri Üzerindeki Milliyetçilik Hareketlerine Etkisi (1908 – 1914)	86
3.1. 1. 1908 Meşrutiyetinin Milliyetçilerin Tutumları Üzerindeki Etkileri.....	86
3.1. 2. 1908 Meşrutiyetinin Gazetecilik ve Milliyetçilik Alanına Etkileri.....	92
3.1. 3. 1908 Meşrutiyetinin Eğitim ve Milliyetçi Düşünceye Etkileri	100
3.1. 4. İttihat – Terakki Politikalarının Milliyetçilik Düşüncesi Üzerindeki Etkileri	103
3.2. Irak Vilayetlerinde En Önemli Milli Cemiyetler ve Örgütler (1908 – 1914).....	107
3.2. 1. Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Örgütleri (1908 – 1914)	108
3.2.1. 1. Kahtany Cemiyeti:	112
3.2.1. 2. Arap Gençlik Cemiyeti (Camia El-Arabiya El-Fetat).....	113
3.2.1. 3. Bağdat Milli Bilim Cemiyeti	113
3.2.1. 4. Basra Reform Cemiyeti.....	114
3.2.1. 5. A’hd Cemiyeti:.....	115
3.2. 2. Kürtlerin Milliyetçi Cemiyetleri ve Kuruluşları (1908 – 1914).	118
3.3. Irak Vilayetinde Milliyetçilik Hareketleri ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu (1908 – 1914).....	119
3.3. 1. Arapların Milliyetçi Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu (1908 – 1914).....	120

3.3. 2. Kürt Milliyetçilik Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu (1908 – 1914)	132
BÖLÜM IV: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN IRAK VİLAYETLERİNİN MİLLİYETÇİ HAREKETLERİNE ETKİSİ (1914 – 1918)	141
4.1. 1914 – 1918 I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Konumu ve Irak Vilayetlerinin İşgali	141
4.1. 1. Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşı Olaylarındaki Yeri	141
4.1. 2. Irak Vilayetlerinin İşgali ve Halkın İşgale Karşı Tutumu (1914 – 1918)	144
4.1.2. 1. Basra Vilayetinin İşgali	144
4.1.2. 2. Bağdat Vilayetinin İşgali	148
4.1.2. 3. Musul Vilayetinin İşgali	150
4.2. İngiliz Politikalarının Üç Irak Vilayeti Üzerinde Milliyetçi Etkileri (1914 – 1918)	153
4.2. 1. Hizmet ve Yönetim Alanındaki İngiliz Politikası	154
4.2. 2. İktisadi Alanda İngiliz İşgal Politikası	156
4.2. 3. Adalet ve Sosyal Alanlardaki İngiliz Politikası	157
4.2. 4. Gazetecilik Alanındaki İngiliz Politikası	159
4.3. Irak'ın Üç Vilayetindeki Halkın ve Milliyetçi Örgütlerin Faaliyetleri ve Tutumları (1914 – 1918)	163
4.3. 1. Irak Vilayeti Halkının Milliyetçi Faaliyet ve Tutumları	163
4.3. 2. Cemiyet ve Kuruluşların Milliyetçi Faaliyet ve Tutumları	168
4.3. 3. Milliyetçi Arap Memurların Milliyetçi Faaliyet ve Tutumları	173
4.4. Osmanlı Devleti'nin Milliyetçi Hareketlere Karşı Tutumu (1914 – 1918)	178
SONUÇ	181
KAYNAKÇA	188
EKLER	212
FOTOĞRAFLAR	232

ÖZGEÇMİŞ	268
----------------	-----

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Dr.	: Doktor
Vd.	: Ve diğerleri
Ek	: Ekler
H	: Hicrî
Haz	: Hazırlayan
M	: Miladi
Nu	: Numara
S	: Sayfa
P	: Page
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
Vb.	: Ve benzeri
Yy	: Yüzyıl

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☐	Doktora	☒
Tezin Başlığı: Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Akımları: Musul, Bağdat Ve Basra Örnekleri 1908 – 1918			
Tezin Yazarı: Fakhir Alee ABABAKR		Danışman: Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU	
Kabul Tarihi: 25.11.2020		Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 268 (tez)	
Anabilim Dalı: Tarih			
Osmanlı Devleti, birçok etnik gruptan oluşan bir devlettir. Bu nedenle, XIX. yüzyılda, milliyetçilik akımlarının baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte birçok millet bağımsızlığını, dil, ırk, kültür, milli ve coğrafi sınırlar temelinde ilan etmiştir. Milliyetçi talepler döngüsü, XX. yüzyılın başlangıcına ve 1908 Anayasası'na kadar gelişmiştir. Bu süreçte bir çok ülke Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını ilan etmekle birlikte Osmanlı Devleti coğrafyasından ayrılmıştır. 1908 Anayasası'nda meydana gelen olay ve değişiklikler ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini takiben, büyük ölçüde Araplar da Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık ve ayrılık hareketlerine başlamışlardır. Musul Vilayetinin, halkının büyük bir çoğunluğunun Kürt olmasına rağmen, diğer milliyetçi hareketlerin, bağımsızlık ve ayrılık çağrısında bulundukları bu dönemde, bağımsızlık yönünde bir talepleri olmamıştır. Bilakis, Araplar ile kültürel farklılıkları nedeniyle, Araplara değil, Osmanlı Devleti'ne destekleri ve bağlılıkları artmıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler, Irak devletini işgal etmiş ve Musul vilayeti de Irak coğrafyasına dahil edilmiştir. Bu konular çerçevesinde, bu çalışmayı hazırlamanın amacı, Irak vilayetlerinde milliyetçi düşüncüyü etkileyen faktörleri araştırmak ve ortaya çıkarmaktır. Osmanlı Devleti'nde isyana ve yeniden uzlaşmaya yol açan meseleleri ve bu meselelerin farklı yönlerini tartışmaya açmaktır. İsyen eden milliyetçi grupları ve onların, yeniden Osmanlı'ya dönüşlerini, siyasi, dini ya da yalnızca milli nedenler yüzünden mi olduğunu anlamaya çalışmaktır. Bu çalışma, milliyetçi düşüncenin boyutlarını araştırmak, bu üç Irak vilayetinin olay ve faaliyetlerini, halkının durumunu ve taleplerini değerlendirmek için ortaya konulmuştur.			
Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Milliyetçilik Akımları, Irak, Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☐	Ph.D.	☒
Title of Thesis: Nationalism Movements In The Ottoman State: Mosul, Baghdad And Basra Examples 1908 - 1918			
Author of Thesis: Fakhir Alee ABABAKR		Supervisor: Professor Doctor Ebubekir SOFUOĞLU	
Accepted Date: 25.11.2020		Number of Pages: vii (pretext) + 268 (mainbody)	
Department: History			
The Ottoman State is a state consisting of many ethnic groups. Therefore, in the 19th century, it has faced the pressure of nationalist movements. In this process, many nations declared their independence on the basis of language, race, culture, national and geographical boundaries. The cycle of nationalist demands developed until the beginning of the twentieth century and the 1908 Constitution. Many countries declared their independence from the Ottoman Empire and they left the Ottoman Empire geography. Following the events and changes in the Constitution of 1908 and the outbreak of the First World War, the Arabs, to a large extent, has begun the independence and separation movements from the Ottoman Empire. Although the majority of the Mosul Province was Kurdish, they did not make any demands for independence during this period when other nationalist movements called for independence and separation. On the contrary, due to their cultural differences with Arabs, their support and loyalty to the Ottoman Empire increased, not to the Arabs. However, after World War I, the British occupied the Iraqi state and Mosul province was included in the Iraqi geography. Within the framework of these issues, the purpose of this study is to discover and reveal the factors affecting nationalist thought in Iraqi provinces. And it aims to open the issues that led to reconciliation and rebellion in the Ottoman Empire and the different aspects of these issues to discussion. It is trying to understand whether the nationalist groups that rebelled and their return to the Ottoman Empire were due to political, religious or just national reasons or not. This study has been put forward to investigate the dimensions of nationalist thought, to review the events and activities of these three Iraqi provinces, the situation and demands of their people.			
Keywords: Ottoman State, Nationalism Movements, Iraq, Mosul, Baghdad and Basra provinces			

GİRİŞ

1299 yılında kurulan Osmanlı Devleti, 1923 yılında sona ermiş, yani bu tarihler arasında, 624 yıl boyunca hüküm sürmüştür. Bu süre içerisinde, kontrol altında tuttuğu topraklar yirmi dört milyon kilometrekareyi bulmuş; bu haliyle, tarihin örneğini az kaydettiği parlak bir geçmişe sahip olmuştur. Bu kadar geniş bir coğrafyayı, yüzlerce yıl elinde bulunduran Osmanlı Devleti, içerisinde farklı milletlerin yaşadığı bir mozaği de, huzur içinde muhafaza etmeyi başaramamıştır.

Bu şekilde yüzlerce yıl, farklı milletlerden, farklı inanışlardan ve farklı lisanlardan halklar, huzur içerisinde yaşamış ve Osmanlı Devleti çatısından ayrılma türü arayışlara girmemişlerdir. Fakat 1789 Fransız İhtilali'nden sonra, milliyetçilik hareketlerinin küresel çapta genişlemesi, Osmanlı topraklarında da kendini hissettirmiştir. Başta Avrupa olmak üzere, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Osmanlı'da da farklı milletler, Fransız İhtilali etkisi altında, kendi devletlerini kurma ve bağımsız olma arayışlarına girmişlerdir. Bu konunun, ele alınması gereken bir sorun olduğu göze çarpmış ve bu tezde de bu nokta ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu durumun yanı sıra, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık isteği ile ayrılmak isteyen milletler, bağımsızlık taleplerini gündeme getirmekle birlikte, Osmanlı Devleti'ni tebasını kötü yönetmekle eleştirmişlerdir. Halbuki Osmanlı Devleti, 1789'a kadar, yaklaşık 500 yıl, aynı idari düzeni devam ettirmiş olmanın yanında, yönetiminde, 1789 öncesi ve sonrasında ciddi değişiklikler olmamıştır. Bu noktadan hareketle, Osmanlı Devleti'nin yönetimine, adli, hukuki, idari ve mali düzenine itiraz ettiğini söyleyen ulusların, 1789 öncesine de itiraz etmeleri gerekmektedir. Yani, Osmanlı Devleti'nin kötü yönetimi, vergilerin yüksekliği ve yapılan usulsüzlükler gibi konularda, ileri sürülen bu itirazların, 1789 öncesi için de ileri sürülmesi gerekmektedir. Fakat, tarihte farklı örnekleri görüldüğü gibi, 1789 öncesinde birtakım ihmallerin, yanlışların, usulsüzlüklerin dışında, Osmanlı'dan ayrılmak istemeyen milletler, 1789 sonrasında Osmanlı Devleti'ne, adaletsizlik, vergi dağılımı ve ağır vergilerin tayini gibi itirazlarda bulunmuşlardır. Osmanlı düzeni değişmemiş, 1789 öncesinde de, 1789 sonrasında da aynı olmuştur. Yani, 1789 sonrası Osmanlı Devleti'ne yapılan isnadların, adaletsiz uygulamalar, ağır vergiler, Osmanlı'nın egemenliği altındaki toprakları geri bırakması türü şikayetlerin, 1789 öncesinde de olması gerekmektedir. Öte yandan Osmanlı devleti 18. ve 19 yüzyıllarda mali, diplomatik, askari, siyasi ciddi sorunlar yaşamış ama bu sorunların bazıları daha

önceleri daha ciddi boyutlarda olmasa da yaşanmış olmasına rağmen, gayri Müslim unsurlar bu sorunlara dayalı olarak Osmanlıdan bağımsızlık taleplerini dile getirmemişlerdir.

Tarihe bakıldığında, 1789 sonrası dönemde dile getirilen bu itirazlar, 1789 öncesinde yok denecek miktardadır. Bu konunun, ele alınması gereken bir sorun olduğu görülmektedir. Yüzlerce yıl Osmanlı Devleti idaresinde yaşayan milletler, 1789 öncesinde, bu itirazları, bu haksızlıkları kendince dile getirmemişler, tam tersine Osmanlı yönetimi altında, huzur içerisinde yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Hatta Mora'da, "Kardinal külahı görmektense, Osmanlı sarığı görmeyi" tercih edecekleri şeklinde, Hristiyan dinindeki yönetimleri bile istemeyecek kadar, Osmanlı Devleti'ne sarıldıklarını beyan etmişlerdir. Fakat buna karşılık, 1789 Fransız İhtilali sonrası, milliyetçilik fikirleri ortaya çıktıktan sonra, bağımsızlık isteyen devletler, daha önce hiç bahsini bile yapmadıkları, idari usulsüzlükler, Osmanlı yönetiminin yapmış olduğu adaletsizlikler, ağır vergiler türü iddiaları dile getirmeye başlamışlardır. Çözülmesi gereken sorun burası olmuş ve bu tez çalışmasında da bu noktaya odaklanılmıştır.

1789 sonrası, milliyetçilik taleplerinin ve bağımsızlık isteklerinin aşikare olduğu ortadadır. Fakat milliyetçilik taleplerini desteklemek adına, gerçekte karşılığı olmayan, Osmanlı yönetimine yapılmış suçlamaların, tarihi gerçeklere dayanmadığı düşünülmektedir. Bu noktada, Osmanlı idaresinde görülen sözde zulümleri ve vergi adaletsizliklerini, bağımsızlıkları ele geçirme ve milletlerin bağımsızlığı temelinde, organize etme amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. Bu tez çalışmasında bu noktalar ele alınacaktır.

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti, siyasi ve idari sınırlar açısından, Dünyanın en güçlü ve en ünlü devletlerinden biriydi. Dünyanın üç kıtasında, Avrupa, Asya ve Afrika'da geniş toprakları ve bölgeleri vardı. Bu bölgelerdeki Müslümanların maddi ve manevi çıkarlarını temsil ediyordu. Bir çok millet ve dini azınlık, Osmanlı Devleti'nin yasaları ve faaliyetleri altında, yüzyıllarca, sorunsuz olarak yaşamışlardır. Farklı milliyetlerden oluşan tebaanın, günlük hayatta sıkı ilişkileri olmuş ve aralarında etnik köken sorunları olmamıştır. Çünkü Osmanlı, haklarını gözetmek Padişahın boynunun borcudur manasında gayri müslim ahaliye zımmi statüsünde bakar ve haklarını korurken hangi etnik kökenden olursa olsun Müslüman halklarla da kendisinin aynı kökenden olduğuna inanıyordu. Kur'anı Kerim'de, 6/En'âm 161 ayetinde geçtiği şekliyle "millet" kavramını, "din" anlamına kullanıyordu. Bu nedenle de Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Gürcü vs halklara Müslüman

olmaları şartıyla, ayette belirtildiği gibi aynı dinden olma anlamında İslam ahali, ifadesiyle aynı milletten olma manasına tüm Müslüman halklara, ırk temelli farklı bakış açısı taşımıyordu.

Bu durumun da etkisiyle, asla Osmanlı Devleti'nden ayrılma ve bağımsızlık gibi düşünceler içine girmemişlerdir. Öte yandan, 1789 yılında vuku bulan Fransız İhtilali ve küresel değişimlerden sonra, bir dizi yeni fikir ve milli akımlar ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerden biri milliyetçilik fikridir. Milliyetçilik fikirleri, birçok ülkede siyasi ve sosyal durumu etkilemiştir. Bu etkilerin neticesinde, özellikle sosyal yapı açısından, çok etnikli olan ülkelerin toprakları, milliyet temelinde bölünmüştür.

Bu minvalde, farklı etnik gruplardan oluşan Osmanlı Devleti de, XIX. yüzyılda milli akımların baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Birçok millet, bağımsızlığını dil, ırk, kültür, milli ve coğrafi sınırlar temelinde ilan etmiştir. Bu milli talepler silsilesi, XX. yüzyılın başlangıcına ve 1908 Anayasası'nın ilanına kadar genişlemiştir. Birçok ülke ve bölge, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanmış ve Osmanlı Devleti'ne bağlı coğrafyalardan milli sınırlar dahilinde ayrılmıştır. Bu süreçte, milli hareketler çerçevesinde, Arap vilayetleri bağımsızlıklarını henüz kazanmamıştır. 1908 Anayasası'yla birlikte meydana gelen olay ve değişikliklerin akabinde ve I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, Araplar da Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdir. Irak vilayetleri de, genel olarak, bu bağımsızlık rüzgarına kapılmıştır. Fakat Musul vilayetinin ciddi bir kısmını oluşturan Kürtlerin, o dönemde bir bağımsızlık talepleri olmamıştır. Bunun nedeni, Araplar ile kültür ve dil farklılıkları nedeniyle, Araplara değil, Osmanlı Devleti'ne sempati ve desteklerinin olmasıdır. Aynı zamanda, toplum içinde milliyetçilik fikirleri yayan aydınların olmaması, halkın, çoğunlukla, şeyh ve alim gibi dini kanaat önderlerinden etkilenmesi, Kürt milliyetçi hareketlerin ilerlememesinde etkili bir durum olmuştur.

Çalışmanın Konusu

Osmanlı Devleti'nin çöküşüne ve yıkılmasına yol açan sorunlar, milliyetçilik akımları çerçevesinde, sebep ve sonuçları ile araştırılmalıdır. Zira, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün etkili nedenlerinden birinin milliyetçi hareketler olduğu bilinmektedir. Milliyetçi hareketler, tüm dünyada ve Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin kendine has özellikleri vardı. Osmanlı Devleti'nin, taşra idareleri dini ve milli ideoloji açısından farklılık göstermekteydi. Taşra idareleri, bu farklılıklar nedeniyle de

Osmanlı Devleti'nden ayrılmışlardır. Balkan milletleri, dini farklılıklarından dolayı ayaklanmalara başlayan milletlerin öncüsü olmuştur. Bu nokta, Müslüman halk tarafından çok dikkate alınmaz, çünkü İslam'ın temel ilkelerine göre, tüm Müslüman milletler kardeştir ve aralarında etnik bir fark yoktur. Fakat daha sonra, İslam'ın bu temel prensibi, Müslüman milletlerin görüşleri ve milliyetçi düşüncelerin etkisiyle, sahip oldukları etnik farklılıklar temelinde değişmiştir. Milliyet-çilik fikirlerinin yaygınlaşması, Müslüman olan milletlerin milli talepleri ve faaliyetleri, bu çalışmanın seçilmesinin ana nedenlerinden biri olmuştur. Bu çalışmada, halkının çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bölgelerde, milliyetçi fikirleri kışkırtan ve harekete geçiren nedenler, ayrıntılı ve tarafsız bir şekilde araştırılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Türkiye ve Irak düzeyinde benzer bir araştırmanın bulunma-masıdır. Farklı kaynaklar ve çalışmalar, bağımsız olarak yazılmış olmalarına rağmen, çok da fazla objektif bir durum ortaya koyamamışlar ve genellikle, bu araştırma gibi tarafsız ve kaynağa dayalı belgeler ortaya çıkarılamamıştır. Bu yüzden, mezkur çalışmalar, bu çalışmada olduğu gibi, Irak milliyetçilik hareketlerini gerektiği şekilde incelememiştir. Arap aydınların, Arap milliyetçi düşüncesi ve milli hareketleri üzerine yazdıkları objektif olmayan yazılar, Kürt yazarların yayınlarında da aynı şekilde ve üslupta, taraflı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak bu çalışma, farklı bir yol ve yöntemle her iki kaynaktan da fayda-lanarak hazırlanmıştır. Bu tez aynı zamanda, Arap ve Kürt milletlerinin milli düşüncelerini ve milliyetçi hareketlerini incelemektedir. Irak'ta milliyetçi hareketin patlak vermesine neden olan faktörler, ayrıntılı ve tarafsız bir şekilde araştırılmıştır. Bu çalışmanın, bir diğer önemli yönü ise, Türk yazarların aksine, Arap ve Irak'lı yazarların görüşlerini kendi kaynaklarından yola çıkarak ortaya koymasındır. Irak'lı, ya da genel olarak Arap yazarlar, Osmanlı Devleti'ni, bu bölgede işgalci ve halka zulüm yapan bir devlet olarak tanımlamışlardır. Bu çalışmada ise, Arap tarihi hakkında, diğer yazarların aksine, farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmıştır. Bu nedenle bu araştırmanın önemi ve özelliği belirgindir. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı döneminde, üç Irak vilayetinin ve mevcut Irak milliyetçi hareketlerinin, tek objektif tarihsel kaynağı olarak görülebilir.

Çalışmanın Amacı

Irak vilayetlerinde milli düşüncüyü etkileyen faktörleri araştırmak ve ortaya çıkarmaktır. Osmanlı Devleti'nde isyana ve yeniden uzlaşmaya yol açan meseleler ve bununla ilgili

yönler incelenmektedir. Bunlar, milliyetçi isyanları, siyasi, dini ya da yalnızca milli olayların nedenleri noktasında, daha fazla ortaya çıkarmak, milliyetçi düşüncenin boyutlarını araştırmak, üç Irak vilayetinin olaylarını ve faaliyetlerini incelemek, halkının durumunu ve taleplerini değerlendirmek ve Irak vilayetlerinin durumunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak şeklinde sıralanabilir.

Bu çalışmanın zorlukları ise, herhangi bir araştırma ve günlük çalışma olarak değerlendirildiğinde, farklı ve çetin problemler ön plana çıkmıştır. Çalışmanın konusunun, nadir ve önemli olması nedeniyle, resmi belgelerden kaynak olarak çok az yararlanılmıştır. Bu konu ile alakalı, Türkçe yazılmış, kayda değer bir kaynağa ulaşılamadığı gibi, üç Irak vilayetinin hiçbirinde, milli hareketle ilgili her hangi bir kaynak bulunamamıştır. Ulaşılan Türk kaynaklarının, Arap milliyetçilik hareketlerini, özellikle Şam bölgesini, daha fazla incelediği ve araştırdığı göze çarpmaktadır. Bu noktada kaynak sorunu, Kürt dilinde yazılan eserler ve Arap yazarların, Arapça kaleme aldıkları kaynaklar araştırılarak aşılmaya çalışılmıştır.

Diğer taraftan, yine en büyük sorunlardan bir diğeri de, kavramlar ve terminolojiyi oluşturmak ve kullanmak olmuştur. Her insanın ve milletin, tarihsel olayları, kendi ideolojisi ve çevresi açısından, kayıt altına aldığına şüphe yoktur. Bu yüzden, yapılan araştırma sürecinde, bir dizi değişik kavram ve terim ile karşılaşmıştır. Örneğin, Arapların gözünde "devrim" kavramı; Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan, milliyetçi ve devrimci, bütün milli hareketler olarak adlandırılmıştır ve Arap aydınları bundan gururla bahsetmektedirler. Ancak bu kavram, Türk yazarların ve Türk tarihçilerin nezdinde, devlete isyan ve ihanet olarak görülmüştür. Bu bağlamda çeşitli ve çok sert üslupta makaleler yazılmıştır. Arap milliyetçilik hareketleri üzerindeki başka bir ifade de "darbe" kavramıdır. Bu kavram, yazarların görüşlerine göre, bazı kaynaklarda iyi bir şekilde yorumlanır, bazılarında ise kötü olarak görülür. Yani bir yazardan diğerine, kavramlara yüklenen manalar değişmektedir. Aynı ülkedeki yazarlar ve araştırmacılar arasında farklı görüşler olduğu ve yazarların, kendi fikirlerine göre bunu ele aldıkları görülmektedir. Bu çalışmada, darbe ifadesi yerine ayaklanma ve isyan kavramları kullanılmıştır. Arap kaynaklarında devrim kavramının benimsenerek kullanıldığı görülür. Genel olarak bu sorun, en karmaşık sorunlardan biri olmuştur. Bu kavram ve kelime, kasten ve belirli bir amaç için yazılmamışsa, hem olumlu hem de olumsuz bir anlam taşıması nedeniyle, çok fazla karışıklık yaşanmasına neden olmuştur.

Gerekli Not: Bu çalışmanın başlığında da olduğu gibi, Irak'ın üç vilayeti, Musul, Bağdat ve Basra işlenirken, bir çok yerde vilayetlerin isimlerini yazmak gerekmektedir. Üç vilayetin isimlerinin yazılması, metni çok uzun ve tekrar yapar hale getireceği için, üç vilayetin adlarını birçok yerde yazmak yerine, sadece "Irak" veya “üç Irak vilayeti” kavramları ile ifade edilmiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Kaynaklar incelendiğinde, çok çeşitli olduğu göze çarpmaktadır. Bu kaynaklar arasında, resmi belgeler, kitaplar, dergiler, gazeteler ve internet üzerinden, Türkçe, İngilizce, Arapça, Kürtçe ve Farsça eserlerden faydalanılmıştır. Gerekli belgeleri elde etmek için, çalışma boyunca, İstanbul'daki Osmanlı Arşiv Dairesi birkaç kez ziyaret edilmiştir.

Kaynakların, milliyetçilik düşüncesi ile çok yakından ilişkisi olmasa bile, araştırma ile ilgili, bazı olayları anlamak için gerekli ve önemli olduğu göze çarpmıştır. Bu süreç içerisinde, Osmanlı Devlet Arşivi'nin, üç Irak vilayetindeki olaylara ilişkin, zengin bilgi ve kayıt içerdiği görülmüştür. Yine, belgelerin yanı sıra, ana kaynak olarak görülebilecek kitaplardan yararlanılmıştır. Türkçe kitaplardan, Selçuk Duman'a ait, “II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandaterliğine Irak (1908 – 1922)” isimli eser, İngiliz mandasına çok fazla dikkat çekmiş ve Irak vilayetlerindeki durum hakkında genel bilgiler vermiştir. Aynı zamanda, Burcu Kurt'a ait, “II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908 – 1914)” isimli doktora tezi, özellikle ilk bölümün yanı sıra, diğer kısımların yazılmasında faydalı olmuş, bahsolunan vilayetlerin, sosyal ve iktisadi durumuna dair iyi bir kaynak oluşturmuştur.

Bu çalışmada faydalanılan ve Musul vilayetinin tarihi üzerine uzmanlaşan bir başka çalışma, “Osmanlı Devleti ve Kürtler” isimli eser, İbrahim Özcoşar ve Şehbal Vali tarafından hazırlanmış ve Musul vilayetindeki durum ve olaylar tartışılmıştır. Mezkur eser, bir dizi farklı ve bağımsız çalışmadan oluşmaktadır. Bu çalışmalardan biri, Şeyh Abdüsselam Barzani'nin hareketidir ve Şeyh Abdüsselam Barzani'nin faaliyetlerini ve olaylarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Tarafsız olduğu söylenebilecek bu eser, Osmanlı kaynaklarını da destekler mahiyettedir.

Bahsedilen bu eserlerin yanı sıra, meşhur olan çeşitli Arap kaynaklarından da faydalanılmıştır. Bunlar arasında, Hassan Kayalı isimli yazarın “el-Harka el-Kavmi el-Arabiya Bia'un el-Osmaniye (1908 – 1918)” çalışması, Vemiz Cemal Ömer Nazmi isimli yazarın “El-Czur El-Siyasa ve El-Fkriya ve El-İctima'ya Lilhakat El-Kuttur El-Arabiye El-İstiklaliya Fi El-Irak” isimli çalışması, Hassan El-A'ttia isimli yazarın, “El-Irak Neşat El-

Devle (1908 – 1921)” isimli çalışması, Şukri Mahmut Nadim isimli yazarın, “Ahval el-Irak Fi Marhala el- Meşrutıye el-Saniye (1908 – 1918)” isimli çalışması ve Abdul Cebbar Hassan El-Cburi isimli yazarın, “El-Ahzab El-Cemiyat El-Siyasiye Fi El-Kuttur El-Irak (1908 – 1958)” isimli çalışması zikredilebilir. Bu kaynaklar, Irak için ansiklopedik mahiyet taşımaktadır.

Bunun yanında, yabancı kaynakların kesin ve faydalı bilgiler içermelerine rağmen, olumsuzluklarının da fazla olduğu görülmüştür. Bu kaynakların en göze çarpan olumsuz tarafı, konu başlıklarında Irak vilayetlerine yer verilmesine rağmen, içerik olarak, genel Arap milliyetçi akımlarından bahsetmeleridir. Bu meyanda, Irak özelinde çok az bilgi içerdikleri söylenebilir.

Irak ve Arap ülkelerinin milliyetçi faaliyetleri ve hareketleri hakkında, Kürt kaynaklarının da aynı yolu izlediği görülmüştür. Kürt kaynakları, Kürt bölgelerindeki genel durum ve Kürt milliyetçi hareketlerinden farklı ve bağımsız bir şekilde bahsetmektedir. Buna rağmen, bu çalışma için, Kürt tarihine özgü tarih kitapları da incelenmiştir. Sidik El-Demluci isimli yazarın, “Emara Behdinan El-Kürdiye av Emara El-Amadiye” isimli eseri ve Osman Ali’nin, “Çand Lekolinavayak Darbaray Bav Havçerhi Kürd” isimli çalışması, Şeyh Saeed’in olaylarını kapsamakta, Berzenci ve Şeyh Abdüsselam Barzani’nin hareketleriyle ilgili nesnel bilgiler ve belgeler sunmaktadır. Bu ve buna benzer, Kürtlerin tarihine özgü diğer bazı kaynaklar da bu çalışmada kullanılmıştır. Ayrıca bu araştırmada, tanınmış kişiler, yerler ve coğrafi alanlar, internet sitelerinden incelenerek yine ulaşılan bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmanın yapısı, dört ana bölümden ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Aynı şekilde, her bölüm, birkaç konu başlığından oluşturulmuştur. Birinci bölüm, tarihsel giriş bölümü olarak şu konulardan bahseder: **Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı İdaresinde Irak Vilayetleri**. Irak vilayetlerinin coğrafi ve idari yapısının farklı yönlerini tanımlayan, farklı bir başlığa sahip kısım dört konudan oluşmaktadır. Aynı zamanda, milliyet kavramının ve tebaa haklarının anlaşılması ve Osmanlı Devleti’nde milliyetçi düşüncenin ortaya çıkışı incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü şu şekildedir: **II. Meşrutiyet Öncesi Irak Vilayetlerinin Durumu ve Milli Düşüncenin Yeniden Canlanmasının Nedenleri**. Bu bölüm dört başlıktan oluşturulmuş; birinci ve ikinci başlık, sosyal ve iktisadi durumu, üçüncü başlık

Irak vilayetlerinde milliyetçi düşüncenin ayaklanması'nın nedenleri, dördüncü başlıkta ise misyoner örgütlerin rolü ve etkisi, cemiyet ve kuruluşların faaliyetleri araştırılmıştır.

Üçüncü bölüm olan: **Irak Vilayetlerinde Milliyetçilik Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu (1908 – 1914)**, üç konu başlığı içermektedir. İlk adımda, Anayasa'nın, milliyetçi düşüncenin gelişimi üzerindeki etkisi incelenmiştir. İkinci adımda, Irak vilayetlerinde kurulan, en önde gelen Arap ve Kürt milli cemiyetleri ve örgütleri; üçüncü adımda Arap ve Kürt milli faaliyetleri ve Osmanlı devletinin bu durumla ilgili tutumu ele alınmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde: **Birinci Dünya Savaşı'nın Irak Vilayetlerinin Milliyetçi Hareketlerine Etkisi (1914 – 1918)** araştırılmıştır. Bu bölümde ilk adımda, 1914 – 1918 I. Dünya savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin konumu ve Irak vilayetlerinin işgali tartışılırken, ikinci adımda, İngiliz siyaseti ve milliyetçi düşünceye etkisi incelenmiş, Arap ve Kürt milli düşüncesini uyandırıp geliştiren İngilizler ayrıntılı ve nesnel olarak ele alınmıştır. Üçüncü adım olarak, kitlelerin, cemiyetlerin, örgütlerin, İngiliz işgalinin milliyetçi faaliyetleri ve diğer milli faaliyetler tahlil edilmiştir. Irak vilayetlerinde olan bu olaylarla ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nin tutumu da dördüncü adımda tartışılmış ve Osmanlı Devleti'nin tutumlarının nedenleri ortaya çıkarılmıştır. Yukarıda belirtilen başlıkların niteliği ve içeriği altında, üç Irak vilayetinin, milli düşünce ve milliyetçi hareketlere özgü, bir dizi sonuç bu çalışmanın sonunda kaydedilmiştir.

Genel olarak bu çalışma, sadece milli düşünce ve milliyetçi hareketlerle ilgili, bazı olayları ve faktörleri tanımlamıştır. Tali konuların uzamasını önlemek ve kısaltılmasını sağlamak için, milliyetçi düşünceyle ilgili olaylar ve milliyetçi hareketteki rolleri, sayfa altlarındaki biyografilerde nakledilmiş; ana metinde bu kişisel biyografiler ve tali konulardan ziyade, milliyetçi olaylara ve hareketlere daha fazla odaklanılmak istenmiştir.

BÖLÜM I: OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜN- CESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE OSMANLI İDARESİNDE IRAK VİLAYETLERİ

1.1. Irak Vilayetlerinin Coğrafi ve İdari Konumu

Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri, gerek mekân ve gerekse coğrafi konum açısından, siyasi ve medeniyet tarihinde oldukça köklü bir geçmişe sahiptir. Bu nedenle, bu vilayetlerin yüzölçümü ve coğrafyası, tarihi kaynaklarda farklı şekillerde yer almıştır. Bu bölge, Yunan tarih yazarları ve kaynaklarında “Mezopotamya” diye adlandırılmıştır. Mezopotamya ismi, iki nehir arasında olan arazilere verilmiş ve buna dayanarak Arap tarihçiler ve diğerleri kaynaklarda “iki nehir” arasındaki devlet, ya da “Rafıdeyin” devleti olarak bahsetmişlerdir.¹ Mezopotamya bölgesinin arazilerindeki sınır ve yüzölçümü, tarihi evreler içerisinde çeşitli olayların vuku bulması ile, birkaç defa değişime uğramış, söz konusu bu değişimler, Mezopotamya’da oldukça önemli ve büyük medeniyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlar içinde, gerek siyasi yapılanma ve gerekse medeniyet unsurları açısından, tarih sahnesinde kendini en belirgin gösterenler, Akad, Sümer, Babil ve Asur Medeniyetleridir.

Mezopotamya bölgesinde İlkçağlardan sonra İslam egemenliği hâkim olmuş ve bu egemenlik, daha sonraki dönemlerde, Osmanlı Devleti bünyesinde devam etmiştir. Genel olarak, Osmanlı zamanındaki Irak ve şimdiki Irak’ın sınırı, çoğunlukla, Osmanlı zamanındaki vilayetleri oluşturan Musul, Bağdat ve Basra’nın coğrafi sınırındaki Mezopotamya’yı oluşturmuşlardır.² Bu sebeple, şimdiye kadar hem eski hem yeni tarih kaynaklarında, Mezopotamya ismi Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri için kullanılmıştır. Mezopotamya coğrafyası diye bilinen bu vilayetler, Osmanlı Devleti zamanında, gerek konum ve gerekse ihtiva ettiği unsurlar itibarıyla, oldukça ehemmiyetli kabul edilmişlerdir. Malumdur ki, Osmanlı Devleti’nin yüzölçümü ve sınırı, devletin ilk teşekkülünden itibaren, aşamalı olarak genişleme kaydetmiştir. Bu bölgedeki sınır gelişimi, bilhassa Yavuz Sultan Selim döneminde (1512 – 1520) ve sonrasında belirgin bir şekilde görülmüş, özellikle Çaldıran Savaşı’ndan (1514) sonra, Osmanlı egemenliği ilk defa Arap

¹ Abdülaziz Salih, *el-Şark Adna el-Kadim (Mısır vel-Irak)*, (Mısır: Muhammet Abdülkerim Hasan Matbaası, 2012), s. 567.

² Yusuf Mecidzade, *Mejuy Şarstaniyeti Mezopotamya*, çev: Semir Hüseyin, (Süleymaniye: Genç Matbaası, 2012), c. 1., s. 31 – 32.

coğrafyasına ulaşarak, Arap Vilayetlerinin çoğu Osmanlı sınırlarına katılmıştır. Söz konusu bölgelerden biri de, bu çalışmanın konusu olan ve Mezopotamya bölgesinde yer alan, günümüzdeki Irak Devleti bölgesidir. Osmanlı Devleti iktisadi, siyasi ve dini³ sebeplerden dolayı, 1517 yılında, Mezopotamya'ya geniş bir sefer gerçekleştirip birçok bölgeyi kontrol altına almıştır. Bu şekilde, Osmanlı Ordusu ilk kez Kuzey Irak'a ulaşmış ve bir yıl sonra da Bağdat Vilayeti'nin kuzey batısındaki birkaç yöreyi daha kontrol altına almıştır.⁴

Bu konu hakkında bir araştırmacı, Musul Vilayeti'nin H. 1312 / 1895 M. tarihli bir salnamesine dayanarak, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520 – 1566), bir ay Kerkük sancağında kaldığını kaydetmiştir. Ancak söz konusu salname, başka tarihi kaynaklarla karşılaştırıldıktan sonra, böyle bir bilginin salnamede kaydedilmediği ve Kanuni Sultan Süleyman'ın orada kalmadığı ortaya çıkmıştır.⁵ Yine de bu bilgilere istinaden, Kanuni Sultan Süleyman'ın, sadece kuzey yörelerden geçmiş ve birkaç gün oralarda kalmış olduğu söylenebilir; ama kaldığı yerin ismi açık şekilde kaynaklarda belirtilmemiştir. Bu gelişmelerin akabinde, ilk kez bir Osmanlı Ordusu, Kanuni Sultan Süleyman önderliğinde, 1 Aralık 1534 tarihinde, Bağdat'a girip şehri kontrol altına almıştır.⁶ Bağdat Vilayeti'nin halkı da, Kanuni Sultan Süleyman'ın gelişini sıcak bir tavır içinde, memnuniyetle karşılamış, Sultan Süleyman kısa bir dinlenmeden sonra İmam Hanife ile birkaç önemli şahsiyetin mezarını ziyaret etmiştir.⁷

Irak, Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten bir müddet sonra, idari sistemi yeniden yapılandırılmış ve Bağdat'ın kontrol altına alınması, henüz alınamayan diğer Irak Vilayetlerinin bölgelerine, ciddi bir güç ve dayanak olmuştur. Bağdat'ın himayesinin akabinde, birkaç yıl sonra, Basra Sancağı ve Irak'ın kuzey ve doğu bölgeleri de Osmanlı Devleti tarafından kontrol altına alınmıştır. Irak Vilayeti'nin kuzey ve doğu bölgeleri, Osmanlı Devleti'ndeki idari yapılanmaya göre, “Sancak” ve “Eyalet” unvanına sahip olmuşlardır.

³ Fazıl Beyat, *el-Devle Osmaniye fi Mecal el-Arabi Dirasa Tarihiye fi el-evza' idariye fi zev vesaik vel-masadr Osmaniye (matla' a'hd Osmani – evasit karn tası'a a'sır)*, 1. Baskı, (Beyrut, Arap Birlik Çalışmaları Merkezi, 2007), s. 255 – 257.

⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi ve Müellifi hakkında, c. 1, s. 392

⁵ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, (İstanbul: Eren yayıncılık, 1998), s. 33; *Musul Salnamesi*, 1312 H / 1894 M.

⁶ Fazıl Beyat, “*el-Devle Osmaniye*”, s. 262

⁷ Peçevi İbrahim Efendi, *el-Tarihi siyasi vel askeri lildevle el-Osmaniye min a'hd Sultan Süleyman kanuni hata a'hd Sultan Selim evvel*, çev: Nasır Abdülkerim Hüseyin Muhamet, 1. Baskı, (Kahire: el-Merkez el-kavmi lil-Tercüme, 2015) c. 1, s.101

Bu yüzden, bölgeyi ihtiva eden kaynak ve belgelerin çoğunda, sancak veya “Şehrizer” vilayeti diye geçmektedir. Bu bölgenin doğu sınırı, Osmanlı Devleti’nin doğu ucu olup İran’la da sınırdadır.⁸

Netice itibariyle, bu bölgenin tamamı, XVI. yüzyılın son çeyreğinde fethedilmiş ve Osmanlı egemenliğine girmiştir. Böylelikle, Bağdat ve çevresinde asayişin sağlanmasından sonra, Sultan’ın emri olarak, her yerin yüzölçümü ve sayımı yapılmış ve o zamanın Osmanlı idari sistemine göre düzenlenmiştir. Bütün yöreler, Bağdat Vilayeti İdaresi çerçevesinde toplanmış ve böylece Bağdat, Osmanlı Devleti’nin en büyük vilayetlerinden biri olmuştur. Bu gelişmeleri takiben, Diyarbakır valisi Bekir Süleyman Paşa (...- 1623), yönetici olarak Bağdat’a gönderilmiş ve bölgede ilk Osmanlı valisi olarak görev yapmaya başlamıştır.⁹ Bağdat Vilayeti’nin kontrol altına alınmasından sonra, vilayetlerin idari düzenlemeleri hemen yapılamamış, belirli bir idari düzen tesis etmek yüz yıl sürmüştür. Bu idari düzenlemeye göre, Bağdat Vilayeti, Musul ve Basra’nın bütün bölgelerini kapsamaktadır. On yedi sancak, liva ve mutasarrıflık, toplamda Bağdat merkezi idari ünitesi olup, karar verme yetkisine sahip olmuştur.¹⁰ Bu sebeple Musul, Şehrizer, Bağdat ve Basra vilayetlerinin, tarih periyodu boyunca, Bağdat Vilayeti’yle direkt olarak ilişkileri vardır.¹¹ Sonuç olarak Bağdat Vilayeti, Osmanlı Devlet salnamelerine, bütün vilayetler arasında en çok sahip olan yer olmuştur. Bu durum ve idari düzenleme, Bağdat Vilayeti’nin diğer bölgelerinde, birçok olayı barındırarak¹² üç yüzyıl boyunca devam etmiştir.¹³

Bilinmektedir ki, Osmanlı Devleti’nde, Tanzimat dönemiyle birlikte birtakım düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. 1864 yılında, vilayetler için özel bir kanunname çıkarılmış; bu kanunname, Mithat Paşa döneminde (1869 – 1872), 1869 yılında kullanılmaya başlanmış ve bu süreçte, birçok idari değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler başlangıçta, sadece Bağdat Vilayeti ve çevresinde yapılmış, bazı sancaklar liva, bazı livalar da sancak olmuştur. Bu idari değişimler arasında, Musul ve Basra bölgeleri,

⁸ Vital Kiyoni, “sancaki Şarezür Kerkük ve Süleymaniye la kotay saday nozdahamda”, çev: Neceti Abdulah, *Kürtçe Akademi Dergisi*, nu: (14), (2013), s. 298.

⁹ Fazıl Bayat, “*el-Devle Osmaniye*”, s. 263 – 277

¹⁰ A’bas Fazıl el-Saadi, “Tatavur Nizam idari fi el-Irak”, <http://www.alsabaah.iq>, (Erişim 25 Temmuz 2017).

¹¹ Fazıl Bayat, “*el-Devle Osmaniye*”, s. 277 – 288.

¹² Süleyman Faik Beg, *Tarih Bağdat*, çev: Musa Kazım Nevres, (el-Rafideyin yayınları), s.34 – 37.

¹³ Stivn Hemsley Longrik, *el-irak hadis min sene 1900 ila sene 1950*, çev: Selim Taha El-Tkriti, 1. Baskı, Bağdat, 1988, s. 19; Şükri Mehmut Nedim, *ehval el- Irak fi merhala maşrutiye saniye (1908 – 1918)*, (Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Doktora Tezi, 1985), s. 55

Bağdat Vilayeti idari sınır çerçevesinde sancak olmuşlar ve bu şekilde Bağdat Vilayeti, 10 liva ve sancağa bölünmüştür. Bunlar, Bağdat, Şehrîzor, Kerkük, Süleymaniye, Musul, Dlem, Kerbela, Divaniye, Basra, İmare ve Mintefik sancakları olup, bu livaların her biri de başka idari ünitelerden oluşmuştur. Genel olarak bu paylaşım, aslında o zamana kadar bütün Irak livalarının, Bağdat Vilayeti'ne bağlı olduğunu göstermektedir.¹⁴

Her ne kadar, belli bir süre Irak sancağı bu şekilde kalmışsa da 1879 yılında, ilk olarak Musul sancağı, Bağdat Vilayeti'nden ayrılmıştır. Musul, Osmanlı egemenliğinin son yıllarına doğru, bilhassa 1918'e kadar, bağımsız bir vilayet olarak muamele görmüş ve devletin resmi yazılarında, Musul Vilayeti diye anıldığı görülmüştür. Aynı şekilde Basra Sancağı da, Bağdat Vilayeti'nden 1875 yılında bağımsız olarak ayrılmış ve bu şekilde Basra idaresi, 1884 yılına kadar devam etmiştir. Bu yıldan sonra, 1914 yılına kadar Basra, bağımsız bir vilayet olup Bağdat vilayetinden ayrı tutulmuştur.¹⁵ Osmanlı Devleti'nde yapılan idari değişikliklere ve bölmelere dayanarak, Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin, her birinin coğrafi sınırı, aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

- 1. Musul Vilayeti:** Bu vilayet, Osmanlı Devleti zamanında en büyük ve en ön planda olan vilayetlerden biri olup, Osmanlı Devleti'nin çöküşünden sonra, kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti için, ciddi bir problem oluşturmıştır. Bu vilayetin sınırlarına bakıldığında, Musul vilayetinin en son salnamesine göre, kuzey ve doğuda İran'la sınırdaş, güney ve batıda ise, diğer Osmanlı Vilayetleri ile sınırdaş olduğu görülmektedir.¹⁶
- 2. Bağdat Vilayeti:** Bağdat Vilayeti'nin kuzey sınırında Musul yer almaktadır. Hamrin dağları, bu iki vilayetin sınırını oluşturmaktadır. Bağdat Vilayeti'nin doğu tarafında ise, Osmanlı toprakları ve İran vardır. Aynı şekilde, bu bölgeleri de bir dağ silsilesi ayırmaktadır. Güney tarafında ise, Arap adaları (cezire), Kızıldeniz ve Amman sahilleri yer almaktadır. Batısında ise Şam ve Halep vilayetleriyle sınırdaştır.¹⁷

¹⁴ Halil Ali Murad, "İdarey havler la duva serdemi osmaniyekanda (1836 – 1918)", *Erbil Ansiklopedisi*, c. 3, 1. Baskı, (Lübnan: Green Gallery Matbaası, 2009), s. 1379.

¹⁵ Cemil Musa Necar, *El-idare osmaniye fi vilaye Bağdat min a'hd Vali Madhet Paşa ila nihaye hüküm osmani 1869 – 1917*, 1. Baskı, (Kahire: 1991), s. 63 – 67.

¹⁶ *Musul Vilayeti Salnamesi*, Musul Matbaasında Basılmıştır, 1330 H / 1911 M, s. 68

¹⁷ *Bağdat Salnamesi*, 1300 H / 1882 M, s. 58.

3. **Basra vilayeti:** Basra Vilayeti'nin coğrafi sınırına bakıldığında, kuzeyinde Ammara Sancağı ve güneyinde Fars denizi olduğu görülmektedir. Doğuda İranla, batıda ise Şam çölleriyle sınırdır.¹⁸

Yukarıda anlatıldığı şekilde, Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinin mevcut idari durumu ve nasıl devam edeceği en son idari düzenlemeye göre belirlenmiş, bu düzenleme ve değişiklikler, Osmanlı Devleti'nin en son salnamelerinde tescil edilmiştir. Bu salnamelere göre, vilayetlerin idari üniteleri belirlenmiş, her biri birkaç livaya ve sancaktan müteşekkil hale getirilmişlerdir. Bu üç vilayetin idari üniteler halinde bölünmesi, devletin resmi yazılarında aşağıdaki gibi kaydedilmiştir:

1. **Musul vilayeti:** Aşağıdaki üç livaya (sancaktan) oluşmuştur:
 - **Merkezi Musul Livası:** Duhok, Zaho, Amadiye, Sincar ve Akre yörelerinden oluşur.
 - **Kerkük Livası:** Bazıyan (Şehrızor) olarak da adı geçmektedir. Erbil, Revanduz, Koya, Raniye ve Kifri olmak üzere, 5 yöreden oluşur.
 - **Süleymaniye Livası:** 4 ilden oluşur. Bunlar, Bazıyan (Cimcime), Gulamber (Hurmal), Şehrebazar, Ma'mure Hamid (Pişder) yöreleridir.
2. **Bağdat Vilayeti:** Aşağıdaki üç livadan (sancak) oluşur:
 - **Merkezi Bağdat Livası:** Kazimiye, Aziziye, An'e, Dlem, Küt, Cizire, Mendeli, Hanekin, Bedre, Hurasan ve Samera olmak üzere 11 ilden oluşur. Bu yüzden Bağdat Vilayeti Livası, diğer Musul ve Basra Vilayetlerinin livalarından en büyüğü olarak bilinir.
 - **Kerbela Livası:** Necef, Rezaze ve Hindiye yörelerinden oluşur.
 - **Divaniye Livası:** Hille, Semave ve Şamiye yörelerden oluşmaktadır.
3. **Basra Vilayeti:** Aşağıdaki dört livadan sancak oluşmaktadır.
 - **Merkezi Basra Livası:** Basra, Kuveyt ve Fav olmak üzere 3 yöresi vardır.
 - **El-Mintefik:** Suk, Şeyh ve Hay illerinden oluşur.
 - **El-Emare:** Şetre e'mare (Salih kalesi) ve Diriri'yi kapsamaktadır.
 - **Necid:** Katif ve Katar yörelerinden oluşur.¹⁹

¹⁸ *Basra Salnamesi*, 1318 H / 1900 M, s. 200. Vilayetlerin coğrafi haritasını görmek için eklere Bkz.

¹⁹ *A'liye Osmaniye Salnamesi*, Selanik Matbaası, 1327 H / 1908 M, s.576 – 593, s.788 – 795, Şükri Mahmut Nedim, “*ehval el-Irak*”, s 294.

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, yukarıdaki idari düzenlemede görüldüğü gibi, vilayetlerin sınırı ve arazilerin dağıtımında, oldukça fazla fark mevcuttur. Görüldüğü gibi, Bağdat en büyük idari sahaya, Basra Vilayeti ise Irak Vilayetleri içinde en küçük alana sahiptir. Bu yüzden, aslında Bağdat Vilayeti'nin, Osmanlı egemenliğinin sonuna kadar, kendine has bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer vilayetlere göre de bu bölgeye çok daha fazla hizmet ulaştırılmış ve Bağdat, Irak Vilayetlerinin merkez noktası haline gelmiştir. Nüfusuna ve milliyet oluşumuna göre de, vilayetlerin kendilerine özgü sıfatlarının olduğu bilinmektedir. Bu vilayetlerin sınırları içerisinde, Arap, Kürt ve Türkmenler gibi birkaç millet yaşamaktadır. Bu grupların kendi içlerinde, İslam dini, Hristiyan, Ermeni ve Yezidi gibi birbirlerinden farklı inançlara sahip oldukları bilinmektedir. Fakat bu milletlerin hepsi, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinin başından sonuna kadar, hiçbir etki ve zorlama olmadan, gayet normal bir şekilde, üç vilayetin sınırları içerisinde birlikte yaşayıp, günlük rutin hayatlarında birlikte olmuşlardır.

Genel olarak Osmanlı idaresi zamanında, Kürt ve Türkmen milletlerinin çoğunluğu, Kuzey Irak tarafında olmuştur.²⁰ Musul vilayetinin, az bir nüfusu Kürtlerden oluşurken, büyük çoğunluğu, Şia mezhepli Türkmenlerden oluşurdu. Türkmenler, Tela'fer, Kerkük ve bazıları da Erbil'de yerleşmişlerdir. Aynı şekilde Arap milletinin çoğu, her iki mezhebe (Şia ve Sünni) bağlı olarak, Bağdat ve Basra vilayetlerini oluşturmuşlardır. Dikkat edildiği gibi, Araplar Osmanlı Devleti döneminde, Musul vilayetinin azınlığını oluşturmuşlardır. Yine ifade edilebilir ki, genel olarak Irak vilayetinin toplumsal yapısı, karışık ve farklı toplumları bir arada barındıran bir yapı hüviyetindedir. Bu çerçevede, konu diğer bölümlerde daha detaylı ele alınacak ve Irak vilayetlerinin toplumsal yapısından, nüfusundan ve milliyetlerin oluşumundan bahsedilecektir.

²⁰ Osmanlı zamanındaki Kuzey Irak, şimdiki Kuzey Irak'tan farklıdır. Osmanlı zamanındaki Kuzey Irak, Musul Vilayeti'nin tamamını kaplamaktadır. Yani, Musul şehrinin merkezi ve etrafındaki yerlerle birlikte, Bağdat Vilayeti'nin sınırına kadar uzamaktadır. Fakat şimdiki Kuzey Irak, Musul şehrinin merkezi ve sadece Erbil, Süleymaniye, Duhok, Kerkük ve Musul etrafındaki yerleri, kaplamaktadır. Bu şehirler ve yerler, Kürtlerin emirleri tarafından, kendilerine ait bölge sistemi ile, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde idare edilmiştir. En belirgin liderler ise, Soran, Badinan ve Baban emirleridir. Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Said Beşir İskender, *Serhaldan u ruhani sistemi mirnşini la Kürdistan*, çev: Cevher Kirmanc, 1. Baskı, (Süleymaniye: 2004).

1.2. Milliyetçilik Teriminin Menşei Ve Milliyetçilik Fikrinin Gelişmesinin Nedenleri

1.2.1. Millet ve Milliyetçilik Düşüncesi Terimleri

Millet kelimesi Kur'anı Kerim'de "De ki: "Şüphesiz ki Rabbim, beni dosdoğru yola ilettiler. Dimdik/güçlü ve hanif olan İbrahim'in dinine. O, müşriklerden değildi." (6/En'âm 161) Ayetinde olduğu gibi din anlamında kullanılır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti de millet kavramına, kavmiyyet, ırkıyet bağlamında yaklaşmadı. Millet kavramına ırkçılık temelli muamele etmediği, hangi ırk ya da kavimden olursa olsun belki de milyonları bulan resmi belgelerine " İslam Ahali" ifadesini kullanmasından da anlaşılmaktadır. Yani Osmanlı Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Gürcü vs halklara Müslüman olmaları şartıyla, ayette belirtildiği gibi aynı dinden olma anlamında İslam ahali, ifadesiyle aynı millettten olma düşüncesiyle. Yönettiği Müslüman halklara, ırk temelli farklı bakış açısı taşıymıyordu. Milliyetçilik teriminin tarihsel gelişimine bakıldığında, dilbilgisi literatüründe kullanılması, çok eski bir tarihe dayanmadığı görülmektedir. Dilbilim kaynakları incelendiğinde, eski zamanlar ve yüzyıllarda hiçbir şekilde milliyetçilik düşüncesinden bahs edilmediği söylenebilir. Oysa ki, bütün medeniyetlerde, birçok farklı millet ve kabile, aynı devletlerin, sosyal ve siyasi çerçevesinde birlikte yaşamışlardır. Buna rağmen, yeni anlamı ile "millet" ve "milliyetçilik" terimleri, siyasi düzlem üzerinde değerlendirilmemiştir. Bu yüzden, millet ve milliyetçilik terimlerinin tarihi, yeni bir kavram olarak, XVIII. yüzyılın son yıllarına ve XIX. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Dilbilim sözlüklerinde görülen anlatımlara dayanarak denilebilir ki, terim, anlam, ya da tanımlama olarak millet ve milliyetçiliğin eski bir tarihi yoktur. Yine de, millet ve milliyetçilik terimlerinin anlamlarını, lügat bağlamında açıklamak yerinde olacaktır.

Genel olarak, milliyetçilik terimi ve düşüncesinin, milletin varlığına bağlı olduğu ve millettten ayrı düşünölemeyeceği aşikârdır. Yani milliyetçilik düşüncesi, tek dil, toprak ve bayrağa sahip olan millettten doğar ve bu yüzden sözlüklerde, millet terimi ve milliyetçilik düşüncesi, birbirine bağlı ve birbirini tamamlayan iki kelime olarak değerlendirilmiştir. Çünkü, milliyetçilik düşüncesi, bir milletin içinden doğmaktadır. Bu yönüyle, millet ve milliyetçilik terimlerinin arasında, çok güçlü bir bağ vardır. Oxford sözlüğünde, millet terimi "Nation" ya da "National" olarak tanımlanmış; bu iki terim, birçok toplumun, sınırları belli olan bir toprağın üstünde ve idari hükümdarlığında yaşayanlara verilen ad olarak kullanılmıştır. Bu nedenle, bu terimin anlamı ve tanımlaması, İngiliz diline ait birçok sözlükte, birbirine küçük farklılıklar dışında benzerlikler göstermektedir.

Milliyetçilik terimi, İngiliz dilinde “Nationalism” olarak geçmektedir. Bu terim, siyasi bir grubun, birçok hususta, örneğin dil, kültür ve tarih müşterekliğinde haklarını elde etmek, serbest olmak ve kendi ülkelerini kurmak için çaba göstermek anlamlarına gelmektedir.²¹ Fransızca dilinde ise, millet “Nation” (Nasiyon) ve milliyetçilik de “Nationalisme” (Nasyonalizm) olarak görülmektedir. Bu iki terim, yazılı olarak ve mana noktasında, İngilizceyle aynı manayı taşımaktadır. Farkları sadece telaffuzda ve okunuşlarında ortaya çıkmaktadır. “Nation” kelimesi ya da “Nasci”, temelde Latineden gelmiş, kültür ve tarihte, aynı istekleri olan ve siyasi olarak da serbest olan, ya da serbest olmaya çalışan insanlar için kullanılan bir isimlendirmedir. Nasyonalizm (Nationalisme) terimi de, Fransızcada Nasiyon (Nation) ve lizm (lism) olarak iki kelimedenden oluşmuştur. Nasyon (Nation), millet ve lizm (lism) de inanç ve düşünce anlamında tanımlanan bu iki kelime, Nasyonalizm (Nationalisme) teriminin alt yapısını oluşturmaktadır. Bu nedenle, Nasyonalizm (Nationalisme) kelimesinin tamamı, milliyetçilik düşüncesi anlamını içermektedir. Milliyetçilik düşüncesi, programlı bir şekilde farklılık isteyen milletler tarafından kullanılmakta, toplumsal ve siyasi bir partinin himayesinde gelişme alanı bulmaktadır.²² Bu şekilde Nasyonalizm, yani milliyetçilik kelimesi ve terimi birçok dilde kendine yer edinmiştir. Temelde Fransızca bir kelimedir, fakat dünyadaki diğer dillerde de kullanılmaktadır. Sözkonusu terimler, Arapça dilinde ve sözlüğünde, millet terimi “Kavim”, milliyetçilik ise “Kavimiye” terimi olarak geçmektedir. Almancada, Arap diline nazaran, milliyetçilik düşüncesinin, siyasi bir inanç ve toplumsal bağlamda aynı duyguları paylaşmak gibi anlamları da içerdiği görülmüştür. Irkların, dil ve ortak menfaate dayalı olarak, birbirlerine yardımcı olması, belli bir birlik içinde olan bir milleti toplamaya ve oluşturmaya çalışmış bu sözcük, çeşitli dillere göre özeldir.²³

Bu dillerle birlikte, Türk Dil Kurumu’nda (TDK) da, “millet” ve “milliyetçilik” terimleri izah edilmiş ve Türkçede bu kelimeler maddi ve manevi açılardan, aynı toprağı ve aynı dili paylaşan, aynı menfaate bağlı olan insanlar için kullanılmıştır. Bu pencereden bakıldığında, Türk dilinde “milletperverlik” terimi Milliyetçilik düşüncesine uyanlar için

²¹ *Oxford Sözlüğü*, 3. Baskı, 2007, s. 284; Micheal Rundell, Macmillan, *İngilizce Sözlük*, 2. Baskı, 2007, s. 995 – 996.

²² Endo Vinist, *Aydolojya moderna siyasiyekan*, çev: (Ömer Mevluti), 1. Baskı, (Erbil: Mukryani Matbaası, 2007), s.435; Abdullah Ebrîşemi, *Netavehvazi*, çev: Selaheddin Aşti, 1. Baskı, (Şivan Matbaası), s. 15

²³ Şehabeddin Abu Emro, *Elmuneced*, 1. Baskı, (Beyrut: 2005), s.914; el-munced ve Luga ve Eliilam, 45. Baskı, (Beyrut: Dar Elmeşrik, 2012), s 664.

kullanılmıştır.²⁴ Yaşayan dillerin anlatımından yola çıkarak, Nasyonalizm şu şekilde ifade edilebilir: *Milliyetçilik terimi, birbirlerine bağlı olan ve birbirini hissedenden bir topluluk için kullanılır. Bu topluluk, ırk, toprak, dil, tarih ve ortak menfaat temeline dayanarak, sınırları belli olan bir devlette yaşamaktadırlar.* Bu şekilde, dikkat edileceği üzere, Dünya sözlüklerinde, milliyetperverlik teriminin kullanımı, ufak farklılıklarla birbirlerine benzemektedir. Pratikte ise, her bir okul ve organizasyonun, milliyetperverliğe ayrı bir görüş ve teori yüklediği bilinmektedir. Bu nedenle, her bir birlik ve ideolojik grup, kendine özel kalıbı ve görüşü ile milliyetçilik düşüncesini ifade eder ve kendi programına uygun duruma getirir.²⁵ Komünizm ekolü başka şekilde ifade ederken, Liberalizm akımı ya da İslam dini, millet ve milliyetçiliği başka bir görüşte ifade etmektedir. Bu yüzden ki, milliyetçilik terimine, sabit ve somut bir anlam yüklenmesi uygun görülmemektedir. Ayrıca, bu terimin anlatımı, bir zamandan bir zamana, bir devletten başka bir devlete göre değişir ve her biri kendine özgü bir görüşe sahiptir. Her topluluk, kendi görüşünü o zamanda olan olayların temeline dayanarak belirlemiş, hedeflerini ve metotlarını bu temele dayandırarak kurmuştur. Bütün bunların ışığında, milliyetçilik düşüncesi iki şekilde ele alınabilir:

Bu görüşlerden birincisi, hür ve güç sahibi olan milletler, şovenizm yaparak, sadece kendi milletlerinin en üstün ırk olduğunu düşünürler. Devlet içindeki diğer milletlere göre, kendi milletlerini birinci sırada kabul ederler. Bu düşünceye bağlı olarak, diğer bütün milletlerin haklarını geri çevirirler. İkincisi ise, bir hükümdarın egemenliğinde yaşayan milletlerdir. Bunlar, birinci maddedeki nasyonalizm gibi, sırtlarını kimseye dayamak istemezler. Sadece kendilerini millet olarak kabul ederler ve ayrı olarak kendi özgür vilayetlerini kurmak isterler.²⁶ Genel olarak, XIX. ve XX. yüzyılın yeni tanımına göre, Nasyonalizm üç şeyden oluşmuştur: Vatan, millet ve bayrak. Bu yüzden, bu üç slogana dayanarak, milliyetçi vilayetler, kendilerini milliyetçi egemenlikler gibi tanıtmak ve kendi güçlerini göstermek istemişlerdir.²⁷ Bu isteklerini göstermek ve uygulamak, vatandaşların haklarını ihmal etmemek temeline bağlı olmuştur. Çünkü ne zaman Nasyonalizm, vilayetlerin açık

²⁴ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988), c. 2, s. 1026; <http://www.tdk.gov.tr> (Erişim 27/ Kasım /2017).

²⁵ Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik Antropolojik Bir Bakış*, çev: Ekin Uşaklı, 1. Baskı, (İstanbul: Barış Maatbacılık, 2004), s.152 – 155; Mesud Abdülhalik, *Mevsua’i Cudi*, 1. Baskı, (Erbil: Tefsir yayınevi, 2008), s. 517 – 528.

²⁶ Daruviş Aşuri ve Bahaddin Pazargad, *Ferhengi Nive*, çev: Burhan Kanii, 4. Baskı, (Süleymaniye: 2011), s. 152.

²⁷ Abdullah Ebrişemi, “*Netavehvazi*”, s. 20 – 21.

ajandası ve ana yolları olmuşsa, milletlerin arasında kavgaya ve savaşa sebep olmuştur.²⁸ Başka bir pencereden bakıldığında, bir devlet, kendi içindeki etnik unsurlar arasında, hak ve istek temelinde adil davranırsa, milliyetçilik düşüncesi yüzünden var olan tüm şiddet hareketleri, kabul görmeyen bir düşünce olarak görülür. Evrensel insani değerler ile örtüşmeyen istek ve düşünceler ortadan kaldırılırsa, özgür düşünce ortamı kendiliğinden sağlanmış olur. Bununla birlikte, insanlar tarafından oluşturulmuş bütün ideolojilerden uzak kalarak, semavi dinlerdeki gibi bütün insanlığa, Dünyadaki bütün renklere ve milletlere aynı gözle bakılırsa, aralarında hiçbir ayırım yapılmaksızın herkes kanun önünde eşit hak ve hürriyetlere sahip olursa, kısacası insanlar arasındaki her nevi ayırım düşüncesi ortadan kaldırılırsa, Dünyanın neresinde olursa olsun, bütün insanlar tam olarak özgür ve bağımsız şekilde yaşamış olurlar.

1.2.2. Milliyetçilik Fikrinin Ortaya Çıkış Süreci

Milliyetçilik düşüncesinin kökünün, bugünkü anlamıyla ortaya çıkmadan evvel, yöresel aşiretlerin idari fonksiyonlarına göre anlamlar ihtiva ettiği bilinmektedir. Feodal birimler, kendi egemenliklerini güçlendirmek ve yaygınlaştırmak adına, milliyetçiliği bu çerçevede kullanmışlardır. Kaynaklarda da görüldüğü üzere, eski ve orta asırlarda, açık ve belli olan hiçbir milliyetçilik hareketi yoktur. Bu nedenle, rahatlıkla ifade edilebilir ki, Milliyetçilik teriminin yeni manası çok eski ve uzak sayılmaz. Bu terimin, ilk olarak ortaya çıkışı Avrupa’da XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ve XIX. yüzyılın başlarına dayanmaktadır.²⁹ Bazı araştırmacı ve tarih yazarlarının düşüncelerine göre, Almanların XVIII. yüzyılın kültür hareketleri, nasyonalizmin ayak izleri olarak adlandırılmıştır.³⁰ Ancak tarih kitaplarından anlaşıldığı kadarıyla, 1760 – 1770 yıllarında, birkaç fiili milliyetçilik hareketi görülmüştür. Bazı Avrupalı vatandaşlar, grup olarak, tek millet ve tek ırk temeline bağlı olarak yaşamak istemişlerdir. Bununla ilgili en belirgin örneklerden biri ise, Polonya’nın 1772 yılında bölünmesi olmuştur.³¹ Bilindiği üzere Polonya toplumu, birçok din ve mezhepten oluşan bir toplumdur ve zayıf bir ailevi sistem tarafından yönetilmiştir. Bu yönetim şekli, direkt olarak orada yaşayanların günlük hayatlarını etkilemiş ve hayatlarını zorlaştırmış ve bu da Polonya’da yaşayanların milliyetçilik duygularını

²⁸ Abdullah Ebrîşemi, “*Netavehvazi*”, s 15.

²⁹ Endo Vinist, “*Aydolojya*”, s. 435.

³⁰ Endo Vinist, “*Aydolojya*”, s. 444.

³¹ Nurettin Hatun, *Tarih Harekât Kavmiye*, 1. Baskı, (Lübnan: Fikir el-hadis Yayınevi, 1967), c. 1 s. 27.

harekete geçirmiştir.³² Burada göze çarpan hususlardan birisi, toplumsal faktörlerdir. Örneğin, iktisadi hayatın olumsuz gidişatı ve hayat şartlarının aynı şekilde olmaması, milletlerin, milliyetçilik düşüncelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Birçok milletin yaşadığı coğrafyada, güçsüz bir hükümet ve adaletsizlik varsa, azınlık olan milletler, kendilerini kötü hissederek ve haklarının çiğnendiğini düşünürler. Netice itibarıyla, hayatlarını iyileştirmek ve haklarını elde etmek için mücadele ederler. Bu türden hareketler, Polonya tarzı milletlerde görülmüştür. Kendi haklarını elde etmek için cemiyetler kurmuşlar ve haklarını geri almak için çalışmışlardır. Akabinde bu hareketler ve faaliyetler, Polonya'nın bölünmesine sebep olmuştur. Bu sebeple, düşünürlerin ve tarih yazarlarının birçoğu, milliyetçilik düşüncesini, fikri ve siyasi bir hareket olarak adlandırmışlar ve tarih olarak da XVIII. yüzyılın ikinci yarısını işaret etmişlerdir. Fakat bu süreç içinde en önemlisi, hiç şüphesiz ki 1789 tarihli Fransız İhtilali olmuştur. Ayrıca, XIX. yüzyılda, milliyetçilik düşüncesinin (nasyonalizm) yeşermesi ve büyümesi süreci, aynı zamanda, milli devletlerin kurulması olarak da adlandırılmıştır.³³

Bahsedildiği gibi, milliyetçilik düşüncesini yaygınlaştıran en büyük olay, Fransız İhtilali olmuştur. Bu ayaklanma bir anlamda, dünyada diğer milliyetçilik düşüncelerinin mayası olmuştur. Birçok yazar ve araştırmacı, ihtilalde Napolyon'un (1769 – 1821) rolünü zikrederek, bütün dünya için bu ihtilalin, adeta bir Nasyonalizm okulu olduğunu ifade etmişlerdir. Örneğin, Fransız İhtilali'nin ideolojisinde, “birlik, aynı kuralların hükmettiği ve bir yasa yazma encümeninin temsil ettiği kişilerdir” diye bir düşünce yer almaktadır. Bu düşünceye dayanarak, milletlerin yeniden düzenlenmesi için siyasi bir tertip ortaya çıkmış ve devlet ideolojik olarak milleti etkilemiştir.³⁴ Bilindiği gibi, Fransız İhtilali'ne neden olan toplu sessizlik, Fransız savaşçıların düşüncelerini yansıtmaktadır. Fransız Ayaklanma Partisi'nin, devlet ve nasyonalizm açısından, kendilerine özel görüşleri vardır. Şöyle ki, “Nasyonalist devlet, toplumsal ve siyasi düzenlemenin en yüksek şeklidir. Bütün vatandaşlar sadece vatan tarafında olmalıdır” demişlerdir. Bu gelişmelerin akabinde,

³² Cvri Bravn, *Puhtey Mejuy Avrupa Le Koneve Ta Emro*, çev: Nihat Celal HabibuAllah, 1. Baskı, (Navendi Roşnibir, 2009), s. 355 – 357.

³³ Cafer Ali, *Nasyonalizm ve Nasyonalizmi Kürdi*, 2. Baskı, (Erbil: Rojhelat Matbaası, 2013), s. 33 – 51; Abdülvehap Alkeyali, *Mevsuaa Siyasiye*, 3. Baskı, (Beyrut: 1990), s. 395; Buyid Şifer, *Alkavmiye (Arz ve Tahvil)*, çev: Cafer Hasbak ve Adnan el-Hamiri, (Bağdat - New York: Franklin Kurumlarının Katılımıyla Hayat Yayınevleri, 1966), s. 19; Abdülkerim Ahmed, *Alkavmiye ve Mezahib El-siyasiye*, (Kahire: Sekafiye Matbaası), s. 149; Ahmed Cemal Zahir, *Dirasat Fi Elfelsefe Elsiyasiye*, 1. Baskı, (Arbed: Kndi Yayınevleri, 1988), s. 201.

³⁴ Komalek Nusar, *Nasyonalizm rebazeki siyasi bo binyatnani vulat*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Serdem Matbaası, 2017), s. 6.

Fransız vatandaşları askere gönderilip milliyetçi okullarda okutulmuş, milliyetçi marşlar ve bayraklar, krallık sistemine bağlı olan bayrak ve marşların yerini almıştır. Bu şekilde, milliyetçilik düşüncesi, ayaklanmanın ve milletlerin özgürlük temeli olarak 1789 – 1815 yıllarında Avrupa’da kendine yer edinmiştir. Bu gelişmelerin akabinde, milletlerin düzenlenmesinde büyük bir etkisi olmuş ve milliyetçilik düşüncesini güçlendirmiştir. Fransız ihtilalinde: “*her milletin, kendine ait güçlü milli en az bir devleti olmalı*” diye bir düşünce yayılmıştır.³⁵ Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan düşünceler, Avrupa ve dünyada var olan milletlerin büyük ölçüde temelini oluşturmaktadır. Bu düşüncelerin bazıları, milliyetçilik duygusu bakımından, milletlerin özgürlüğünden bahsetmektedirler. Bu nedenle, XIX. asırda milliyetçilik temellerini atanlar, öyle bir çalışma yapmışlardır ki, dünyanın her bir tarafından milletperverler, aktiviterler düzenleyerek, milliyetçi devletler kurmaya çalışmışlardır. Netice itibariyle, Milliyetçi devletlerin kurulabilmesi amaçlanarak, birçok milliyetçi parti ve cemiyetler kurulmuştur. Bu hareketlerin başlangıç noktasında, birçok millete sahip olan ve farklı milletleri içinde barındıran büyük imparatorluklar vardır. Bunlar arasında en belirgin imparatorluklar ise, Avusturya, Rusya ve Osmanlı Devleti’dir.³⁶

Bu meyanda, fiili olarak milliyetçiliğin en önemli görevi, bir devletin birkaç bölgesine, ya da dünyanın birkaç devletine yayılmış olan milletlerin bir araya toplanmasıdır. Milliyetçi cemiyetler, belli olan sınırlar içinde, milletlerin ortak olan isteklerini elde etmek için çalışmışlardır. Bu yüzden milliyetçilik, Avrupa topluluğunun bir nevi yeni zahiresi olmuştur, denilebilir. Milliyetçilik düşüncesinin fikri, Dünyada bulunan diğer ideolojilerden farklı olarak görülmektedir. Milliyetçiliğin, diğer düşünce ideolojileri gibi, (Komünizm, Sosyalizm, Liberalizm... vb.) kendine ait bir düşünürü yoktur. Milliyetçiliğin kendine has düşünce ve ideolojilerinin, olasılıklarının üzerine düşünülmesi ve bunların düşünürler tarafından yazılması gerektiği söylenebilir. Böylece, dünya milletleri ona göre yol alabilirler. Ancak, nasyonalizm konusunda teoriler sunan veya gerçekleştiren bir düşünür veya bir önderi bulunmamaktadır. Bu konuda, yolu nasyonalizm okulu olan, nasyonalist bir düşünür ve önder çıkmamıştır. Bu konu hakkında anlatılanlar, milliyetçilik kokan olaylar ile birlikte çıkmıştır. Bu yüzden, toplu olarak milliyetçiliğe ait yazılarda açık ve net olarak bu boyut görülmektedir. Rahatlıkla ifade edilebilir ki, milliyetçilik düşüncesi

³⁵ Fazıl Huseyin - Kazım Haşim Nuume, *Mejuy Nivey Avrupa 1815-1939*, çev: Mustafa Seyit Ali, 2. Baskı, (Çuarçra Matbaası, 2012), s. 92 – 93.

³⁶ Nurettin Hatun, “*Tarih Harekât*”, s. 27.

daha önceden planlanan bir durum ve olay değildir. Aksine, Avrupa’da var olan toplum bölünmesinin ve siyasi olayların bir reaksiyonudur. Genel olarak, nasyonalizm düşüncesinin ortaya çıkmasına somut bir şekilde, bir düşünür ya da özel bir olay neden olarak gösterilemez. Ancak görüldüğü gibi, Avrupalı bazı milletlerin, bu konuda başarılar elde etmeleri ve nasyonalizmin sağlamlaştırılması, Avrupa’da daha bir sürü milliyetçi devletlerin kurulmasına yol açmıştır.³⁷ Bu hareketler, eylemleri ve bağlantılarını milliyetçilik temeline dayanarak kurmuşlardır. Avrupalı milliyetçi cemiyetlerin başarılarından dolayı, Osmanlı Devleti tarafında da, nasyonalizm düşüncesinin geniş bir saha bulduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

1.2.3. Milli Medeniyetlerin Tarihi Kavgası

Tarihte, iktisadi, siyasi, dini ve kimi zaman da sosyal nedenlerden dolayı, milli medeniyetlerin tarihi kavgası göze çarpmış ve bunlardan her biri kendi gücünü, nüfuzunu daha fazla kuvvetlendirmek istemiştir. Bu sebepler, birçok savaşın doğmasına zemin hazırlamıştır. Bunun yanında, aynı şekilde, müzakere ve anlaşmaya varmanın da temel hususu olmuşlardır. Bu hususlarla birlikte, milli iktisadın gelişmesinden sonra, milliyetçilik düşüncesi, burjuvazi toplumunun hareketlenmesinde büyük rol oynamış ve milletlerin nasyonalizm düşüncelerini harekete geçirmiştir. Nasyonalizm düşüncesinin gelişimi, XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarına kadar sürmüş ve hiç şüphesiz, önemli ve hassas sayılan tarihi olaylar arasına girmiştir. Milliyetçilik, birçok olayın, en sıcak ve en etkili malzemesi olarak, büyük savaşlara neden olmuştur. Osmanlı Devleti ve Avrupalı birkaç İmparatorluğu da derinden etkilemiştir. Milliyetçilik çatısı altında toplanan zümreler ise, birçok iç ve dış nedenleri göz önünde bulundurarak, birçok devletin sınırını milliyetçilik esası üzerinden belirlemişlerdir. Genel olarak, XIX. yüzyıldaki milliyetçilik düşüncesi, yarışların en belirgin ve en yaygın nedenidir. Birçok devlet, bu nedenlerden dolayı yıkılmış ya da parçalanmıştır. Örnek olarak, Osmanlı Devleti’nin zayıflamasının en önemli sebeplerinin arasında milliyetçilik düşüncesi zikredilebilir. Bu yüzden, milliyetçilik teriminin, kökünden ve başlangıcından detaylı olarak araştırılması, Osmanlı Devleti’nin de neden yıkıldığının daha açık ve net olarak anlaşılmasına yardımcı olacaktır.³⁸

³⁷ Endo Vinist, “*Aydolojya*”, s. 445.

³⁸ Fahir Armaoğlu, *20’inci Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 – 1995*, 11. Baskı, (İstanbul: Alkım Yayın evi, 1999), s. 12 – 21.

1.2.4. Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Fikrinin Gelişim Süreci

1.2.4.1. Osmanlı Devleti'nde Tebaa Hakları

Osmanlı Devleti, bir İmparatorluk olarak, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında büyük bir zemini kaplamıştır. Viyana girişinden, Bab el-Mandab'a kadar, Yemen Devleti'nden, Kafkas bölgelerinden, Atlas Okyanusu'na kadar; bu bölgelerle birlikte, şimdiki bütün Arap vilayetleri ve Afrika'nın kuzeyi dahil olmak üzere, direkt ya da dolaylı olarak, Osmanlı Devleti tarafından yönetilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu geniş sınırı, birçok milleti, farklı dinlere bağlı olanlarla birlikte içinde barındırmıştır. Örneğin, Türk, Çerkez, Laz, Kürt, Arap ve birkaç Slav bölgesinden Balkanlara ait başka milletler de Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşamışlardır.

Milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkışını anlatmadan önce, Osmanlı Devleti'nde vatandaş olma hakkını ele almak yerinde olacaktır. Bu konu hakkında, tarihçilerin ve yazarların farklı görüşleri mevcuttur. Osmanlı Devleti'ndeki milletlerin farklılıkları ve ırk çeşitliliğinden dolayı, yazarların ve araştırmacıların düşünceleri, birkaç parçaya bölünmüştür. Buna göre kime araştırmacılar beslendikleri kaynak doğrultusunda, Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak için, birkaç kötü olay üzerinden örneklerle, farklı milletlerin hayatlarını ve kurumlarını anlatmışlardır. Kötü örnekler üzerine bina edilen, bu gibi yıpratıcı çalışmalarda, olumsuz hadiseler, sanki Osmanlı coğrafyasının her yerinde vuku buluyormuşçasına anlatılmıştır. Bu yıpratıcı faaliyetlere destek veren Hristiyan bir Iraklı tarih yazarı, Osmanlı Devleti'nde tebaa ve tebaa hakları konusunda, tarih dönemlerini göz önünde bulundurmadan, bir takım yaklaşımlarda bulunarak, Osmanlı Milliyetçiliği hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Iraklı yazar, düşüncelerini şu cümlelerle aktarmıştır: “Osmanlı Devleti'nde yaşayan milletler, ırkları ve dinleri ne olursa olsun, koyun sürüleri gibidirler ve Osmanlı Sultanına her daim itaat etmeleri gereklidir.” Bu yazarın bilgilerinin, bilimsel bir temeli olmadığı aşikârdır. Zira, bu düşüncelerine ilişkin, hiçbir tarihsel kanıt ve belge elinde mevcut değildir.³⁹

Bu nedenle, bu tür bilgilerin kullanıldıkları kaynaklarda ilmi verilerle desteklenmedi görülen, diğer bir deyişle, bilimsel fonksiyonları haiz olmayan kaynaklardan alındıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı Milliyetçiliği hakkında araştırma yapan diğer tarihçilerden bazıları ise, olayları sağlam veriler ışığında değerlendirmişlerdir. Bu minvalde yapılan

³⁹ Elbert Isa, *Nasyonalizmi Arabi Le İmparatoriyeti Osmaniyeve Bo Iraki Serdemi Faşizim*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Serdem Matbaası, 2008), s. 26.

araştırmalar ile ilgili, en güzel örneği teşkil eden isimlerden biri, 1941 – 2011 yılları arasında yaşamış olan Amerikalı tarihçi, Donald Quatert'tir. Osmanlı Devleti ve Ortadoğu tarihi konusunda çalışmalar yapan Quatert, Osmanlı Devleti (1700 – 1922) adlı kitabında şu cümlelere yer vermiştir: “*Osmanlı Devleti’ni, kendini zorla kabul ettiren ve ispatlayan bir devlet olarak tanımlayamayız. Aksine Osmanlı Devleti, Dünyanın bütün milletleri ve bütün dinlerinin birlikte yaşamasına örnek teşkil eden bir coğrafyadır.*”⁴⁰ Quatert’in yaklaşımları, milliyetçilik düşüncesinin dalgalarının yaygınlaşmasına dek, yani Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar, milliyetçiliğin unsurları ile ilgili, Osmanlı milletleri arasında hiçbir fark olmadığını göstermektedir. Var olmuşsa bile, resmi düzeyde olmamıştır. Böyle bir durum yaşanmışsa da, sadece vilayetlerin il ve ilçeleri seviyesinde münferit olaylar şeklinde olmuştur. Bir problem ya da sorun olduğunda, vilayetlerin din adamları ve büyükleri, sorunu halletmek amacı ile merkezi hükümete baş vurmuşlardır.⁴¹ Bu da Babıali idaresi tarafından, devletin milletleri arasında bir ayrımcılık yapılmadığını göstermektedir. Ama var olan her şey, devletin milliyetçiliği seven bir kısım sınırlı tebaası tarafından yapılmıştır. Özellikle, Osmanlı Devleti’nde milliyetçilik hareketlerinin büyümesinden sonra, Osmanlı Devleti’nde yaşayan ve birlik şuurunu aynı dini duygulara sahip olmaya bağlayan üçüncü bir grup oluşmuştur. Bunlar, Osmanlı Devleti’ne, milliyetçilik bağlamında yöneltilen suçlamaları ve kışkırtıcı düşünceleri reddetmişlerdir.⁴²

Yukarıda anlatılan görüşlere göre, Osmanlı Devleti’nde yaşayan herkes, istediği şekilde iş ve hayat haklarına, aralarında hiçbir fark olmadan kavuşmuşlardır. Hiçbir ayrım olmaksızın, Osmanlı milletleri birlikte yaşamışlar, dini veya örfi yaşamlarında devlet baskısına maruz kalmamışlardır. Bu anlayış, Osmanlı Devleti’nin ilk yıllarından, XIX. yüzyılın yarısına, milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaştığı zamana kadar devam etmiştir. Ancak, nasyonalizm düşüncesinin gelişmesinin ardından, özgürlük isteyen bazı gruplar, devlete karşı faaliyetler göstererek, çeşitli organizasyonlar yapmışlardır. Doğal olarak Osmanlı Devleti, bu gibi zararlı faaliyetlere karşılık, sıkı denetim ve kontroller yapmak

⁴⁰ Donald Quatert, *Eldevle Elosmaniye 1700 – 1922*, çev: Eymen Elermenazi, (Riyaz: Ela’beykan Kütüphanesi, 2004), s. 37 – 38; Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700 – 1922*, 2. Baskı, (Cambridge University: 2005), s. 5 – 6.

⁴¹ Sultan Abdülhamid, *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, 5. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2007), s. 40.

⁴² Bu grubun, en bilinen önderlerinden biri, İslam Tarihi yazarı, Muhammed Ali Elsalabi’dir. Osmanlı Devleti hakkında, iki ciltten oluşan bir kitap yazmıştır. Daha fazla bilgi için, (*Eldevle el-Osmaniye evamil el-nhuz ve evamil sıkut*) kitabına Bkz, 1. Baskı, (Beyrut: Hasan El-asriye kütüphanesi, 2010).

zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tutumu, batı ülkelerinde milletleri yok etme ve milletlerin haklarını ihlal olarak değerlendirilmiştir.

1.2.4.2. Osmanlı Coğrafyasında Milliyetçiliğin Ortaya Çıkış Süreci ve Yayılma Sebepleri

Genel olarak 19. yüzyıla kadar, Osmanlı Devleti'nin iç durumu ve asayişinin 19.yüzyıla nispetle ciddi, ağır sorunlarla boğuşmak durumunda kalmadan devam ettiği bilinmektedir. Ancak bu yüzyıldan sonra, bazı dâhili ve harici olaylardan dolayı, Osmanlı Devleti bir sürü ağır problemlerle yüz yüze gelmiştir. Bu problemlerden biri, genel olarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan ve yayılan nasyonalizm olmuştur. Avrupa'da Nasyonalizm düşüncesinin yayılması, Osmanlı Devleti'nin üzerinde büyük bir etki oluşturmuştur. Bu açıdan etkiler, iki aşamada değerlendirilebilir:

Bunlardan birinci aşama, genel olarak Avrupa'da ve özellikle Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik olayları, Osmanlı Devleti'nin üzerinde direkt olmayan bir etki bırakmıştır. Ancak ikinci aşamanın, etkisinin daha güçlü olduğu ve olaylara doğrudan etki ettiği söylenilebilir. Bu da Fransız ordusunun, Napolyon Bonapart önderliğinde, 1798 yılında Mısır'a ilk hücumunda ve bölgeyi ele geçirdiğinde başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü ve biriken problemlerinden dolayı, Fransızlar, genel olarak, Osmanlı Devleti egemenliği altındaki bütün milletleri etkilemiş; ama özellikle Arapların yaşadığı vilayetlerde daha fazla etkili olmuştur. Fransızların bu istilası, Osmanlı Devleti'ne, Milliyetçilik düşüncesinin girmesine ve bu düşüncenin devlette ilk olarak yayılmasına sebep olmuştur. Fransızların, 1798 – 1801 yılları arasında, Mısır'da birkaç yıl kalmaları, Osmanlı Devleti'nde ve özellikle de Mısır üzerinde, çok büyük bir etki oluşturmuştur. Fransızlar, bu üç yılda, Mısır'ın durumunda birçok değişiklik yapmış, Mısırlı öğrencileri yurtdışına göndermiş, bunun yanı sıra da Arap vilayetlerine, Hristiyanlığı yayan birçok misyoner grubu getirmişlerdir. Bu misyonerler, farklı isimler kullanarak ve gizli yöntemler ile, Osmanlı Devleti'nin aleyhine faaliyetler gerçekleştirmişler ve Osmanlı Devleti'ne dair, kötü izlenimler oluşturmuşlardır.⁴³ Bu istilayla birlikte Napolyon, İslam dinine karşı, birtakım eylemlerde bulunarak, birçok bilgili insanı Mısır'a getirmiştir. Bu insanlar, Napolyon'un danışmanlığında, Mısırlıların

⁴³Hasan Halil Garip, "Elavamil Eltarihiye Elleti Eshemet Fi Tekvin Elfikr Elkavmii Elarabi ", [Http://www.arabrenewal.info](http://www.arabrenewal.info), (Erişim 11 Ocak 2013); Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Hasan H. Garip, *Fi Sebil İlake Selime Beynel A'rube Velislam Behs Fi Tarih ve Elaydiyolocia*, 1. Baskı, (Beyrut: Dar El-telia Yayınevleri, 2000), s. 207 – 225.

Firavun tarihinden itibaren, milliyetçilik düşüncesini ve medeniyetçilik hissini harekete geçirmişler, bu nedenle ırkçılık ve milliyetçilik düşüncesi Mısırlılar tarafından kabul görür hale gelmiştir.⁴⁴

Bu olaylar ve değişikliklerin sonucunda, Mısırlıların görüşleri değişmiş, özellikle Avrupa'da okuyan ve Fransızlara sempati besleyen kişiler, Mısır'da Osmanlı Devleti'ne karşı, Fransızlarla birlikte çalışmışlardır. Fransızlara yenilikçi, Osmanlı Devleti'ne ise gerici olarak bakmışlardır. Osmanlı memurlarını, kötülüklerin sebebi olarak görmüşlerdir. Bu şekilde, Fransızlar Mısır'da az bir süre kalıp döndükten sonra, Mısır'da milliyetçilik, Arap Milliyetçilik Harekâtı adı ile, bölgede yeni bir yayılma alanı kazanmıştır. Bilhassa, XIX. yüzyılın başı ve Mehmet Ali Paşa'nın hükümdarlık süresinde (1805 – 1849), Mehmet Ali Paşa ve oğulları, Osmanlı Devleti'nden ayrılma niyetiyle, bir Arap İmparatorluğu kurmaya çalışmıştır.⁴⁵ Bununla birlikte, aynı zamanda Avrupalı misyonerler, bölgede sağlam organizasyon faaliyetleri ile, Mısır'ı Batılılaştırmaya çalışmışlardır. 1880 – 1889 yıllarında İngiliz valisi olan Lord Kromer (1841 – 1917), İslami düşüncelerin değişimi ve din karşıtı düşüncelerin yayılmasına çalışmıştır. Özellikle Mısır'da yaşayan azınlıklar içinde yer alan, bilim adamları ve yazarlarla birlikte, bu konuda, Mısır'da İngiliz Konsolosluğu'nda memur olan George Antonious (1892 – 1941), “Arapların Bilinçlenmesi” isminde bir kitap yazmıştır.⁴⁶

Bunun gibi, aslında Yahudi olan ve Mısır'da, tiyatronun önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilen, gazeteci yazar Yakup Rafayel Senu (1839 – 1912),⁴⁷ Kromer danışmanlığında “*Mısır Vatanı*” isminde bir dergi çıkarmıştır. Bu çalışmaların nihayetinde, batı perver ve onların izinden giden, yeni bir nesil oluşmuştur. Bu nesil, batı eksenli olarak faaliyetler yürütmüş ve bölgede milliyetçilik düşüncesini harekete geçirmiştir. Bu işin aslan payı da, Şam şehrindeki, Hristiyan olan Araplar tarafından alınmıştır. Aynı zamanda, misyonerlik mesajını yaymak için de hareket ve faaliyetler başlatılmıştır. Bu çalışmalar, Araplar içerisine çift başlılık tohumu ve milliyetçilik düşüncesi ekmişlerdir.

⁴⁴ Ebu Haldun Sati El-Huseri, *el-A'rubu Evelan*, 2. Baskı, (Beyrut, Dirasat Vehdel Arabiya Merkezi, 1985), s. 94 – 95.

⁴⁵ Georg Antonious, *Yıklat Elarab*, çev: Nasıreddin Esed ve Ihsan A'bas, 8. Baskı, (Beyrut: Dar İlim Lilmelayin, 1987), s.81 – 97; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, 3. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), s.109.

⁴⁶ Ayrıntı bilgi için: Lord Kromer, *Mısır el-Hedise*, çev: Seabri Muhammed Hassan, 1. Baskı, (Mısır: el-Merkez el-Kaymi lilterceme, 2014), c. 1 – 2; <https://www.palestinapedia.net> (Erişim 29 Ağustos 2018)

⁴⁷ Kemal Hamit, “Sefahat min eltarih... Yakub Senu (1838 – 1912): Mısırın Yahudi Yayıncısı Nasır Elsevre Elmehdiye”, <http://www.sudaneseonline.com> (Erişim: 31 Ocak 2018).

Bu çalışmaların sebebi ise, İslam'ın yerini tutacak, başka bir dünya oluşturmak ve İslam dininin gölgesinden, kendilerine güç devşirmektir. Osmanlı coğrafyasındaki aydınlar, batılıların yardımıyla birçok araştırma yapmışlardır. Bu araştırmalarda, çoğunlukla İslam döneminden önceki dönemin üstünlüğü vurgulanmıştır.⁴⁸ Bu faaliyetlerin sonucunda, özgürlük ve milliyetçilik sesleri, devletin diğer vilayetlerinde de yükselmeye başlamıştır. Bu çıkan bağımsızlık sesleri, XIX. yüzyılın, üçüncü on senesinde, Yunanlar tarafından başlatılmış ve akabinde Balkan coğrafyalarında da yayılmaya başlamıştır. Balkan milliyetçilikleri, ilk dönemlerde, Avrupa devletlerinin kışkırtmaları ve propagandaları nedeniyle, din sorunları ile ilgili tepkiler ortaya koymuşlardır. Balkanlarda ilk isyan, 1804 yılında Sırp'lar tarafından başlatılmış, daha sonra da 1820 – 1829 yılları arasında, Yunanlılar tarafından yürütülmüştür.⁴⁹

Balkanlardaki bu ilk kıpırdanmaların akabinde, XIX. yüzyıl boyunca, milliyetçilik ve ayrılıkçılık faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin diğer İslam vilayetlerinde de ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Her ne kadar Balkan coğrafyasındaki isyanlar, Hristiyan müntesipliği bahanesiyle desteklenmişse de, çoğunluğu Müslüman olan diğer Osmanlı vilayetleri de, kendi özel istek ve özgürlüklerini bahane ederek, Avrupalı devletlerden yardım istemişlerdir. Nitekim, Avrupalı devletler tarafından destek de görmüşlerdir. Bu yüzden dikkat edilmesi ve durup düşünülmesi gereken şey, Avrupalıların tutumlarındaki değişiktir. Zira Balkanlara verdikleri destek, dini nedenlerden dolayı, Osmanlı Devleti'ndeki diğer milletlere verdikleri destek ise, milliyetçilik temelli, güya özgürlük ve hürriyet nedenlerinden dolayı olmuştur. Yani buradan da anlaşıldığı gibi, Avrupalı devletlerin temel hedefi, her iki noktadan da Osmanlı Devleti'ni hızlı bir sona hazırlamak olmuştur. Yukarıda anlatılan bilgilere göre, milliyetçilik düşüncesinin yayılması, iki taraf ya da iki yoldan baş göstermiştir. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti'nde olan milletlerin, hareket ve faaliyetleri ki, buna sonraki bölümlerde değinilecektir. Diğeri ise İttihat - Terakki bağluları, yani “Genç Türkler” siyasetinden doğmuştur. Hükümette mevki ve statüleri itibarıyla, aynı zamanda Yahudilerle ilişkileri ve yakınlıkları olan Genç Türkler, genel

⁴⁸ Osman Ali, *Elhereke el-Kürdiye Elmaasire Diraset Tarihiye Vesaikiye 1833 – 1946*, 2. Baskı, (Tefsir Yayınevi, 2011), s.156 – 157; Suriye ve Şam'daki Hristiyanların Rollerini ve Faaliyetlerini Öğrenmek İçin Bkz: Adil Baktaya, *Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın Doğuşu Sosyal-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), s. 119 – 142.

⁴⁹ <http://www.tarihportali.org> (Erişim 20 Ocak 2018).

⁵⁰ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Abdulreuf Senu, *Elnezaat Elkiyaniye Elislamiye Fi Eldevle Elosmaniye 1877 – 1881 Biladilşam, Hicaz, Kürdistan, Albanya*, 1. Baskı, Bisan Yayınevleri, Beyrut, 1998.

olarak Osmanlı Devleti'ndeki milletlerin ve özellikle Arapların, Milliyetçilik düşüncesini ortaya çıkarmakta, aktif roller üstlenmişlerdir.⁵¹ Genç Türkler tarafından yapılan faaliyetler ve hareketler, Türklerin milliyetçilik düşüncelerinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Çünkü tarih olaylarında görüldüğü üzere, aslında Türk vatandaşların, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, hiçbir milliyetçilik ve ırkçılık tarzı düşünceleri ve istekleri olmamıştır. Türkler, XIX. yüzyıla kadar, İslam dini içinde yaşamışlar ve dini duyguları Türklükten önce gelmiştir. Bir yazar bu konuda, “*Türkler, kendi Türklüklerini bile öne sürmemişlerdir*” diyerek, şöyle bir örnek vermiştir: “*Selçuklu döneminden Osmanlı döneminin sonuna kadar, ilmi ve edebi yazılarının çoğu, Arapça veya Farsça olarak yazılmıştı.*”⁵²

Bu yüzden, çok açık bir şekilde görülüyor ki, Osmanlı Devleti idaresinde yaşayan milletlerin hepsinde, Fransız ve İngilizler tarafından işgal edilen milletlerin aksine, Osmanlı kültürünün ve dilinin baskısı olmamıştır. Bütün milletlerin, ana dilleri ve kendi kültürleri korunmuştur. Bu da, Osmanlı Devleti'nin, hiçbir milleti ve ırkı yok etmek, ya da ezmek gibi bir siyaset şeklini, milletler arasında kullanmadığını göstermektedir. Aksine bütün milletler, çok doğal ve özgür bir şekilde, kendilerine ait olan ana dili ve kültürü korumuşlardır. Bu konuda, İngiliz tarih yazarı Lusub Sitivard (1883 – 1950), I. Dünya Savaşı yıllarında, Türk milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkışından önceki yıllardan bahsederek şöyle demiştir: “*Bundan önceki dönemlerde, ortada Türk nasyonalizmi kokan hiçbir şey yoktur. Yazar ve seyyah olan Arminos Vambéry'i (1832 – 1913)*⁵³ *gördüm ve bana şöyle bir şey anlattı. Kendisinin 1856 yılında, ilk defa Konstantine'yi ziyaret ettiğinde, o zamanki Türk vatandaşları arasında Türkçülüğün, şimdiki nasyonalizm anlamına gelen terimden, çok farklı olduğunu ifade ettiğini söylemişti.*”⁵⁴ Bununla birlikte, o zamanın genç nesilleri arasında, jeopolitik bir teori olarak “Pan Osmanlizm” savunulmuştur. O döneme kadar hâkim millet Türkler olmuştur fakat, Türklerin Hz.

⁵¹ Velit Rezvan, El-ilakat, *Elarebiye Eltürkiye*, 1. Baskı, (Lübnan: 2006), s. 17 – 59.

⁵² Kais Cevat Elazavi, *Eldevle El-osmaniye Kiraa Cedide Liavamil Elinhitat*, 2. Baskı, (Beyrut: 2003), s. 125.

⁵³ Arminos veya Armin Vambéry, Aslında Avusturyalı olan bir Yahudi'dir. 19 Mayıs 1832'de doğmuştur. Dilleri öğrenme konusunda, çok iyi bir yeteneği vardır. Yaklaşık 12 dil bilmektedir. Türk Kültürünü sevmiştir. Avusturya'ya döndükten sonra, doğu dilleri öğretmeni olarak Budapest Üniversitesi'nde çalışmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için Bkz: Himself, *The Life And Adventures Of Arminius Vambéry*, First Edition, New York: Frederick A. Stokes Company Publishers.

⁵⁴ Luthrob Studard, *Hazır Elalem Elislami*, çev: (İcec Niveyhez), 4. Baskı, (Beyrut: 1973), c. 2, s. 111.

Muhammed'in (S. AV) Milleti'nden başka adları olmamıştır.⁵⁵ Arap nasyonalisti olan, Sati el-Huseri (1880 – 1968), bununla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “*Sultanların Türk olmalarına rağmen, Türklük ya da milliyetçilik ile ilgili vurgulayıcı hiçbir sözleri yoktur.*”⁵⁶ Bu yaklaşımlara binaen, araştırmacıların düşünceleri ile ilgili şunlar söylenebilir: Türkler, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, İslam dinine olan yakın duygulardan başka, milliyetçi ve ırkçı anlamda hiçbir duygu ve faaliyeti içlerinde barındırmamışlardır. Avrupa’da gerçekleşen olaylar ve milliyetçi hareketlerden sonra, Avrupalılar Türk ırkı üzerinde araştırmalar yapmışlar ve Türklerin tarihi ve coğrafi değerlerine dikkat çekmişlerdir. Netice itibariyle, bu girişimlerin, Avrupa’nın Osmanlı Devleti’nin iç yapısını daha yakından takip edebilme amacı güttüğü ifade edilebilir.⁵⁷ Avrupa’nın, Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahaleleri, Osmanlı Devleti’ndeki milletleri ve dinleri büyük bir şekilde etkilemiştir. Netice itibariyle, Osmanlı Devleti’nin milletlerini ve toplumunu birçok açıdan bölmüşlerdir. Bu faaliyetleri yürüten akımların en belirginleri ise aşağıdaki gibidir:

1. İslam Dininin İhyası Akımı: Gerçekte İslam’ı ifsad edici bu akımın önderleri arasında Cemaleddin Afgani (1838 – 1897), Muhammet A’bde (1849 – 1905) ve Muhammet Reşit Reza (1865 – 1935) gibi isimler zikredilebilir. Bu liderler ve onların yandaşları, Avrupa’da dinin ihyası ve yeşerilmesi görüşünden yola çıkarak, İslam dininin yeniden düzenlenmesini istemişlerdir. Bir anlamda, İslam toplumunu, o zamanki çevreye ve kendi isteklerine göre düzenlemeyi amaçlamışlardır.
2. Din ve Milletin İhyası Akımı: Kaynaklarda anlatıldığı üzere, bu akımdakiler, İslam dininin mevcut halinin korunmasını isteyen taraftadırlar. Bu akımın önde gelen isimlerinden biri, Abdulrahman Kevakbi (1848 – 1902), bu konuda iki meşhur kitap yazmıştır. Bu akımın başka bir ismi ise, Şam’ın din adamlarından, Abu Huda Alseyadi (1849 – 1909)’dir. Söz konusu şahıs, Sultan Abdülhamit’in yakınıdır. Bu akımda rolü olan başka bir isim ise, Ahmet İzzet A’bid’tir. Bu akımdaki kişilerin düşüncesi ise, İslam dininin, Arap milletlerinin ruhlarında

⁵⁵ Zarevand, *Turançiyeti u derkeftin, İdeolojia ve Bername*, çev: Ebubekir Hoşnav, 1. Baskı, (Erbil: 1996), s. 19.

⁵⁶ Ebu Haldun Sati El-Huseri, *Mihzarat Fi Nişu Elfikre Elkavmiye*, 4. Baskı, (Beyrut: Vehdet El-Arabiya Dirasat Merkezi), s. 92

⁵⁷ Hekim Ahmet, “Derbarey Serheldani Hizri Nasyonalizm”, *Tarih Dergisi*, 12. Sayısı, (2009 güz mevsii), s. 142 – 143.

yaşadığını ve İslam'ın koruyuculuğunun, Araplar tarafından sağlanacağını savunanlardır.

3. Milliyetçilik ve Tarihi Miras Akımı: Bunların amacı, Arap milletlerine, tarihi üstünlüğünü yeniden kazandırmaktır ve bunun için çalışmışlardır. Savunucularından en göze çarpanları ise Nasif Yazeci (1800 – 1871), Putrus Bustani (1819 – 1883) ve Corci Zidan (1861 – 1914)'dır. Bunların istekleri ise, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak ve bağımsız olmaktır. Bu şahıslar, Arap medeniyetlerinin ve tarihinin geri dönmesi için çaba sarf etmişlerdir.
4. Milliyetçi Topluluğun Gelişmesini Destekleyen Akımlar: Bu akımın Arap yazarları ve düşünürleri, Şibli Şemil (1850 – 1917), Kasım Emin (1865 – 1908) ve Edip İshak (1856 – 1884) gibi isimlerdir. Bu akıma mensup şahısların istekleri ise, Osmanlı Devleti'nde yaşayanların, hepsine adil ve demokratik bir şekilde hükmedilmesi, millet ve dini ayrım olmadan, devletin imkanlarının, bilinç ve yetenek temellerine göre bölünmesidir.
5. Bağnaz Milliyetçi Akımı: Bu cemiyetin en bilinenlerinden Necip A'zuri (1873 – 1916)'dir. 1905 yılında, “Türkiye'nin Asya Tarafında Arap Milleti'nin Uyarılması” adında, Fransızca bir kitap yayınlamıştır. Arap milletine özgü, özgür bir devletin kurulmasını isteyen tek yazardır. Bu görüşe göre, Dicle ve Fırat'tan, Süveyş kanalına kadar, oradan da Akdenizden Arap denizine kadar olan yerler, Arap milletinin devlet sınırı olarak belirlenmiştir.⁵⁸

Bu cemiyetlerin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri, Osmanlı toplumunda, maddi ve siyasi durumun bozulması ve kötüye gitmesidir. Bu cemiyetlerin faaliyetleri ve hareketleri, devlet üzerinde büyük bir etki oluşturmuştur. Bu konuda, aşağıdaki nedenlerden dolayı, bu cemiyetlerin ortaya çıktığı ve Osmanlı Devleti'nde bölünmelere yol açtığı vurgulanmaktadır:

1. Osmanlı Devleti'nin dini ve toplumsal işlerinde, idari ve askeri mekanizmanın zayıflaması.
2. Vilayet yöneticileri ve devlet büyüklerinin, bazı yerlerin kendileri tarafından yönetimini elde etmek için, Sultanın rızasını elde etmeye çalışmaları. Özellikle

⁵⁸ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: İbrahim Halil Ahmet, *Tarih Vatan Eralarabi Fi Ahdilosmani 1516 – 1916*, (İbn El-Esir Yayınevi, 2005), s359 – 404; Suheyr Sultaltel, *Herekelkaymeyiin Elarab ve Enitafatiha Elfikriye*, 2. Baskı, (Beyrut: Vehd el-Arabiya Dirast Merkezi, 2002), s.19; Şükri Mahmut Nedim, “*ehval el-Irak*”, s131 – 132.

de, Osmanlı Devleti'nin çerçevesinden çıkıp bağımsız olmaya çalışan vilayetlerin öne çıkması.

3. Osmanlı toplumu üzerinde, din adamlarının, ciddi bir ağırlığı mevcuttur. Dini düşüncelerin yoğun olduğu dönemlerde ilerleme görülmüştür. Fakat içinde bulunulan dönemin seviyesinden daha geri kalındığı süreçte, İslam ümmetinin, Türkçü bir sistemle, İslam Halifesinin elinin altından yönetilmesi gerektiği düşünülmüştür.⁵⁹

Birinci ve ikinci noktadaki düşüncelere katılınabilir. XIX. Yüzyılda, bu tür fikirlere sahip simalara rastlanmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki, üçüncü noktada hataya düşülmüştür. Her ne kadar dini düşüncelerde bir soğukluk olsa da, “İslam ümmetinin Türkçü bir sistemle İslam halifesinin elinin altından yönetilmesi” gibi bir tür belirsizlik görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkmasına kadar, Osmanlı Devleti, hiçbir şekilde, milletlerin Türklük esaslı bir sistem ve düşünceyle yönetilmesine dair bir yönetim hedefi benimsememiştir. Aksine, milliyetçilik düşüncesine kadar, Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün milletler ve vatandaşlar, oldukça hür ve serbest yaşamışlardır.

Edinilen bilgilere ve kaynak tahlillerine göre, Avrupa'nın gelişmesinden ve Osmanlı Devleti'nin endüstriyel sahasının ve maddi sisteminin yavaşlamasından dolayı, birkaç akım ortaya çıkmıştır. Bu akımların her birinin, kendine ait önderleri ve fikirleri vardır. Buna mukabil, isteklerine kavuşmak için, birçok faaliyetler yürüterek ciddi işler yapmışlardır.⁶⁰ Bu faaliyet ve hareketlerin sonucunda, bu akımların taraftarları ve devlet adamları karşı karşıya gelmişlerdir. Devletin içinde var olan birkaç organizasyona rağmen, Avrupa devletleri, bilhassa Fransa, devletin batılılaşması yolunda çalışan en önemli aktör olmuştur. Fransa, organizasyonların ana mekânı olmuş ve bu konuda Osmanlı Devleti'ne karşı önemli faaliyetlerde bulunmuştur.⁶¹ Burada dikkat edilmesi ve üstünde düşünülmesi gereken husus, XIX. yüzyılda, Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti'nin arasında, çok ciddi ve karışık bir rekabetin var olmasıdır. Avrupa devletlerinden İngiltere, Fransa ve Almanya, milliyetçilik düşüncesini yayma yoluyla, Osmanlı Devleti'ne karşı olan akımları güçlendirerek Devleti kontrol etmeye çalışmış-

⁵⁹ Hasan H. Garip, “*Fi Sebil İlake Selime*”, s. 207 – 208.

⁶⁰ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Hasan H. Garip, “*Fi Sebil İlake Selime*”, s. 213 – 219.

⁶¹ Hamit Bozarsalan, *Ordoğu: Bir Şiddet Tarihli Osmanlı İmparatorluğun Sonundan El Kaiyde'ye*, çev: Ali Berktaş, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 34 – 35 ve s. 41 – 46.

lardır. Diğer taraftan ise, Osmanlı Devleti, hoşnutsuzlukları azaltmak ve devlet işlerini düzenlemek için bütün gücünü kullanmıştır. Avrupa'nın planlarını kontrol etmek ve önlemler almak için, birçok farklı şekilde çalışmıştır. Bu amaca ulaşmak için, birçok reformu, plan ve program halinde uygulamıştır. Aynı zamanda, batılı güçlerin birçok planını yok etmiştir. Bu manada, en belli ve bilinen reformlar, Tanzimat zamanında (1839 – 1876) yapılmıştır. Bütün bu plan ve reformlara rağmen, batılı güçler, yine de bahaneler bulmuşlar ve bu reformlara razı olmamışlardır. Genel olarak, Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşan milliyetçilik düşüncesi hakkında söylenenler açık değildir. Her ne kadar, söylenenlerin çoğu milliyetçilik düşüncesinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaştığına dair ise de, bu konu ile ilgili çeşitli karşıt görüşler de mevcuttur. Kaynaklardan da anlaşılacağı gibi, Balkanlardan sonra, Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün milletlerden önce Jön Türkler, milliyetçilik düşüncesini bu coğrafya üzerinde yaymaya başlamıştır. Avrupa'nın ilerlemesinin etkisi altında, özgürlük ve milliyetçiliğe bağlı faaliyet ve hareketler yapmışlardır. Onlardan sonra da, Osmanlı Devleti'ndeki diğer milletler de milliyetçilik faaliyetlerine başlamışlardır.⁶² Başka bir yazar ise, Osmanlı Devleti'ndeki diğer milletlerde de, nasyonalizm düşüncesinin ortaya çıkma nedeninin, Avrupa'nın kıskırttığı Türk nasyonalizmi olduğunu ileri sürmüştür. Bu sürecin, teorik ve disiplinli bir şekilde programlandığını ve büyüdüğünü, Türk dili ve Türk tarihi açısından, değerlendirmiştir. Bu öncüller, yeni milliyetçi nesillere ilham olmuş, netice olarak Jön Türklerin nasyonalizmi sonucunda, Türk milliyetçiliği daha fazla gelişmiştir.⁶³ Buradan hareketle ifade edilebilir ki, Türk milliyetçilerinin bazıları tarafından yayımlanan edebi eserlerde, Türk dili ile ilgili konulara vurgu yapıldığı aşikârdır. Bundan dolayı, Türk dili ve milliyetçiliği, XIX. yüzyılın ilk yarısında, yeni bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde, doğu hakkında çalışan, Yahudi bir İngiliz olan Arthur David Lumley (1811 – 1832),⁶⁴ “Türk Dili Grameri”⁶⁵ adında bir kitap yazmıştır. Bu kitapta, Türk dilinin temelini ve kurallarını yeni bir şekilde sunmuştur. Lumley'nin bu çalışmasından sonra, Avrupalılar

⁶² Lothrob Studard, “*Hazır Elalem Elislami*”, s.79 – 80.

⁶³ Hekim Ahmet, “Derbarey Serheldani Hizri Nasyonalizm”, s. 144.

⁶⁴ Arthur David Lumley, aslı Yahudi olan İngiliz bir yazardır. 1811 yılında, Londra'da doğmuştur. Aniden yayılan, ölümcül kolera hastalığına yakalanmış ve 1832 yılında vefat etmiştir. Gençlik yıllarında, sanat, müzik ve felsefe konularında araştırmalara yönelmiştir. 15 yaşında, Kutsal Kitap Ansiklopedisini hazırlamıştır. Aynı zamanda, Türk diline ve yabancı dillere önem vermiştir. Avukatlık görevine ilgi duymuş ve avukat olmuştur. <http://www.jewis-hencyclopedia.com> (Erişim 22 Ocak 2018).

⁶⁵ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Arthur Lumley Davids, *Türk Dili Grameri*, çev: (Serdar Yavuz), 1. Baskı, (Yayınevi, Nobel Akademik Yayıncılık, 2013).

tarafından birçok kitabı ve makalesi yayınlanmıştır. Aynı şekilde, bu konuda çalışma yapan bir diğer yazar ise, David Liyon Kahvun (1841 – 1900)’dur. Bu yazar da, aslında doğuya ait bilgileri çalışan bir Yahudi’dir. Şarkiyatçı olarak çalışan biri olarak, bilgi toplamak için doğu bölgelerini ziyaret etmiş ve 1863 yılında Mısır’a gelmiştir. Kahvun, yazı ve araştırmalarında, Türklere ve Tatarlara özel bir ilgi göstermiştir.⁶⁶ Bahsedilen doğu bilgileri üzerine çalışan şahısların yanı sıra, Mısır ve Türk milletlerinin, medeniyet tarihlerine vurgu yapan, daha birçok düşünce mevcuttur. Bu kitabın yazılıp yayımlanmasından sonra, Türk ırkına, tarih ve dili gerekli sayan bir akım ortaya çıkmıştır. Bu akımın düşüncelerine göre, bütün Türkmen aşiretlerini birleştirmek için, milli ve vatani hisleri paylaşmak, bütün faaliyetlerin temeli olmalıdır. Bu akımın ortaya çıkmasına neden olan, Avrupa’nın edebiyat ve yazılarında, sıklıkla yaydığı, Turan Milleti ve Turan Nasyonalizmidir. Bazı kaynaklarda ilk defa, “Turan” ve “Turanizm” nasyonalist anlamındaki haliyle, Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Bu terim, dünyadaki bütün Türkçe konuşanları, özel bir vatanda toplamak anlamına geliyordu. Bu yayınlardan sonra, Avrupa’da aynı konuyu vurgulayan birçok kitap basılmıştır. Turan dili ve edebiyatı çerçevesinde makaleler yazılmıştır. Turani ismi, Türkler için daha geniş bir ifade şekli olarak kullanılmıştır.⁶⁷

Bu noktada, bir Avusturya Yahudi’si olan Arminos Vambery’nin (1832 – 1904) rolünden de bahsetmek gerekir. Bu şahsın, Sultan II. Abdülhamit’le özel bir ilişkisi vardır. Kendisini Türk bir derviş olarak tanıtmış ve Reşit Efendi ismini kullanarak, Ortadoğu ve Orta Asya’nın birçok yerini gezmiştir. Gezinin sonucunda Reşit Efendi, “Genç Bir Dervişin Orta Asya Gezisi” ya da “Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi” isminde bir kitap meydana getirmiştir. Bu kitabın ilk bölümünde, kendine has görüşlerinden ve teorisinden bahsetmiştir. Öyle ki, Türk milletinin tüm dünyada bütünleşmesi idealinin, hayata geçirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Özel teorisine ise, Panturanizm adını vererek, Ege denizinden Çin sınırına kadar olan coğrafyaların birliğinden bahsetmiştir. Bu teorinin, Rusya’nın genişlemesine engel oluşturduğu için, İngilizlerin bu teoriyi destekledikleri

⁶⁶ David Liyon Kahvun, Doğu Araştırmacısı, 1841 yılında, Fransa’nın Elzas kentinde doğmuştur. 1900 yılında Paris’te vefat etmiştir. Yarı askeri bir ailede doğmasına rağmen, Fransa ve Prusya’nın savaşına iştirak etmiştir. Ancak ailevi birkaç nedenden dolayı, zaman içinde, Coğrafya ve Tarih alanlarını seçmiştir. Doğuya gerçekleştirdiği birkaç geziden sonra, gezilerine ait birkaç eser yayınlamıştır. En meşhur kitaplarından birinin ismi ise: *Rehle ila cibali el-eleveyin*’dir (1876). Bu kitap, Arapça’ya çevrilmiştir ve iki kez basılmıştır. <http://jewishencyclopedia.com> (Erişim 24 Ocak 2018).

⁶⁷ Bernard Levis, *İslam İn History (İdeas, People, And Events İn The Middle East*, Second Edition, Chicago 1992, p. 193 – 194.

görülmüştür. Bunun yanında, Vambery, Türk vilayetlerine ve İslam dinine dair, birçok eleştiride bulunmuştur. Türk birliğinin önünde, birçok engel olduğunu ve İslam dininin, Türk vatanperverliğinin tersi yönünde olduğunu iddia etmiştir. Daha açık bir ifade ile, gerçeğin tam tersine, İslam’da vatanperverliğin olmadığını savunmuştur. Bu nedenle, yeni vatan ve devletleri, İslam dini tabanlı kurmak doğru değildir. Vambery, İslam dinini bırakmaları için, Türk milliyetçilerine çağrıda bulunmuştur. İslam dinine karşı, milliyetçi kişiliklerini kaybetmemeleri için, söz konusu milliyetçi gruplara uyarılarda bulunmuştur. Bu düşüncelerle, Türk laikliğinin merkezlerinden destek görmüş, en önemlisi, genç ve Türk milliyetçilerinin düşünürleri tarafından desteklenmiştir. Türk milliyetçiliğinin etkisi, bu şekilde ortaya çıkmış ve daha sonraki dönemlerde, Osmanlı Devleti’ne karşı, birçok gazete ve yayınlar neşredilmiştir. Bu düşünceler, 1908 şartlarında ve daha sonraki yıllarda, devlet ideolojisi ve toplum kurma ideolojisine dönüşmüştür. Netice itibariyle, öncelikle devletin temelini zayıf düşürüp, milletleri birbirinden ayırmış, daha sonra da tamamen ayrışmasına ve yok olmasına sebep olmuşlardır.⁶⁸

Yine, bu konu hakkında doğu uzmanı, İngiliz Bernard Levis (1916 – 2018), şöyle demiştir: Batı düşüncesinin, Osmanlı Devleti’ne ulaşmasından önce, hiçbir nasyonalizm düşüncesi yoktur. Hatta, XXI. yüzyılın başlarına kadar, Arap ve Türkler, birbirlerine yabancı olduklarını hissetmemişler ve Araplar, Osmanlı Devleti’nin bir parçası olmayı normal görmüşlerdir. Ortak dinden dolayı, Türkler, Araplarla övünmüşlerdir. Bu ortak paydayı, Arap dilinin ve kültürünün gelişmesinin işaretlerinden biri olarak kabul etmişlerdir.⁶⁹ Devletin, diğer milletleri de, aynı görüş ve düşüncelere sahiptir. Milliyet ayrımı gözetilmemesinden dolayı, Osmanlı Devleti’nin Sultanı ve devlet adamları, devletin önemli işlerini, hâkimliğini, yüksek makamlarını ve dini makamları, Türk milletinden başka milletlerin şahıslarına da vermeyi oldukça normal kabul etmişlerdir. Kaynaklarda belirtildiğine göre, XIX. yüzyıla kadar, Osmanlı Devleti’nde, herhangi bir milliyetçilik hareketi olmamıştır. Bu durumun örneklerinden biri, Kürt kökenli olduğu bilinen Haydarizade İbrahim Efendi’nin (1864 – 1933), Şeyhülislamlık makamına atanmış olmasıdır. Ancak, Avrupa’nın çalışmalarından ve başarısından sonra, nasyonalizm düşüncesinin yayılmasıyla, Osmanlı Devleti’ndeki diğer milletlerin, milliyetçilik

⁶⁸ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: <http://jewishencyclopedia.com> (Erişim 24 Ocak 2018); Hekim Ahmet, “Derbarey Serheldani Hizri Nasyonalizm”, s. 145 – 146; Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev: Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, 7. Baskı, (İstanbul: Kitabevi, 2019).

⁶⁹ Bernard Levis, “*İslam İn History*”, p. 128 – 134.

hareketinde yeni bir dönem başlamıştır. Daha önce de anlatıldığı gibi, Mısır ve Şam’da olan hadiseler, Arap milliyetçilik hareketlerinden, en etkilileri olarak bilinirler. Bu hareketlerin yanı sıra, XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti sınırlarında ikamet eden, Kürtlerin de birkaç hareketi ve ayaklanması olmuştur. Kürt tarihi kaynaklarına göre, Baban Emiri Abdurrahman Paşa (1806), Soran Emiri Muhammed Paşa (1832), Botan amiri (1842), Bedirhan ve Şeyh Ubeydullah Nehri (1880) ailelerinin hareketleri, Kürtlerin milliyetçilik düşüncelerinin temeli ve ortaya çıkması olarak kabul edilir. Bütün bu milliyetçi temelli hareketler, Soran, Baban ve Nehri aşiretleriyle, Kürt milliyetçilik siyasetinde, yeni bir dönem oluşturmuşlardır.⁷⁰

Bu temele göre, Osmanlı Devleti’ne karşı, birçok dâhili ve harici faaliyetler gerçekleştirilmişlerdir. Genel bir şekilde var olan Türk, Arap ve Kürt milletlerinin hareketleri, toplumun yazar ve diğer kesimlerini, milliyetçilik çemberine dahil etmek için tetiklemiştir. Bu noktada, devlete karşı olan milliyetçilik hareketlerinin taraftarları artmıştır. Etnik grupların, milliyetçilik düşünceleri daha da fazla olmuştur. Örneğin, Osmanlı Devleti’nin tarih yazarlarından ve askeri yüksek bürokrasiden, Muhammed Emin Zeki Bey (1880 – 1948)⁷¹, “*Kürt ve Kürdistan Tarihinin Özeti*” isimli kitabın başlangıcında şöyle yazmıştır: “*Osmanlı*” lafzının genel tabirinin yerine, “*Türk*” ve “*Turan*” kelimeleri geçtiğinde, normal olarak, diğer milletlerin fertleri gibi, ben de bu toplum içinde, kendi cesaretimi daha iyi hissettim ve kavmi gururum her fırsatta bu hissime göstermeye beni mecbur etti. Ama milletimin, tarih ve aslını hiç bilmiyordum, çünkü o zamana kadar, ne okulda öyle bir düşünceyi aşlamışlardı, ne de sonradan Kürt tarihini tetkik etmeye

⁷⁰ Kürt nasyonalizmin ortaya çıkması hakkında, daha detaylı ve fazla bilgi edinmek için Bkz: Abdulfatah Ali Botani, *Seretaşekani Hesti Netevayeti Kürd Le Mejuy Niveda*, çev: 1. Baskı, (Erbil: Minara Matbaası, 2006), s. 33 – 44; Ata Karadağı, *Gutary Nasyonalizmi Kürdi*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Renj Matbaası, 2007), s. 75 – 174; Abdullah Aliyavey, *Kürdistan La Serdemi Devleti Osmanide La Naverasti Sedey Nozdahemeve Taku Cengi Yekemi Cihani*, (Süleymaniye: Kürdistan Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2004), s. 63 – 158.

⁷¹ Muhammed Emin, Hacı Abdülrahman Mahmut Sadık Bapir’in oğlu, Muhammed Emin Zeki Beg diye tanınmıştır. Etnik köken olarak Kürttür. 1879 yılında, Musul vilayetinin Kerkük Yöresine ait Süleymaniye Sancağında doğmuştur. Aynı yerde okula başlamıştır. Bağdat Askeri Rüstiyesinden mezun olmuş ve Harp Okulu’nu, İstanbul’da bitirmiştir. Osmanlı Devleti’nde birçok askeri seviye elde etmiştir. Birkaç savaşa iştirak etmiştir. Resim çizmeye eli yatkın olduğu için, İstanbul haritasının çizim çalışmasında yer almıştır. Bulgaristan ve Rusya’nın, sınır belirleme komisyonunda yer almış ve iki yıl bu görevde çalışmıştır. Çalışma süresince birçok madalya ve onur ödülü almıştır. Osmanlı Devleti’nin yıkılmasından sonra, 1924 senesinde Irak’a dönmüş ve Bağdat şehrinde ikamet etmiştir. Yeteneklerinden ve bilgeliğinden dolayı, yeni kurulmuş olan Irak Devleti’nin yüksek kurumlarında, birkaç askeri ve idari pozisyon almıştır. Muhammed Emin, bu işlerle birlikte, askeri bir yazar olarak, Vakıf Gazetesi’nde birçok yazı yayınlamıştır. Bu çalışmalarının yanı sıra, tarih kitapları da yazmıştır. Hayatı hakkında daha fazla bilgi almak için Bkz: Muhammed Emin Zeki Beg, *Hulaseyeki Tarihi Kürdu Kürdistan*, (Süleymaniye: Serdem Matbaası, 2000), s. 266, Sıdık Salih, Emin Zeki Beg, Keya, *Rovar Dergisi*, Sayı (73), Süleymaniye, s. 6 – 9.

*mecbur hissetmiştim ve Osmanlı kelimesi, hepimizin milliyetçilik düşüncesini bir dereceye kadar söndürmüştü. Bu yüzden, birçok kez, Kürt milleti hangi millettenmiş ve geçmişte başına neler gelmiş diye kendime soruyordum.*⁷²”

Her ne kadar, bazı yazar ve araştırmacılar, Osmanlı Devleti’nin çöküşünü, milliyetçilik fikrinden dolayı meydana gelen olayları zikretmeden, dâhili ve harici birkaç nedene bağlasalar bile,⁷³ Osmanlı Devleti’nin çöküşünde etkisi olan bütün olaylar göz önünde bulundurulduğunda, milliyetçilik fikrinin yayılması, en önemli etkenlerden biri olmuştur. Nasyonalizm, milliyetçilik ekseninde, harici ve dâhili alanlarını genişletme imkânı bulmuştur. Bütün milletler, Osmanlı Devleti’ne karşı, çeşitli faaliyetler yapmışlardır. Bu anlatılan farklılıklar ve nedenler, Avrupalılara geniş bir meydan açmıştır. Kendi isteklerine göre, Osmanlı Devleti’nde plan ve program yaparak, postacılık ve ulaştırma dairelerini kontrol etmeye çalışmışlardır. Avrupalılar, milliyetçi düşünceleri kapsayan haberleri, Osmanlı Devleti’nin aleyhine yayınlamışlardır. Özellikle Mısır’da ve Avrupa’da hazırlanan bilgiler, Avrupalıların da önem verdiği konular olmuştur. Bu konuda, Sati el-Husari Avrupalılar tarafından yayımlanan, makale ve haberlerin öneminden ve etkisinden bahsedip, bu etkiler altında, Türk nasyonalizminde de korkutucu bir akımın başladığını ifade etmektedir. Bu akım, Avrupa’daki milliyetçilerin yazdığı yazılarda görülmüş ve bu konuda bazı yazarlar, Türklerin İslam dininden önceki tarihine yer vermişler ve bu nevi konuları özellikle yayınlamışlardır.⁷⁴

Bu gelişmeleri müteakip, batılıların birçok faaliyetlerinde de görüldüğü gibi, Türklerin İslam’dan önceki dönemlerini ele alarak, söz konusu politikalarını, bu dönemler üzerinden yürütmeye başlamışlardır. Türk milliyetçiliğinin temellerini, bilhassa tarihi köklere dayandırarak filizlendirmişlerdir. Birçok kaynakta, Türklerin tarihini, İslam döneminin öncesinden, bugünlere kadar ele almışlardır. En önemlisi, Türk milletini ve kültürünü, tarihsel kökleri ile, Anadolu öncesi döneme bağlamışlardır.⁷⁵ Bu şekilde, yeni nesilde bazı genç Türk düşünürleri ve yazarları, milliyetçilik düşüncesinden etkilenmişler, gençlere ve okuyanlara, atalarının Osmanlı değil Türk olduğunu anlatmışlardır. Yine aynı şekilde, dillerinin Osmanlı dili değil, Türkçe olduğunu ifade etmişlerdir.

⁷² Muhammed Emin Zeki Beg, “*Hulaseyeki Tarihi*”, s. 7.

⁷³ Sadi Osman Heruti, *Devleti Osmani Ruhani Helafet*, 1. Baskı, (Selahaddin Üniversite’sinin Matbaası), 2016, s. 23 – 38.

⁷⁴ Sati El-Huseri, “*Muhazarat*”, s. 93 – 94.

⁷⁵ Hekim Ahmed, “*Derbarey Serheldani Hizri Nasyonalizm*”, s. 149.

Tarihlerin ve köklerinin, Çin takvimlerinde adları geçen, “Hon” ve “Hisyongnun”a kadar uzandığını savunmuşlardır.⁷⁶

Bu tür yazarların var olması, Türk milliyetçilerine ve düşünürlerine temel oluşturmuştur. Bu görüşlerin ve düşüncelerin etkisi altında faaliyetler düzenlemişlerdir. Türk milliyetçi liderlerine bakılacak olursa, görülmektedir ki, farklı milletlerden ve ırklardan gelen liderleri vardır. Yani birçok lider, aslında Türk değildir ve başka ırklardan olup Türk milliyetçiliğini benimseyerek ona destek vermişlerdir. Bu kesim, bir anlamda “Beşinci Tabur” gibidir.⁷⁷ Söz konusu şahıslar, Osmanlı Devleti’ni yıpratmak için seçilmişler ve özel talimatlar ile görevlendirilmişlerdir. Aralarında yalnızca ırksal açıdan değil, dini inanç yönünden de farklı olanlar vardır. Yani Müslüman değildirler. Örneğin, Ahmet Rıza (1858 – 1930)⁷⁸ gibi; Ahmet Rıza, İttihat - Terakki Partisinin başkanıdır ve aslen Avusturya Çerkezlerindendir. Enver Paşa (1881 – 1922), İttihat - Terakki’nin en bilinen başkanları arasındadır. Aslen Polonyalı olan Enver Paşa’nın, bir dönem Müslüman olduğu, sonradan yeniden Hristiyanlık dinine geri döndüğü belirtilmiştir. Cavit Paşa (1862 – 1932) ve Yahudi ırkından olan Emanuel Karasu (1862 – 1934), İttihat - Terakki’nin en etkin mevki sahibi olan liderlerindendir ve grubun iktisadi sorumluluğunu üstlenmiştir. Aslında Bulgaristan’dan gelen bir çingene olan Talat Paşa da (1874 – 1921), darbenin önde gelen isimleri arasındadır. İçişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı ona teslim edilmiştir. Diyarbakır Kürtlerinden olan Ziya Gökalp (1876 – 1924) ise, Türk laikliğinde, milliyetçi düşüncenin oluşmasında etkin rolü olan yazarlardan biridir. Din ve ırka kulak vermeksizin, Osmanlı Devleti’ne karşı durmuş ve bütün çabasını bu istikamette sarf etmiştir.⁷⁹ Bu şekilde, Batılılar, Türklerin milliyetçi duygularını tetikleyerek başarıya ulaşmışlardır. Kurdukları siyaset ve planlara dayanarak, Osmanlı Devleti’ndeki Müslüman milletlerin aralarında kargaşa çıkarmaya ve birbirlerinden nefret etmeye

⁷⁶ Zarevand, “*Turançiyeti*”, s. 20. Daha bilgi almak için Bkz: Kürşat Yıldırım, *Bir Zamanlar Türk İdiler Türk Kökenli Çin Aileleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

⁷⁷ Bu tür kişileri ifade etmek için kullanılan siyasi bir tabirdir. Kendi devletleri içinde, harici düşmanların lehine çalışıp, kendi devletlerine hainlik eden ve psikolojik bir savaş olarak, kendi vatandaşları içinde korku yayanlar için kullanılır. Bu terimin tarihi, İspanya’nın iç savaş dönemine (1935 – 1935) dayanmaktadır. Abdülvehap Alkeyali, “*Mevsuaa Siyasiye*”, c. 3, s 751.

⁷⁸ Şahsın hayatı ve kişisel rolü hakkında bilgi edinmek için Bkz: Emin Alp Malkoç, *Doğu – Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşam ve Düşünce Dünyası*, s. 95 – 125; Barbara Celarent, “Turkish Nationalism and Western Civilization by Ziya Gökalp Turkish Nationalism and Western Civilization by Ziya Gökalp”, *American Journal of Sociology*, Vol. 117, No. 5 (March 2012), pp. 1556 – 1563.

⁷⁹ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Osman Ali, “*Elhereke ElKürdiye*”, s 158 – 159; Zarevand, “*Turançiyeti*”, s26 – 32; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.35 – 36, s.109 – 208.

meyilli hale getirmeye çalışmışlardır. Buna dayanarak, Türk ırkının milliyetçilik düşüncelerini tetiklemeye çalışarak aslında diğer milletler arasında kavgalara ve çekişmelere yol açma gayretleri içine girmişlerdir. Bu çalışmaların, böl ve fethet siyasetini hayata geçirmeye, Osmanlı Devleti'ni tarih sahnesinden kaldırmaya ve Müslüman milletlerinin arasını açmaya yönelik adımlar olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰ Rahatlıkla ifade edilebilir ki, farklı etnik gruplar, devlet merkezinden koparıldıktan ve bağımsızlıklarına kavuştuktan bir müddet sonra, bağımsız olamamışlar, tam tersine Avrupa devletlerinin işgali ve kontrolü altına girmişlerdir. Batılılar böylece, yıllar süren mücadeleler ve çalışmalar ile, devleti ele geçirme siyasetlerini, maddi durumlarını ve kültürlerini bu coğrafyalar üzerinden kuvvetlendirmişlerdir. Nitekim buradan da anlaşılacağı üzere, Avrupa devletleri, kendi çıkarları üzerine yoğunlaşmışlar ve aslında hürriyet ateşini yadıkları milletlerin özgürlüklerini veya milli - idari çıkarlarını hiç önemsememişlerdir. Bu politikalarının bir parçası olarak yegâne amaçları, Osmanlı Devleti'ni kendi milliyetçi çalışmaları ile vurmak, iç düzenini yıpratarak, Osmanlı üzerindeki kontrol ve denetimlerini arttırmak ve diplomatik sahada dışa bağımlı hale getirmektir. Bu konu ile ilgili, bir araştırmacı şöyle düşünmektedir: “*Osmanlı Devleti'nde, nasyonalizm düşüncesinin başlangıcı, ilk defa Türk nasyonalistleri ile olmuştur. Daha sonra Arapları da kapsamıştır. Bu nedenle, I. Dünya Savaşı döneminde Araplar, Osmanlı Devleti'ne karşı, güçlü bir milliyetçi parti kurmuşlardır.*” Yine aynı şekilde, şu sözleri de aktarmıştır: “*Kürt nasyonalistlerin, milliyetçi bir muhitle çerçevelendikleri ve diğer milletlerin, özgür olmak istediklerini gördüklerinde, onların da, Türk ve Arap nasyonalistlerin yolunu tuttukları görülmüştür. Kürtlerin bu nedenle, Osmanlı Devleti'ne karşı, milliyetçi faaliyetler gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.*”⁸¹

Genel olarak söylenebilir ki, XX. yüzyılın başlarında gerçekleşen milliyetçiliğe dair faaliyetler, Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanlar ve diğer milletlerin arasında var olan, siyasi bütünlüğü ve sosyal birliği, birbirinden ayırıp bozmuştur. Yüzyıllarca, bir bütün halinde, din, idari ve siyasi ittifadın çerçevesinde yaşayan milletler, XX. yüzyılın başlarında, bağımsız olarak yaşamayı istemişlerdir. Bu doğrultuda, İstanbul ile ilişkilerini

⁸⁰ Osman Ali, “*Elhereke ElKürdiye*”, s 159; Barbara Celarent, “*Turkish Nationalism*”, pp. 1556 – 1563.

⁸¹ Hekim Ahmet, “*Derbarey Serheldani Hizri Nasyonalizm*”, s 151.

kopartarak, Osmanlı Devleti'nde yüzyıllarca süren toplumsal yapıya ve birlik şuuruna derinden zarar vermişlerdir.⁸²

Yukarıda aktarılan bilgilerin neticesinde ve de birkaç yazarın çıkarımları doğrultusunda, Osmanlı Devleti'nde ve dünyada, milliyetçilik düşüncesinin yayılmasının dönemleri genel hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

1. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299), XVIII. yüzyılın sonlarına ve XIX. yüzyılın başlarına kadar, bu coğrafya üzerinde, neredeyse hiçbir milliyetçilik hareketi hissedilmemiştir. Çünkü milliyetçilik düşüncesi, Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, XIX. yüzyılın başlarına kadar, hiçbir milliyetçi parti mevcut değildir. Bu yüzden bu dönemler, Osmanlı Devleti'nin, din ve millet olarak, barış içinde hayatlarını sürdürdükleri zaman dilimleri olarak kabul edilir.
2. 1830 – 1880 yıllarında, ya da genel olarak XIX. yüzyılın başlarından, belirtilen asrın ikinci yarısına kadarki süreç, özgürlükçü ve güçlü nasyonalizmin dönemi olarak bilinmektedir. Bazı yazarlar bu dönemi 1908 yılına kadar uzatmışlardır. Kimi tarihçilerce milliyetçilik düşüncesini besleyen bir zaman dilimi olan Tanzimat dönemi 1839 – 1876 yılları arası olarak ifade edilmiştir.
3. 1880 – 1914, ya da 1908 – 1923 yılları, tüm dünyada nasyonalist hareketlerin dönemleri olarak kabul edilir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin milliyetçi partilerinden birçoğu, en fazla bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁸³

Bu şekilde, genel olarak I. Dünya Savaşı'ndan ve özellikle, Hilafeti kaldırma kararından sonra (3 Mayıs 1924),⁸⁴ bağımsız olma amacıyla, Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkelerin çoğu, Batılılar tarafından işgal edilmiştir ve uzun yıllar emperyalist siyasetin eziyetlerine maruz kalmışlardır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Avrupalıların, Ortadoğu'daki gerçek amaçları, milliyetçilik bağlamında kurulan bütün partiler ve savunulan akımlar üzerinden, Osmanlı Devleti'nin sonunun gelmesi için yapılan, birtakım planlı eylemlerdir. Slogan ve propagandadan başka, milletlerin özgürlüğü diye bir şey, aslında olmamıştır. Sadece kendi menfaatleri doğrultusunda, milliyetçi gruplar yönlendirilerek, Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmıştır. Avrupa devletleri, milliyetçilik düşüncesini organize ederek, Osmanlı Devleti'nin idari yapısını felç ettirmişler ve Osmanlı Devleti'ni büyük

⁸² Richard C. Martin, *Encyclopedia Of İslam And The Muslim World*, Macmillan Reference, (United States Of America 2004), s. 341.

⁸³ Endo Vinist, "Aydolojya", s. 445; Sati El-Huseri, "el-A'rubu Evelan", s. 96 – 79.

⁸⁴ "İlgaa Elhelafe Elosmania", <http://www.islamstory.com> (Erişim 2 Şubat 2018); "İlga El-Helafe, Risalet Atatürk İla Ahir el-Salatin Elosmaniyyin", <http://www.turkpress.com>, (Erişim 2 Şubat 2018).

problemlerle karşı karşıya bırakmışlardır. Her ne kadar, Avrupalı milletlerin milliyetçilik hareketleri, gelişmek ve ilerlemek temeline dayanmış ve kendi güçlerini daha kuvvetlendirmek için olmuşsa da, bu faaliyetler Ortadoğu milletlerini ve Osmanlı Devleti'ni güçsüzleştirmiş ve Nasyonalizmin olumsuz izleri günümüze kadar silinemiştir. Milliyetçilik düşüncesi, en güçlü silah olarak, Avrupalılar tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmıştır. Şu noktanın da altı çizilmelidir ki, milliyetçilik düşüncesi, Avrupa'nın hedefinde olan milletler üzerinde yayılmaya çalışılmış, bu bağlamda aşiret ve şeyhliğe dayanarak, Arap milletlerini 22 devlete bölmüşlerdir. Bununla birlikte, günümüzde, hala bu devletler üzerinde, siyasi emelleri doğrultusunda, birtakım eylem ve planların yapılmakta ve gerçekleştirilmekte olduğu görülmektedir.

BÖLÜM II: II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ IRAK VİLAYETLERİNİN DURUMU VE MİLLİ DÜŞÜNCENİN YENİDEN CANLANMASININ NEDENLERİ

Herhangi bir yeni inancın ortaya çıkması ve büyümesi, insanların çevresi ve toplum yapısının kendisi ile alakalıdır. Bu nedenle, insanların ve toplumsal grupların hayatının hangi tarzda olacağı, inançların hangi şekilde yönlendirileceği ve tarihsel bir olay haline geleceği, bu olayların büyüklüğü ve etkisi, insanlar arasında siyasi ve sosyal söylentilere yol açmaktadır. Toplumlardaki iktisadi ve sosyal durumu incelemeden, sosyal olayların doğası anlaşılamaz. Bu prensibe göre, Irak vilayetlerinin iktisadi ve sosyal durumu hakkında kısa bir bilgi vermek suretiyle, Irak toplumunun, iktisadi ve sosyal durumlarına bağlı olarak, Irak vilayetlerinde ortaya çıkan ve büyüyen milli düşüncenin, açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Yeni inançlar, kitlelerin ve takipçilerinin seviyesini belirler. Çok uluslu ülkelerin sosyal hayatlarında, milliyetçi düşünce, XIX. ve XX. yüzyılın yeni bir ideolojisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde, yüzyıllar boyunca birlikte yaşayan, aralarında böyle bir sorun olmayan birçok farklı millet varolagelmıştır ve aralarında ayrımcı fikirler olmamıştır.

Bu durum, XIX. yüzyılda tamamen farklıydı, çünkü XIX. yüzyıl, tüm dünya ve özellikle Osmanlı Devleti için, karmaşık olaylarla doluydu. Osmanlı Devleti'nin iktisadi durumunun kötüleşmesiyle, devlet idaresinde yaşayan etnik grupların hayatlarının bir derece kötüleşmesini sağlayan etkenler, Osmanlı Devleti'nde yaşayan milliyetçi duyguların kargaşasına ve harekete geçmesine neden olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti, birçok büyük sorun ve zorluk ile karşı karşıya gelmiş, özellikle, devlet görevlilerinin yaptıkları veya yapmadıkları bazı olumsuz faaliyetler coğrafi alanın büyüklüğünden dolayı, kolay kontrol edilememiştir. Sorunların en belirgin ve en temel nedeni, Osmanlı vilayetlerinin, iktisadi ve sosyal durumu olmuştur. Bu yüzden batı ülkeleri, milliyetçileri, iktisadi ve sosyal konularla kargaşaya sokmuş ve onlara daha iyi bir hayat vaadi, refah ve bağımsızlık telkinleri yapmıştır. Osmanlı yetkilileri, kötüleşen vaziyetin ve halkın huzursuzluğunun artmasının kaynağı olarak, bu durumu görmüştür. Çünkü idaresi altındaki yerlerin ve vilayetlerin, huzur içinde yaşamasını hedefleyen bir devletti. Irak vilayetleri, coğrafyası açısından, oldukça stratejik konumdaki yerlerden biridir. Aynı zamanda, iktisadi durum itibarıyla, oldukça zengin üç vilayetten

oluşmaktadır. Bu yüzden, batı ülkeleri tarafından, ilgi ve odak merkezi haline gelerek, her üç vilayetin, sosyal ve iktisadi durumları hedeflenmiştir. Batılı devletler, bu üç vilayetin, izole edilmesi ve bağlantısının kesilmesi için ciddi çalışmalar yapmışlardır. Halk açısından, birçok yönden, kötü bir hayat ve sorunlu bir geçim kaynağına sahip olmak, karışıklığa neden olmuştur. Bu çerçevede, Irak vilayetlerinin, sosyal ve iktisadi zenginlikleri üzerindeki etkiler ve gelişmeler incelenecektir. Ayrıca, Irak vilayetlerinin, güçlü ve artan milli hareketlerinin ortaya çıkmasının nedenleri, doğal ve beşerî durumlar göz önüne alınarak, zayıf yönleri ele alınacaktır.

2. 1. 1908 Meşrutiyetinden Önce Irak Vilayetlerindeki Sosyal Durum

Her ülkenin sosyal vaziyeti, nüfus oranıyla, hayat tarzlarının nitelik ve nicelik durumu ile doğrudan ilgilidir. Sosyal durumu ortaya koyan vizyon, insanların hayatının niteliğine göre, onların hayatıyla ilgili olaylara bağlanmaktadır. Olayların seviyesi ve büyüklüğünün, bu durumu belirlediği ve toplumun yaşantıları ve yapıları üzerinde etkisinin olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak Irak vilayetleri, Osmanlı Devleti'nin gölgesi ve yönetimi altındaydı. Ancak vilayetler, Osmanlı Devleti'nin tam kontrolü altında değildi. Örneğin, Memluk kökenli beyler döneminde (1750 – 1830) Irak, kendi kendini yöneten bir güç gibiydi ve bu süre zarfında vilayetler, özel bir toplumsal durumdaydı. Irak halkının ve kabilelerinin, kendine mahsus bir yönetim tarzı vardı.⁸⁵ Memluk kökenli beyler döneminden sonra, Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak, Irak vilayetlerinde yeni bir değişim aşaması başlamıştır.⁸⁶

Öte yandan, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bir kaç büyük şehirde değişim ve iktisadi faaliyetler ortaya çıkmış ve halkın geçiminde, önemli bir canlanma görülmüştür.⁸⁷ Aynı yüzyılın ikinci yarısında, reform çabaları sonucunda, Irak vilayetlerinde sosyal yönetim alanında, büyük değişiklikler olmuştur. Irak vilayetlerinin, sosyal doğası nedeniyle, kabile ve emirlik tarzı milli bir yapı ortaya çıkmıştır.⁸⁸ Söz konusu değişiklik-

⁸⁵ Ayrıntı bilgi almak için: Ahmet Yunus Zuveyid el-Ceşa'mi, "Siyase el-Memalik Ticah Ba'z a'sair el-fırat el-evset 1749 – 1831", *Eğitim fakülte dergisi (Bağdat Üniversitesi)*, Nu: (11), (Mart 2013), s. 323 – 335.

⁸⁶ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, *Buniye el-Irak el-hadiysa Tasiruha el-fikri el-syasi 1869 – 1914*, (Bağdat: Beyituhikme, 2010), s. 15.

⁸⁷ Elbert Hurani, *Tarih el-şa'ub el-Arabiya*, 4. Baskı, (Beyrut: Matbaa Ruhana el-şimali, 2014), s. 372.

⁸⁸ Samr Abdülhasan el-A'mri, *el-mevsua'a el-a'sar el-Irakiya*, (London: Mektebe Safa vel-Merva), c. 1 - 8. Ayrıca Kürtlerin sosyal ve kabile durumları Bkz: Villiam Iglton, *el-kabail el-Kürdiya*, çev: Ahmet Mahmut Halil, 1. Baskı, (Erbil: Vezare el-Terbiye Matbaası, 2006), s. 95 – 105; Sa'di Osman Heruti, *Çend Layeney Meju Ramiyary U Komelayeti U Aburi Kürdistan La Serdemi Osmanida*, (Erbil: Hacı Haşim Matbaası, 2013), s. 91 – 98.

lerin başlangıcı, yarı özerk emirliklerin yıkılması ve kabile sisteminin yeniden düzenlenmesi ile başlamıştır. Bu sistemin uygulanmasındaki temel amaç, vilayetlerin siyasi ve sosyal sistemini yeniden örgütlemektir. Bu hedefe ulaşmak için, XIX. yüzyılın üçüncü on yılında, emirlikleri ortadan kaldırma süreci başlamıştır. Emirlerin çoğunun, Musul vilayetinde olması nedeniyle, harekete oradan başlanmıştır.⁸⁹ Sosyal ve iktisadi durumun, bir vilayetten diğerine değişiklik gösterdiği bilinmektedir. Bu anlamda, Bağdat ve Basra vilayetleri, Musul'dan farklı bir durumda olmuştur. Bu iki vilayet kendilerini, Osmanlı Devleti'nin aşireti ve kalıtsal güçleri olarak kabul ederlerdi. Bu durumun, Midhat Paşa'nın (1869 – 1872) oluşturduğu sistem olduğu görülmüştür. Irak vilayetinin sosyal yapısı, kendi içinde bir değişiklik görmüş ve bu değişiklik, bölgedeki yapılara yansımıştır.⁹⁰ Kabile sistemi ve sosyal yapı, Osmanlı arşivlerindeki haritalarda çok net görünmektedir. Basra ve Bağdat vilayetlerinde, kabile imajının, Musul vilayetinden daha baskın olduğu ve Irak vilayetinin sosyal yapısının, aşiretler ve kalıtsal açıdan ne durumda olduğu haritada görülmektedir.⁹¹

Bununla birlikte, Irak'ın nüfusunun anlaşılabilmesi için, özel bir nüfus sayımı olmadığından dolayı, Irak'ın üç vilayetindeki sayıları ve nüfus oranını ortaya çıkarma ve belirleme konusunda, mevcut resmi bir kayıt olmadığı görülmüştür. Bu yüzden, bu konu karmaşıktır ve tam olarak belirlenememektedir. Nüfus ve yapıların oranları, kesin ve nesnel olmalıdır. Ancak kaynaklara ve raporlara göre, Irak vilayetindeki nüfusun sayısına ve yapısına dair, yaklaşık bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu bilgiler, daha çok, gezginler, oryantalistler,⁹² İngiliz konsolosları ve bazı batı ülkelerinin kayıtlarından anlaşılabilir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, 1867'de, Irak nüfusunun, (1.280.000) kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayı 1890 yılında, (1.736.000) kişiye ulaşmıştır. 1905 yılında sayının daha da arttığı ve (2.250.000) kişiye ulaştığı görülmüştür. Ayrıca 1919 yılında bir İngiliz subayının, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki raporuna göre, nüfus, (2,849,282) kişi

⁸⁹ Ayrıntılı Bilgi için Bkz: Vedi Civeyde, *Bzutnaway Netewey Kürdekan, Temel ve Gelişimi*, çev: Yasin Serdeşti 1. Baskı, (Süleymaniye: Sima Matbaası, 2008), s. 124 – 142; Seid Beşir Iskender, *Kürdistan'da emirlik sisteminin doğuşu ve çöküşü*, çev: Cevher Kırmanc, 1. Baskı, (Süleymaniye: Danaz Matbaası, 2004), s. 163 – 173; Muhammed Ali Ahmed, “el-Kürd vel-a’şar el-Kürdiye fi el-erşiv el-Osmani”, <https://www.nlks.net> (Erişim 27/ Mart /2018).

⁹⁰ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “Buniye el-Irak el-hadiysa”, s. 34 – 35.

⁹¹ Daha ayrıntılı Bilgi İçin: Ek Haritalara Bkz.

⁹² Mihail Simyonevic Lazerif, *Kürdistan ve Kürt sorunu 1923 – 1945*, çev: Mensur Sidki, (Erbil: Selahaddin Üniversitesinin Matbaası), s. 33 – 44.

olarak kaydedilmiştir.⁹³ Başka bir kaynakta ise, nüfusun, (şu anda Suudi Arabistan'ın Irak, Kuveyt ve Necd bölgesi) I. Dünya Savaşına kadar, (3,500,000) olduğu belirlenmiştir.⁹⁴

Bu iki istatistik arasında bir fark olduğu görülmektedir. Eğer Irak nüfusu, Kuveyt ve Necd nüfusundan izole edilirse, rakam iki buçuk ila üç milyon kişiye takabül etmektedir. Irak vilayeti nüfusu içinde, Arap, Kürt, Türkmen, Fars, Çerkez, Hristiyan, Yahudi, Ermeni, Yezidiler olmak üzere, oldukça kozmopolit, çok kültürlü bir sosyal yapı, dini azınlık, farklı dil ve kültürler olduğu⁹⁵ ve aynı zamanda, Arap, Kürt ve Türkmenlerin, Irak'ın her üç vilayetinde ana milli yapılar olduğu görülmektedir.⁹⁶ Bu yapıların sayısı ve oranı göz önüne alındığında, özellikle erken dönemde ve bu çalışma yıllarında, onaylanmış bir nüfus sayımı mevcut değildir. Ülke nüfus sayıları ve oranları, istatistikler, resmi devlet nüfus sayımları tarafından doğrulanmamıştır ve sadece tahmini istatistikler elde edilebilmektedir. Bazı akademisyenler, nüfusun yapısını, belirli veriler üzerinden, tahmin yürüterek elde etmektedirler.⁹⁷

Bu akademisyenlerden birinin çalışmasına göre, Musul vilayetinde ve üç vilayetteki nüfusun dağılımı şu şekildedir: Arap nüfusu %60 ile büyük payı oluştururken, Kürtlerin nüfusu %20, Türkmen nüfusu %12 ve Süryanilerin oranı da %4'tür. Bu etnik yapıların her biri, kendi anadillerini konuşmuş ve kendi alanlarında, kendi kültürel ritüellerini yerine getirmişlerdir.⁹⁸ Ayrıca, Irak'ın etnik gruplarını, şu üç sosyal katman oluşturmak-tadır. Aşağıda başlıklar halinde incelenecek bu gruplar, göçebe kabileler, yerleşik kabileler ve şehirliilerdir.

⁹³ Abdurrazzak El-Hilali, *Tarih Taalim Fi Alirak Fi A'hd Alehtilal Engiltera 1914 – 1921*, 1. Baskı, (Beyrut: Dar El-Rafidin, 2017), s. 13 – 15; Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el-Irak1*”, s. 65; Remzi Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2011), s. 37 – 39.

⁹⁴ Kazim Habib, *Lemahat Min Irak el-karn el-a'srin*, 1. Baskı, (Erbil: Aras Matbaası, 2013), c. 2, s. 130 – 131.

⁹⁵ Vemiz Cemal Ömer Nezmi, *el-Cuzur el-Siyasiye ve el-fikriye ve el-ictimaiye Lilhareke el-Kevmiye el-Arabiya (el-İstikaliye) fi el-Irak*, 3. Baskı, (Beyrut: Merkez dirasat el-vehde el-Arabiya, 1986), s. 35.

⁹⁶ Kazim Habib, “*Lemahat Min Irak*”, s. 130.

⁹⁷ Hana Betatu, *el-Irak Tabakat İctimaiye ve el-Harekat el-Sevriye Min el-Ahid el-Osmaniye Hata Kiyam el-Cumhuriye*, çev: Afif Alrizaz, 2. Baskı, (Lübnan: Müssese el-ebhass el-Arabiya, 1995), c. 1, s. 54; Kazim Habib, “*Lemahat Min Irak*”, s. 131.

⁹⁸ Selçuk Duman, *II. Meşrutiyet'ten İngiliz Mandatlerliğine Irak 1908 – 1922*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2010), s. 9; Şakir Hasbak, *Kürt ve Kürt Meselesi*, çev: Emced Şakeli, 2. Baskı, (Erbil: Aras matbaası, 2005), s. 22 – 23.

2.1.1. Göçebe kabileler

Göçebe kabileler, Irak vilayetlerinin ana sosyal katmanıydı ve dikkate değer bir şekilde toplum yapısını oluştuyordu.⁹⁹ Bu kabile yapısı, üç vilayet için karmaşık ve sorun dolu sistemlerden biriydi.¹⁰⁰ Bu durum, özellikle, devlet kurumu üzerinde büyük bir risk oluşturmuştu. Irak'ın iki vilayetinin kuzey bölgelerinde,¹⁰¹ kabilelerin sürekli dolaşması nedeniyle, XIX. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı yıllarına kadar, vilayet valileri için büyük problemlere yol açmışlardı. Bu durumun, Irak vilayetleri için anlaşmazlıkların bir parçası olduğu söylenebilir. Geçim kaynakları, çiftlik hayvanları yetiştiriciliği olmasının yanı sıra,¹⁰² bu kabilelerin bir kısmı da eşkiyalık ve soygunlar yapmışlardır. Bu kabilelerin, Halep ve Bağdat arasındaki ticari yola, birçok kez saldırdıkları ve ticaret kervanlarını soydukları bilinmektedir. Göçebe kabilelerin bu eğilimleri, özellikle çöllerin etrafına yerleşen yerleşik nüfus üzerinde büyük risk oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, bu durumu önlemek ya da azaltmak için, şeyhleri ve büyük kabileleri, devletin kurumlarına entegre etmeye, kabile ileri gelenlerine, kendi topraklarını vermeye çalışmıştır.¹⁰³ Devletin bu çabaları “Zevra” gazetesinin bazı nüshalarında da yayınlanmıştır. Gazetede, devletin göçebe kabileleri kontrol etmek ve barınmalarını sağlamak için, çabalarının başarılı olduğu anlatılmaktadır.¹⁰⁴

Bununla birlikte devletin, göçebe kabilelerin yerleşmesi üzerinde, doğrudan etkisi olan, arazi ve konut kayıt sisteminin uygulanması konusundaki çabaları ve ısrarı, iş alanlarının genişlemesine yol açmış; ve XIX. yüzyılın ortalarından, 1905'e kadar, bu kabilelerin oranı %35'ten %17'ye kadar düşmüştür.¹⁰⁵ Bu durumun, göçebe kabilelerin sosyal yapısında meydana gelen büyük bir değişiklik olduğu görülmektedir. 1867 – 1930 yılları arasında, sosyal yapının, göçebelerin şehirlere doğru hareket etmesinden dolayı, kentlerde nüfus oranının hızla artmasına neden olmuştur.¹⁰⁶ Genel olarak, göçebe hayat tarzı, Kürtlere ve

⁹⁹ Muhammed Süleyman Hasan, *Dirasat fi el-Iktisad el-Iraki, Dar el-tulieya'a*, (Beyrut: 1965), s. 180; Kazim Habib, “*Lemahat Min Irak*”, s. 133.

¹⁰⁰ Ganım Muhammed Salih vd., *el-tetevur el-Siyasiye el-Ma'sr Fi el-Irak*, (Bağdat Üniversitesinden Baskı Edilmiş), s. 20 – 27 .

¹⁰¹ Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, *Tarih el-devle Osmaniye*, 2. Baskı, (Amman: Dar el-mesire Lilneşir vel Tevzii, 2014), s. 340 – 342.

¹⁰² Ali Verdi, *Çerdeyeki Komelatyiyane Le Mejuyi Nuey Iraq*, çev: Kuvestan Cemal, (Süleymaniye: Tişk Matbaası, 2005), s. 373; Stivn Hemsley Longrik, “*el-irak hadis*”, s. 47 – 54.

¹⁰³ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 31.

¹⁰⁴ *El-Zevra Gazetesi*, nu: (210 – 214 – 217 – 246 – 297), (Sene 1288 – 1289 H / 1870 – 1871 M)

¹⁰⁵ Muhammed Süleyman Hasan, “*Dirasat fi el-Iktisad*”, s. 33.

¹⁰⁶ Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el-Irak*”, s. 66; Kazim Habib, “*Lemahat Min Irak*”, s. 134 – 137.

Türkmen milletlerine özgü olup, Araplarda çok fazla göze çarpmamıştır. Çünkü, Kürt yerleşim yerlerinin ve coğrafi yapısının dağlık bir bölge olduğu bilinmektedir. Bu topluluklar, mevsimsel değişimlere daha fazla bağlıydılar. Genel olarak yılda bir kez, bir yerden başka bir yere göç ettikleri bilinmektedir. Arap kabileleri ise, tüm yıl boyunca göç ediyorlardı ve yaşamak için özel bir yere sahip değillerdi.¹⁰⁷ Arap göçebe kabilelerinin tehdidi, Kürt kabilelerinden daha büyüktü, çünkü Arap göçebe kabileleri, Irak'ın her üç vilayetindeki sosyal yapı ve karmaşık sorunlardan biri olarak kabul edilmekteydi.

2. 1. 2. Yerleşik kabileler

Reformları uyguladıktan ve merkezi gücü düzeltmeye uğraştıktan sonra, devlet göçebe kabileleri ıslah etmeye çalışmıştır. Bu nedenle, vilayetlerde arazi izin sistemi kullanılmıştır. Mülkiyet yasalarının uygulanması, toplu kabilelerin zayıflatılmasında, şehir sistemlerinde ve kabile yerleşimlerinde oldukça etkili olmuştur. İzinler dahilinde ve toprak kuralları içinde yapılan bu değişiklikler sonucunda, Irak'ın sosyal sisteminin değiştiği görülmüştür. Kentin zenginliği, kabile sistemi ve kabilelerin şeyhleri üzerinde, açık ve net bir etki oluşturmuştur. Kabilelerin, çok sayıda ve geniş arazileri varolmaya başlamıştır.¹⁰⁸

Bu kabilelerin geçim kaynakları, yıllık yerel ve mevsimlik tarım sektörü ile bağlantılı olmuştur. Çoğunlukla, yazlık ve kil evlerde yaşadıkları görülmüştür. Bu kabilelerin başka bir kısmı da, nehir kıyılarına yerleşerek, tarım işleriyle uğraşmaya başlamışlardır. Göçebelerden sonra, yerleşik kabilelerin oranı, Irak vilayet nüfusunun yarısını oluşturmuştur. Aşiretçiliğe dayanan sosyal gelenekleri, her kabilenin kendine özgü bir alan oluşturmasına neden olmuştur. Kabileler arasındaki sosyal ilişkiler, kabile liderleri ve şeyhler tarafından organize edilmiştir. Bu kabile şeflerinin her biri, kabile işlerini, aşiretin yaşlıları ile istişare ederek koordine etmişlerdir. Başka bir deyişle şeyh, kabilesinin işlerinden sorumlu olmuştur. Midhat Paşa döneminde (1869 – 1872), toprak yasasının düzenlenmesi ve uygulanmasından sonra, sosyal durumda büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Şeyhlerin, kabileler üzerinde doğrudan bir etkisi olmaktaydı. Fakat, kabile liderleri ve ileri gelenler arasındaki arazi sorunları nedeniyle, bu ilişkiler

¹⁰⁷ Şakir Hasbak, *Arabi Deşteki (bedü) Ve Şuvankarey Kürt*, çev: Ceza Tefvik Talip - A'ta Hamad A'la Addin, (Süleymaniye: Hamdi Matbaası, 2009), s. 11 – 13.

¹⁰⁸ Gassan el-A'tiye, *Irak Neşat el'Devlet 1908 – 1921*, çev: A'ata Abdulvehab, (İngiltera, 1988), s. 45 – 47; Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 39; Tşarlz Trib, *Çend lapareyek la mejuy Irak*, çev: Muhammed Hüseyin - Abdulkadir Kelhur, 1. Baskı, (Rojhelat matbaası, 2010), s. 31.

kopmuştur. Akabinde, Osmanlı hükümetinin, Irak halkı için, valinin yönlendirdiği şekilde hareket etmesi ve devletin topraklarını, uygun bir para ile, adil bir şekilde halka taksim etmesi ve bu şekilde toprak sisteminde yapılan değişikliklerin, kabileler arasındaki çatışmaları bir şekilde azalttığı düşünülmüştür.¹⁰⁹

2.1.3. Şehirliler

Kentliler, Irak vilayetinin küçük bir oranını, devlet nüfusunun dörtte birini oluşturmaktadır. Bu nüfusun bir kısmı, Hristiyan ve Yahudilerdi ve bu halıklar da, ticaret ve para alışverişi ile daha fazla uğraşmışlardır. Aynı zamanda Avrupalılarla, gizli ve açık ilişkilerinin olduğu bilinmektedir. Misyonerler ve gezginler aracılığıyla, Fransızca ve İngilizce öğrenmişlerdir. Bunlar, Irak vilayetlerine yaygın olarak dağılmış, çok renkli ve kültürel bir yapı oluşturmuştur. Her milletin, kendi dili ve kültürü olmuştur. Bu fark dil, kültür ve gelenekle sınırlı değildir. Güç ve sosyal yönetim sistemi arasında, bir dereceye kadar farklılık ve bazı noktalarda, benzerlik ve yakınlık olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, Irak toplumunda, aşiret yapısının varlığı nedeniyle, şehirler içinde rütbe ve ayrıcalığı bulunan birkaç kabile olmuştur. Bu kabileler, Irak vilayetlerindeki durumdan çok etkilenmiştir. Şehirlere yerleşen Arap kabilelerinden bazıları, el-Cburi kabilesi, el-Mntafak, Şamar, A'nza, el-Zubaidi, el-Taea, el-Zafir, Tai el-Kahtani ve Rabiea kabilesi'dir.¹¹⁰

Bunun yanında, Kürt topluluklarının yapısına gelince, bu kabilelerin sosyal bir yapıya sahip oldukları göze çarpmaktadır. Kürt bölgelerinde, Kürt cemaati siyasi bir yerleşim birimi oluşturmuş ve Kürtlerin kabile yapısı iki farklı bölüme ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmı yönetici sınıflardan oluşmaktadır. Kürt toplumunun çoğunluğunu oluşturan diğer kısım ise, tarımla ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu kabilelerin her biri de, kendi içinde, birkaç küçük kabileye ayrılmaktadır. Kürt toplumunun yapısını oluşturan bu iki katman, çalışma alanlarına ve coğrafi konumlarına göre bölünmüştür. İş yapabilme yeteneği olanların veya iş yapanların, kent merkezlerinde olma olasılığı daha yüksektir. Bazıları, hayat tarzları itibarıyla, mevsimlik yarı göçebe olmuş, yaz ve kış konaklayan kabileler haline gelmişlerdir. Yaz aylarında dağlara göç etmişler, kış aylarında genellikle kasaba

¹⁰⁹ Tekrir Sırrı Lil-idare Istihbarat el-beritaniye a'n el-a'sair ve el-Syasiye Beyine el-ehval el-İctima'ii ve el-Syasiye lil a'sair el-Irakiye ve ilakatiha bil-idare el-beritaniye, çev: Abdülcelil Tahir, s. 8; Şükri Mahmud Nedim, "ehval el- Irak", s. 67.

¹¹⁰ Hana Betatu, "el-Irak Tabakat", s. 75 – 355; Şükri Mahmud Nedim, "ehval el- Irak", s. 70 – 79. Daha Detay Irak Vilayetlerin Sosyal Yapı Hakkında İçin: Harita Eklerine Bkz.

veya ana yaşam alanlarına dönmüşlerdir.¹¹¹ Diğer bazı kabileler de, iktidar ve otoriteye sahip olmuşlardır. Kuzey Irak'ta ve Musul vilayetinde yaşayan kabileler, bu vilayetlerde birkaç belirli alana ayrılmıştır. Bu durum, her kabile tarafından bilinmektedir. Osmanlı Devleti, kendi coğrafi alanları ve gücü oranında, bu isimlere özel rütbelere ve özerklikler vermiştir. Zebari, Balek, Barzani, Duski, Mzuri, Sndi, Gli, Dzayi, Hoşnav, Surçi, Bradost, Delo, Davdi, Hamavend ve Caf en önde gelen Kürt kabileleri olmuştur.¹¹² Öte yandan, Türkmen kabilelerinin, Araplar ve Kürtler gibi büyük bir kabileleri yoktur. Ancak bunların arasında en ünlüleri Bayat, Diveci, Karaulus, Defterdar, Keymakçı, Salihî, Hurmzi ve Kürekçi'dir. Bu kabilelerin çoğu, Musul'a, özellikle Tela'far, Kerkük ve çevresine yerleşmişlerdir. Az sayıda grup, Erbil bölgesinde yaşamıştır.¹¹³

Bunlar, Türkmenler olarak isimlendirilmişlerdir. Kaynaklarda, kendilerinden kabile olarak değil, millet olarak bahsedilmektedir. Bu yüzden, bu çalışmada da, daha çok Türkmenler olarak bahsedilmektedir. Genel olarak, bu karmaşık sosyal yapı, daha önce tartışılmış, en çok işlenen konulardan biri haline gelmiştir. Bu gruplar, vilayetlerin valileri ile mücadele etmiş ve merkezi otoriteyi tanımayı reddetmiştir. Bölgelerini, kendi tasarruflarıyla işletmeye çalışmışlardır. Kabile halkı, devlet kurumlarına itaat etmek yerine, şeyhlerin ve yaşlıların kararlarına ve emirlerine uymuşlardır. Bu durum özellikle devlete vergilerin ödenmemesi konusunda ön plana çıkmıştır. Bu çatışma ve kabilelerin uyumsuzluğu, Basra ve Bağdat vilayetlerinde daha yaygın hale gelmiştir. Kaynaklarda da görüldüğü gibi, Irak Kürt emir ve kabilelerinin, devletle bir sorunu olmamış, protesto etmeden yıllık vergilerini ödemişler ve merkezi hükümetin emir ve kararlarına uymuşlardır. Reformlar çerçevesinde yapılan tüm değişiklikler, Irak vilayetleri üzerinde, sosyal ve iktisadi açılardan büyümeye sebep olmuştur. Şehirlerin coğrafi sınırları genişlemiş, Irak'ın üç vilayetinin ve özellikle şehir merkezlerinin nüfusu önemli ölçüde artmıştır.¹¹⁴ Bu bilgilere dayanarak, Irak'ın yapısının, birkaç sınıftan oluştuğu

¹¹¹ Ayrıntı Bilgiler İçin: A'bd Rebeh Sekran İbrahim el-vaily, *Ekrad el-Irak 1851 – 1914 Dirasa Fi Tarih el-ictima'i ve el-Iktisadi ve el-Syasiyi, Dar el-Sakafe ve el-Neşir el-Kürdiye*, (Bağdat: 2013), s. 150 – 223; Elberet M. Minteşafily, *Irak Fi Senevat El-intidab el-Beritaniye*, çev: Haşim el-Tikriti, (Bağdat: Üniversitinin matbaası, 1978), s. 47 – 56 .

¹¹² Detay Bilgi Almak İçin Bkz: Villiam Iglton, “*el-kabail el-Kürdiya*”, s. 95 – 112.

¹¹³ Saa'dun Köbirlu, “A'sair ve a'vail el-Türkmaniye el-ma'rufe fi el-Irak”, <http://turkmen.tribune.com> (Erişim 15 Nisan 2018); “Eşhur A'ilat Irak el-Türkmaniye”, <http://www.bizturkmeniz.com> (Erişim 15 Nisan 2018); Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 78.

¹¹⁴ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 50 – 51; Hesro Abdürrahim Necim, *Drustkrdny Irak'u karesati asuri 1914 – 1934'la balganamekani Italya u Baritaniye da*, 1. Baskı, (Süleymaniye, Yad matbaası, 2018), s. 28.

söylenebilir. Şehirlerde bir piramit oluşturan nüfusun büyük çoğunluğu, iyi bir geçim düzeyinde yaşayan ve alt sınıfların sosyal yapısından oldukça farklı olan valiler, zanaatkarlar ve üst düzey yetkililerden oluşmaktadır.¹¹⁵ Üst ve alt sınıflar arasındaki bölümde, tüccarlar ile din adamları bulunmaktadır. Din adamlarının yetki sahibi oldukları ve olayları çözmede birleştirici bir rol oynadıkları görülmüştür. Yöneticiler ve alt sınıflar arasındaki ilişkiyi bu unsur sağlamıştır.¹¹⁶

2. 2. 1908 Ayaklanmasından Önce Irak Vilayetlerinin İktisadi Durumu

Irak vilayetlerindeki iktisadi durum, birkaç zor tarihsel aşamadan geçmiştir. Malumdur ki Moğollar, Bağdat ve diğer bölgeleri ağır kayıplara uğratmış ve her tarafta yıkım yapmışlardır. Tarımsal, ticari, endüstriyel, bilimsel ve diğer alanlar Moğollar tarafından yok edilmiştir. Irak'ın iktisadi altyapısı, gelecek yüzyıllar boyunca, insanlar ve bölge üzerinde terk edilmiş olarak görülmüştür. Irak vilayetlerinin iktisadi alanında temel reformlar mümkün olmamıştır.

Bu durumun kötüleşmesi ve iktisadi geri kalmışlık bir bölgeden diğerine değişmektedir. Ulaşım sayesinde daha kolay hale gelen alanların, iktisadi durumları biraz iyileşmiştir. Örneğin, Musul vilayetinin kuzey bölgelerinde durum iyiye giden, zor coğrafya ve ulaşımın olduğu yerlerde, daha fazla tarıma yönelinmiş, orta ve güney bölümlerinde de benzer şekilde, daha kötü iktisadi koşullar oluşmuştur.¹¹⁷ Bu durumun, XIX. yüzyıla kadar değişmediği söylenebilir. Ancak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, bir dizi iç ve dış reform ve değişiklikler nedeniyle, Irak vilayetlerinde, iktisadi durum açısından, büyük değişikliklerin ve canlanmaların olduğu görülmüştür.

2.2.1. Dahili iktisadi yapı

XIX. Yüzyılın ilk yarısında, Irak vilayetlerindeki iktisadi durumun iyi olmadığı bilinmektedir. Sadece hurma ihraç edilmektedir.¹¹⁸ Bu durumun, son yüzyıllarda biriken problemlerle ilgili olduğu düşünülmektedir.¹¹⁹ Devlet yetkilileri, kaynakları yeniden örgütlemek ve güçlendirmek için, radikal reformlar yapmayı düşünmüşlerdir. Bu reformları gerçekleştirmek için, kapsamlı bir plana ihtiyaçları olmuştur. Bu temelde, güçlü bir

¹¹⁵ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 50.

¹¹⁶ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 51.

¹¹⁷ A'bd Rebeh Sekran İbrahim el-vaily, “*Ekrad el-Irak*”, s. 103 – 104.

¹¹⁸ Ganm Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 14.

¹¹⁹ Muhammed İbrahim Muhammed, *Mukaveme el-Arab Lil iztihad el-Osmaniy*, (Bağdat: el-Cevahiri yayınevi, 2011), s. 46 – 47.

plana sahip Osmanlı Devleti, Irak illerindeki geçim kaynaklarıyla ilgili, bir dizi reform projesi gerçekleştirmiş ve iktisadi durumu iyileştirmeye çalışmıştır. Irak'ın vilayetlerinde, bu reformlardan bazıları, sosyal sistem, toprak ve toprağı kullanma izniyle ilgili yasalar alanında yapılmıştır. Diğer reform yapılan alan ise, ulaşımdır. Bu reformlar, vilayetteki bölgeleri, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısının ortasında canlandırmıştır.¹²⁰ Her bölgenin, ana iktisadi gelirlerinden ve yatırımlarından biri, ulaşım araçlarıyla ilgili olmuştur. Bu nedenle, ulaşım ve ulaşımın ilerlemesi, ülke iktisadını doğrudan etkileyecektir. Irak'ta ulaşımdaki gecikmeler ve karayollarının bozulması, sivil halkın iktisadi ve geçim kaynakları üzerinde etkili olmuştur. Vilayetler arasındaki ulaşım araçlarının yeteri kadar olmaması, geç kalınmış bir gelişmedir. Devlet, mali durumunun zayıf olması ve devlet hazinesinin zayıflaması nedeniyle, reformları gerçekleştirememiş ve ulaşım araçlarını iyileştirememiştir. Irak'ın ulaşım araçları, at arabası ve Dicle, Fırat nehirlerinin su yollarından ibaret olmuştur. 1861'de İngiliz şirketi “Lynch”, Bağdat ve Musul bölgeleri arasındaki, Dicle ve Fırat nehirlerinde iki büyük geminin çalışmasını başlatmıştır. Osmanlı Devleti de buhar gemilerinin taşınmasını kolaylaştırmak ve desteklemek için, bir dizi tesis kurmuştur.¹²¹

Irak vilayetinde, tek deniz kapısı olan Basra Su Kapısında, ticareti kolaylaştırıcı alt yapı çok fazla güçlü değildir. Su ve deniz istasyonları, Irak vilayetinde, büyük bir ticari hareket oluşturmuş, bu da devletin işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Kabileler, orduya destek olma konusunda mecbur tutulmuş, tarım işlerine katılmaya teşvik edilmişlerdir. Bağdat ve Basra'daki su reformları, kabile kurumunun güçlendirilmesinde iyi bir yardımcı olmuştur. Her üç vilayetin ulaşımının, bir başka yolu da kara trafiğı olmuştur. Bu hareket, deveye ve ata bağlıdır. Irak vilayetlerindeki kara yolları, İran ve Osmanlı Devleti arasındaki, en önemli iletişim yollarından biri olarak kabul edilmektedir. Ticari kervanlar, Akdeniz'den karayolları üzerinden (Bağdat, Şam, Halep) geliyor, Irak vilayetlerinden geçerek, Diyarbakır'a kadar gidiyor, oradan da diğer Osmanlı vilayetlerine ulaşıyordu. Bu ticaret yolunun büyümesinin bir sonucu olarak, Irak ürünlerinin satışları artmıştır. Bu şekilde, Orta Doğu, her üç vilayet için, yavaş yavaş bir ticaret merkezi haline gelmiştir.¹²²

¹²⁰ Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 14.

¹²¹ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Instas Mari el-Kermaly, *Hülasa Tarih el-Irak Munzu Nşue ila bidaye el-karn el-a'şrin*, 1. Baskı, (Bağdat: 2012), s. 223 – 271; Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 39.

¹²² Abdülaziz Nevar, *Tarih el-Irak el-Hadis min Nihaye Hukm Davud Paşa hata nihaye hukum Medhet Paşa*, (Kahire: Dar el-Katib el-Arabi Lil Taba'a vel-Neşir, 1965), s. 271 – 275; Muhammed Cebbar İbrahim

Bunun yanında, stratejik projelerden biri olarak, devlet Irak vilayetlerinden, demiryolu ulaşım rotası üzerinde çalışmıştır. Proje, Osmanlı Demiryolları Şirketi tarafından başlatılmış, fakat demiryolu kaynak sıkıntısı nedeniyle, 1904'e kadar Irak'a ulaşmamıştır.¹²³

Irak vilayetlerinin tramvay hattı da, Bağdat, Kazmiye ve el-Kari arasında, Midhat Paşa döneminde inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin demiryolu hattı, yoğun bir şekilde incelenmiş ve takip edilmiştir. Aynı zamanda bu mesele, uluslararası ticaret ve siyasi çatışma meselesi olarak görülmüştür. Bununla ilgili birçok araştırma ve tartışma olmuştur. Söz konusu demiryolunu, 1899'da Alman İmparatoru destekleyerek inşa etmeye talip olmuştur. Osmanlı demiryolu projesinde, hat planı Konya'dan Musul'a, oradan da Bağdat'a ulaşana kadar planlanmış, daha sonra da Basra kıyılarından Kuveyt'e de ulaşmıştır.¹²⁴ Aynı amaçla Osmanlı Devleti, 1900 yılında, uzman bir heyeti bölgeye göndermiştir. Alman tehdidinin ortaya çıkmasının ve Almanların Kuveyt demiryolu üzerindeki etkisinin ardından, İngilizler, Berlin – Bağdat demiryolunun inşasına karşı olduklarını ifade etmişlerdir. Fakat İngilizlerin bu tutumu, anlaşmanın imzalanmasını engelleyememiş, Osmanlı ve Alman devletleri arasındaki anlaşma, 5 Mart 1902'de imzalanmıştır. Osmanlı devlet demiryolu anlaşması, Avrupa ülkeleri arasında ateşli bir siyasi tartışmaya neden olmuştur. Her Avrupalı devlet, projeyi kendi çıkarları doğrultusunda takip etmeye ve bazıları da projeyi önlemeye çalışmıştır.¹²⁵ Reform çalışmaları bağlamında, Bağdat ve Basra arasındaki deniz hattı da genişletilmiştir. Bu çalışmalar hem İngiliz, hem de Osmanlı unsurlarıyla ortaklaşa koordine ve tanzim edilmiştir.¹²⁶ Vilayetler arasındaki ticaret, turist yolcu taşımacılığı ve kargo sektörü gibi diğer alanları da yeniden canlandırılmıştır. 1865'de ilk kez, Irak vilayetlerini Avrupa'ya bağlayan telefon hattı (telgraf) açılmıştır. Hint telekomünikasyon hatları, Musul ve Cezire bölgesindeki diğer hatlar, bu iki hatla birleştirilmiş ve bu birleşmenin ardından, vilayetler

el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 40 – 42; Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 15 – 17.

¹²³ Metin Hulako, *Het el-Hedid el-hicazi el-Meşrua el-İmlak Lil II. Sultan Abdülhamid*, çev: Muhammed Sevaş, 1. Baskı, (Kahire: Dar el-Nil Lil Teba'a vel-Neşir, 2011), s. 11 – 12. Osmanlı Devleti demir yolu hakkında, bu kaynak, çok Ayrıntı bilgi içermektedir.

¹²⁴ Muhammed Şa'ban Suvan, *el-Sultan vel-Menzil el-Hayat İktisadiye fi Ahir Ayam Hilafe el-Osmaniye ve Mukavemetiha Litemedud el-rasmaliye el-Haribiye*, 1. Baskı, (Lübnan: 2013), s. 192 – 193. Berlin – Bağdat Demir Yolu Hattı Görmek İçin Ek Haritalara Bkz.

¹²⁵ Luay Behri, *Siket Hedid Bağdat Dirase Fi el-Tetur ve Diplomasıye Kethıye Siket Hadid Berlin - Bağdat Hata Sene 1914*, (Bağdat: 1967), s. 136 – 149; Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 139 – 140.

¹²⁶ Elksander Adamöf, *vilaye el-Besra Fi Maziha ve Hazırha*, çev: Haşım Salih el-Tikriti, (Bağdat: Dar Meysun Lilneşir, Şebeket Rafid Liltenmiye el-Sakafiye), s. 257 – 259.

arasındaki ağ genişletilmiştir. Irak vilayetlerinin dağıtım hatları da, İran hattına bağlanmıştır. Bölgeler arasındaki (Fav, Hanakin, Buşher) telgraf hatlarının bağlantısı, Irak, Hindistan ve Avrupa pazarları arasındaki kalkınma ve ticari ilişkilere büyük katkı sağlamıştır.¹²⁷ Bu reformlar, devletler arasındaki ulaşım ve kargo sürelerini, Basra vilayeti ve Hindistan'ın Bombay şehri arasındaki mesafeleri, büyük ölçüde kısaltmıştır.¹²⁸

Bu şekilde, ulaşım ve ulaştırma sektöründe yapılan tüm reformlar, Osmanlı vilayetlerinin iç ve dış ticaret hareketlerini artırmış, özellikle de iktisadi sektörün canlanması üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Ulaştırma ve dağıtım sektörlerine ek olarak, Irak vilayetlerinin ekonomisi, tarımın yanı sıra, diğer birçok sektöre de bağlıdır. Merkezin ve güneydekilerin nüfusunun büyük bir kısmı, göçebe kabilelerden oluşmasına rağmen, göçebe halkın çoğu, buğday, arpa, pirinç ve hurma gibi tarımsal ürünler yetiştirmekteydi.¹²⁹ Tarım sektörünün, ekonominin güçlü bir destekçisi olduğu görülmektedir. Nüfusun büyük bir kısmı tarımsal işlerle uğraşmış ve kötü arazilerin çoğu rehabilite edilmiştir. Bu dönemde, özellikle güney ve uzak bölgelere (Şatul Arab) düşen topraklarda da, tarım yapılmaya başlanmıştır. Irak'taki tarım sektörünün, genel olarak, birtakım sorunlarının olduğu bilinmektedir. Tarımın karşı karşıya olduğu en belirgin sorunlardan biri, sulama barajlarının olmaması ve gelişmiş tarım ekipmanlarının bulunmamasıdır. Ayrıca çiftçiler ve toprak ağaları arasındaki sorunlar nedeniyle, çiftçilerin baskı altında kaldıkları bilinmektedir. Bu olaylar, çiftçilerin hayatları üzerinde büyük olumsuz etkiler oluşturmuştur. Bu da tarımsal üretimi azaltmış ve bu sektörün iktisadi katkısına, büyük zarar vermiştir. Tarım sektörünün karşılaştığı zorlukların bir sonucu olarak, devlet yetkilileri çeşitli reformlar gerçekleştirmişlerdir. Ancak zayıf iktisadi ve finansal zorluklar nedeniyle, reformlar başarılı olamamıştır. Bu yüzden, sorunlar araştırılıp takip edildikten sonra, su ve tarımsal sorunları çözmek ve canlandırmak için, uzun vadeli bir plan hazırlanmıştır. Irak iktisadi açısından sorunlar araştırıldıktan sonra, Sir William Wilcox (1852 – 1932) adlı İngiliz bir su mühendisi, Hint, Kut, Beled bölgelerinde su kemeri şeklinde bir baraj inşa etmek için teklif getirmiştir.¹³⁰ Böylece Irak vilayetlerinde, XIX. yüzyılın ikinci

¹²⁷ C.C Lurmır, Delil Helic, (Doha: Ali Bin Ali'nin Matbaası), c. 6, s. 3468; Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 109.

¹²⁸ Roger Owen, *The Middle The Middle East In The World Economy 1800 – 1914*, (Cambredge University Press, 1981), p 181.

¹²⁹ Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 27 – 28.

¹³⁰ A'bas el-A'zavi, *Irak Beyine el-İhtilaleyn*, c. 8, s. 247; Cihad Fazil - Selameh Musa, “A'mil Hezary Lilgerb”, <http://www.raya.com>, (Erişim 27/ Nisan /2019).

yarısında tarımsal durum, kendi içinde büyük bir canlanma ve ilerleme kaydetmiştir. Bu reformlar, tarımsal üretimde artışa neden olmuş, özellikle batı ülkelerinin talebini arttırmıştır. Göçebe kabilelerin yerleşmesinden ve arazi sisteminin, özel bir izin sistemine dönüştürülmesinden sonra, Irak vilayetlerinde tarımsal üretim artmıştır. Göçebeler, yasalardan yararlanarak, kendi topraklarının sahibi haline gelmişlerdir. Vilayetlerdeki tarım için kullanılmayan toprakların büyük bir bölümü, tarım için hazırlanmış ve rehabilite edilerek göçebelere tahsis edilmiştir. Irak'ın istikrarlı bir şekilde büyüdüğü, 1864 – 1914 yılları arasındaki dönem için, iktisadi toparlanma dönemi denilebilir. Irak vilayetlerinin, tarım ve ihracat üretiminin artırılması,¹³¹ Irak Eğitim Konseyi'nin bir üyesi tarafından kitap haline getirilmiştir. Söz konusu kitapta, her üç vilayetin ihracat ve ithalatının büyümesi ve gelişmesi ele alınmıştır. Bu araştırma verilerine göre, büyük oranda yapılan devlet reformlarındaki çeşitlilik ve değişim, Irak vilayetlerinin üzerinde büyük bir etkiye neden olmuştur.¹³²

Bunun yanında, Irak vilayetlerinin sanayi ve doğal kaynaklar sektörü, diğer sektörlerle benzer şekilde, çok ileri düzeyde olmamıştır. Dokuma, tekstil, sıva malzemeleri, her üç vilayette de en önemli sanayi çalışmalarından biri olmuştur. Irak vilayetleri, başlangıçta sanayileşmiş ülkelerin ihtiyaçlarına göre, daha sonraları, Irak vilayetlerinin, sanayi sektöründe ilerleme kaydeden fabrikaların ve endüstrilerin hammadde temini için, güçlü bir merkez haline gelmiştir.¹³³ Irak vilayetlerinin sanayisi, genellikle el sanatları ve doğal kaynaklar endüstrisi gibi çeşitli alanlardan oluşmaktaydı. El sanatları endüstrisi, deriden yapılan tüm ev eşyalarını kapsamaktadır. Bu malların çoğu, kozmetik amaçlı kullanılmıştır. Bu endüstri, ancak yerel pazarların ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarında, Avrupa ülkelerinden Irak'a, bazı sanayi malları ve ekipmanlar ithal edildikten sonra, Irak'ın el sanatları ürünleri gelişmiş ve diğer Osmanlı vilayetlerine, komşu ve yabancı ülkelere ihraç edilmiştir.¹³⁴ Sonuç olarak, Irak'taki el sanatları sektörü, yabancı ürünlerle rekabet edebilecek şekilde artmıştır. Bağdat'taki İngiliz Konsolosu, bu konu ile alakalı şunları belirtmiştir: “*İplik ve tekstil, el sanatları endüstrisi, birinci sınıf malzemelerle iyi bir ilerleme kaydetti.*” Bu noktada, Musul vilayeti, iplik ve tekstil

¹³¹ Muhammed Hasan Selman, *el-Tetevur el-İktisadi Fil Irak- Ticaret, el-Hariciye ve el-Tetevur el-İktisadi 1864 – 1958*, (Beyrut, 1965), c. 1, s. 87 – 93.

¹³² Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Yusuf Rizik Allah Henime, *Tijaret el-Irak Kedimen ve Hadissen*, 1. Baskı, (Bağdat Matbaası, 1922), s. 78 – 115.

¹³³ Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 98.

¹³⁴ Muhammed Hasan Selman, “*el-Tetevur el-İktisadi*”, c. 1, s. 281.

endüstrisi için, önemli bir merkez haline gelmiştir. Akabinde sanayi sektörü reformları kapsamında, askeri giyim için özel bir fabrika açılmıştır. Vali Midhat Paşa (1869 – 1872) döneminde, bu fabrika genişletilmeye çalışılmış, bu tesisin el sanatları ve iktisadi büyüme üzerinde büyük etkisi olmuştur.¹³⁵ Bunların yanında, üç vilayetteki en önemli iktisadi sektör, genel olarak doğal kaynaklar ve petrol olmuştur. Bu saha, özellikle Osmanlı Devleti'nin en büyük iktisadi alanı olmuştur. Fakat mali durum, petrol bilimi ve teknoloji sektörünün geri kalmışlığı nedeniyle, Osmanlı Devleti, Irak vilayetlerinin doğal kaynaklarından yararlanamamıştır. Devlet tarafından, bu konuda hiçbir bilimsel araştırma ve çalışma yapılamamıştır.

Genel olarak, doğal kaynaklar ve petrol konusunda, devlet görevlileri tarafından beceri sahibi olmayan yetkililer bu sorunu çözmek amacıyla görevlendirilmiştir. Bu kişiler de Irak vilayetlerinde petrol çıkarmak için üst düzeyde çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. En önemli çalışmalardan biri 1871'de yapılmıştır. Aynı yıl içinde, Mendeli bölgesinde, bir petrol rafinerisi kurulmuştur. Fakat petrol teknolojisi ekipmanlarının yetersizliği ve petrolün çıkarılmasındaki gecikmelerden dolayı çalışmalar başarısız olmuştur. Yine aynı yıl Osmanlı yetkilileri, Alman uzmanlara bir teklifte bulunmuşlar ve Alman uzmanlar tarafından, toprağa yakın bölgelerde petrol analizi yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin onayından sonra, Alman uzmanlar bir raporda, genel olarak Irak vilayetlerinde ve özellikle Musul ve Kerkük'te, yatırım ve kârlılık açısından, çok fazla petrol olduğunu ve yatırıma dahil edilmesi gerektiğini bildiren bir rapor hazırlamışlardır. Bu noktada petrolün, Akdeniz limanlarına ve kıyılarına ulaştırılması ve dünya pazarına sunulması gerekmektedir. Bu raporda, dünyada petrolün büyük bir ihtiyaç haline geldiğine vurgu yapılmış, petrol çıkarma ekipman ve araçlarının, mümkün olduğunca hazırlanması ve bölgeye gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Rapor gönderildikten sonra, Sultan II. Abdülhamid, Musul'un petrol üretiminin önemini kavramıştır. Sultan II. Abdülhamid'in, küresel çatışmaya karışmak istemediği bilinmektedir. Aynı zamanda, Musul vilayetinin petrol haklarını kaybetmemek ve Musul üstündeki karar yetkisine ve petrol yatırımlarına sahip olmak için, 1907 yılında, Alman şirketinden petrol arama ve çıkarma çalışmalarını ve yetkilerini geri almıştır. Öte yandan, bir İngiliz petrol şirketinin sahibi olan Villiam

¹³⁵ Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*” s. 98 – 99; Tarik Herb, “Vali Bağdat Osmani Muhammed Namık Paşa Tuveli Vilaye Bağdat Mereteyin”, <http://alzawraapaper.com>, (Erişim 28 / Mart / 2019).

Noks Darsi (1849 – 1917),¹³⁶ Alman petrol şirketinin hareketlerini ve faaliyetlerini takip etmekte olduğu görülmüştür. Zira Almanların, Irak petrol imtiyazlarını kazanacağı konusunda şüpheleri olmuştur.¹³⁷ Bu yüzden, ABD devletinin desteği ile, birçok kez, Irak petrolünde hak elde etmeye çalışmışlar, ancak devlet yetkilileri ve özellikle Sultan II. Abdülhamid, Williams'ın çabalarını önemsememiş ve önünü kapatmıştır. Neticede şirket çabalarında başarılı olamamıştır. İttihat - Terakki, 1908 yılında yeni anayasayı yürürlüğe koymuş ve belli bir vakit sonra, bu şirketle yapılan görüşmeler durmuştur.¹³⁸

Bunlarla birlikte, Irak'ın ticari ve iktisadi olarak büyümesinin sonucu olarak, gümrük vergilerinde azalma olmuştur. İş alanlarındaki bu reformların, iktisadi durumun canlandırılması üzerinde, doğrudan etkisi olmuştur. Şehirler arasında, çeşitli posta ve dağıtım ofisleri açılmış, ticari ilişkiler kurulmuştur. Irak'taki tarım ve hayvancılık ürünlerine olan talep, Irak ve dünya pazarında artmıştır. Bu yüzden, XX. yüzyılın başlarında, İngiliz, Alman, Rus ve Amerikan şirketlerinin rekabet ettikleri bilinmektedir. Irak'tan ihraç edilen en önemli ürünler, buğday, hurma, fındık, yağlar, deri, pirinç ve yün olmuştur. Bu büyüme, XX. yüzyılın başlangıcından, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar, bireysel gelirden de önemli bir canlanma sağlamıştır. Üç vilayetin geliri, bu dönemde dört kat artmıştır.¹³⁹ Bu süreçte İngiltere, Fransa ve bir dereceye kadar Almanya, Irak vilayetlerinin ürünlerini en çok satın alan devletler olmuştur.¹⁴⁰

2.2.2. Harici iktisadi yapı

Irak için XIX. yüzyıl, iç reformlar ve Midhat Paşa'nın valiliği (1869 – 1872) nedeniyle, iktisadi ve sosyal değişimlerle dolu olmuştur. 1869 – 1872 yıllarında, Orta Doğu'da büyük bir tarihi ve iktisadi devrim gerçekleşmiştir. 1869 yılında, Mısır'da Süveyş Kanalı, büyük

¹³⁶ İngiliz Bir Avukat ve Tacirdir, İran Neft'in Sanayi Sektörünün En Büyük Kurucularından Biri'dir. Çalışmaları Nedeniyle İran Neft İmtiyazlarını (Darsi) Adı Altında Aldı. Detaylı Bilgi İçin Bkz: Eyad Nedim Casim, "Vliyem Nuksi Darsi ve İmtiyaz Alneft Fi Bilad Fars", *Mucele Camiye Tikrit Lililum*, el-a'det (1), (Ocak, 2012), s. 312 – 326.

¹³⁷ Said A'bud el-Samerayi, *Mukademe Fi Tarih el-Iktisady el-Iraki*, (el-Necef: 1973), s. 104 – 105; Şükri Mahmut Nedim, "ehval el-Irak", s. 101 – 102; Besam Idris Abdullah el-Celebi, *Hevliyat el-Musul Munzu el-Fath el-A'rabi el-Islami Sene 637 M 19. yüzyılın sonlarına kadar 1900*, 2. Baskı, (Musul: Arcuvan Matbaası, 2014), c. 2, s.745 – 746; Ganim el-Anaz, "el-neft ve iktisafe fil Irak", <http://www.baytalmosul.com> (Erişim 28 / Nisan /2019); Goran İbrahim Salih, *Kerkük la sadremi devlati osmanide la nevan salani 1876 – 1909*, (Süleymaniye: Hamdi Matbaası, 2007), s. 173 – 192; Kaka Mem Botani, *Nefti başury Kürdistan 1891 – 1925*, (Erbil: Kültür Matbaası Müdürlüğü, 2015), s. 46. Detaylı Bilgi İçin Bkz: Dilşad Ömer Abdulaziz, *Nefti Kerkük u Mlmlaney zlhezakan (1890 – 1927)*, 1. Baskı, (Kerkük: Şehid Azad Heurami Matbaası, 2011), s. 29 – 120.

¹³⁸ Stivn Hemsley Longrik, "el-irak hadis", s. 66.

¹³⁹ Şükri Mahmud Nedim, "ehval el- Irak", s. 105 – 108.

¹⁴⁰ Muhammed Hasan Selman, "el-Tetevur el-İktisadi", s. 136.

bir iktisadi proje olarak açılmıştır. Bu kanalın açılması, sadece Orta Doğu için değil, tüm dünya üzerinde doğrudan bir etki yapmış ve uluslararası çatışmalara yol açmıştır. Kanalın açılması sonucunda, ortaya büyük değişiklikler çıkmıştır. Bu projenin, Osmanlı Devleti için de, açık şekilde faydalı olduğu görülmektedir. Süveyş Kanalı'nın iktisadi faydası, Atlantik ve Hint okyanuslarının birleşmesinden sonra, Batı ve Doğu arasındaki yolun, yaklaşık 8 – 15 bin kilometre kısalması şeklinde olmuştur.¹⁴¹ Bu kısalmanın, mal taşıma maliyetleri üzerinde doğrudan etkisi olmuştur. Yolun kolaylığı ve yakınlığı nedeniyle, Doğu ve Batı arasındaki iç ve dış seyahat sayısı artmıştır.¹⁴² Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ortaya çıkan büyük etki, Osmanlı Devleti'nin önünde yeni bir kapı açmıştır. Irak vilayetlerinin ekonomisinde de kendi başına bir büyüme görülmüştür. Bu sebeple Irak vilayetleri, dünya pazarları ile birleşmiştir. Süveyş Kanalı'nın açılması, Irak tarım sektörü ürünlerine, büyük bir destek sağlamıştır. Irak vilayetlerinin ticaret ve toprak ilişkileri, aşiret gerginliği görüntüleri ile dolu olmasına rağmen, Irak vilayetlerinin iktisadi ve geçim koşulları iyileşmiştir.¹⁴³ Süveyş kanalının açılması, Irak'ta üç vilayetteki insanların iktisadi durumunu ve geçim kaynaklarını artırmış ve halka, daha fazla yatırım ve üretkenlik konusunda motivasyon sağlamıştır.¹⁴⁴

Kabilelerin değişen iktisadi durumları, bölgesel ve küresel geçim kaynaklarına ve Pazarlara ulaşımın kolaylığı, devlet ve bireysel yatırımların artmasına ve devlet hazinelerinin dolmasına yol açmıştır. Bu kanal, Irak vilayetleri için önemli bir ticaret ve gelir kapısı oluşturmuştur. Doğu ve Batı, Rusya ve İran arasındaki ticaret rotalarının çoğu, bu kanal aracılığıyla, Irak vilayetlerinden geçmiştir. Ana yollardan bazılarının güzergahları, Musul, Revanduz ve Süleymaniye'nin Kürt yerleşim bölgeleri olmuştur.¹⁴⁵ Irak vilayetleri, Osmanlı Devleti ve dünya arasında, bir ticaret yolu haline gelmiştir. Bu ticaret yolunun, Irak vilayetlerindeki önemi, Irak vilayetlerinin hem iktisadi hem de sosyal yapısını değiştirmesi olmuştur.¹⁴⁶ Süveyş Kanalı'nın açılması, doğrudan bu durum üzerinde etkili olmuştur. Kanal, Sadece Irak vilayetlerine açılan bir geçit değil, aynı zamanda doğu ve batı arasındaki ilişkiler için de büyük bir stratejik nokta olmuştur.

¹⁴¹ Muahmmmed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 29.

¹⁴² Elbert Hurani - Flib Hevri vd., *el-Şerk el-Evset el-Hadiss*, çev: Asa'd Seker, 1. Baskı, (Mısır: Merkez el-Medarat Lil Abhas ve el-Neşir, 2015), s. 255.

¹⁴³ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*” s. 32 – 33.

¹⁴⁴ Şükri Mahmut Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 91.

¹⁴⁵ Muhammed Süleyman Hasan, “*Dirasat fi el-Iktisad*”, s. 217 – 218; Musul salnamesi, 1330 H / 1911 M s. 90.

¹⁴⁶ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 35.

Osmanlı Devleti'nin çoğu vilayetleri, Süveyş Kanalı'ndan faydalanmıştır. Süveyş Kanalı'ndan yapılan tüm ticari hareketler, Basra Deniz Kapısı'ndan, Irak'ın diğer bölgelerine ulaşmıştır. Ayrıca, Bağdat vilayetleri bir ticaret merkezi gibi olmuştur. Arap, Hint, İran ve Avrupa eserleri buralarda satılır hale gelmiştir. Musul vilayeti, eski tarihi bir şehir olmasının yanı sıra, önemli bir sanayi merkezi haline gelmiş, aynı zamanda ticari bir kervan yolu olmuştur.¹⁴⁷

Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra, kargo hareketleri ve ticaret hızlanmıştır. Bunun sonucunda, Irak'ın üç vilayetinin iktisadi geliri artmıştır. Avrupalı ve yerli ticaret şirketlerinin hammadde talebi de artmıştır. Günlük bir zorunluluk olarak, Irak ürünlerinin Orta Doğu, Avrupa ve Hindistan'ın diğer bölgelerine ihracatına yol açmıştır. Bu nedenle, Irak vilayetlerinin yıllık gelirlerinde, önemli bir artış olmuştur. Bu iktisadi büyümenin büyük bir kısmı, tarım ve hayvancılık sektörlerinde gerçekleşmiştir. Örneğin, 1864 – 1913 arasındaki yıllık gelir oranı %1,1'den, %18,8'e kadar çıkmıştır.¹⁴⁸ Bu iktisadi canlanmanın bir sonucu olarak, üç vilayetin iktisadi durumu iki aşamaya ayrılabilir. İlk aşama, direk kanal açılınca olmuştur. Bu arada, Irak vilayetlerinin ürünleri Avrupa'ya gönderilmiş, yani en büyük iktisadi canlanma, XIX. yüzyılın ikinci yarısının ortasında olmuştur. 1888 – 1903 tarihleri arasındaki ikinci aşamada ise, her üç vilayetin büyümesinde ve iktisadi durumunda, belirgin bir düşüş görülmüştür. Bu durumun nedeni, bölgedeki ulaşım maliyetinin yüksek olmasıdır. Bu nedenle Irak vilayetlerinin iktisadi canlanması durmuş, hatta gerilemiştir.¹⁴⁹ XX. yüzyılın başlarında, Irak'ın kendi içinde farklı bir değişiklik görülmüştür. Irak vilayetlerinin ihracat oranında, özellikle Avrupa ve İngiltere merkezli yeni bir artış olmuştur. Bu artışta, vilayetlerin ihracat ürünleri aralarında farklılıklar görülmektedir. Bağdat ürünleri, deri, hurma, el yapımı takılar ve sabun içermektedir. Basra vilayetinin ihracat ürünü çoğunlukla tahıldır. Musul vilayetinin ise, en önemli ihraç ürünleri yün ve yine tahıldır.¹⁵⁰ Bu iktisadi büyüme, Irak vilayetlerinde,¹⁵¹ ciddi etkilere neden olmuş ve bir nevi zengin tüccar zümresi ortaya çıkarmıştır. Bu durum da, emtia fiyatlarının yükselmesine, sivillerin hayatını, özellikle de işçi sınıfı ve çiftçilerin hayatını zorlaştıran birçok yerel işletmenin kurulmasına neden olmuştur.¹⁵²

¹⁴⁷ Elbert M. Munteşşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 83 – 90.

¹⁴⁸ Muhammed Hasan Selman, “*el-Tetevur el-İktisadi*”, c. 1, s. 94.

¹⁴⁹ Muhammed Hasan Selman, “*el-Tetevur el-İktisadi*”, c. 1, s. 97.

¹⁵⁰ Muhammed Hasan Selman, “*el-Tetevur el-İktisadi*”, c. 1, s. 131.

¹⁵¹ Muhammed Hasan Selman, “*el-Tetevur el-İktisadi*”, c. 2, s. 467.

¹⁵² *Zevra Gazetesi*, el-A'det (363), (Cemadi evvel, 1390 H / 1872 M).

Süveyş Kanalı'nın 1869 yılında açılması, küresel etkisine paralel olarak, üç Irak vilayetinin iktisadi canlanması üzerinde doğrudan bir etki oluşturmuştur.¹⁵³ Bu yüzden, bu iktisadi canlanmanın en faydalı kısmı, Mısır ve Irak vilayetlerine düşmüştür. Özellikle İngilizlerle olan geçiş vergilerinin ve uluslararası ticaret ilişkilerinin artmasına yol açmıştır. Irak ve İngiltere arasındaki bu ticaret, ikili ilişkileri de iyileştirmiştir. Nihayet bu iş ilişkileri, zamanla siyasi çıkarlara dönüşmüş, aynı zamanda İngilizlerin Irak üstündeki hakimiyetini arttırmıştır. Irak'ın üç vilayetinde yapılan, iç ve dış reformlar ve değişiklikler sonucunda, Irak vilayetlerinde bağımsız siyasi bir yapı oluşmuştur.¹⁵⁴ Bu değişimler ve iktisadi büyüme ile, Irak vilayetleri yeniden inşa edilmiştir. Özellikle XX. yüzyılın başlarında,¹⁵⁵ her üç vilayetin halkı tarafından, bir medeniyetle ilgili farkındalık imajı konuşlmaya başlanmıştır. Burada açıklanan nedenlerin hepsi, halkın milliyetçi düşüncesinin artmasının bir nedeni olmuştur.¹⁵⁶

2. 3. 1908 Ayaklanmasından Önce Irak Vilayetlerinde Milli Düşüncenin Çıkış Nedenleri

Yukarıda açıklanan sosyal ve iktisadi durumlar üzerinden, Irak vilayetlerinin milli düşüncesinin gelişmesi ve kökenlerinin tartışılabilirliği açıktır. Sosyal ve iktisadi alanda meydana gelen bu reformlar ve değişiklikler, Irak halkının zihinlerini karıştırmıştır. Sosyal ve iktisadi olayların ve değişimlerin, giderek daha fazla olmasıyla, halkın duygularının etkilendiği ve Irak vilayetlerinin milliyetçilik bilincinin ve düşüncesinin bu yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktığı söylenebilir. XIX. yüzyılda, milli bilincin yükselişi hızlı bir şekilde olmuştur, fakat, insanlar arasında henüz yaygın değildir. Bunun nedeni, Irak nüfusunun sosyal yapısında saklıdır. Çünkü insanlar kabile geleneğinin takipçileriydi. Dini mezhepçilik duygusu ve milliyetçilik duygusundan daha fazlaydı. Fakat bu süreçten itibaren, üç vilayetin küçük nüfusu, milli derneklerin etkisi altına girmiştir.¹⁵⁷ Irak vilayetleri hakkında, milliyetçi düşüncenin etkileri, vilayetlerin bazı iç ve dış nedenleriyle bağlantılı olmuştur. Milliyetçi bilincin başlangıcına özgü bu olay ve koşullar, milli ve bölgesel özelliklere, nüfusa, Arap ve Kürt bölgelerinin özelliklerine göre farklılık arz etmektedir. Bunların etnik yapısına özgü bir dizi faktör etkin olmuştur.

¹⁵³ A'bd Rebeh Sekran İbrahim el-Vaeily, "*Ekrad el-Irak*", s. 135 – 141.

¹⁵⁴ Ganm Muhammed Salih vd., "*el-tetevur el-Siyasiye*", s. 18; Tşarlz Trib, "*Çend lapareyek*", s. 32

¹⁵⁵ Elbert M. Minteşaşfily, "*Irak Fi Senevat*", s. 79

¹⁵⁶ Ganm Muhammed Salih vd., "*el-tetevur el-Siyasiye*", s. 18.

¹⁵⁷ Ganm Muhammed Salih vd., "*el-tetevur el-Siyasiye*", s. 9.

Aşağıda, bu özellikler ve farklılıklar bağlamında, üç vilayetteki Kürt ve Arap milletlerinin, milliyetçilik hareketlerinin nedenleri tartışılacaktır.

2. 3. 1. Arap Milliyetçilik Düşüncesinin Yükseliş Nedenleri

Üç Irak vilayetinin Arap milliyetçiliği düşüncesi, Osmanlı Devleti'nde ve Arap vilayetlerinde meydana gelen milli kalkınma hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerin, iktisadi, sosyal ve milli durum üzerinde daha az etkisi olmuştur. Irak nüfusu üzerinde, Vali Midhat Paşa reformlarından sonra (1869 – 1872), Irak'ta büyük bir değişiklik olmuş ve vilayetlerdeki iktisadi, ticari ve zirai durum gelişmeye başlamıştır. Buna rağmen, vilayetlerin biriken ve radikal olarak tanımlanan sorunları çözülememiştir. Bu reformlar sonucunda, devlet memurları ve vilayet halkı arasındaki ilişkiler kötüleşmiştir. Bu yüzden, etnik ve dini azınlıkların çoğu, durumun kötüleştiğinden yakınmış ve vilayetlerin idari rejiminden duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir. Irak hükümeti yetkilileri,¹⁵⁸ vilayetlerin durumunu sakinleştirmek amacıyla, kabile sistemi ile ilgili olarak, yeni bir yapılanma geliştirerek çeşitli önlemler almıştır. Osmanlı Devleti yetkilileri, Irak vilayetlerinin sosyal yapısı içerisinde önemli bir yeri olan kabileler için, vilayetlerle Osmanlı Devleti'nin durumu üzerine, geniş kapsamlı bir etki bırakan özel bir kurum kurmaya çalışmışlardır.¹⁵⁹ Devlet görevlilerinin bu tutumundan halk razı olmamış ve protestolar ortaya çıkmıştır. Bu protestolar, işçi sınıfının ve yoksulların, mülklere, varlıklı evlere ve iş yerlerine saldırdığı, şehirlerde gösteri ve ayaklanmaların patlak verdiği seviyeye ulaşmıştır. Vilayetlerde, bu durumun bir sonucu olarak, halkın talepleri artmıştır. Protestoları bastırmak ve yok etmek için atılan adımlar, halkın taleplerinin, siyasi hareketlere ve milliyetçi düşüncelere dönüşmesine neden olmuştur.¹⁶⁰

Devlet görevlileri mümkün olan tüm adımları atmış ve en güçlü şekilde karşılık vermişlerdir. Bu durum, II. Meşrutiyet'e (1908) kadar devam etmiştir. Araplar ile devleti yönetenler arasında, çatışmalar yaşanmıştır. Durumu aşmak için birkaç kabile önemli roller oynamıştır.¹⁶¹ Bu protestolara ek olarak, vilayetlerde az da olsa yerel burjuvalar

¹⁵⁸ Muhammed Bedii Şerif vd., *Dirasat Tarihi Fi el-Nehze el-Arabi el-Hadisise*, (el-Idare Fil Camia' el-Arabiya), s. 277

¹⁵⁹ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, "*Buniye el-Irak el-hadise*", s. 35.

¹⁶⁰ Elbert M. Minteşafily, "*Irak Fi Senevat*", s. 80; Ganm Muhammed Salih vd., "*el-tetevur el-Siyasiye*", s. 29.

¹⁶¹ Elbert M. Minteşafily, "*Irak Fi Senevat*", s. 104 – 110.

ortaya çıkmıştır. Burjuva sınıfının ortaya çıkması, sosyal durum ve toplumun eğitilmiş insanları üzerinde, doğrudan bir etkiye sahip olmuştur. Bu arada, devlete muhalif bir tavır olarak, düşünürler, yazarlar, memurlar ve ordu subayları gibi etkin yapılar da güçlenmeye başlamıştır.¹⁶²

Söz konusu şahıslar, Irak toplumunun sosyal durumunu, dayanışma ve milli birlik temelinde yeniden düzenlemeye ve iyileştirmeye çalışmışlardır. Irak vilayetlerinin milliyetçi düşüncesinin başlangıcı, Osmanlı Devleti'nde özellikle Arap vilayetlerinin iktisadi ve sosyal durumuyla ilgili olmuştur. Bu süreçte kurulan ayrılıkçı hareketlerden biri, Necip A'zuri (1873 – 1916) tarafından,¹⁶³ “A'usba el-Veten el-Arabi / League de la Patrie Arab” ismiyle, Paris'te kurulan cemiyettir. Bu Cemiyetin amacı, Arap vilayetlerinin bağımsızlığını kazanmasıdır. Cemiyetin ön görüşüne göre, Araplar, Türklere karşı büyük bir milliyetçi ayaklanma başlatacaktır. Necip A'zuri, 1905'te Fransızca dilinde “Yakza el-Uma el-Arabiya” adlı bir kitap yayınlamıştır. Necip A'zuri bu kitapta, Arap Halifeliğinin ana merkez olması için, Arap vilayetlerinin Osmanlı Devleti'nden ve Hicaz'dan ayrılması çağrısında bulunmuştur. Irak vilayetlerinde bu görüş tartışılmıştır. Bu çerçevedeki düşüncelere göre, Şam ve Irak vilayetlerinde birleşik bir Arap devleti kurulması gerekli görülmüştür. Ayrıca Katolik mezhebi içerisinde, Arap Katolikliği adı altında, kiliseler kurulması çağrısında bulunulmuştur.¹⁶⁴ A'zuri'nin bu talepleri, Arap vilayetleri arasında, bir anlamda, örgütsel ve siyasi bağların kurulmasına neden olmuştur. Söz konusu fikirler, Araplar üzerinde bir etkiye neden olmuş ve Irak vilayetleri de bu olayların etkisinden uzak kalmamıştır. Bu fikirler Arapların, milliyetçilik hareketleri açısından, duygularını uyandırmıştır.¹⁶⁵ Irak'taki, Arap milliyetçisi düşüncelerinin yayılması üzerinde etkisi olan bir diğer durum da yüksek öğrenim için yurt dışına çıkan,¹⁶⁶ Irak'lı öğrencilerin geri dönmesinin ardından eğitim alanında olmuştur. Bu fikirlerin yayılmasıyla, milliyetçi düşünce Irak'ın üç vilayetinin vatandaşları

¹⁶² Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Mir Basri, *A'lam el-Yekze el-Fikriye Fi el-Irak el-Hadiss*, (Menşurat Vezare el-A'lam 1971).

¹⁶³ Necip A'zuri, Lübnan'lı bir Arap milliyetçisi, politikacı, yazar ve düşünür. 1873 yılında, Beyrut'ta doğmuştur. Paris Yüksek Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra, birkaç yıl, Kudüs vali yardımcısı olarak görev yapmıştır. Najib Azouri 1916'da ölmüştür. Hefize Bn Dehman, “El-Hater Sehiyoni Velsiyasat Devliye Fi Menzur Necip A'zuri Ahed Rvad Kevmiye El-Arabiye Fi Metla' Karın A'srin, Mcele Dirasat Beyit El-Meşrik, c. 2 (18), s. 53 – 75, (2018).

¹⁶⁴ Ali Muhafiz, *el-İticahat el-Fikriye İ'nda el-Arab Fi Asır el-Nehza 1789 – 1914 el-İticahat el-Diniye ve el-Siyasiye ve el- İçitmeye ve el-İlmiye*, (Beyrut: el-Ahliye Lil Neşir ve el-Tevzie, 1983), s. 134.

¹⁶⁵ İbrahim Halil Ahmed, *Tarih el-Vetan el-Arabi Fi el-A'hd el-Osmani 1516 – 1916*, (Musul: Dar Ibn Esir, 2005), s. 405.

¹⁶⁶ Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 43.

tarafından geliştirilmiş ve Arapların kalplerini ve ruhunu etkilemiştir. Yurt dışındaki okullardan mezun olan Irak'lı öğrenciler, milliyetçi düşüncenin gelişmesinde aktif bir rol oynamıştır. Irak vilayetlerindeki farkındalık ve kültür seviyesi, okullarda, eğitim aracılığıyla yürütülen faaliyetlerle şekillenmiştir. Bu süreçte Irak bölgesinde, özellikle birkaç yeni modern okul açılmıştır. Açılan ilk okul, Bağdat'ta askeri bir Rüştîye olmuş, bu okulda okuyan bir grup öğrenci, askeri eğitimini başarıyla tamamlamış ve daha sonra ordu saflarına katılmıştır.¹⁶⁷

Eğitim alanında yapılan reformlar neticesinde, eğitim alanında yeni bir sistem ortaya çıkmıştır. Yeni okullarda, askeri eğitim alanında, modern fen dersleri ve konuları¹⁶⁸ öğretilmiştir. Üç vilayetin bir çok bölgesinde, öğretmen akademileri, birçok Rüştîye okulu ve diğer meslek okulları açılmış, bu okullar için küresel bir şekil uygulanmış ve eğitim programlarını güncellemek amacıyla, eğitim müfredatına özgü bir dizi yasa yayınlanmıştır. Bütün bu okulların ücretleri ve masrafları devletin Vilayet Eğitim Fonu tarafından sağlanmıştır.¹⁶⁹ Eğitim Konseyi, 1882 yılında, Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle kurulmuş, daha sonra, Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin her birinde, Eğitim Konseyi ve Eğitim Kurulları oluşturulmuştur. Ayrıca vilayetlerin bölge ve ilçeleri arasındaki idarecilerden, özel bir komite kurulmuştur.¹⁷⁰ Bütün bu tedbirlerden, Irak vilayetlerindeki eğitim sürecinin gelişimi ve genişlemesi konusunda, Osmanlı Devleti'nin endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Bağdat vilayetinin o zamanki gazetelerinde, bu haberlerin yer aldığı görülmüştür.¹⁷¹ Irak vilayetlerinin yüksek öğrenimi ile ilgili olarak, Irak vilayetlerinde, XX. yüzyılın başlarına kadar yükseköğretim kurumu ve bölümünün olmadığı söylenebilir. Öğrenciler, liseden mezun olduktan sonra, mezun oldukları kolejın bağlı bulunduğu ülkelerde yüksek öğretimlerini tamamlamak zorundaydılar. Kurum, özellikle varlıklı ailelerden gelenlerin çoğunu, İstanbul yüksek okullarına göndermiştir.

¹⁶⁷ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: İbrahim Halil Ahmed, *Tetevur el-Ta'lim el-Vetani Fi el-Irak (1869 – 1932)*, 1. Baskı, (Basra Üniverstinin Matbaası, 1982), s. 36 – 43; Abdülkerim Rafik, *el-Meşrik el-Arabi Fi el-Ahad el-Osmani*, 8. Baskı, (Süriye: el-Mühîbe Matbaası, 2003), s. 396 – 399.

¹⁶⁸ Abdurrazzak el-Hilali, *Tarih el-Ta'lim Fi el-Irak Fi el-A'hid el-Osmaniye*, (Bağdat: 1959), s. 63.

¹⁶⁹ Abdulvehab el-Kaysı, *Hareket el-Islah Fi el-Devle el-Osmaniye ve Tasiruha Fi el-Irak 1839 – 1877*, (Bağdat: 1961), s. 2 – 3; İbrahim Halil Ahmed, “*Tetevur el-Ta'lim*”, s. 34; A'bas el-A'zavi, *Tarih el-Irak Beynel İhtilalin*, (Bağdat: 1955), c. 7, s. 206 – 207; *el-Zevra gazetesi*, a'det (29), (Rebiyülevvel, 1288 H / 1870 M); *el-Zevra gazetesi*, a'det (28), (Şa'ban 1288 H / 1870 M); Besam İdris Abdullah El-Çelebi, “*Hevliyat El-Musul*”, s. 746

¹⁷⁰ İbrahim Halil Ahmet, “*Tetevur el-Ta'lim*”, s. 41; Abdurrazzak el-Hilali, “*Tarih el-Ta'lim*”, s. 158 – 160.

¹⁷¹ *El-Zevra gazetesi*, A'det (402), (11 Şeval 1290 H / 1872 M); Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 89.

Bu öğrenciler, üniversitelerde, hukuk ve askeri bölümleri okumuşlardır.¹⁷² Bu süreçte, fakir ve yardıma muhtaç öğrenciler, eğitimlerine devam edememişlerdir. Irak vilayetlerinde, yüksek öğrenimin önemi ve ihtiyacı nedeniyle, ilk öğretmen fakültesi 1900 yılında, Musul'da açılmıştır.¹⁷³

Bu olayların neticesinde, Irak vatandaşlarının, eğitim reformlarından büyük ölçüde faydalandığı söylenebilir. Irak'ın farklı milletlerinden çok sayıda öğrenci, liselerden mezun olduktan sonra, ailelerine ve eğitim seviyelerine bağlı olarak, askeri okullara ve tıp, mühendislik ve veterinerlik gibi üniversitelere gitmişlerdir.¹⁷⁴ Bu öğrenciler içinde, askeri koleje girenlerin sayısının, yaklaşık 500 öğrenci olduğu bilinmektedir. Bu öğrencilerin büyük kısmı, mezun olduktan sonra, subay rütbesi ile, Osmanlı Devlet ordusuna dahil olmuşlardır. Bu askeri öğrenciler, eğitim seviyesi açısından, İstanbul Üniversitesi bölümlerinde, tıp ve hukuk eğitimi alanlarında okuyup mezun olan öğrencilerle aynı seviyedelerdir. Beyrut Üniversitesi de, Irak vatandaşlarının eğitim görebilmesi için, çeşitli fakülteler açmıştır. Ancak, dini nedenler ve misyonerlik faaliyetleri nedeniyle, bu üniversitede okumak o kadar uygun olmamıştır. Yüksek öğrenim için Fransa'ya gidemeyen öğrenciler arasında, toplumun zengin ve üst sınıflarından kişilerin de olduğu bilinmektedir.¹⁷⁵ Eğitim müfredatında yapılan bu reformlar, üç Irak vilayetinin tümünün nüfusu için, açık bir fikri kanal oluşturmuştur. Çalışmalarına hızlı bir şekilde devam eden öğrenciler, farklı bir ortamla karşılaşmış ve yeni fikirlerle tanışmışlardır. Bazı Arap vatandaşları, okullardaki eğitim dilinin, Arapça olmasını talep etmiş, ayrıca Arap bir yazar da, Türk dilinin, Irak vilayetlerindeki okulların ilerlemesine ve gelişmesine engel olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁶ Söz konusu Arap yazar, görüşlerini milliyetçi bir bakış açısıyla dile getirmiştir. Bu çıkış, vilayetlerde eğitimin Türkçe olduğu dönemde olmuştur. Eğitim ve bilim sektörlerinde yapılan bu yeni değerlendirmeler ve reformlar, Irak vilayetlerinde yeni bir çevre oluşturmuştur. Burada alınan eğitimler ve yeni açılan okullar aracılığıyla, bir dizi yeni fikir ve inanç ortaya çıkmış, bir çok öğrenci ve önemli sima, bu ortamlarda yetişmiştir. Bu okullarda, dersler içerisinde, milliyetçi düşünce konuları incelenmemişse de, milliyet-çilik, öğrencilerin

¹⁷² Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 80.

¹⁷³ Besam İdris Abdullah el-Celebi, “*Hevliyat el-Musul*”, s. 746

¹⁷⁴ Abdurrazzak el-Hilali, “*Tarih el-Ta’lim*” s. 219 – 221.

¹⁷⁵ Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 124 – 125.

¹⁷⁶ İbrahim el-Vaili, *el-Şiir el-Siyasi Fil Irak Fi Karın On Dokuz*, (Bağdat: 1941), s. 96 – 97.

yeni fikirleri ve düşünceleri üzerinde bir etki oluşturmuştur.¹⁷⁷ Yani yeni müfredatın, milliyetçilik fikirlerinin oluşmasında, önemli rol oynayan, etkili faktörlerden olduğu söylenebilir. Bu yeni ortamın, Arap öğrencileri ve milli aktivistleri yetiştirmedeki bir başka rolü de, farklı milletlerden öğrencilerin, birbirleriyle tanışma ve fikirlerini tanıma imkanı bulmaları olmuştur. Bu durum, batılı fikirlerin, vilayetler içinde dolaşımı ve yaygınlaştırılması açısından, geniş bir imkan oluşturmuştur. Bağımsızlığın ve yenilikçiliğin taraftarları, bu ortamlar sonucunda, çeşitli Batılı sistemlerin ve ideolojilerin etkisi altına girmiştir. Nihayetinde milliyetçi düşünce, Irak'taki en yaygın fikir ve inançlardan biri olmuştur. Bu durum, üç vilayette, siyasette aktif olan ve olaylara katılan insanlar ortaya çıkarmıştır. Bu kombinasyon bağlamında, birkaç farklı ideolojik ve siyasi grup oluşmuştur. Bu grupların ve siyasi örgütlerin amacı, halk için çıkarlar üretmek ve aktif milli politikayı geliştirmeye çalışmak olarak ifade edilmiştir. Bu gruplar devlet içinden, aynı bakış açısına ve çalışma yöntemlerine sahip insanlarla ilişkiler kurmuşlardır. Bu şahıslar, aralarında siyasi olarak birlikte hareket etmenin, siyasi işbirliğinin ve koalisyonun, büyük önem ve güce sahip olduğunu anlamışlardır. Ordunun içindeki bazı genç askerlerin hayatlarını ve fikirlerini gizlice etkileyen bu tür faaliyetlerin ortaya çıkmasıyla, genç subay ve askerlerle özel olarak ilgilenmişlerdir. Bunlardan en göze çarpanı, Bağdat'lı, Said Abdul Rahman Nakip (1841 – 1927)¹⁷⁸ ve Basra vilayetindeki oğlu, Said Talip Nakip (1871 – 1929)¹⁷⁹ gibi bazı kişiler, Sultan ve İstanbul'daki devlet unsurları ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Genç askerlerin planlarının önlenmesi ve kendi çıkarlarının korunması için, kabile liderleri ve diğer büyük kabile

¹⁷⁷ Muhammed Emin Zeki, “*Hulaseyeki Tarihi*”, s. 7

¹⁷⁸ Said Abdülrahman Nakip, Said Ali Efendi'nin oğludur. Irak'ın en önemli isimlerinden biridir. 20. Yüzyıl Irak Hükümetinin (1841) sufizm ailesinde doğan ilk başbakanı olmuştur. Bağdat'ta, ailesinin soyları Şeyh Abdul Kadir Gailani'ye kadar ulaşmaktadır. Bu yüzden, ismine ek olarak, Gailani olarak da bilinmiştir. Gayilani, 1927'de Bağdat'ta vefat etmiştir. Siyasi rol açısından, Irak'ta önemli bir tarihi aşamada ortaya çıkmış ve Irak Devleti'nin kurulmasında kilit rol oynamıştır. Sarkavt Kemal Ali, Abdülrahman el-Nakip Irak Hükümetinin İlk Başbakanı. Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Raca Hüseyin Hussni el-Hattab, *Abdülrahman el-Nakip Rais el-hkuma el-Iraqi el-Muaqata Hayat Hasa ve arauhu el-Syasa ve ilakat bima'sre*, 1. Baskı, (Bağdat: Dar el-Arabiya, 1958), s. 9 – 13.

¹⁷⁹ Said Recep oğlu Talip Paşa Said Muhammed Sadedin Talip Derviş Rufai'ye. Basra Vilayetinde, 1871 yılında doğmuştur. Tedavi için 1929 yılında Almanya'ya taşınmış ve orada vefat etmiş, cesedi aynı yıl Basra'ya iade edilmiştir. Talip Nakip Ailesi, Basra vilayetinin önde gelen isimlerinden biridir ve ailesinin kökenleri, Rufaiye Tarikatına ulaşmaktadır. Özel bir hocadan Kuran bilimleri ve Arapça tahsil etmiştir. Daha sonra Türkçe, Farsça, İngilizce ve biraz Hintçe öğrenmiştir. Talip Nakip, Basra Vilayetinde, önemli bir figür olarak, etkili ve yüksek bir rol oynamıştır. Basra ve Bağdat vilayetlerinin kuruluşunda ve örgütsel çalışmalarında, mühim bir yer işgal etmiştir. Sabah Karim Riyah el-Fatlavi - Abdul Azim A'bas Nasar, “Talip el-Nakip ve Tmuhatuhu Li'tilla A'rsh Irak”, *Merkez Dirasat el-Lufa Gazetesi*, Sayı (25), (2012), s. 135 – 137; Mir Basri, *Alam el-Vatenia ve el-kavmia el-Arabiya*, 1. Baskı, (Londra: Dar el-Hikma, 1999), s. 245 – 253.

birlikleri arasında, birtakım işbirlikleri yapılmıştır.¹⁸⁰ Genel olarak, eğitim alanında bu gelişmeler ve reformlar yapılmış ve bu değişiklikler, Irak vilayetlerinde fikir ayrılığına neden olmuştur. Yeni ve batılı fikirlerin etkisi altında, eğitilmiş ve aktif bir katman ortaya çıkmıştır. Bu oluşan yeni sınıf, üç Iraklı'dan ikisini etkilemeyi başarmıştır. Toplum, vilayetlerin kötüleşen iktisadi ve sosyal durumları karşı-sında, Irak vilayeti nezdinde devlet görevlilerine karşı şikayetlerini dile getirmeye teşvik edilmiştir. Buna karşılık vilayet yetkilileri, toprak birliğinin korunması ve devlet kurumlarının güçlendirilmesi gerekliliğini vurgulamışlardır. Devletin bu çabaları, Jön Türklerin milliyetçi fikirlerinin Irak halkınca da bilinmesi sebebiyle çok da fazla başarılı olamamıştır. Ancak Sultan II. Abdülhamid, bunların aksine, İslam ve İslam Birliği ilkelerini vurgulayarak, milliyetçilik düşüncelerini ortadan kaldırmaya ya da azaltmaya çalışmıştır.¹⁸¹

Arap topraklarındaki Milliyetçi gruplar, Osmanlı da, Jön Türk milliyetçi düşüncesinin hızla yayılması üzerine derinliklerini, özellikle Osmanlı Devleti'nin büyük bir bölümünü oluşturan Arap vilayetlerinde, taraftar yetiştirmeye çalışmışlardır. Bu şekilde Arap milleti içerisinde, yeni geliştirilen milliyetçilik düşüncesi yayılmıştır. Basra'da, keskin bir şekilde yükselen milliyetçi ve kültürel fikirler, ademi merkeziyet çağrısı ile güçlendirilmeye çalışılmıştır. Vilayetteki bu faaliyetler ve bu istikametteki protestolar dikkat çekmiştir. Basra'daki bu yeni topluluğun faaliyetlerini sürdürebilmesi için, Arap Körfezi'nin yarı bağımsız bir yönetim şekline dönüşmesine ve Mısır'daki yerel yönetimle iyi ilişkilere sahip olmasına sebep olmuş ve muhaliflerin çoğunun Mısır'a yerleşmesini sağlamıştır. Bu ilişkiler de, Basra vilayetindeki milliyetçilik fikirleri üzerinde doğrudan bir etki oluşturmaya devam etmiştir.¹⁸² Milli siyasete ve kültüre dayanan farklılıklar, devlet için birçok çatışma ve sorun oluşturmuştur. Bazı Arap yazarlar ve kaynaklar, Türk dilinin gerekliliğinin nedenini belirtmişler, aynı zamanda Arapça dilinin önemini de tartışmışlardır. Eğitim alanında ve resmi işlerde kullanılan dil, milliyetçi düşüncüyü savunanlar tarafından, Arap vilayetlerinin dili, eğitimi ve kültürü açısından büyük bir problem olarak tanımlanmıştır.¹⁸³ Bundan dolayı söz konusu şahıslar, halkın milliyetçilik duygularını canlandırmaya ve Arap milli kültürünü geliştirmeye çalışmışlardır. Birçok Arap'ın, milliyetçi düşüncüyü uyandırmak ve bu amaca ulaşmak için çalıştığı, dini

¹⁸⁰ Tşarlz Trib, “Çend lapareyek”, s. 34 – 35.

¹⁸¹ Ragib el-Sircani, *el-Mevsuua el-Misrah Fi Tarih el-Islami*, 7. Baskı, (İkra Muasesi, 2007), c. 2, s. 209.

¹⁸² Tşarlz Trib, “Çend lapareyek”, s. 37.

¹⁸³ Ganm Muhammed Salih vd., “el-tetevur el-Siyasiye”, s. 31.

ilişkilerini ve sempatisini, devletten, halkın ve milletin savunuculuğu istikametinde değiştirmesine neden olmuştur. Bu şekilde, entelektüel çevrenin ve Irak vilayetlerinin, milliyetçilik açısından canlanması ve gelişimi sağlanmıştır. Birkaç farklı sınıfta bulunan, bazı Irak'lı yazarlar ve bilginler, İstanbul, Suriye ve Mısır vilayetleri arasındaki yoğun ilişkilerinden dolayı, yeni milliyetçi düşünce ve fikirlere daha aşina olmuşlardır. Şairler, tarihçiler ve gazeteciler, bu sınıfların ve tabakaların en önemlileri arasındadırlar. Bunlar, Irak'ın üç vilayetinde, milliyetçi düşüncenin gelişimi üzerinde, önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. Tarif edilen sınıfların ve tabakaların her biri, Arap milliyetçi düşüncesinin gelişiminde, aktif bir rol oynamıştır. Yazarlar ve şairler, tarihsel olaylara şahitlik etmişler ve bunları yazılı olarak aktarmışlardır. Gördükleri olumlu ya da olumsuz olayları, olaylarda ortaya çıkan durumları, duygu ve düşüncelerini ekleyerek, olay hakkında raporlama yapma şeklinde, yazılı ve şiirsel olarak, yansıtmışlardır. XIX. yüzyılda bir dizi yazar ve şair, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı şiir ve makaleler yazmışlardır.¹⁸⁴ Osmanlı Devleti aleyhinde yazılan bu yazıların yanı sıra, bazı yazarlar da, Osmanlı yönetimine destek verdiklerini ifade etmişlerdir. Araplar, Osmanlı Devleti'ne İslam ve milliyetçi haklar temelinde, reform çağrısında bulunmuşlardır. Bu yaklaşımın etkisi bir dizi gruplaşmaya yol açmıştır. Irak vilayetlerinde bazı aktif Arap yazarlar, milli meseleler hakkındaki görüşlerini dile getirmiş, entelektüel ve milliyetçi istikametteki görüşlerini, Arap vilayetlerinde yaymaya çalışmışlardır.¹⁸⁵

Bu durumun yanı sıra, tarihçiler bu hadiselerde kilit bir rol oynamışlardır. Arap milliyetçisi olan bazı tarihçiler, geçmiş dönemdeki egemenlik şekilleri ile ilgili, birkaç kitap yayınlamışlardır. Bunlar arasında en ünlüsü, Ahmet İzeh el-A'zami (1880 – 1936) adlı bir yazardır. Bir Arap milliyetçisi ve milliyetçi düşüncenin en önemli temsilcilerinden biri olan bu yazar, “Arap Sorunu / el-Kaziya” adlı bir kitap yayınlamıştır. Bir başka milliyetçi yazar, tarihçi Ali Zarif el-Azami de, “Bağdat Tarihi” adlı bir kitap yazmıştır. Arap milliyetçisi olan tarihçilerin, Arap tarihine dair çalışmaları, Arap vilayetlerindeki milliyetçi duygulara katkı sağlamıştır. Bu bölgelerdeki halkın bir kısmı, milli haklarını talep etmek ve milliyetçi faaliyetler yürütmek için çeşitli çalışmalar yapmıştır.

Yukarıdaki çalışmalara benzer şekilde, gazetecilerin de, halkın taleplerini yazarak ve yayarak, özellikle milli meselelerin tetiklenmesinde önemli rolleri olmuştur. Her üç

¹⁸⁴ İsmail Ali, *Tarih Edebyat Türkmen Ve Meşhurleri*, 1. Baskı, (Erbil: Artoz Matbaası, 2010), s. 29 – 31 .

¹⁸⁵ Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 133 – 134.

vilayetin, milliyetçilik duygusunun uyandırılması için, II. Meşrutiyet'in ilanından önce, gazete ve dergilerde, çeşitli makaleler yayınlanmıştır. Yayınlanan makalelerin birçoğunda, üç vilayetin durumu tartışılmıştır. Aynı zamanda, İstanbul ve Mısır'dan, Irak'a, kitap ve dergilerin getirilmesi, bu duyguların canlanmasında aktif rol oynamıştır.¹⁸⁶ Bu yayınlar, Arapların milliyetçi duygularını uyandırırken, gazetelerde ve kitaplarda yayınlanan makaleler, Arapların kendine olan güvenini yeniden sağlamıştır. Bu yüzden Arap milliyetçi yazarlar, entelektüel ve milli konulara büyük önem vermişlerdir. Bu amaçla, birkaç kulüp ve cemiyet kurulmuştur.¹⁸⁷ Bu kitapların ve yayınların neşredilmesi ile, milliyetçi duyguların uyandırılması ve bu duyguların farkında olan insanlar üzerinde doğrudan bir etki oluşturulması amaçlanmıştır. Bu yayınlarda, yerel olaylarla birlikte, Cezayir Araplarının zaferleri ve yenilgileri ile ilgili haberler yayınlanmıştır. Bunların hepsi, insanların duyguları ve düşünceleri üzerinde büyük bir etki oluşturmuştur. Irak vilayeti halkı için, üç vilayetten birtakım yetkililer ve entelektüeller, yazılı basında ve propaganda noktasında, aktif katkı sağlamışlardır.¹⁸⁸

Yukarıda açıklanan bu sınıflar ve tabakalarla birlikte, hepsinden daha etkili olan başka bir katman, milliyetçi askeri sınıf olmuştur. Üç Irak vilayetinden çok sayıda insan, devlet ordusunda subay rütbesi ile hizmet etmekteydi. Irak'lı subayların ve askerlerin geçim kaynakları, aylık maaşlarına dayanmaktaydı. Bilindiği üzere, XX. yüzyılın başlarından itibaren, bu subayların ve askerlerin geçimi zorlaşmıştır. Bu noktada Devlet yetkilileri tarafından, hayat koşullarının iyileştirilmesi için, tüm önlemler alınmıştır. Fakat, Ordu içindeki subay ve askerlerin, vilayetteki diğer Araplarla temasa geçtikleri görülmüştür. Bu durumun da, Irak Araplarının milliyetçi düşüncesinin tetiklenmesi noktasında ciddi bir etkisi olmuştur.¹⁸⁹ Üç vilayetteki halk içinden, seçkin Arap genç öğrenciler ve memurlar, Irak'lı gençlerin de aralarında bulunduğu, Tefik İsveçli, Naci Şevket, Hamdi

¹⁸⁶ Faek Beti, *el-Mevsua el-Sahifiye el-Irakiye*, 1. Baskı, (Bağdat: Dar el-Muda Lilsekafe Ve el-Neşir, 2010), s. 11 – 14; Halid Habib el-Ravi, *Tari el-Sehafa Ve el-Aalam Fi el-Irak Munzu el-A'hd el-Osmani Hata harb halic el-saniye (1810 – 1991)*, 1. Baskı, (Dimaşk: 2010), s. 11 – 15; Şükri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 133 – 134; İbrahim Halil el-A'laf, “*el- Sehafa Irakiye vel-Tetevur el-Siyasi vel iktisadi Vel sekafi (1869 – 1958)*”, Merkez el-Dirasat vel-Ebhas el-ilmaniye Fil A'lem el-Arabi”. <http://www.sscraw.org> (Erişim 3 Mayıs 2019).

¹⁸⁷ Abdülkerim Rafik, “*el-Meşrik el-Arabi*”, s. 364 – 377.

¹⁸⁸ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Şemsettin Küzeci, *Irak Basın Tarihi 1869 – 2009*, 1. Baskı, (Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2009), s. 3 – 20; Muhammed Halil el-Cabri, *Hareket el-Kavmiye el-Arabiya Fil Irak Beyine 1908 – 1914*, (Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Dktora tezi, 1980), s. 27; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, *el-Zübat el-Irakiyun ve Taasis el-Devle el-Kavmiye 1908 – 1941*, 1. Baskı, (London: Darulhikme, 2012), s. 59 – 64.

¹⁸⁹ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 31 – 39.

Paçacı ve Hikmet Süleyman gibi isimler, Arap vilayetlerinin, İstanbul'da tartışılan ademi merkeziyet konularına katkıda bulunmuşlardır. Aynı zamanda, üç vilayetin dışındaki yerlerde meydana gelen bölgesel olayların, Irak vilayetlerinin milliyetçi düşüncesini tetiklemede etkisi fazla olmuştur. Bu olaylardan biri, İran Anayasal Devrimidir (1906). İran Anayasal Devriminin, Şiiler üzerinde, türbelerle ilişkili büyük bir etkisi olmuştur. Bu durumla ilgili, devlet memurları ve Şii mezhebi bağlıları arasında, büyük bir mesele ortaya çıkmıştır. Genel olarak çok sayıda din adamı ve özelde Şiiler, vilayetlerindeki siyasi süreçle ilgili, aktif bir hareket içinde olmuş ve halktan çok destek almışlardır. Bu şahısların sosyal yaşantılarını değiştirmeye karar verme düşünceleri ve Irak vilayetlerinin milliyetçilik düşüncesinin onları etkilediği söylenebilir.¹⁹⁰ İç ve dış faktörler, üç vilayette meydana gelen değişiklik ve reformlarla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle, siyasi ve örgütsel faaliyetler artmıştır. Sunmuş oldukları talepler, milli haklar, sosyal ve örgütsel çalışmalarla karışmıştır. İsteklerinin çoğu, Arap dili ve milli haklarla alakalı olmuş ve buna dayanarak Arap vilayetlerinin özerkliğini talep etmişlerdir.¹⁹¹

2. 3. 2. Kürt Milliyetçilik Düşüncesinin Ortaya Çıkma Nedenleri

Irak'taki Kürt milliyetçi düşüncesinin ortaya çıkışının ve yükselişinin, Arap milliyetçi düşüncesi ile, hem benzer hem de farklı tarafları vardır. İktisadi koşullar açısından, Kürt halkının hayat tarzı, Irak'ın diğer vilayetlerine benzer şekildedir. Vilayetlerdeki genel iktisadi durum, büyük ölçüde insanların kalplerini ve ruhunu etkilemiştir. Ancak, sosyal yapı ve siyasi güç açısından, Araplara göre farklılıklar vardır. Kürtlerin, sosyal ve politik durumu, konuşulan dil, sosyal hayat ve kültür açısından da, Arap bölgeleri ile arasında birçok farklılık görülmektedir. Bu bölgelerin siyasi ve idari gücü de Araplardan farklı olmuştur. Bu yapı, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, Osmanlı Devleti'ne bağlı, fakat kendi çerçevesinde, kendi kendini yöneten emirlik şeklindedir. Kürt emirliklerinin tam gücü, reformların uygulanmasından ve devletin merkezileştirilmesi politikasından sonra, emirlikteki yerel otoritenin zayıflamasının bir sonucu olarak, yüzyılın ortalarında sona ermiştir. Musul vilayetinin, Kürt nüfuslu bölgelerinde, idari ve siyasi alanda farklılıklar oluşmuş,¹⁹² bu nedenle Kürtlerin sosyal yapısı parçalanmış ve Kürt bölgelerindeki

¹⁹⁰ Tşarlz Trib, “Çend lapareyek”, s. 36; Ganm Muhammed Salih vd., “el-tetevur el-Siyasiye”, s. 41; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “el-Zübat el-Irakiyun”, s. 77.

¹⁹¹ Ganm Muhammed Salih vd., “el-tetevur el-Siyasiye”, s. 40.

¹⁹² Abdülkerim Rafik, “el-Meşrik el-Arabî”, s. 393 – 394.

bozulma ve karmaşıklık çok açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.¹⁹³ Kürt monarşisinin zayıflaması nedeniyle, ortaya çıkan idari boşluğun bir sonucu olarak, birkaç burjuva aile ve geniş toprak sahibi ortaya çıkmıştır. Tanınmış sosyal konumları ve sosyal pozisyonları olan aileler, Kürt emirliklerinin yerlerini, devlet görevlilerinin koordinasyonu ile kendi faydalarına olacak şekilde doldurdular. Bu şekilde ortaya çıkan rüşvet ve istismar, devlet yetkililerini ve bölge halkını rahatsız etmiş, yaygın protestolara yol açmıştır. Bu dönemde, haksız şekilde toprak sahibi olan, yolsuzluk yapan ve rüşvet alan yetkililer olmuştur. Bu durum, bir Osmanlı arşiv belgesinde kayıtlara geçmiştir.¹⁹⁴

Bu yolsuzluk olayları ve sosyal burjuvaziden dolayı, dindar kesimlerin de gücünü genişlettiği görülmüştür. Halka müdahale etmişler, halkın sorunları ve çatışmalar ortaya çıktığında da, problemleri çözmeye çalışmışlardır. Özellikle insanlar arasındaki problemlerde belirleyici bir rol oynamışlardır. Özetle, toprak ağası (zemindarlar) ve din adamlarının, bir dereceye kadar, köylülerin sorunlarını çözdükleri, acılarını hafiflettikleri söylenebilir. Bundan dolayı, Kürtler arasındaki din adamlarının ve liderlerin ağırlığı ve yeri artmış,¹⁹⁵ görüşleri ve konuşmaları çok popüler bir seviyede yankı bulmuştur. Bu kanaat önderleri, Kürtlerin büyük bir bölümünü, yüksek ve etkili bir sınıf olarak temsil etmişlerdir.¹⁹⁶ Bu temelde, tarikat denilen bir kurum ve dini bir yöntem öne çıkmıştır. Dini tarikatlar, kabilelerin ve bölgelerin sınırlarını aşmıştır.¹⁹⁷ Kürt liderlerin ana tarikatları, Kadiri¹⁹⁸ ve Nakşibendi¹⁹⁹ tarikatları olmuştur. İki tarikat arasındaki bağlantıdan dolayı, her iki tarikat da, Kürtler içinde geniş bir bölgeye yayılmıştır.²⁰⁰ Kürt

¹⁹³ Necati Abdullah, *Kürt ve Kürdistan Le Belgenamekani Niheniyeke Hükmeti Fransa ve Beritaniyada 1879 – 1963*, 1. Baskı, (Erbil: Selahaddin Üniversitenin Matbaası), s. 42.

¹⁹⁴ BOA, Beo.203.015172 (2 Zil-Ka'de 1310 / 18 Mayıs 1893)

¹⁹⁵ Abdullah Aliyavey, “*Kürdistani la serdemi*”, s. 123 – 124; Ali Teter Nervev, *Çend Vakolinek LDor Mejuya Kürt ve Kürdistan*, 1. Baskı, (Erbil: Hacı Haşimin Matbaası, 2012), s. 116 – 117.

¹⁹⁶ Robert Olsn, *Raperini Şeh Saidi Piran*, çev: Abubekir Hoşnav, (Süleymaniye: Serdem Matbaası, 1999), s. 36.

¹⁹⁷ Nevşirvan Mustafa Emin, *Be Dem Regave Gülçinin, Nevey Duhemi Baban Kutabhaney Şaa'iran*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Piramerd Matbaası, 2019), c. 3, s. 134.

¹⁹⁸ Kadiri Tarikatının tarihi 11. yüzyılın sonu ve 12. yüzyıla dayanmaktadır. Tarikat, kurucusu, Şeyh Abdülkadir Geylani'den dolayı bu ismi almıştır. Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Sabah Kanberi Kalaşi, *Rebazi Kadiri Serheldan ve Karigerya Siyasi ve Komelayetyekani*, 1. Baskı, (Tehran Matbaası, 2016), s. 43 – 79; Yunus el-Şeh İbrahim el-Sameraey, *Tarih el-Trk el-Sofiye*, (Bağdat: Asa'ad Matbaası, 1988), s. 28 – 32.

¹⁹⁹ Bu tarikatın ortaya çıktığı tarih, 15. yüzyıldır. Hoca Bahaddin Nakşibend Buhari (1717 – 1791 H / 1318 – 1390 M), bu tarikatın kurucusu olarak kabul edilir. Kürt bölgelerinde yayılması, 19. yüzyıla tekabül etmektedir. Komelek Nuser, *Mavlana Halidi Nakışbendiye, önemli isimlerinden birisidir*, çev: Muhammed Hama Salih Tefik, 2. Baskı, (Süleymaniye: Karo Matbaası, 2014), s. 9 – 19; Yunus el-Şeh İbrahim el-Sameraey, “*Tarih el-Trk*”, s. 63 – 64.

²⁰⁰ Ferid Asasard, Rişey Birubaveri Barzaniler, 2. Baskı, (Süleymaniye: Senter Lekolinevey Sitratice Kürdistan, 2012), s. 360 – 361.

kabileleri ve bölgeleri arasında, tarikat ve aynı dilin konuşulması nedeniyle, bir bölgeden diğerine yayılmış ve kendi içinde yaygın bir gelişme göstermiştir.²⁰¹ Tarikatlar ve inanç, tasavvufi kabile yapısına dayandığı için,²⁰² tasavvufi ideoloji merkezinden birkaç kabile lideri, Kürt milli kurtuluş hareketinin takipçisi ve lideri olmuştur.²⁰³ Fakat buna karşılık Nakşibendi ve Kadiri Tarikatına tabi Kürtler de milliyetçilik düşüncesin karşılık bulmamıştır. Kürt milliyetçiliği duygusunun yayılmasının ve uyanışının bir başka nedeni de, Kahire’de, Kürdistan Gazetesi’nin yayınlanması olmuştur (22 Nisan 1898).²⁰⁴

Bu gazete Kürt halkı, Kürt öğrenciler ve Kürt aktivistler arasında, milli kültürü geliştirme, milliyetçi düşünce ve vatansever duyguları yayma girişimleri noktasında, siyasi ve kültürel hareketin ön saflarında yer almıştır. Kürt siyasi ve sosyal temelleri oluşturan²⁰⁵ gazete haberleri ve makaleleri yayınlamışlardır. Kürt bölgelerinin durumu ve Kürtlerin hakları ve hedefleri için çalışmalar yapan bu gazete sayesinde, diğer etnik kökenler gibi, Kürt milliyetçilik duygusunun da yayılması için,²⁰⁶ milliyetçi düşünce, Kürtler arasında uyandırılmıştır. XIX. Yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında, devletin başkenti olan İstanbul, Kürt milli hareketinin en önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu süre zarfında, İstanbul’da, Kürt milli cemiyetleri kurulmuştur.²⁰⁷ Bu gruplar ve örgütler, farklı nedenlerden ötürü, İstanbul’a göç eden Kürtleri etkilemiştir. Bu noktada en çok etkilenen sınıflar ve tabakalar arasında, öğrenciler ve şairler olmuştur. Bu şahısların her biri, kendi çapında, Kürt milliyetçi düşüncesini uyandırmak ve yaymak için, aktif bir rol oynamıştır. Bu hareketlerin bir sonucu olarak, Kürt aileleri arasında, eğitilmiş insanlar ortaya çıkmıştır. Bu şekilde, Kürt siyasi ve milli hareketinde yeni bir aşama ortaya çıkmıştır. Bu görüntü, Hacı Kadir Koyi (1817 – 1897) isimli bir Kürt şairinin şiirlerinde görülmektedir. Musul vilayetindeki Köy Sancak’tan olan Hacı Kadir, Kürt rüyalarını ve

²⁰¹ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: A’rafat Karem Stuni, *Jiyani ayini le Nehri Bo Barzan*, çev: Rafik Mala Karem Herki, 1. Baskı, (Erbil: Roşinbir Matbaası, 2011), s. 46 – 55; *Bazil Nikitin ve Kürtnasi*, çev: Necati Abdullah, 1. Baskı, (Süleymaniye: Şivan Matbaası, 2004), c. 1, s. 40 – 44; Pe Reş, *Barzan ve Hareke elva’i el-Kevmi el-Kürdi 1826 – 1914*, s. 30 – 34.

²⁰² Ferid Asasard, “Rişey Birubaveri”, s. 107

²⁰³ Cafer Ali, *Sofizim ve Karigeri Le Bzutnevey Rizgarihuazi geli Kürd de 1880 – 1925*, 2. Baskı, (Erbil: Rojhalat Matbaası), 153 – 154.

²⁰⁴ Bu konu hakkında daha Ayrıntı bilgi için Bkz: Fetullah Kaya, *Kürt Basını*, 1. Baskı, (İstanbul: Hivda Yayın Evi, 2010), s. 69 – 78; Mesud Serfiraz, *Kürt, Çaphane Veşangeriye Kiteben Kürdi De Devra Osmaniyan De (1844 – 1923)*, 1. Baskı, (İstanbul: Veşanen Payvend, 2015), s. 106 – 107.

²⁰⁵ Cafer Ali, *Nasyonalizm ve Kürt Nasyonalizmi*, 2. Baskı, (Erbil: Rojhalat Matbaası, 2013), s. 165.

²⁰⁶ Ahmed Osman Abubekir, *Kürt ve Kürdistan la komala vutareki mejuyide*, 1. Baskı, (Erbil: Terbiye Vezaretinin Matbaası, 2005), 171 – 172.

²⁰⁷ Abdulhalid Sabir Kerim, *Biri Netevey Le Peyrev ve Amancekani Camiiyetu hizbe Küdiyekani 1919 – 1945*, (Süleymaniye: Kemal Matbaası, 2013), s. 65 – 73.

isteklerini yerine getirmek ve bağımsız bir devlet oluşturmak için, Kürtler arasında kardeşlik ve birlik çağrısında bulunmuştur.²⁰⁸ Dünyada, bir barış yeri ve bir nevi cennet olarak, Kürt topraklarının ve milletin resmi çizmiştir.²⁰⁹

Kürt milliyetçi düşüncesinin gelişmesinin başka bir nedeni, Batı düşüncesine ve eğitime hevesli insanların olmasıdır. XIX. Yüzyılın başından, XX. yüzyılın sonuna kadar, İstanbul ve Avrupa ülkelerinde öğrenim gören öğrenciler tarafından, yeni bir fikirsel akım olarak, milliyetçilik fikirlerinde belirgin bir canlanma olmuştur. XX. Yüzyılın başlarında, İstanbul ve Avrupa ülkelerinde öğrenim gören öğrencilerin sayısında, belirgin bir hareketlenme gözlemlenmiştir. Yeni düşüncelere ve milliyetçi akımlara yönelen bu öğrenciler, hem küresel olaylarla ilgili, hem de özellikle bu bölgede önemli roller oynamışlardır.²¹⁰ Bunlar, Kürt milliyetçiliği düşüncesinin gelişiminde, başka bir faktör olarak kabul edilmektedir. Kürt kulüplerinin ve öğrencilerin İstanbul'daki faaliyetleri, Kürt milli düşüncesinin ve kabile birliğinin, yeniden canlandırılmasına başka bir boyut katmıştır. Bu şekilde, Kürt milli duygusunda, aşamalı olarak ilerleme olduğu görülmüştür.²¹¹ İstanbul Kürtleri ile Musul vilayeti arasında kurulan bu örgütsel ve etnik bağlar, Kürtleri etkilemiştir. Kürt dernekleri ve örgütleri arasındaki bu etki, dini figürler ve mezheplerle aynı değildir. Dini liderlerin ve mezheplerin kitleleri etkilemeleri, Kürt dernekleri ve örgütlerinin destekçilerinden çok daha yüksek ve geniştir. Bunun nedeni, şeyhlerin ve dini liderlerin halk üstündeki etkisidir. Çok sayıda insanı bir araya toplayabilen şeyhler ve dini liderlerdir. Kürt emirliklerinin çöküşünden sonra, dini liderlerin ve çevrelerindeki kitlelerin, Kürt sosyal sistemini yeni bir şekilde örgütledikleri görülmüştür. Bu şahıslar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından, XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, siyasi hareket ve sosyal hayatta etkili bir rol oynamışlardır. Bu nedenle, Musul vilayetinde, hem şeyhlerin hem de Kürt emirliğinin rolü ve unvanı²¹² noktasında, etkili

²⁰⁸ Mesud Muhammed, *Havsengkrdnavey Terazuyeki Sengala*, çev: Hâkim Kaka Veysi, (Erbil: 2009), s. 11; Abdulfetah Botan, *Seretakani Hesti Netevayeti Kürt Le Mejuy Nveda*, çev: Salah Ömer, 1. Baskı, (Mnare Matbaası, 2006), s. 44.

²⁰⁹ Merivan Vurya Kani', *Nasyonalizm ve Kürt Sefer Le Dyaspora, Renc Matbaası*, (Süleymaniye: 2005), s. 68.

²¹⁰ Elbert M. Minteşafily, "Irak Fi Senevat", s. 123 – 124.

²¹¹ Elbert M. Minteşafily, "Irak Fi Senevat", s. 126.

²¹² Cafer Ali, "Nasyonalizm", s. 141 – 142; Y. Ey. Vasiliyava, *Kürdistany Huvaruy Rojhalat La Saday Havdehemeve Ta Seretay Saday Nozdam Kurtayeky Mejvi Mirnşinekany Babanu Erdalan*, 2. Baskı, (Erbil: Aras Matbaası, 2009), s. 244.

rol ve tutumları olan, Şeyh Berzinci²¹³ ve Şeyh Barzan²¹⁴ aileleri gibi, bazı dini ve sosyal mezhep aileleri ortaya çıkmıştır. Bu iki aşiret veya aile, bölgenin bu durumu içerisinde güçlerini arttırmışlardır. Aileler, takip eden farklı zaman ve dönemlerde, bazen devlet destekçisi, bazen de devlet karşıtı olmuştur. Bu kabilelere ve ailelere bir örnek de, Kadiri Tarikatına müntesip, Şeyh Said Muhammed Kaka Ahmad (.....- 1909)'in lideri olduğu grup; bir zamanlar Barznja'nın Saidler ailesinin başı ve Süleymaniye bölgesinin en güçlü ailelerinden biri olmuştur. Aynı zamanda, devletle yakın ilişkilerinin ve dostluğunun olduğu da bilinmektedir. Şeyh Said ve kabilesi, Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında, 1876 – 1877 yıllarında olan savaşlarda, önemli bir rol oynamıştır. Akabinde O'na, Kürtleri onore etmek ve liderliğini desteklemek için, Sultan II. Abdülhamid tarafından bir onur ödülü verilmiştir. Söz konusu şahıs, Kürt bölgelerindeki sosyal meseleleri danışmak ve Süleymaniye bölgesine özgü bazı sorunları çözmek için, 1889 yılında İstanbul'a gitmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in davetiyle gerçekleşen görüşmenin yolculuğu esnasında, kendisine, Şeyh Abdülhamid refakat etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, Şeyh Said ile gerektiğinde temasa geçmek üzere, gizli bir şifre oluşturmuştur. Bu ziyaretin ardından Şeyh Said, Sultan II. Abdülhamid'in yakın muhataplarından biri olmuştur. Netice itibarıyla, Şeyh Said'in, Sultan ve İstanbul'daki merkezi kurumlarla ilişkilerini güçlendirmeye çalıştığı söylenebilir.²¹⁵ Barzan şeyhlerinin ailelerine gelince, Osmanlı Devleti'yle ilişki açısından, zamana ve bölgelerdeki duruma bağlı olarak değişen, dostça ve düşmanca görece bir tutumun olduğu görülmektedir. Barzan'ın ve çevresinin özellikleri, olayların etkisini, daha da ortaya çıkarmıştır. İktisadi ve sosyal durumun zayıflamasından sonra, Musul vilayeti, kendisini karmaşık bir durum ve kargaşa içinde bulmuştur. Musul'daki bu vaziyet, iktisadi durum ve sosyal ilişkiler üzerinde etkili olmuştur. Barzan bölgesi ve kabilesi, Musul vilayeti içindeki ve dışındaki Kürtlerle, birçok dostluklar geliştirmiştir. Böylece, Kürt Cemiyetleri ve örgütlerinin yeni fikirleri

²¹³ Bu ailenin kökeni, İran'lı, Şeyh İsa Baba Ali Hamadan'a ulaşmaktadır. Osmanlı Devlet sınırına göç ettikten sonra, Süleymaniye'nin doğusundaki küçük bir köyde ikamet ediyorlardı. Bu ailenin ana rolü, Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkmıştır. Şeyh Mahmud Hafid'e. Daha fazla bilgi almak için Bkz: Muhsin Tahir Kadir Ali el-Barzinci, *Hareke el-Şeh Mahmut el-Hafid Fi el-Mesader Irakiye 1914 – 1932*, 1. Baskı, (Bağdat: Dar el-Sekafe Vel Neşir el-Kürdiye, 2015), s. 64 – 66.

²¹⁴ Barzan'ın coğrafi konumu, Irak'ın en kuzey kısmındadır. İdari olarak, Mergesor ilçesi ve Erbil vilayetinde, doğu Barzan sınırı, Revanduz ilçesi, batısında Amed ilçesi, güneyinde Akre ilçesi ve kuzeyinde Türkiye sınırı yer almaktadır. Barzan, dağlarla, bağlarla ve bahçelerle dolu bir bölgedir. ve sakinleri, dağlık alanların varlığı nedeniyle, ulaşımı zor ve yorucu olduğundan, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Mesut Barzani, *Barzani u bzutnevey rzgarihuvasi kürd 1931 – 1958*, (Erbil, 2012), s. 18.

²¹⁵ Osman Ali, *Çand Lekolinevek Derbarey Bzavi Havçarhi Kürt*, çev: Kameran Cemal Baban Zade, 1. Baskı, (Reyi Nuve Matbaası, 2010), c. 1, s. 232 – 233.

ve yayınları ile tanışmışlardır.²¹⁶ İktisadi açıdan, bölgelerdeki durumun iyi olmadığı bilinmektedir. Halkın ve köylülerin geçim şartları zor bir durumdaydı. Barzan bölgelerindeki bu durum nedeniyle, Şeyh Abdüsselam Barzani (1868 – 1914)²¹⁷ dindarlık ve milliyetçilik fikirleri, halkın talep ve protestolarına öncülük etmiştir. Bu şahıslar, Musul vilayetinin geniş bir alanında, büyük bir hegemonya ve güç kurmuşlar,²¹⁸ dini ağırlıklarının ve tarikat bağlantılarının etkisiyle, sosyal ve kamusal pozisyonlarını daha da güçlendirmişlerdir. Bu konuda Van ve Diyarbakır'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı, Şeyh Abdüsselam'ın hegemonyasının gücü ve genişliği hakkında bir rapor yazmış ve şöyle demiştir: “*Şeyh Barzan adında, bir sosyal reformcu ortaya çıktı. Bölgenin Kürt kabilelerinde, çok sayıda takipçisi vardır. Toprak ağalarının zulmü karşısında, yoksulları ve ezilenleri savunuyor.*”²¹⁹

Çiftçiler arasında meydana gelen çekişmeler nedeniyle, kabileler ve bölgenin ileri gelen şahsiyetleri arasında kötü ilişkiler oluşmuştur. Herhangi bir sorun ortaya çıktığında, Şeyhler çiftçileri desteklediklerini beyan etmişler²²⁰ ve birlikte, örgütlü bir direniş düzenlenmeye çalışmışlardır.²²¹ Bu hadiseler vesilesiyle, Musul vilayetinin kabileleri arasında, sosyal ve dini bir hareket gelişmiştir. Bölgedeki kabilelerin çoğunun, Barzan ağırlıklı olduğu bilinmektedir. Şeyh Abdüsselam ve Şeyh Barzan ile diğer insanlar arasında, güçlü bir ilişki vardır. Barzan, bölgesini dini ve etnik bir merkez haline getirmiştir. Devletin bu bölgeye hizmet eksikliğini bildiği için, sahip olduğu ileri fikirliliğinden, bu bölgelerde çeşitli sosyal ve hizmet reformları yapmıştır. Kürt Cemiyetleri ve örgütleri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Reform çalışmalarını genişletmek için, kabile liderleri, dini liderler ve halktan bir kısım insan, 1907 baharında, Kadiri Tarikatının lideri, Şeyh Nur Muhammed Brifkani'nin evinde toplantı düzenlemiş, Şeyh Abdüsselam Barzani de bu toplantıya katılmıştır. Görüşmelerden ve istişarelerden sonra, Şeyh

²¹⁶ Abdullah Aliyavey, “*Kürdistan La Serdemi*”, s. 237

²¹⁷ Tam ismi, Abdüsselam Şeyh Muhammed Şeyh Abdullah Şeyh Abdül Rahman Şeyh Tajaddin'dir. Bu şeyhlerin adı, Barzan köyünden kaynaklanmaktadır. Doğum yılı 1868 olarak bilinmektedir ancak, tarih konusunda, farklı görüşler vardır. Şeyh Abdüsselam'ın, beş erkek kardeşi vardır. Ağabeyi Molla Mustafa Barzani, Mesut Barzani'nin amcasıdır. Dini, sosyal, askeri ve milliyetçi bir lider olarak bilinmektedir. 20. yüzyılın başlarında, Musul'daki Kürt milliyetçilik hareketinde, önemli bir rol oynamıştır. Ünlülerin hayatı ve özellikleri hakkında Bkz: Metin Fazl Taha, *Haraka Şeyh Şahid Abdülsalam el-Barzani*, 1. Baskı, Hat Jild Matbaası, (Türkiye, 2018), s. 17 – 39.

²¹⁸ Pe Reş, “*Barzan ve Hareke*”, s. 35 – 37.

²¹⁹ Osman Ali, “*Çand Lekolinevek*”, s. 280 – 282; Osman Ali, *Kürd La Balganamakani Baritania*, çev: Kamaran Camal Babanzadeh, 1. Baskı, (Erbil: Rojhalat matbaası, 2013), s. 99 – 101.

²²⁰ OAB, Dh. Şfr. 112. 60. 1

²²¹ Cafer Ali, “*Nasyonalizim*”, s. 173.

Abdüsselim, Kürt kabilelerinin başkanı ve temsilcisi olarak seçilmiştir. Toplantı sonunda hükümet yetkililerine şu şekilde talepler sunulmuştur:

1. Kürt dili, ilçelerde (Duhok, Zaho, Akre, Amedi), resmi dil haline gelmelidir.
2. Badinan bölgesinde eğitim Kürtçe olmalıdır.
3. Belediye başkanları, kaymakamlar ve yetkililer, Kürtçe bilenler arasından olmalıdır.
4. Kürt bölgelerinde, yolların onarımı ve okul inşası için yapılacak harcamalar için, vergiler aynı kalmalıdır.
5. Badinan bölgesindeki karar ve yargılar, İslam dini hukukuna uygun olmalıdır.
6. Vergi tahsilatı, İslam hukukuna uygun olmalı ve İslam hukukuna aykırı vergiler kaldırılmalıdır.
7. Badinan mahkemeleri Şafiî mezhebi üzerine hüküm verecektir.²²²

Bu talepler hakkında, Kürt tarihi üzerine bir araştırmacı ve uzman olan Şeyh Abdüsselim Barzani şunları söylemektedir: “Önerilen bu reformlar, milletin iradesini ve talebini şüphe götürmez şekilde ortaya koymaktadır. Şeyh'in taleplerinin bütünlüğü, milli ve dini ilkelerle bir araya getirilmiştir.”²²³ Yine başka bir araştırmacı, Kürt milli bilincinin, en uzak Kürt bölgelerinde bile hissedilecek bir seviyeye ulaştığını söylemiştir.²²⁴ Bu taleplere dayanarak, toplantıya katılanlar bağlılık yemini etmişler, bu hak ve talepleri korumaya ve onları terk etmemeye söz vermişlerdir. Yukarıdaki mesajları içeren mutabakat, Şeyh Abdüsselim tarafından, toplantıya katılan tüm katılımcıların temsili ile imzalanmıştır. Bu taleplerin içeriği, kabile liderleri ile Kürt liderler arasındaki ilişkilerin varlığı, Musul vilayetindeki, milliyetçi düşüncelerin ortaya çıkışının ve yükselişinin kanıtını oluşturmaktadır. Söz konusu zümre, bu şekilde Babıali'ye, taleplerini belirten bir mesaj ulaştırmışlardır. Hükümet, Şeyh Abdüsselim Barzani'nin bu taleplerinde, yayılmacı ve dayatıcı bir siyaset görmüş, Şeyh Abdüsselim ve takipçilerinin toplantısından iki ay sonra, 1907 sonunda, Şeyh'in kontrolü altındaki bölgelere, askeri güç göndermiştir. Akabinde bölge, devlet kontrolüne geri dönmüş, Şeyh Abdüsselim Barzani'nin ailesinin

²²² Mesut Barzani, “Barzani u bzutnevey”, s. 20; Abdullah Aliyavey, “Kürdistani la serdemi”, s. 237 – 238; Selam Navhoş, *Kürtçe Nasyonalizm u zmani Kürdi*, 1. Baskı, (Erbil: Tefsir yayın evi, 2016), s. 84.

²²³ Vedia' Cüveyide, *Culanevey Kürt Bnema u peresendni*, çev: Yasin Serdeşti, 1. Baskı, (Süleymaniye: Sima Matbaası, 2008), s. 234 – 235.

²²⁴ Deyvid Makdavul, *Mejui Havçerhy Kürt*, çev: Ebubekir Hoşnav, 2. Baskı, (Erbil: Terbiye Vezaretin Matbaası, 2005), s. 169.

birçok üyesi de tutuklanarak, Musul hapishanelerine götürülmüştür. Bu tutuklamalardan ve hapishanelerden kaçabilenler, merkeze uzak bölgelerde kendilerini saklamışlardır.²²⁵

Böylece, Şeyh Abdüsselam Barzani'nin faaliyet ve hareketleri, yeniden güçlenip örgütlenmiş, hükümet güçleriyle farklı zamanlarda karşı karşıya kalmaya devam etmişlerdir.²²⁶

Genel olarak Kürt seçmenlerin ve şairlerin yaptığı tüm bu milliyetçi hareketler, Irak Kürt milliyetçi ideolojisi açısından, çok düşük bir aşamada kalmış ve kendi başına bir gelişme gösterememiştir. Bu gecikmenin nedeni, sosyal durum ve Kürt bölgelerindeki coğrafi zorluklar, yani doğal yapı olmuştur.²²⁷ Gecikmenin ve gelişmemenin bir başka nedeni, Kürt milliyetçi hareketinin, dış ve uluslararası destek eksikliğidir. Bu noktada Araplara yapılan bu destek ve yönlendirmeler, Kürtlere sağlanmamıştır. Bu nedenle, Kürt milliyetçi düşünce hareketi, Araplar kadar yaygın ve etkili olamamıştır. İstanbul'daki milliyetçi hareketler ile, Musul vilayetindeki Kürtler arasında olan bağlantı ve ilişkiler de, Arap milliyetçiliği faaliyetlerindeki kadar etkili değildir. Bu durum, Kürt milliyetçi hareketinin, ilk seviyede kalmasına ve böyle bir etkiye sahip olmamasına yol açmıştır. Irak Kürt milliyetçi hareketlerinin, Araplar arasında çok fazla aykırılığa sahip olduğu söylenebilir. Kürt milliyetçi düşünce baskısının genel olarak, devlet üzerindeki ve özellikle Irak'lı Kürtler arasındaki etkisinin, düşük bir aşamada kalması, hareketin, yalnızca bölgelerin hakları ve reformları çerçevesinde kalmasını sağlamıştır. Bu yüzden milliyetçi düşünceler, eğitilmiş kişilere kalmıştır. Yine de kaynaklarda belirtildiğine göre, Irak Kürt milliyetçi düşüncesinin gelişimi ve canlanması açısından, XIX. ve XX. yüzyılların başlarında ve I. Dünya Savaşı dönemlerinde, herhangi bir etki ve baskı olmaksızın gerçekleşen tüm hareketler, Irak Kürt milli devlet düşüncesinin başlangıcı olarak görülmektedir.

²²⁵ Mesut Barzani, “*Barzani u bzutnevey*”, s. 20 – 21; Osman Ali, “*Çand Lekolinevek*”, s. 283; Ali Teter Nerve, “*Çend Vakolinek*”, s. 118 – 120; Abdullah Aliyavey, “*Kürdistani la serdemi*”, s. 238 – 239; *el-Irak fi el-vasaik el-Baritaniye 1905 – 1930*, çev: Fuad Kazancı, 1. Baskı, (Bağdat: Dar el-Huriye Matbaası, 1989), s. 71 – 72.

²²⁶ Araştırmanın planı ve yapısı nedeniyle, bu konudaki bütün bilgiler, gelecek bölümde bahsedilecektir.

²²⁷ Şakir Hasbak, “*Arabi Deşteki*”, s. 33; Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 125 – 126.

2. 4. 1908 Öncesi Irak Vilayetlerinin Milliyetçilik Hareketlerinde Misyonerlerin Rolü Ve Etkileri

Misyonerlerin çalışmalarının, uzun ve çok boyutlu, köklü bir geçmişi vardır. Doğuya, resmi görevli, ya da akademisyen vasfıyla gönderilen tüm misyonerler, dini, iktisadi ve politik amaçlarla hareket etmişlerdir. Bu faaliyetler, batı ve doğu araştırmaları alanında uzmanlaşan, bazı öğrencileri ve bilim adamlarını bir araya getirmiştir. Bunlar, doğu dillerini öğrendikten ve ustalaştıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerine ve bölgelerine yayılmışlardır. Bu noktada kilise kararnamesiyle, altı tane doğu dilleri kursu açılmıştır (Paris, Cambiridge, Polonya, Oxford). 1575'ten sonra, Hristiyanlar hakkında bazı kitaplar Arapçaya çevrilmiştir. Misyonerlik çalışmaları, açılan kurslar ve çevrilen kitapların ardından, XVI. ve XVII. yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. Suriye Hristiyanları ile, Batı Katolik Kilisesi,²²⁸ ilk kez Arap bölgesinde ve Şam vilayetinde, misyoner grupları ve elçileri, her biri kendi amacına ve ideolojisine göre hareket edecek şekilde, birkaç bölüme ayrılmıştır. Katolik mezhebinin misyoner elçileri, ideolojilerini yaymalarının yanında, Hristiyanları da Osmanlı coğrafyasına çekmeye çalışmışlar ve bu amaçlarına ulaşmışlardır. Aynı şekilde Protestan mezhepleri de, çeşitli şekillerde aktif olmuşlardır. Bu mezhebin ortaya çıkışının başlangıcı, XIX. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu dönemde, Protestan faaliyetlerinde önemli bir büyüme görülmüştür. Bilimsel ve edebi cemiyet okulları ortaya çıkmış ve misyoner hareket faaliyetleri çerçevesinde, birçok matbaa kurulmuştur. Bu şekilde Suriye vilayetinde, matbaacılık sektörü gelişmiş ve basın alanında büyük bir canlanma olmuştur. Amerikalı misyonerler, okulların eğitiminde ve açılmasında kilit rol oynamışlardır. Bunlar arasında en önde gelenler, 1866 yılında açılan, Protestan Suriye Koleji ve Beyrut Amerikan Üniversitesi olmuştur.²²⁹

Genel olarak misyonerlik fikirlerinin yayılmasında, ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Rusya'nın, kilit rol oynadıkları bilinmektedir. Her ülkenin, kendi okulu varolmuş ve doğu işlerine odaklanmış enstitüler kurulmuştur.²³⁰ Bu ülkeler arasında, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'nın rolü yüksektir. Bu devletler, Suriye ve Lübnan'daki misyonerlik faaliyetlerinde aktif rol oynamışlar, okullarını ve kurumlarını tamamlamışlardır. Suriye ve Lübnan illerinde, batı tarzında, birçok güzel bina ve okullar

²²⁸ İdvard said, *el-istişrak, el-mefahim garbiye lişerk*, çev: Muhammed Inani, 1. Baskı, (Kahire: 2006), s. 143 – 165; Selam Abdülkerim, *Derbarey rojhelatnasi*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Binay Matbaası, 2013), s. 13.

²²⁹ Ali Muhafiz, *el-İticahat el-Fikriye*, s. 25 – 34; Abdülkerim Rafik, “*el-Meşrik el-Arabi*”, s. 318 – 319.

²³⁰ Selam Abdülkerim, “*Derbarey*”, s. 13 – 45.

yapılmıştır. Öğretmen ve diğer personelleri, yabancı ve batıdan getirdikleri kişiler arasından tercih etmek öncelikli olmuştur. Osmanlı coğrafyasında, bu amaçla, modern eğitim binaları tesis edilmiştir. Batılı etkilerin bu şekilde ortaya çıkması, Osmanlı Devleti vatandaşlarının dikkatini çekmiştir. Bu durum, öğrenciler ve milliyetçilik hareketleri üzerinde, zihinsel ve psikolojik olarak büyük bir etki yapmıştır. Bu okullar, Şam vilayetlerinin öğrencilerine, ek olarak kendi programlarını ve eğitimlerini vermişlerdir.²³¹ Misyonerlerin mesaj ve düşüncelerini içeren, çok sayıda İncil ve farklı misyoner kitabı, Arapça ve Kürtçeye çevrilmiş, bu çeviriler, Osmanlı coğrafyasında, öğrenciler arasında dağıtılmıştır.²³²

Bunun yanında çeşitli gezginler ve misyonerler, Irak'a farklı zamanlarda gelmiş, hedefleri ve çıkarları doğrultusunda çeşitli bölgelerde faaliyet göstermişlerdir.²³³ Amerika Birleşik Devletleri'nin, misyonerlik faaliyetlerinden bazıları, Basra vilayetinde olmuştur. Belirli bir program çerçevesinde yürütülen faaliyetler için, elçiler ve misyoner Araplar gönderilmiştir. Bu elçilerin görünürdeki ana görevi, eğitim faaliyetleri olmuştur. Amerikan Protestan misyonerleri, 1890 – 1905 yılları arasında, Basra'ya geldiğinde, başlangıçta küçük bir okul kurmuşlardır. Bu okuldan sonra, Amerikan misyonerlerinin, siyasi ve entelektüel alandaki rolü genişlemiş ve yaygınlaşmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin, kamuoyunda endişe oluşturmaları, okulların, devlet organları tarafından kapatılmasına yol açmıştır. Ancak, 1908'de ikinci kez, Basra vilayet yetkilileri, başka bir okulun yeniden açılmasına izin vermiştir. Müfredatı geliştirmek ve genişletmek ve aynı zamanda eğitim öğretim için, Basra vilayetine başka misyonerler de gelmiştir.²³⁴ Amerikan gezginlerin ve misyonerlerin bu çalışmaları ve faaliyetleri, bir takım engellerle karşılaştıklarından dolayı kolay olmamıştır. Bunun ilk ve en önemli nedenleri, henüz bu alanda yeni olmaları, Basra İlçe Eğitim Kurulu'nun, çalışma konularında memnuniyetsizliklerini ifade eden tutumları ve Müslüman öğrencilere İncil dersleri verilmesi olmuştur. Bu konularda çoğu zaman protestolarla karşılaşmışlardır. Talip Nakip (1871 – 1929), Basra vilayetinin üst düzey bir lideri olarak, bu protestoları sakinleştirmiştir. Çocuklarını,

²³¹ Ayrıntı Bilgi İçin Bkz: Enis Zekerya Nsuli, *Asbab el-Nehze el-Arabiya fi karn tasi' a'şır*, (Beyrut: Tbareh Matbaası), s. 34 – 99.

²³² Tarik Muhammed Abdürrahim, *Vladimir F Minoriski Rojhelatnas*, çev: Azad A'ubed Salih, (Erbil: Vezareti Roşinbirinin Matbaası, 2008), s. 23

²³³ Daha Fazla Bilgi İçin Bkz: Bidun Mualif, *Rehale Avrubiun fi el-Irak*, 2. Baskı, (Bağdat: Dar el-Verak, 2010).

²³⁴ İbrahim Halil Ahmed, “*Tetevur el-Ta'lim*”, s. 55; Abdurrazzak el-Hilali, “*Tarih el-Ta'lim*”, s. 13.

varlığını sürdüren misyoner okullara göndermiştir. Halkın sakinleştirilmesinde, bunun büyük bir etkisi olmuştur.²³⁵

Genel olarak, batılı ülkelerden gelen çalışanlar ve özellikle misyoner elçiler, yapılan protestolara rağmen, ırksal ve etnik fikirleri yayarak, halkı bölmeye ve dağıtmaya çaba sarfetmişlerdir. Misyoner elçiler, etkilerini genişletmek için, kurumlar açmak yoluyla, etnik grupların, milliyetçi duygularını uyandırmaya çalışmışlar, milliyetçi fikirleri ve faaliyetleri desteklemişlerdir.²³⁶ Osmanlı Devleti'nde yaşayan bazı Hristiyan Arapların, Arap milli düşüncesini harekete geçirme konusunda, misyoner elçiler ve Batılı örgütler ile dayanışma içinde oldukları ve halkın sempatisini kazanma noktasında, aktif rol aldıkları görülmüştür. Bu sempati ve destek, Müslümanların milliyetçi duygularını uyandırmada etkili bir faktör olmuştur. Milliyetçi düşüncüyü ve olayları tırmandırdıktan sonra, Osmanlı Devleti coğrafyasında yer alan farklı milletler, bu fikirlerin etkisi ile, devlet görevlilerinden, farklı taleplerde bulunmuşlardır. Bu süreçte milliyetçi hareketlerde, yaygın bir gelişme görülmüştür. Arap vilayetlerindeki Hristiyanlar, kiliselerinin Araplaştırılması konusunda, devlete olan taleplerini arttırmıştır. Bu taleplere bağlı olarak misyonerler tarafından, Hristiyanlar için uzmanlaşmış bir dizi okul ve enstitü açılmıştır. Bu okulların ve enstitülerin mezunları, Hristiyan rehberleri (misyonerleri) haline gelmiştir. Bu şahıslar vilayetlerde, çeşitli görüşler ve fikirler yaymışlardır. Bu şekilde ilk Arap cemiyeti, Hristiyan Araplar tarafından kurulmuştur. Cemiyetlerin temel amacı, Arap vilayetlerindeki Türk yöneticilere muhalefet etmek olmuştur. Cemiyet ve örgütler, Arap vilayetlerinin bağımsızlığını talep etmişlerdir. Bu hedefe ulaşmak için, Lübnan, Suriye ve diğer Arap vilayetlerinde, gizli cemiyet ve örgütler de kurulmuştur. Basra Reform Cemiyeti, bu gizli Osmanlı cemiyetlerinden biri olmuştur. Söz konusu grup, Basra vilayeti için reform çağrısında bulunmuştur.²³⁷

Bu şekilde Batı cemiyetleri ve misyoner elçileri, birçok farklı nedenden ötürü, İslam ülkelerine seyahat etmişler, Osmanlı Devleti'ndeki hakimiyetlerini ve faaliyetlerini genişletmişlerdir. Bu faaliyetler arasında en fazla yeri, Orta Doğu vilayetleri teşkil

²³⁵ Kuveyt Şeyhi, Şeyh Mübarek el-Sabah tarafından desteklenen ve yardım edilen okullardır. Saudi Arabistan Emiri, Şeyh Haz al bu okullara, okumak için, beş çocuk göndermiştir. İbrahim Halil Ahmed, "Tetevur el-Ta'lim", s. 56.

²³⁶ Ragib el-Sircani, "el-Mevsuaa", s. 209.

²³⁷ Ayrıntı bilgi için Bkz: Ali Muhafız, "el-İtticahat el-Fikriye", s. 129 – 156; A'mmar el-Semir, *el-Ahzab vel-Harekât Vel-Tenzimat el-Kevmiye Fi Vatan el-A'rabi*, Merkez Dirasat el-Vehde el-Arabiya , 1. Baskı, (Beyrut: 2012), s. 27 – 38.

etmiştir. Batı misyoner elçilerinin, en büyük unsuru olan bu misyoner cemiyetleri, iktisadi, ticari ve jeopolitik gerekçelerle,²³⁸ amaçlanan Hristiyan düşüncenin yayılması, farklı slogan ve motiflerle, Osmanlı Devleti'nin bayrağı altında kendine yer bulabilmişlerdir. Milliyetçi gruplar arasındaki çatışmayı körüklemek, misyonerlik faaliyetlerinin en görünür ve güçlü çalışmalarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin milliyetçi hareketlerinde, etkisi bir dereceye kadar görülebilen, aktif bir rol oynamışlardır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin zayıflığının ve yıkılmasının ana nedenleri arasında, vilayetlerde dolaşan gizli ve açık gezgin misyonerlerin ve yaptıkları faaliyetlerin geniş bir etkisinin olduğu söylenebilir.²³⁹

Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinde, resmi veya gayri resmi olarak, büyükelçilik ve konsolosluklara benzer, misyoner cemiyetleri ve organizasyonları, yaygın bir tahakküme sahip olmuşlardır. Farklı isimdeki batılı birkaç yabancı cemiyet ve kuruluş, Osmanlı Devleti tarafından, istihbarat örgütleri sayesinde, resmi olarak belgelenmiştir. Ayrıca, konsolosluk ve büyükelçiliklerde, perde arkasında çalışan bu misyonerler, ülkelerin gündeminden ve siyasetinden etkilenmiştir. Başkentlerde ve büyük şehirlerde, büyükelçiliklerin yanı sıra, Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde de, birkaç konsolosluk açılmıştır. Bilinmektedir ki İmparatorluk, özellikle nüfus yapısı bakımından, çok etnik kökenli, tarih ve doğal kaynakları bakımından (Irak vilayetleri de bu yönden önemlidir) ve başka birçok açıdan da zengin bölgelerden oluşmaktadır. Bu manada, üç Irak vilayeti de, misyonerlerin çalışmalarının odak noktası olmuştur. Kaynaklardan da anlaşılacağı gibi misyonerler, stratejik konumu olan ya da zengin bölgelere büyük önem vermiş, Osmanlı Devleti'ni, milliyetçi farklı fikir ve düşüncelerle karıştırmışlardır. Irak vilayetleri, Asya, Afrika ve Avrupa'nın üç kıtasının güzergahlarını birleştirmektedir. Su yollarını kısaltan ve aynı zamanda yeraltı kaynakları ile zengin olan Akdeniz, çok etnik gruplu bir coğrafya olması hasebiyle, işgalci ve misyoner ülkeler açısından, stratejik ve önemli bir konum oluşturmuştur.²⁴⁰ Irak vilayetlerinde tarihi yapıların ve büyük miktarda doğal kaynağın varlığı, ilgili ülkelerin ve işgalci misyonerlerin, dikkatini çekmesinin önemli bir nedeni olmuştur. Bu ülkelerin her biri, bölgedeki hakimiyetini ve gücünü artırmak istemiştir. İngilizler, Osmanlı Devleti'ni devirmek ve yenmek için, bağımsızlık fikrini tetikleyerek

²³⁸ Ayrıntı bilgi için Bkz: Abdülkerim Rafik, “*el-Meşrik el-Arabi*”, s. 396; Burhan el-Ducani vd., *el-mesalih el-imbryaliye vel-ecnebiye fi vatan el-A'rabi*, (Beyrut), el-Muasese el-Arabiya Lildirasat vel-Neşir.

²³⁹ Nuri Fırat, *Aşiret ve İsyan Batı'nın Kürt Algısı*, 1. Baskı, (İstanbul: Berdan Matbaası, 2015), s. 37 – 47.

²⁴⁰ Zeyin el-Abidin Şemseddin Necim, *Tarih el-Arab el-Hadis ve el-Maasir*, (Amman: Dar el-Mesire, 2015), s. 115 – 116.

ve çok fazla para dağıtarak, Irak kabilelerine yakınlaşmaya ve Irak kabilelerini desteklemeye çalışmışlardır. İngiliz Politikası, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında başarılı olmuştur.²⁴¹ Aynı amaçla Ruslar'ın da, Irak'ın kuzey bölgelerine büyük önem verdikleri bilinmektedir. Ruslar bu dönemde, Musul vilayetinde bir konsolosluk açmışlardır. Fransızlar da, Suriye ve Lübnan vilayetlerinden sonra, Irak vilayetlerine odaklanmışlardır. Fransızlar tarafından, Irak'a birkaç okul yapılmış ve misyoner elçi gönderilmiştir. Bu teşekküller Hristiyanların ve diğer halkların durumunu dikkatlice incelemiş ve Fransız dilinin ve kültürünün yayılması için çaba sarf etmişlerdir. Bu bağlamda, Amerikalılar da misyonerler aracılığıyla, mesajlarını yaymada önemli bir rol oynamıştır. Hâkeza Almanlar da Osmanlı coğrafyasına, araştırma ve tarihsel el yazmaları noktasında büyük önem vererek, egemenliklerini genişletmeye çalışmışlardır. Bu ülkelere benzer şekilde, diğer batılı ülkeler de, misyonerlik alanında önemli roller oynamışlardır.²⁴²

Genel olarak birçok misyoner ülke, haklarını korumak ve Hristiyanları savunmak adına, Osmanlı Devleti'nin sınırlarına girmiştir. Fakat bu batı politikası, Hristiyanların haklarını korumaktan ziyade, Osmanlı Devleti'nin dini ve etnik azınlıklarını, hedeflerine ulaşmak için kullanılmıştır. Halbuki Devletin diğer bileşenleri gibi, bu dini azınlıklar da, yüzyıllardır İslam dininin belirli ilkelerine göre sorunsuz yaşamışlar,²⁴³ dini hak ve geleneklerini, özgürce ve doğal bir şekilde kullanmışlardır. Dini azınlıkların, bu hak ve özgürlükleri ile, Hristiyanların hak ve hukukları, batılı ülkeler tarafından eleştirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarında, hakimiyet alanlarını genişletmek amacıyla, çıkarları doğrultusunda bir baskı unsuru olarak kullanılmıştır.²⁴⁴ Öte yandan, batılı güçlerin baskısı sonucunda Osmanlı Devleti, dini liderlerin haklarına özel, bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Avrupa devletlerinin gölgesi altında, devlet reformlarının uygulanmasından sonra, Hristiyan ve Yahudi faaliyetlerinin arttığı görülmüştür. Osmanlı Devleti idaresindeki azınlıklar, Reform Yasası uyarınca, kendi kurumlarını kurmuş ve Devlet onlara kendi okullarını açma hakkı vermiştir. Ayrıca, bazı Avrupalı misyoner elçilerin,

²⁴¹ Halil Ali Murad, *Muhtarat Min Kitab el-Musul ve Kerkük fi el-Vesaik el-Osmaniye*, Şivan Matbaası, (Süleymaniye: 2005), s. 174.

²⁴² Şukri Mahmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 166 – 173; Selam Abdülkerim, “*Derbarey*”, s. 40 – 59.

²⁴³ Ali Güler, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, (Ankara: Poyraz Ofset, 2003), s. 9 – 28; Nea'ime Abdülhalik Casm Muhammed el-A'ubedi, *el-Aklyat el-diniye fil Irak fil a'hid ahir el-Osmani 1831 – 1914*, 1. Baskı, (Amman: Darl Hamd, 2015), s. 97

²⁴⁴ Na'ima Abdülhalik Casm Muhammed el-A'ubedi, “*el-Aklyat el-diniye*”, s. 123.

vilayetlere yerleşmesine ve Hristiyanlar için kiliseler ve yardım kuruluşlarının inşasına izin verilmiştir. Azınlıklar için uzmanlaşan XIX. yüzyıl kurumlarının tümü, Batı ülkelerindeki yabancı elçi ve misyonerler tarafından desteklenmiş ve özel bir değer görmüştür. Bu nedenle, dini azınlıkların eğitim ve faaliyetleri, önemli ölçüde artmıştır. Hristiyanlar için oluşturulan bu koşulların, Osmanlı coğrafyası içinde bulunan, diğer dini ve etnik kökenler üzerinde de etkisi olmuştur. Bu gruplar, batı ülkelerinin kendi haklarını, Osmanlı Devleti'nden talep edebileceklerine inanarak, batılı ülkelerle temasa geçmişler, milliyetçi hareketleri ve talepleri doğrultusunda, batılı ülkelerin müdahalelerini talep etmişlerdir. Bu faaliyetler sonucunda, Musul, Bağdat ve Basra'da, batı güdümündeki çabaları daha da geliştirmek ve genişletmek için, yeni okullar açılmıştır. Üç Irak vilayetine, yeni Hristiyan misyoner elçiler gelmiştir. Bu misyoner elçilerin, Jön Türklerin içinde bulunduğu durumu kullanarak, hizmet eksikliği, Hristiyanların ve Yahudilerin haklarının ihlali iddiasıyla, milli fikri yayarak, üç vilayette bulunun azınlıklar arasında, çatışma oluşturmak için çalıştıkları bilinmektedir.²⁴⁵

Böylece, Avrupa ve Amerika merkezli misyoner cemiyetleri ve örgütleri, yeni okulların açılması ve çeşitli kültürel, entelektüel propagandaların yayınlanması yoluyla, Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve siyasi işlerine müdahale etme imkanları bulmuşlardır. Arap vilayetleri bunların çoğundan etkilenmiş,²⁴⁶ hâkeza Irak vilayetleri de, misyonerlik faaliyetlerinden ve hareketlerinden uzak duramamıştır. Bu faaliyetlerin bir parçası olarak, misyoner okulların açılması nedeniyle, Hristiyanlara ait, birçok özel okul ve kurum, Irak vilayetlerindeki misyonerlerin mesajını yaymaya başlamıştır. Öğretmenlerinin sadece erkeklerden (haham, Kadis ve Şems) olması nedeniyle, bu faaliyetlerin, Müslümanlar ve halk üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Dersler esnasında, insanlar arasında misyonerlerin türlü fikirleri ve batının ilerlemiş olduğu imajı yayılmıştır. Bu şekilde eğitim için, istek ve taleplerin artmasının sonucunda, Bağdat ve Musul vilayetlerinde de, yeni Hristiyan okulları açılmıştır. Okullardan bazıları, Latince eğitim vermiş ve diğer Hristiyan okullarının aksine, çok sayıda öğrenciye ulaşmıştır.²⁴⁷ Batının işgalci ülkeleri, Hristiyan gruplar ve misyonerler göndermekle yetinmemişler, aynı zamanda, Yahudi özel okulları açarak, Yahudileri de desteklemişlerdir. Bu faaliyetler, Yahudiliğin kapalı bir din

²⁴⁵ Elbert M. Minteşafily, "Irak Fi Senevat", s. 121 – 122.

²⁴⁶ Abdülkerim Rafik, "el-Meşrik el-Arabî", s. 318.

²⁴⁷ Mis Bel, *fsul min tarih el-Irak Karib*, (Beyrut: 1949), s. 23 – 45; Abdurrazzak el-Hilali, "Tarih el-Ta'lim", s.195; Na'ieme Abdülhalik Casm el-A'ubedi, "el-Aklyat el-diniye", s. 247.

olmasına ve farklı soydan gelen insanları kabul etmemesine rağmen gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin, içişlerine müdahale etmek ve Osmanlı Devleti'nde kaos oluşturmak amacıyla, dini azınlıklar sorunu, Osmanlı Devleti'ne karşı, sürekli bir baskı unsuru olarak kullanılmıştır. Hristiyanlar gibi Yahudiler de, "İsrail Birliği" ve "İlyans"²⁴⁸ adlı, birleşik bir koalisyon, bir birlik kurmuşlardır. Bu birlik aracılığıyla, dünyadaki ve Osmanlı coğrafyasındaki, çok sayıda Yahudi'yle temasa geçmişlerdir. Birlik üyeleri, gizlice bir Yahudi devleti kurmak için çalışıyorlardı.²⁴⁹ Bir dizi özel okul açarak, bu faaliyetlerini yüksek ve geniş bir düzeyde yürüttükleri bilinmektedir. Okulların ana görevi, Siyonist hareketin, Irak vilayetlerindeki sosyal çalışmasını ve aydınlanma fikrinin vurgulanmasını sağlamaktı ki, bu amaçlarında başarıya ulaşmışlardır.²⁵⁰ Bu Yahudi faaliyetlerinin varlığı, Irak'lı Yahudiler arasında, üç Irak vilayetinin, milliyetçi hareketinin yeniden canlanması üzerinde, çok fazla ajitasyonun ve farklı faaliyetin olduğunun açık bir göstergesidir. Bu çalışmaların, milliyetçi düşüncüyü tahrik etmenin, en hassas ve etkili yolu olduğu açıktır. Bir yanda Yahudi okulları ve örgütleri, diğer yanda Hristiyan okulları ve misyoner elçileri, Irak vilayetleri üzerinde, büyük bir siyasi ve sosyal etkiye sahip olmuşlardır. Bu okulların çoğu casusluk için kullanılmış, personeli ve öğretmenleri, gizlice batı devletleri için çalışmıştır. Bu yapıların Osmanlı tarihini çarpıtmaya, çatışma oluşturmaya ve ırk ayrımcılığını derinleştirmeye çalıştıkları görülmüştür. Zaman içerisinde, etkilerini genişlettikleri ve Irak vilayetleri arasında, mezhepsel farklılıkları ve etnik çatışmaları yaymanın yanı sıra, çeşitli programlar ve faaliyetlerle güç kazandıkları anlaşılmaktadır.²⁵¹ Genel olarak, yabancı gezgin ve misyonerlerin sayısı, bir dönemden diğerine değişkenlik göstermiştir. Misyonerler, çoğunlukla Osmanlı Devleti içinde, izinli olarak bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra, bazı misyonerler, Osmanlı Devleti sınırlarına farklı isim ve kimliklerle gelerek, vilayetler arasında, serbestçe hareket etmişlerdir. Misyoner gezginlerin anıları ve çeşitli kaynaklar, Batılı gezginlerin²⁵² müdahalelerini ve çalışmalarını anlatan Osmanlı Devleti'nin resmi belgelerini desteklemektedir. Gezici ve

²⁴⁸ El-ilyans, ittifak anlamına gelen, Fransızca bir kelimedir. Bu isim İsrail dünya birliği için kullanılmıştır. Bu amaçla İlyans Cemiyeti, 1860 yılında, Paris'te kurulmuştur ve Londra'da bir şubesi vardır. <https://www.palestinapedia.net>, (Erişim 29/ Ağustos /2018).

²⁴⁹ Fazıl el-Brak, *el-madaris el-Yahudia ve el-Irania fil Irak*, (Bağdat: 1984), s. 26.

²⁵⁰ Ayrıntı Bilgi İçin Bak: Nagem Muhammed Ali Cevat, "el-madaris el-Yahudiye fi el-Irak", *Kızlar Eğitim Fakültesi Gazetesi*, Sayı (24), (2013), s. 729 – 732.

²⁵¹ Fazıl el-Brak, "el-madaris", s. 225 – 229.

²⁵² Selami Saygın, *Yeni Şark Meselesi*, 1. Baskı, (İstanbul: Ülke Kitapevi, 2003), s. 28 – 29; OAB, Beo. 2122. 15505, (4 cemmadi evel 1321) (16 Temmuz 1319).

misyoner elçi sayısı, XIX. yüzyılda, özellikle 1878 Berlin Antlaşmasından²⁵³ sonra, önemli ölçüde artmıştır. Hristiyan azınlıkların, hak ve özgürlüklerini korumak adına, Osmanlı Devleti'nin sınırları içine girilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında, Irak vilayetlerine, en önce gelen devletin, Fransızlar olduğu bilinmektedir. Fransız elçiler, misyonerlik fikirlerini yürütmek için, çeşitli aktivitelerle Fransızca'yı kullanmışlardır. Musul'da, Fransız meslektaşlarının başardıklarını görünce, Rusya ve diğer Hristiyan ülkeler, Irak vilayetlerine özel elçiler göndermişlerdir. Bu ülkeler, Irak vilayetlerinde faaliyetlere ve misyoner yayınlara başlamışlardır. Irak'lı Hristiyanların desteği sayesinde, Fransa, Rusya ve Birleşik Krallık devletlerinin her biri, kendi mezheplerine ve ilgi alanlarına göre, yeni okullar açmaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda, Hristiyan okullarının sayısı önemli ölçüde artmıştır.

²⁵³ Uluslararası bir anlaşmadır. İçeriği, genel olarak, bir dizi uluslararası konuya ve özellikle doğu sorunlarına dairdir. Osmanlı Devleti ve Avrupa ülkeleri (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya, İtalya) arasında, 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanmıştır. Daha fazla bilgi için Bkz: www.islamansiklopedisi.org.tr (Erişim 19 Aralık 2019).

Musul vilayetindeki hristiyan okulları 1831 – 1914 ²⁵⁴						
Okul yeri	Okul adı	Din mezhebi	Okul türü	Öğrenci sayısı	Kuruluş tarihi	Kuruluş izin tarihi
Musul Merkezi	Şemaaun safa rehberi	Kildanı	Lise	20	1220 H \ 1805 M	1309 H \ 1891 M
=	Şemaaun safa erkekleri	=	İlkokul	95	=	=
=	Şemaaun safa kızları	=	=	140	=	=
=	Mar aşiaay erkekleri	=	=	55	=	=
=	Mar aşiaay karışılığı	=	=	90	=	=
Kermelis	Kermelis okulu	=	=	25	Belirsiz	Belirsiz
Kermelis	Kermelis karma	=	=	40	=	=
Telkif	Telkif erkek okulu	=	=	75	=	=
Telkif	Telkif karma	=	=	125	=	=
Bettay	Betta erkek okulu	=	=	25	=	=
Teloskuf	Teloskuf erkek okulu	=	=	30	=	=
Bakufa	Bakufa erkek okulu	=	=	30	=	=
Alkuş	Alkuş erkek okulu	=	=	75	=	=
Musul	Tahire erkek okulu	Suriyani katoliki	Rüşdiye	224	1165 H \ 1752 M	1310 H \ 1892 M
=	Tahire karma okulu	=	=	575	=	=
=	Mar tomay erkek okulu	=	=	60	1215 H \ 1800 M	=
=	Şatiye kraşıklık okulu	=	İlkokul	6	1306 H \ 1888 M	=
=	Martoma karma okulu	Suriyani ortodoks ya'akibe	Rüşdiye	103	1230 H \ 1895 M	1309 H \ 1891 M
=	Tahire karma okulu	=	İlkokul	68	=	=
=	Mar toma karma okulu	=	=	135	1313 H \ 1895 M	Belirsiz

²⁵⁴ Bazı değişikliklerle Baskıya göre alındı: Na'ime Abdülhalik Casm Muhammed el-A'ubeidi, “*el-Aklyat el-diniye*”, s. 233; Abdurrazzak el-Hilali, “*Tarih Taalim*”, s. 190 – 199.

Bağdat vilayetindeki hristiyan okulları 1831 – 1914 ²⁵⁵						
Okul adı	Okul türü	Öğrenci sayısı	Tarih kurulması	Tarih izin kurulması	Dersler	Öğretmen sayısı
Ermeni – ortodoks okulu	Rüştiye kız okulu	75 – 92	1780	1891	Diller: Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe, Farsça, Ermenice, Tarih, Coğrafya, Sarf ve Nahu, Hesap oluşturma, Yazma, İmla, Kimya	6
Süryani katolik okulu	Rüştiye seviyesi okul	54 – 71	1842	1883	Diller: Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe	4 – 6
Kıldanı katolik okulu	=	129 – 240	1843	1892	Diller: Arapça, İngilizce, Türkçe, Kıldanı, Doğal Coğrafyası, Tarife coğrafyası, Hesap, Matematik, Tarih, Mühendislik, Beyan, Sarf, Usul, Mısk Defteri	8 – 10
Ortodoks – Ermeni kız okulu	İlk okul	40 – 70	1853	1892	Yabancı Diller, İlahiyat Bilimleri, Terzilik ve Nahşları	2 – 3
Doğu bağış katolik okulu	Rüştiye okulu	13 – 221	1878	=	Diller: Arapça, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Kıldanı, Süryanice, Ermenice, Tarih, Coğrafya, Hesap, Ölçü, Mantık, Cebir, Sarf ve Nahu, Din Temeleri, el-Maani Velauruc, Felekiyat, İmla ve Oluşturma	5 – 12

Irak'ta yeni Hristiyan okullarının açılması ve güçlenmesi ve misyonerlik faaliyetlerindeki artış, batılı gezginlerin artışıyla bağlantılı olmuştur. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında

²⁵⁵ Bazı değişikliklerle Baskıya göre alındı: Na'ime Abdülhalik Casım Muhammed el-A'ubeidi, “*el-Aklyat el-diniye*”, s. 233; Abdurrazzak el-Hilali, “*Tarih el-Ta'lim*”, s. 190 – 199.

ve XX. yüzyılın başlarında, misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nde kasıtlı olarak arttırılmıştır. Osmanlı Devleti coğrafyasında, çok sayıda misyoner gezginin dağıldığı ve bu durumun, Hristiyan okullarının sayısındaki artışı sağladığı önemli bir iddia olmuştur. Bu okullar, Irak'ın üç vilayetindeki dini azınlıklar için açılmış, batı büyükelçiliklerinin desteği ve planları ile inşa edilmiştir. Bu yapılar insanlar üzerinde doğrudan bir etki oluşturmuş, Irak halkı ve etnik grupları ile doğrudan ve dolaylı etkileşimleri sayesinde, fikirlerini insanlara anlatmışlardır. Avrupa'daki ilerleme ve refahla alakalı gelişmelerin çoğu, Osmanlı Devleti coğrafyasında propaganda amacıyla yayılmıştır. Türk yöneticilere atfedilen, geri kalmışlık ve kötü hayat koşulları şeklinde yine propaganda amaçlı kasten yayılan haberler, halk arasındaki farklı gruplarda, çeşitli yeni fikirlerin uyanmasına neden olmuştur. Öte yandan, devlet içinde var olan reformist cemiyet ve örgütler ve misyoner elçiler, üç Irak vilayetinin milliyetçi grupları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuşlardır.

BÖLÜM III: IRAK VİLAYETLERİNDE MİLLİYETÇİLİK FAALİYETLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN TUTUMU (1908 – 1914)

1908 meşrutiyetinden önce, farklı coğrafyalardaki Müslümanlar, Osmanlı Devleti'nin padişahına, din birliğinden dolayı ve ülke bütünlüğü için, sempati duyduklarını ifade etmişler ve devletin varlığını savunmuşlardır. Devletin zaferi İslam'ın zaferi olarak, İslam'ın başarısızlığı kendi başarısızlığı olarak bilinmiştir.²⁵⁶ Müslüman milletin bu şekilde düşünmesi, 1908 meşrutiyet olaylarına kadar, güçlü bir destek oluşturmuştur. Ancak meşrutiyetin ilanı ve meşrutiyet olaylarından sonra, bu güçlü destek kalmamış ve durum değişmiştir. Bu süreçte Müslüman halk arasında, yeni bir bakış açısı ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet, devletin idaresi altındaki tüm etnik gruplar için, özellikle meşrutiyete bağlı olarak yapılan teşebbüs ve değişikliklerden sonra, halkın durumu ve fikirleri üzerinde doğrudan bir etki oluşturmuştur. Milliyetçilik fikrinde hızlı bir gelişme görülmüştür. Bir millettten diğerine değişiklik gösteren bu gelişme, bölgelerin çevre ve coğrafi konumu bakımından devlet üzerinde bir etki oluşturmuştur. XIX. ve XX. yüzyılın sonlarında, Arap vilayetlerinin geniş bir kısmında kurulan cemiyet ve örgütler, yayılan Arap milliyetçilik düşüncesini, hareketlerini ve faaliyetlerini artırmıştır.²⁵⁷

Bu milliyetçi faaliyetler arasında, üç Irak vilayetinin konumları, belirgin ve yüksek bir düzeyde ortaya çıkmıştır. Irak vilayetlerinin coğrafi konumu ve yabancı devletlerin desteği ile, Irak Arap milliyetçiliğinin etkisi, Kürt vilayetlerini de etkilemiştir. Aydınlar, çok sayıda Arap milliyetçi fikrini yaymak için,²⁵⁸ çeşitli grupların ve örgütlerin kurulmasında aktif olarak rol oynamışlardır. Yaptıkları yayınların, Irak Arap milliyetçi düşüncesi üzerinde doğrudan etkisi olmuştur. Sermaye sahipleri ile beraber ticaret yapanlar, milli duyarlılığı uyandırmaya çalışmak için, ulaşım ağı üstünden, gizli ve açık şekilde, kamu cemiyet ve kuruluşlarına üye olmuşlardır. Yurt dışında eğitim alan öğrenciler de, bu cemiyetlere üye olmuşlardır. Bu tür bir durum, Kürt milli hareketinde çok az görülmüştür. Her milletin, kendi coğrafyasına dayalı ortam ve konumuna göre, milliyetçi faaliyetler gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Tüm bu milliyetçi faaliyetler

²⁵⁶ Kayis Cevat El-Azavy, *El-Devle El-Osmani Min Hlafata Ela El-İnkilabat 1908 – 1913*, çev: Asm Abd Raba, 1. Baskı, (Kahire: Milli Tercüme Merkezi, 2017), s. 129 – 130; Abdül Fattah Hassan Abu A'liye, *El-Devle El-Osmani ve Alvatan El-Araby El-Kabir*, (Riyad: Almarih evi, 2008), s. 395 – 396.

²⁵⁷ Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., *Tarih vatan Arabi El-Masr*, (Musul: İbn Asir Evi, 2005), s. 5 – 10.

²⁵⁸ Emin Sa'id, *El-Savra El-Arabiya el-Kübra Nizal bayin el-Arab ve Türk Tarih Müfasl Camii' LilKaziya El-Arabiya Fi Ruba' El-Kırn*, (Kahiyre: Madbuli kütüphanesi), c. 1, s. 15 – 20.

karşısında, İttihat - Terakki yetkilileri, resmi tutumlarını ifade etmişlerdir. Bu tutumlar ve olaylar aşağıdaki bölümlerde incelenecek ve tahlil edilecektir.

3.1. 1908 Meşrutiyetinin Irak Vilayetleri Üzerindeki Milliyetçilik Hareketlerine Etkisi (1908 – 1914)

3.1.1. 1908 Meşrutiyetinin Milliyetçilerin Tutumları Üzerindeki Etkileri

XIX. ve XX. yüzyılın başlarında, milliyetçiliğin yükselişi, Osmanlı Devleti'nin temel sorunlarından biri haline gelmiştir. Avrupa ülkeleri, milliyetçi hareketleri, Osmanlı Devleti'ne ve Sultan II. Abdülhamid'e (1876 – 1909) karşı, baskı unsuru olarak kullanmışlardır.²⁵⁹ Bu duruma müdahale eden Sultan II. Abdülhamid, 13 Şubat 1878 tarihinde, meşrutiyeti askıya almakla işe koyulmuştur. Sultan II. Abdülhamid, dünya Müslümanlarının birliği ve beraberliği için çalışmış ve bu doğrultuda, yoğun çaba göstermiştir. Bu noktada dünya Müslümanlarını bir araya getirmek için, Müslüman halkları birleştirmeye ve toplamaya gayret etmiştir. Araplara ve tebaası olan tüm milletlere ayrı bir dikkatle yaklaşmış, gerektiğinde, onları üst düzey yerlere getirmiştir. Bu siyaset doğrultusunda, Sultan II. Abdülhamid, hem içeride hem de dışarıdaki çatışmalara ve etkili bir muhalefete rağmen, Avrupa ülkeleri tarafından, padişahlığını sona erdirmek ve kendisini devirmek için yapılan bir çok planı başarısızlığa uğratmıştır.²⁶⁰

Bu süreçte Meşrutiyet ve özgürlük fikrini destekleyen tüm cemiyet ve kuruluşlar, Sultan'ın politikalarına karşı olduklarını ilan etmişlerdir. Karşıt görüşün savunucularının, genel olarak Jön Türkler olduğu bilinmektedir. Bu şahıslar, Batıdan gelen fikirlerle beslenmişler ve Meşrutiyete geri dönmek için her türlü çabayı göstermişlerdir.²⁶¹ Milliyetçilik fikrinin savunucuları, milli alandaki faaliyetlerini, düşünce özgürlüğü hareketi ile bağlantılı hale getirmişlerdir.²⁶² Liberallerin, meşrutiyet çalışmalarını ve milliyetçi faaliyetleri ihlal ettikleri görülmüştür. Arap yazarlar, devlet yönetiminin zalim bir hükümet olarak şekillendiğinden, milliyetçi yazarların hak ve özgürlüklerinin sınırlandırıldığından ve Arap vilayetlerinin göz ardı edildiğinden bahsetmişlerdir.²⁶³

²⁵⁹ Robert Girvars Vayris Manila, *Hrub El-Empratoryat 1911 – 1923*, çev: Antvan Basil, 1. Baskı, (Beyru: Dağıtım ve yayıncılık Basım Şirketi, 2016), s. 63.

²⁶⁰ Şükrî Mehmüt Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 152 – 153.

²⁶¹ Şükrî Mehmüt Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 40 – 41; Muhammed Baki Sa'id Mustafa, *Kerkük la Mejuda*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Karo basın, 2014), s. 195.

²⁶² Bernard Levis, *Horhalaty Navarast Kurta Mejuiy 2000 Sali Rabrdu*, çev: Şerko Abdullah - Yasin Muhammed, 1. Baskı, (Süleymaniye: Şvan Matbaası, 2016), s. 511.

²⁶³ Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 31 – 32.

Devletin meşrutiyeti askıya alması, bağımsızlık için çalışanları birleştirmiştir. Herhangi bir faaliyet için, Sultan'ın rızasını almak, ya da yüksek bir makamdan resmi izin almak zorunda kalınmıştır. Bu dönemde hükümetin politikalarını protesto eden ve hükümete karşı hareket eden çalışmaların arttığı görülmektedir. Bu meyanda, Meşrutiyeti savunanların bazıları, uzak ülkelere, bazıları ise 1908 – 1914 yıllarında, Suriye, Mısır ve Avrupa ülkelerine kaçmıştır. Özellikle Paris, Osmanlı'nın kaçak muhalifleri için bir üs haline gelmiş, Arap milliyetçiliğinin merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Bireysel veya gruplar halinde, Osmanlı Devleti'nin politikalarına karşı organize faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler ikiye ayrılabilir. Birinci grup, özerklik yaklaşımı ile yönetimde reform çağrısında bulunmaktadır. İkinci grup ise İttihat - Terakki Cemiyeti'nin destekçileridir. Meşrutiyetin ilan edildiği yıllarda bu cemiyetin, Irak vilayetlerinde ve diğer vilayetlerde birkaç gizli şubesinin olduğu bilinmektedir.²⁶⁴

Jön Türkler gibi meşrutiyet taraftarlarınca yapılan yoğun baskı sonucunda, Sultan II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908 tarihinde, meşrutiyeti ilan etmiştir.²⁶⁵ Meşrutiyetin ilan edilişi, yabancı ülkelerde çok büyük ses getirmiştir. Farklı milletler için, çok fazla sevinç ve umut oluşmuştur. ²⁶⁶ Meşrutiyetin ilanından sonra, meydana gelen şartlar ve değişiklikler, siyasi ve sosyal bir tarihsel olay olarak kabul edilmiştir. Bu arada, eski Osmanlı'nın geri dönmesi²⁶⁷ ve II. Abdülhamid'e, eski gücünü kazandırmak için, halk arasında İttihat – Terakki karşıtı bir hareket de oluşmuştur. İttihat - Terakki Komitesine karşı protestolar ve ayaklanmalar gerçekleştirilmiştir. Bu gruplar, Sultan II. Abdülhamid'in tüm düşmanlarına karşı, Sultan II. Abdülhamid ile güçlerini birleştirmişlerdir.²⁶⁸ Fakat tüm bu çabalara rağmen, meşrutiyetin ilanından bir yıl sonra, 23 Nisan 1909 tarihli bir parlamento oturumunda, Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir.²⁶⁹ Böylece Osmanlı Devleti'nde, yeni bir iktidarın ve sistemin başlangıcı olmuştur. Genel

²⁶⁴ Burcu Kurt, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908 – 1914)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi Ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2012), s. 66; Ali Muhafız, “*el-İtihat el-Fikriye*”, s. 143 – 144.

²⁶⁵ Brus Masterz, *Arap El-Empratorya El-Osmani Tarih Sakafy ve İctma'i 1516 – 1918*, çev: Abdulhakim Yasin, 1. Baskı, (Beyrut: Dar El-Rafidain, 2018), s. 258.

²⁶⁶ Hassan Kayali, *El-Harakat El-Kavmiya El-Arabiya Bia'un Osmaniye 1908 – 1918*, çev: Fazil Cetker, 1. Baskı, (Beyrut: Yayın ve dağıtım için Kedms, 2003), s. 93 – 94; Muhammed Zaki İbrahim, *El-DimuKratiya El-gaiba mia 'te a 'm Min Tarih El-Irak El-Ma 'sr*, 1. Baskı, (Beyrut: Dar El-Rafidain, 2004), s. 21; Abdullah Aliyavey, “*Kürdistani la serdemi*”, s. 222.

²⁶⁷ Ganm Muhammed Salh vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 37; Nahro Muhammed Abdulkadir, *Havler La Nevan Salani 1918 – 1926*, 1. Baskı, (Mukryani yayınları, 2014), s. 38; Ernst Ramzur, *Türkiye el-Fatat vel savra 1908*, çev: Salih Ahmad El-Ali, (Beyrut, 1960).

²⁶⁸ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 131; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat*”, s. 75.

²⁶⁹ Kais Cevad El-Azavy, “*Eldevle El-osmaniye*”, s. 151 – 152.

olarak devlet içindeki tüm etnik ve dini azınlıklar ve özellikle Hristiyan azınlıklar, Meşrutiyetin ilan edilmesinden duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Hristiyanlar, meşrutiyetin geri dönüşünün devrim olduğunu ve haliyle bunun bir fırsat olduğunu düşünmüşler ve hedeflerine ulaştıklarını belirtmişlerdir.²⁷⁰ İttihat - Terakki Komitesi, halk arasında, özgürlük, adalet, eşitlik ve kardeşlik ifadelerini kullanmıştır. Bütün bunların sonunda, Hristiyan azınlıklar, kendi cemiyetlerini ve örgütlerini kurmuşlardır.²⁷¹

İttihat - Terakki Komitesi, Meşrutiyet sonrası siyasi programlarını açıklamış, açıklanan programların bir kısmı, vilayetlerin idaresi ile alakalı olmuştur. Meşrutiyetin 6. Maddesine dikkat çekerek, halklar arasındaki birlik ve kardeşlik vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin halkları ve yapısı itibarıyla,²⁷² İttihat - Terakki Komitesinin çalışma programı, İstanbul'daki Arap ve Kürt milliyetçi grupları tarafından, diğer milliyetçi akımlar gibi, sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Meşrutiyetin yeniden uygulanmasından duydukları sevinçli ifade etmişlerdir. Devlet içindeki halkın, eşitlik gözetilerek, durumunun iyileştirilmesi çağrısında bulunulmuştur. Arap vilayetleri, kendi dillerinin kullanımı, kendi kültürlerinin korunması²⁷³ ile baskı ve zulmün artık sona erdiğine inanmışlardır. Hürriyet taraftarlarının ve yenilikçilerin başa gelmesiyle, tüm milli gruplara, yeni ve taze bir ruh verileceğine inanmışlardır. Bu doğrultuda Arap şairleri ve yazarları, şiir ve denemelerinde sevinçlerini ifade etmişler, Meşrutiyetin ilanını, Arapların onurunun ilanı olarak nitelendirmişlerdir.²⁷⁴ Kürtlerin durumu ile alakalı olarak, eğitim almış Kürt gençleri, iki fikre bölünmüş, birinci kısım Jön Türkler gibi düşünürken, ikinci kısım Jön Türklerin karşısında yer almıştır. Aynı zamanda İstanbul'daki Kürtler, kendi yayın ve gazetelerini basmaya, kendi eğitim ve kültür cemiyetlerini ve organizasyonlarını oluşturmaya başlamışlardır.²⁷⁵ Kürtlerin bu tutumunu, bir tepki olarak görebilmek mümkündür. Çünkü Osmanlı Devleti tarafından daha önceden yapılan reformlarla, Kürt

²⁷⁰ Bernard Levis, "Horhalaty Navarast", s. 523.

²⁷¹ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, *Devir el-Muceddidin Fi Harakat El-Fikriya ve El-Siyasiya Fi El-Irak 1908 – 1932*, 1. Baskı, (Bağdat: Adnan Mektebesi, 2012), s. 127; Hassan Kayali, "El-Harakat El-Kavmiya", s. 122 – 123.

²⁷² İbrahim Halil Ahmad, *Tarih elvatan el-Araby El-Hadis ve El-Maa'sr*, (Musul Üniversitesi Matbaası, 1987), s. 77.

²⁷³ Hakan Özoğlu, *Kasayatyä Kürdiyakan u Devleti Osmani*, çev: Aran Celal, 1. Baskı, (Taran Yayınları, 2018), s. 158; Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., "Tarih vatan", s. 11.

²⁷⁴ Muhammed İbrahim Muhammed, "Mukaveme el-Arab", s. 51; Abdullah Aliyavey, "Kürdistani La Serdemi", s. 223.

²⁷⁵ Şükri Muhammed Sagban, *Prsi Kürd Keşagali Kamina Natavakan*, çev: Najaty Abdullah, 1. Baskı, (Erbil: Mukriyani basımı, 2013), s. 9 ve s. 20 – 23; Hakan Özoğlu, "Kasayatyä Kürdiyakan", s. 158.

emirliklerinin özerkliği ortadan kaldırılmıştır. Kürt emirlikler bir tür adaletsizlik hissetmişler, sahip oldukları özerkliği yeniden kazanmak istemişlerdir. Yeni sistemin gelmesi ve kurdukları cemiyetlerin fikirleri ile, olayların başlangıcından itibaren seslerini arttırmışlardır (1908). Kürt milliyetçileri, meşrutiyet ve milli olma umuduyla, Jön Türklerin fikirlerinden etkilenmişlerdir. Jön Türkler ile aralarında işbirliği ve koordinasyon olmuştur. Bu nedenle, çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmiştir.²⁷⁶ Meşrutiyetin ilanı ve İttihat - Terakki Komitesi'nin özgürlük ve eşitlik fikirlerinden sadece etnik kökenler değil, aynı zamanda Hristiyan ve Yahudi azınlıklar da duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir.²⁷⁷ Meşrutiyetin ilanını takiben, tüm Osmanlı vilayetlerine bir tür rahatlık gelmiştir. Üç Irak vilayeti de, çekinmeden, tutum ve duygularını farklı şekillerde dile getirmiştir.²⁷⁸ Irak vilayetlerinin tutumu, diğer vilayetlerde olduğu gibi ciddi olmamıştır. Tüm bu olumlu havanın üzerine, İttihat – Terakki Cemiyeti'nin açıkladığı milliyetçi temelli bildiriler, yaşanan bu olumlu havayı bütünüyle bozmuş, bu fikirler, Irak halkının büyük kısmı tarafından kabul görmemiş ve halkı tereddüte düşürmüştür. Halklar durumun daha karmaşık bir hale geleceğinden ve temel haklarını kaybedeceklerinden korkmuşlardır. Bu görüş, Arap entelektüellerinden ve akademisyenlerden çok daha farklı olmuştur. Bir kısmı, meşrutiyetin ilanını, yeni bir aşama olarak görmüşler, cemiyetin faaliyetlerinde, kendi haklarını ve kendi özgürlüklerini dile getirmişler ve onları savunmuşlardır.²⁷⁹

Bu nedenlerle Meşrutiyetin ilanı ile ilgili, Irak'ın üç vilayeti içerisinde, Bağdat ve Basra vilayetlerinin tutumu, Musul vilayetinden çok daha sıcak olmuştur. Musul halkının, daha muhafazakar ve dindar olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda dini otorite daha baskındır. Musul vilayetinin Arapları ve Kürtleri, Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarından dolayı, İttihat - Terakki Komitesi'nin yeni sistemine, özgürlük ve demokrasi fikrine, çok zayıf bir şekilde destek vermiştir. Bu şekilde, 1908 Meşrutiyet ilanının ve takip eden olayların, Musul üzerinde, daha az etkisi olduğu söylenebilir.²⁸⁰ Musul'daki milliyetçi hareketler, Bağdat ve Basra'daki kadar güçlü olmamıştır. İttihat -

²⁷⁶ Celal Talabani, *Kürdistan u Bzutnavay Natavaiy Kürd*, çev: H-1, 1. Baskı, (Beyrut: 1970), s. 72.

²⁷⁷ El-Ab Süheyil Kaşa, *El-Musul Fi Karn El-Tase Ashr 1834 – 1909*, 1. Baskı, (Beyrut: Dimu Pres Matbaası, 2010), s. 98.

²⁷⁸ Muhammed Zaki İbrahim, “*El-DimuKratıya*”, s. 19 – 20.

²⁷⁹ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 151.

²⁸⁰ El-Ab Süheyil Kaşa, “*El-Musul Fi Karn*”, s. 103; Vemiz Cemal Ömer Nazmi, *El-Czur El-Siyasa ve El-Fkriya ve El-İctima'ya Lilharakat El-Kuttur El-Arabiye El-İstiklaliya Fi El-Irak*, 2. Baskı, (Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahde A'rabiye, 1985), s. 94 – 95; Sulaiman Faizy, *Fi gamrat Nizal*, (Bağdat), s. 121.

Terakki Komitesi yetkilileri, Musul'daki halklara meşrutiyeti tanıtmak için, çeşitli temaslarda bulunmuş, meşrutiyetin ilanının getirdikleri, Musul vilayetinin halkı ve kabileleri arasında anlatılmıştır.²⁸¹ Meşrutiyetten sonraki olaylar, Arap akademisyenler ve aydınları arasında, milliyetçi düşüncenin güçlenmesinde etkili bir faktör olmuştur. Milliyetçilik, Arap entelektüelleri arasında gelişmiş ve kendi fikirlerine göre yayınlar yapmalarına vesile olmuştur. Bunun yanında bazı Arap uyruklu kişiler, Mısır'dan Irak'a gelmiştir.²⁸²

Büyük şahsiyetler, servet sahibi olanlar, akademisyenler, tüccarlar ve toprak ağaları, umutla Meşrutiyetin ilanını beklemişlerdi. Meşrutiyetin ilanından sonra, Bağdat'ta birçok akademisyen ve aydın sokaklara dökülmüştür. Şair ve yazar olan, Arap kökenli Ma'rûf Rassafi (1875 – 1945), Bağdat sokaklarında kutlamalar yapmıştır. Konuşmalarında, meşrutiyetin halk için getirdiklerini anlatmıştır. Aynı zamanda, Sultan II. Abdülhamid döneminde, yolsuzluklar olduğunu iddia eden açıklamalar da bulunmuştur.²⁸³ Meşrutiyetin ilanı, Şii liderler, İttihat - Terakki Komitesi hükümetinin temsilcileri, Necef ve Kerbela sakinleri tarafından sıcak karşılanmıştır. 1906 – 1911 İran Meşrutiyet Devrimi'nin etkisi ve değişimleri, Irak bölgesinde de hissedilmiştir. Bunun etkisi olarak, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi dini azınlıklar da, aynı hakları kazanma umuduyla, Meşrutiyetin kendi amaçlarına uygun olduğunu ifade etmişler ve uygulanmasını istemişlerdir.²⁸⁴ Meşrutiyetin yeniden uygulanması ile ilgili olarak, yabancı unsurların da önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu süreçte İngilizler, halklar arasında meşrutiyet ilkelerini ve milliyetçi fikirleri yaymak için çalışmışlardır. Osmanlı Devleti içindeki milletlere ve Yahudi örgütlerine, milliyetçilik düşüncesini telkin etmişlerdir. Halkın milliyetçilik duygularını uyandırarak, onları bağımsız bir devlet kurma hedefine yönlendirmişlerdir.²⁸⁵ Meşrutiyetin ilanı ve Meşrutiyetin ilanını takip eden olayların, milliyetçi gruplar üzerinde ciddi bir etkisi olmuştur. Arap vilayetleri olan, Yemen ve Şam'da meydana gelen etnik ayaklanmalar, milliyetçi düşünce açısından, Araplar

²⁸¹ El-Ab Süheyil Kaşa, “*El-Musul Fi Karn*”, s. 108.

²⁸² Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 195 – 197.

²⁸³ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 128 – 129.

²⁸⁴ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat*”, s. 76 – 77; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, *el-Zübat el-Irakiyun*, s. 42.

²⁸⁵ Ahmad Hilmi Sa'id, *El-Naşat El-Yahudi Fi devla el-Osmaniye min bidayat el-karn raba' a'sır hicir hata skut hilafe el-osmaniye*, 1. Baskı, (Medbuli kütüphanesi, 2014), s. 427 – 481. Ayrıntı bilgi için Bkz: Süheyli Sulaiman El-Şlbi, *El-Maşrua' El-Sahyoni ve Bidaiyat El-Vaa'i El-Arabi Limhatara 1897 – 1917*, 1. Baskı, (Beyrut: Arap Birlik Araştırmaları Merkezi, 2016).

üzerinde derin bir etki yapmıştır.²⁸⁶ Araplar arasındaki çok sayıda eğitimli kişi ve Arap elitleri, ülkelerinde yönetim reformu çağrısında bulunmuşlardır. Bu çağrılar neticesinde, İttihat - Terakki hükümeti reform için, Bağdat'ta bir dizi idari değişiklikler yapmıştır. Valinin ve belediye başkanının idari durumu değişmiştir. Değişikliklerle ilgili olarak Irak halkının tutumu, bir vilayetten diğerine farklılıklar arz eder şekile dönüşmüştür. Tanınmış liderlerin, bir grup Irak'lı subayın ve İttihat - Terakki'ye yakın bir grup memurun varlığı nedeniyle, Basra vilayetindeki değişiklikler, diğer vilayetlerde olduğu kadar etkili olmamıştır. Meşrutiyet-çiliğin etkilerinin bir başka sonucu da, batılı ülkelerde batılı düşüncenin etkisi ile eğitim alan ve batılı fikirleri savunan kişilerin, memleketlerine geri dönmeleri ve Irak vilayetleri halkına, meşrutiyetin getirdiklerini aktarmaları, önemli bir aşamayı teşkil etmiştir.²⁸⁷ Sonuç olarak Arap entelektüelleri, kendi şehirlerinde, şirketler ve yeni fabrikalar açılmasını istemişlerdir. Bununla ilgili, yeni milli fabrikalar inşa etmek için çağrılarda bulunmuşlardır.²⁸⁸

Bu doğrultuda şirketler, 1908'de meşrutiyetin ilanının neticesiyle, yeni çıkarılan yasanın yetkisi ve hükmü gereğince, yeni şirket temsilcisi belirlemişlerdir. İngiliz ve Alman yatırımcılarla müzakereler yapılmış,²⁸⁹ İngilizler ile petrol imtiyazları antlaşması imzalanmış, Almanlardan ise, bu imtiyaz hakları geri alınmıştır. Irak vilayetlerinin petrolü üzerine yapılan, yeni hükümetin bu çalışması, bazı Arap temsilciler arasında protesto edilmiştir. Söz konusu şahıslara göre, bu çalışmaların, Arap bölgelerini ihlal ettikleri ve marjinalleştirdikleri ifade edilmiştir.²⁹⁰ Irak vilayetlerindeki entelektüeller de, bu antlaşmayı yasadışı olarak tanımlamıştır. Irak'lıların, milli çıkarlarına ters olan bu tür şirketlerin, kurulmasına karşı çıkmıştır.²⁹¹ Aynı zamanda, demiryolu hattının inşası için de çağrılar yapılmıştır. Alman ve İngiliz şirketlerinin yaptıkları iş projeleri hakkında, Arap halkı, öğrencileri, Irak milliyetçileri ve entelektüelleri arasında, yabancıların ve özellikle İngilizlerin hegemonyasının güçlenmesi ile ilgili tartışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları, vilayetlerin ve Irak'ın çıkarlarının tehlikede olduğunu düşün-

²⁸⁶ Kemal Mezher Ahmad, *Kürdistan Fi Sanavat El-Harb El-Alamia El-Ula*, çev: Muhammed Mala Abdülkerim, 2. Baskı, (Bağdat: Kürt Kültür ve Yayınevi, 2011), s. 152; Elbert Hurani, "*Tarih El-Shub*", s. 353.

²⁸⁷ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, "*El-Czur El-Siyasa*", s. 87 – 91.

²⁸⁸ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, "*Devir el-Muceddidin*", s. 189.

²⁸⁹ Sa'id Ebud El-Samrayi, *Mükadime Fi Tarih el-İktisady El-Iraki*, (Necf: 1973), s.104 – 105; Şükri Mehmud Nedim, "*ehval el- Irak*", s. 101 – 102; Kaka Mem Botani, "*Nefti başury Kürdistan*", s. 46.

²⁹⁰ Hassan Kayali, "*El-Harakat El-Kavmiya*", s. 156.

²⁹¹ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, "*Devir el-Muceddidin*", s. 188.

müştür.²⁹² Bu olaylar ve değişiklikler, Irak halkının arasında, milliyetçi düşüncelerin yeşermesinde ve milliyetçi faaliyetlerin artmasında, en etkili nedenlerden biri olarak kabul edilmiştir.

3.1.2. 1908 Meşrutiyetinin Gazetecilik Ve Milliyetçilik Alanına Etkileri

Irak vilayetlerindeki gazetecilik alanı ile ilgili olarak, Meşrutiyet ilan edilmeden önce, Zevra gazetesinin yanı sıra, Musul ve Basra vilayetlerinde, çeşitli resmî gazetelerin varolduğu söylenebilir. Bu gazeteler, Türkçe ve Arapça dillerinde yayınlanmıştır.²⁹³ Musul ve Basra vilayetlerinde yayınlanan gazeteler ile Zevra gazetesi, vilayetlerin temsilcisi konumunda olmuşlardır. Bu gazeteler, hükümetin yasalarına ve eylemlerine uyumlu yayınlar yaptılar. Bu az sayıda gazetenin, diğer yayın organları mensupları tarafından ve milliyetçiler açısından çok az bilinmesi, gazetecilik alanına yönelik eleştirilerin çok şiddetli olduğu ve vilayetlerde protesto gösterileri düzenlemeye kadar ileri gidildiği görülmektedir. İttihat – Terakki Partisi’nin üst düzey yetkilileri ve Hürriyet düşüncesinin savunucuları, Sultan II. Abdülhamid’i, basın ve meşrutiyet özgürlüğü ilkelerinin, yok edilmesinin nedeni olarak görüyorlardı. Bu yüzden, Padişah’ı çok şiddetli şekilde eleştirmişlerdir.²⁹⁴

Meşrutiyetin ilanından sonra, 16 Temmuz 1909 tarihli Gazetecilik Yasası’yla, gazetecilik alanına dair birtakım yasalar ve talimatlar çıkmıştır. Bu durum Irak vilayetlerinde, gazetecilikle ilgili yeni bir dönem başlatmış, ifade özgürlüğü ve gazetecilik alanında, ciddi gelişmeler yaşanmıştır.²⁹⁵ Bu da Osmanlı’daki milliyetçi parçalanmanın önünü açmıştır. Bu hadiselerle bir nevi, cemiyetlerin ve milliyetçi örgütlerin, çalışmalarının önündeki tüm engeller kaldırılmıştır.²⁹⁶ Buna dayanarak, İttihat – Terakki Partisi’nin delegesi, Irak vilayetlerinde yayınlanan gazetede, partilerinin siyasi görüşlerini ve hedeflerini yayınlamıştır.²⁹⁷ Getirilen bu serbestlikle, Milli Eğitim Bakanlığı da, Bağdat Vilayet Eğitim Otoritesi ile temasa geçmiştir. Bağdat’ta, yeni bir gazete basma ve

²⁹² Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “Devir el-Muceddidin”, s. 230 - 240.

²⁹³ Faik Betti, *El-Mavsua’a El-Sahifa El-IraKiya*, 1. Baskı, (Beyrut: Kültür ve Yayıncılık için Dar Al Meda, 2010), s. 13 – 14.

²⁹⁴ Erik Cey Zuçer, *Mejuy Havçarhi Türkyia*, çev: Yasin Sardaşı, 2. Baskı, (Süleymaniye: Sima matbaası, 2011), s. 127.

²⁹⁵ Faik Betti, “*El-Mavsua’a*”, s. 17.

²⁹⁶ Gazetecilik alanında çıkarılan yasa, 37 maddeden, dört bölümden ve yayın suçlarına özel bir ekten oluşmaktadır. Daha fazla bilgi için: Sabah Abdullah Kerkükli, *Mevsua El-Sahafa El-Türkmaniya Fi Irak*, 1. Baskı, (Bağdat: Genel Kültür İşleri Basın Evi, 2016), s. 19 – 25; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 43.

²⁹⁷ El-Ab Süheyil Kaşa, “*El-Musul Fi Karn*”, s. 105.

yayınlama izni alınmıştır. Irak entelektüelleri arasında, bu izin hızlı bir söylenti çıkarmıştır.²⁹⁸ Arap vilayetlerinde fikirlerin yayılması ve basın özgürlüğü, dış müdahaleye açılan bir kapı haline gelmiştir. Batılı ülkeler, gazetecilik alanında yapılan bu değişiklik sayesinde, Suriye ve Irak’a odaklanmış ve Arap örgütsel hareketleri desteklemiştir.²⁹⁹ Bu hareketler ve faaliyetler sonucunda gazetecilik, üç Irak Vilayetinde önemli ölçüde artmıştır. Örgütlenme ve gazetecilik alanında gerçekleşen bu gelişme, Irak vilayetlerinin gelişime çok açık olduğunun bir göstergesi olmuş, çok sayıda gencin, siyasi çalışmalara katılmasına yol açmıştır.³⁰⁰

Bu gazeteler ve yayınlar, özellikle büyük şehirlerde, bağımsızlık ve özerk yönetim fikrinin yayılmasında aktif bir rol oynamıştır. Gazeteler, hem Arapça, hem de Türkçe dillerinde makaleler yayınlamış, her bir gazeteci, cemiyet delegeşi olmuştur. Bu siyasi gruplar, kendi fikir ve hedefleri için çağrıda bulunmuştur. Bu çağrılarının etkisiyle, aktif hareket halinde olan genç nesil ve Irak subayları ortaya çıkmıştır. Üç Irak vilayetinin, bu eğitilmiş ve aktif gençlerinin, siyasi olaylar üzerinde, büyük bir etkisi olmuştur. Türklerin egemenliğini sona erdirmek amacıyla, önde gelen bir muhalefet kurmuşlardır. Bağdat vilayetinin yüzden fazla yetkilisi, Bağdat’ın siyasi cemiyetlerinin ve örgütlerinin oluşumuna katkıda bulunmuştur.³⁰¹ Vilayetlerde sorunların birikmesi ve kötüleşen iktisadi durum ile batı ülkelerinin müdahaleleri, milliyetçi duyguları uyandırmada ve gazetecilik alanının gelişmesinde etkili olmuştur. Arap milli duygularının uyanması, Türkler ve Arap milliyetçiliğini savunanlar arasında, çatışmalara yol açmıştır.³⁰² Protesto seslerini yaymak için, gazete platformları kullanılmıştır. Bu şekilde Irak vilayetlerinde, gazetecilik alanında büyük ilerleme kaydedilmiş ve çok sayıda gazete yayınlanmıştır. Bağımsızlığı destekleyen gazeteciler, daha önceleri, gazetelerin özgür olmaması nedeniyle, fazla umutlu değildi. Fakat, İttihat – Terakki politikalarının ortaya çıkmasından sonra Irak gazeteleri, resmi İttihat – Terakki politikaları üzerinde, daha sert bir tutum izlemişlerdir. Vilayetin halkı ve milliyetçi grupları için, İttihat – Terakki yönetiminin, kendileri açısından özgürlük olmadığı konusunda eleştiriler yapılmıştır.

²⁹⁸ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “Devir el-Muceddidin”, s. 148 – 149.

²⁹⁹ Ayrıntı bilgi için Bkz: Muhammed İbrahim Muhammed, “Mukaveme el-Arab”, s. 51 – 76.

³⁰⁰ Tşarlz Trib, “Çend lapareyek”, s. 35.

³⁰¹ Gassan el-A’tiye, “Irak Neşat”, s. 137.

³⁰² Sabah Yasin, *El-Fikr vel-Kazaya El-Kavmiyya Fi El-Sahafa El-Arabiyya Dirasa Mukarana Lilsahafa Fi Mısır vel Irak*, 1. Baskı, (Bağdat: Afak Arabiyya, 1992), s. 18 – 21; Saa’d Samr El-Hamidy, *El-Siraa’ beyne El-Kavmiyyeten El-Arabiyya ve El-Türkiye ve Asaruhi Fi inhiyar el-devle el-Osmaniyye Fi Ruba’ evvel min Karn El-Eshrin*, 1. Baskı, (Doha: 2011), s. 234 – 235.

Bunun, sadece Türk halkının özgürlüğü olduğu, daha önce propagandası yapılan meşrutiyetçilik sloganlarına aykırı olduğu ve milliyetçi görüşleri yansıtmadığı söylenmiştir. Meşrutiyetin uygulanması, vilayetin taleplerinde bir artışa yol açmıştır. Bu ve bunun gibi politikalar sonucunda, Arap aktivistler ve milliyetçiler, vilayetleriyle ilgili çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Israr ettikleri noktalar, aşağıdaki konular olmuştur:

1. Arap vilayetlerinde, Arap dilinin kullanımı ve resmi olarak tanınması.
2. İşe alımlarda eşitliğe dikkat edilmesi ve Arap çalışanların dışlanmaması.
3. Vilayet kurumlarında, kültürel haklar, Arap ve Türk hakları arasında eşitlik sağlanması.
4. Arap vilayetlerindeki durumun takip edilmesi ve iyileştirilmesi.³⁰³

Bu şekilde Irak vilayetlerinde yaşayan çevrelerin, gazete ve dergi çıkarma arzularının arttığı görülmektedir. Gazetecilerin birbirleriyle iletişim halinde oldukları ve çıkan gazeteleri yaydıkları bilinmektedir. Aynı zamanda gazetelerin, Arap hakları ve kültürü hakkında yayınlar yaptıkları ve Osmanlı Devleti'ni eleştirdikleri, vilayet kaynaklarında belirtilmiştir. Kaynaklardan da anlaşılacağı gibi, her vilayetin farklı gazetesi vardır. Bağdat vilayetinde 58, Basra vilayetinde 16, Musul vilayetinde 6 gazetenin yayınlandığı bilinmektedir. Bu gazetelerin bir kısmı Kerkük, Necef ve Kerbela gibi bölgelerde de yayınlanmıştır.³⁰⁴ Bazı kaynaklarda da, üç Irak vilayetinde, 1908 – 1911 yıllarında, gazete sayısının elli beşe ulaştığı aktarılmaktadır.³⁰⁵ Çoğu kaynakta ise, altmış dokuz gazete ve dergiden bahsedilir.³⁰⁶ Kaynaklarda belirtildiğine göre, çok sayıda gazetenin yayınlanması, geçici bir durum olmuştur. Bu gazetelerin ve dergilerin bazıları, zaman içerisinde çeşitli nedenlerle kapanmıştır. Bazı gazete ve dergiler, birkaç hafta veya ay yayın yapmıştır. Bazıları ise, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar devam etmiştir.³⁰⁷ Bu gazeteler, Irak vilayetlerine özgü, çeşitli haberler ve makaleler yayınlamışlardır. Bu yayınlardan bazıları, Hristiyanlar tarafından denetlenmiştir. Musul vilayetindeki Hristiyanların, kendi matbaalarına ve yayınlarına sahip oldukları bilinmektedir. Kildani,

³⁰³ Şükri Mehmut Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 137.

³⁰⁴ Faik Betti, “*El-Mavsua'a*”, s. 18 – 37; İnas Sa'di Abdullah, *Tarih El-Irak El-Hadis 1258 – 1918*, 1. Baskı, (Bağdat: Adnan evi, 2014), s. 573; Şükri Mehmut Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 138.

³⁰⁵ Kemal Saa'di, *Çarçevey Yasaıy Azady Rojnamagary La Kürdistanî Irak da*, 1. Baskı, (Erbil: Aras Matbaası, 2006), s. 37.

³⁰⁶ Halid Habib El-Ravy, *Tarih El-Sahafa vel İ'lam Fi El-Irak Munzu El-A'hd El-Osmani ve Hata Harb El-Halij El-Sania (1810 – 1991)*, 1. Baskı, (Suriye: Araştırma ve yayın sayfaları, 2010), s.17 ; Hassan Baram, *Farhangi Rojnamagary Kürdistan u Irak (1816 – 2000)*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Rahand matbaası, 2012), s. 16 – 42 .

³⁰⁷ Şükri Mehmut Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 137.

Arapça, Türkçe ve Fransızca dillerinde bir dizi kitap ve yayın yapılmıştır. Avrupalı Hristiyanların, genel olarak Irak ve özellikle Musul illerinde, yayıncılık faaliyetleri ile uğraştıkları görülmüştür.³⁰⁸ Hristiyanlar tarafından yönetilen bültenlerin, Irak vilayetindeki halkların fikirlerine ve milliyetçi düşüncelerinin oluşmasına, doğrudan etkisi olmuştur.³⁰⁹ Bütün etnik kökenlerden gelen gençler, dünyadaki yeni olay ve temalarla tanışmıştır. Gazete yayınlarındaki bu serbestlik, gazetecilik alanında yasaların çıkarılmasıyla oluşmuştur. Bu yeni yasalara göre, Irak'ın her üç vilayetinde, gazetecilik alanı önemli bir gelişme kaydetmiştir. Arap gazeteciler, basın faaliyetlerini sıcak bir şekilde yürütmüşlerdir. Araplar ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri etkileyen milli meseleler yakından izlenmiştir.³¹⁰ Bu bağlamda Mısır gazetelerinin, milliyetçi meseleler üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Arapların, aktif ve etkili bir merkezi olarak, Arap milliyetçiliği düşüncesinin yönlendirilmesi sonucunda, gazetelerin çoğu Mısır'da yayınlanmıştır. Bu gazetelerin bir kısmı, Irak vilayetlerine de ulaşmıştır. Bu gazetelerin yayınlanması, devlet yetkililerini endişelendirmiştir. Bu noktada, Mayıs 1909'un sonunda, İttihat – Terakki Hükümetinin yetkililerinin emriyle, Irak'a “Saa'ika” ve “el-Kaa'ida” adlı iki gazetenin gelmesi yasaklanmıştır.³¹¹

Vilayetler, bu karara tepki göstermişler ve meşrutiyetin ilanından birkaç ay sonra, milliyetçi çizgide bir makale yayınlamışlardır. İttihat – Terakki Partisi'nin yayın organı “Tenin” gazetesinde, milliyetçi yazarların bir makalesi yayınlanmıştır. Makalede Türk milleti, devletin tüm hak ve ayrıcalıklarına sahip olması gereken, yüksek bir zümre olarak nitelendirilmiştir. Bu makale, Arap milliyetçiliği taraftarlarını kızdırmıştır. Bu vilayetlerde yaşayan Araplar, İstanbul gazetesinin temsilciliği önünde, gazetenin yazarını ve sahibini eleştiren bir gösteri düzenlemişlerdir. Arap milliyetçileri, Arap kamuoyu ve milliyetçi düşünce üzerinde derin bir etki oluşturan bu makaleye yanıt vermiştir. Arap grupları ve gençleri, İttihat – Terakki politikalarına karşı durmaya çağırılmıştır. Türkler

³⁰⁸ FaiK Betti, “*El-Mavsua*”, s. 11 – 14; İnas Sa'di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 567 – 571; Na'ima Abdülhalık Casm Muhammed El-A'bedi, “*el-Aklyat el-diniye*”, s. 285 – 292; Hassan Kaki, *Naşat ve Tatavur El-sahafa El-Kürdiya 1898 – 1968*, (Bağdat: Kürt Kültür ve Yayınevi, 2018), s. 97 – 98; Abdülfatah Ali Botani, *El-Hakkike - Rasty gazetesi Musul şehrindeki ilk Arapça Kürt gazetesi*, 1. Baskı, (Duhok: Habat Matbaası, 1998), s. 10 – 11.

³⁰⁹ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 97.

³¹⁰ Tac el-Sır Ahmed Haran, *Hazır A'lem el-İslami*, 1. Baskı, (Riyad: İşbilya Yayınevi, 2001), s. 16 – 18.

³¹¹ Hazm Zeki Nasiba, *El-Kavmiye El-Arabiya Fkratuha – Naşatuha – Taturtaha*, 2. Baskı, (Beyrut: Halk Kütüphanesi Yayınları, 1962), s. 203; Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 226; Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeniler*, 3. Baskı, (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2011), s. 22.

ve Araplar arasındaki ilişkilerin bozulmasının ve karmaşıklığa yol açan nedenlerden birinin de, yazarların ve gazetelerin maruz kaldığı bu tutum olduğu nakledilmiştir.³¹² Bu hadiselerle huzur içinde yaşayan Türk ve Arap halklarının arasına bu şekilde fitne girmiş ve bu fitne gün geçtikçe derinleşmiştir.

Bu hadiselerin yanı sıra, Arap yazarların bazıları, çeşitli milliyetçi duyguları canlandıran yazılar yazmaya başlamışlardır. Bu yüzden, gazetelerin dağıtımı ve satışları bu bölgede önemli ölçüde artmıştır. Bazı Arap aktivistler, bu gazetelerin etrafında toplanmıştır. Bu gazeteler aracılığıyla, meşrutiyetçilik olayları ve milliyetçi meseleler, Irak halkı ve aydınları arasında, büyük bir tartışma başlatmıştır.³¹³ Milliyetçi düşünce yazılarını içeren makaleler ve yayınlar, kütüphaneler ile, Arap milliyetçileri arasında değiş tokuş edilmiştir. Basra'daki bu milli makaleler ve yayınlar, milliyetçi düşünceleri, halk arasında yaymıştır.³¹⁴ Bu gazete ve yayınlar çoğunlukla, edebi, sanatsal, komedi, sosyal, dini, iktisadi ve politiktir.³¹⁵ Yayınlanan makalelerin içeriği, Irak halkı ve vilayetlerinin duygu ve düşüncelerine tercüman olmuştur. Zira Irak halkının ekonomik durumuna ve geçim kaynaklarına atıfta bulunan makaleler yazılmıştır. Gazetelerde yayınlanan bu makaleler, halkın istek ve taleplerini bu konulara doğru yönlendirmiş ve Arap milli düşüncesini uyandırmıştır. Edebi ve siyasi yayınlar, İttihat – Terakki politikalarına karşı olduklarından, Irak vilayetleri üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu yayınların çoğu, hükümete eleştirel olarak bakmış ve Arapların milli duygusunu uyandıran başka bir etken olmuştur. Neticede Araplar, sürekli reform çağrısında bulunarak, milli haklarını istemişlerdir.³¹⁶ Gazetelerdeki, eleştirel makalelerin yayılması, milliyetçi düşüncenin uyandırılmasında etkili bir rol oynamıştır. En önemli gazetelerden biri olan “Rakip” gazetesi, ilk sayısını meşrutiyetin ilanından sonra, 28 Ocak 1909 tarihinde yayınlamış ve yayınlarını hem Arapça, hem de Türkçe olarak sürdürmüştür. Gazetenin sahibi olan Abdul Latif Sunyan (1867 – 1944), tanınmış Irak gazetecilerinden ve yazarlarından biridir. Gazete, yayınlarında Bağdat'ı ve vilayet yetkililerini keskin bir

³¹² Ahmed Hüseyin el-A'li, *Haraka El-İstiklal El-A'rabi Dirase Tarihiya Fi Maḥmum El-İstiklal Fi Fikr El-Aḥzab vel-camya'iat El-Arabiya 1908 – 1919*, (Bağdat: El-Mustansiriya Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, 1988), s. 49 – 50; Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 96.

³¹³ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 130 – 134.

³¹⁴ Burcu Kurt, “*II. Meşrutiyet Döneminde*”, s. 11

³¹⁵ Ayrıntı bilgi için Bkz: Sabah Abdullah Kerküklü, “*Mevsua El-Sahafa*”, s. 26 – 55; Hassan Kaki, “*Naşat ve Tatavur*”, s. 101.

³¹⁶ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat*”, s. 89 – 91; Hamdan Hzır El-Salm, *Sahafa El-Sahriya vel-Fukaha Fi El-Irak 1909 – 1939*, 1. Baskı, (Bağdat: Dirasat evi, 2010, s. 35 – 42; Hassan Baram, “*Farhangi Rojnamagary*”, s. 17.

şekilde eleştirmiştir. Milli sorunlara ve konulara odaklanmış, aynı zamanda, eğitim sorunlarından bahsetmiştir. Bu makalelerin etkisi nedeniyle, gazeteye rağbet artmıştır. Bu sebepten dolayı, gazete o zamanın valisi tarafından kapatılmış ve gazetenin sahibi tutuklanmıştır. Abdul Latif Sunyan, serbest bırakılmasından sonra da tekrar tutuklanma korkusu olması sebebiyle, başka bir yere göç etmiştir.³¹⁷ Ayrıca, David Sleva (1852 – 1921) adlı bir kişi tarafından hazırlanan, “Babil Sesi / Seda Babil” adında başka bir gazete daha olmuştur. Bu gazete, ilk Arap siyasi gazetesidir ve ilk sayısı, Musul’da 13 Ağustos 1909 tarihinde yayınlanmıştır. Gazete, I. Dünya Savaşı’na kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Gazetenin genel yayını, İttihat – Terakki siyasetini eleştirmek şeklinde olmuştur. Gazetenin yazarları, gazetenin editörleri, Araplar için, adalet ve reform çağrılarında bulunmuşlardır. Gazete, şiir ve eleştirel konulara büyük önem vermiş ve Araplar arasında ciddi kamuoyu oluşturmuştur. Bunun üzerine de, Irak’lı hükümet yetkilileri, bu tür makalelerin ve şiirlerin yayınlanmasını yasaklamış ve gazete sahipleri Kayseri’ye sürülmüştür.³¹⁸

Yukarıda zikredilenler dışında, Musul vilayetinde birkaç başka etkili gazete daha olmuştur. İlk kez, 15 Temmuz 1909 tarihinde, “Nayinava” başlığı altında, başka bir gazete yayınlanmıştır. Gazete, siyasi ve sosyal konulara büyük önem vermiştir. Belirli konularla ilgili, farkındalığı artırmaya, Musul vilayeti halkının kamuoyunu heyecanlandırmaya ve halkı reform taleplerine yönlendirmeye çalışmıştır. Musul’da, “El-Najah” ismi ile başka bir gazete daha, 12 Kasım 1910 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Özellikle Arap vilayetlerinin meseleleri, gazetenin öncelikli olarak ilgi duyduğu konular olmuştur. Bu gazetenin yazarlarından bazı akademisyenler ve entelektüeller, Musul vilayetinin yöneticilerini eleştirmişlerdir. Bu eleştiriler sonucunda, İttihat – Terakki yetkilileri tarafından uyarılmışlardır. Bunun yanında bir grup milliyetçi tarafından hazırlanan, “El-Nahza” başlıklı başka bir milliyetçi gazete, 3 Ekim 1913 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Milliyetçi yönlendirmeler ve yaptıkları sert eleştiriler nedeniyle bu gazete de kapatılmış, kurucuları ve editörleri Basra vilayetine kaçmıştır. Basra vilayeti de, gazetecilik dalgasının etkilerinden çok uzak değildir. Basra’da Meşrutiyetin ilanı ile ortaya çıkan gazetelerden, “Desturun sesi / Seda el-Destur” adlı bir gazete, 2 Ocak 1912 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazete yayın hayatına, Basra

³¹⁷ Faik Betti, “*El-Mavsua’a*”, s. 18 – 19.

³¹⁸ Şükri Mehmet Nedim, “*ehval el-Irak*”, s. 138 – 139; İnas Sa’di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 572 – 573.

vilayetinin işgaline kadar devam etmiştir. Gazetede yayınlanan makalelerde, Meşrutiyetin ilkelerinin savunulduğu görülmekle birlikte, İttihat – Terakki yönetimine ciddi eleştirilerde bulunulmuştur.³¹⁹

Yukarıda bahsi geçen bu gazeteler, Irak illerinde belirgin bir halk kitlesine ulaşmıştır. Bu gazetelerle birlikte, başka yayınların da var olduğu bilinmektedir. Bu tür gazeteler, Arap milliyetçilik düşüncesini ve milli meseleleri harekete geçirmişlerdir. Gazetelerin, yayın hayatları ve yayın çizgileri, İttihat - Terakki yetkililerini endişelendirmiş ve bu yüzden, I. Dünya Savaşı sırasında bir dizi gazete kapatılmıştır.³²⁰ Gazetelerin sahipleri ve yazarları da, bulundukları yerlerden başka yerlere gönderilmişlerdir. Sadece İttihat – Terakki politikalarını destekleyen ve tanıtan gazetelerin yayın hayatını sürdürmelerine izin verilmiştir.³²¹ Yayın hayatının bir parçası olarak, dergiler de yeni fikirlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. En popüler dergilerden biri, Temmuz 1911’de Bağdat’ta yayınlanan, “Arapça Dili / el-Luğa el-Arabiya” olarak adlandırılmıştır. Yayın hayatı olarak, diğer dergilerden daha uzun bir tarihe sahip olan bu dergi, Arapça dilinin resmi dil olması çağrılarında bulunmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında bu dergi de kapatılmıştır. Bu derginin editörlerden, İnistas Mari el-Karmuli (1866 – 1947), tarihsel dil alanında yaptığı çeşitli çalışmalar nedeniyle, I. Dünya Savaşı’nın başlangıcında, Anadolu’ya (Kayseri) sürülmüştür.³²² Mezkur şahsın gazete ve dergilerde yayınlanan makaleleri, milli duyguyu uyandırma ve Arapların milliyetçilik taleplerini artırma üzerinde, büyük bir etkiye sahip olmuştur. Dergi, yeni okulların açılması ve yüksek öğrenim çağrısında bulunmuştur.³²³ Öte yandan, Kürt yayınlarının ise, 1908 meşrutiyetinden sonra büyüdükleri görülmüştür. Kürt gazete ve dergilerinin bu büyümesi, Arapça yayınlara kıyas edildiğinde çok az seviyede olmuştur. Kürt coğrafyası ve sosyal yapısı nedeniyle, Kürt gazetelerinin, daha düşük olduğu ve daha geç yaygınlaştığı görülmüştür. Çünkü Irak’ın Kürt bölgelerindeki eğitim, klasik yöntemden oluşmaktadır. Öğretmenler ve öğrenciler, dönemin yeni bilgi ve konularında donanımlı değildirler. Bu nedenle, Kürt milliyetçilik hareketlerinin, o bölgelerdeki insanların ve öğrencilerin zihinleri üstünde büyük bir etkisi olmamıştır.³²⁴ Bunun yanında, Kürt gazetecilik hareketinin de, gerekli ve

³¹⁹ İnas Sa’di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 573 – 575; Şükri Mehmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 140.

³²⁰ Abdurrazzak El-hassani, “*Tarih El-Sahafa El-Irakiya*”, c. 1, s. 17.

³²¹ Şükri Mehmud Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 140.

³²² İnas Sa’di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 575; Şükri Mehmud Nedim, “*ehval el-Irak*”, s. 140 – 143.

³²³ İbrahim Halil Ahmad, “*Tarih elvatan*”, s. 53 – 54.

³²⁴ Hassan Kaki, “*Naşat ve Tatavur*”, s. 89.

etkili düzeyde olmadığı söylenebilir. 1908 – 1914 yılları arasında, üç Irak vilayetindeki çok sayıdaki yayın arasında, hiçbir Kürt dergisi veya gazetesi tespit edilememiştir. Kürt yazarlar, makalelerini Bağdat ve Musul vilayetlerinde bulunan, çeşitli gazete ve dergilerde yayınlamışlardır. Maruf Ciyavk (1885 – 1958),³²⁵ “Yasa / El-Hukuk” gazetesine katılan Kürtlerden biridir. Bağdat vilayetindeki Arapça ve Türkçe yayınlar ve ayrıca, Irak vilayetinin dışında,³²⁶ İstanbul’da yaşayan bazı Kürt aydınlar, İstanbul’da sürdürülen entelektüel ve milliyetçi hareketlerin merkezi haline gelmiştir. Örneğin, Kürt – Tea’vün ve Terakki Cemiyetinin üyelerinden biri olan Piramerd (1867 – 1950)³²⁷ gibi tanınmış bir yazar, Süleymaniye’lidir. Söz konusu şahıs, derginin editörü ve Kürt – Tea’vün ve Terakki Cemiyetinin yöneticisidir.³²⁸ Piramerd’e ek olarak, Musul vilayetinden diğer bazı Kürt yazarlar, İstanbul gazetelerinde ve “Rojî Kürdî / Kürt Günü”, çeşitli milliyetçi makaleler yayınlamışlardır.³²⁹

Bunların hepsinin, Musul vilayetinin Kürtleri ile temaslarının ve irtibatlarının olduğu bilinmektedir. Bazı yönlerden, Kürtlerin duyarlılığını ve sempatisini uyandırmayı başarmışlarsa da, bu etki, daha çok Kürt akademisyenler ve seçkinler seviyesinde kalmıştır. Milliyetçi faaliyetleri, mektup ve temaslarla sürdürmüşlerdir. Böylece, İttihat – Terakki Partisi döneminde (1908 – 1914), Kürt düşünce ve gazeteciliği alanlarında, yeni ve geniş bir kapı açılmıştır. Ancak Kürtler için, Arap gazeteciliği ile mukayese edildiğinde, çok daha düşük bir seviyede olduğu göze çarpmaktadır.

³²⁵ Bağdat’ta 1885 yılında doğan, Hacı Mavlüd Asa’ad Badia’ulzaman’ın oğlu, Maruf Ali Asfar Efendi. Bağdat’ta ilk ve Rüşdiye eğitimi almış, hukuk okumak için İstanbul’a gitmiş fakat, sağlık sorunları nedeniyle çalışmalarını tamamlayamamıştır. İstanbul’da, protestoları nedeniyle, hakkında, İttihat - Terakki tarafından tutuklama emri çıkarılmıştır. Yaşamları hakkında daha fazla bilgi için Bkz: Azad A’bed Salih, *Roli Syasy u Kargery u Runakbiry Maarouf Ciyavuk 1885 – 1958*, (Erbil: Haji Haşm Matbaası, 2012).

³²⁶ Faruk Ali Ömer, *Rojnamagary Kürdî la Irak 1914 – 1939*, çev: Tarik Karezi, 1. Baskı, (Erbil: Millî Eğitim Bakanlığı Matbaası, 2001), s. 67 – 69.

³²⁷ Asıl adı Tefîk, Mahmud Ağa’nın oğlu Hamza Ağa’nın oğlu, Musul vilayetinde, önemli bir Kürt şairdir. Piramerd soyadıyla tanınmıştır. 1867’de Süleymaniye’de doğmuş, Kürtçe, Türkçe ve Farsça dillerinde akıcı bir kabiliyet kazanmıştır. 1899’da, Sultan’ın emriyle, İstanbul Yüksek Encümen Kurulu üyesi olarak atanmış ve devlet tarafından nişana layık görülmüştür. 1905’te, vali rütbesi ile, çeşitli yerlerde çalışmıştır. 1924 yılında, Musul vilayetinin Süleymaniye şehrine dönmüştür. Malmisaj, Cemiyeti Ta’vün û Tarkki Kürd ve Rojnamekey, çev: Zryan Rojhelatî, (Süleymaniye: jin Yayinevi, 2007), s. 96 – 142; Mir Besri, *A’lam El-Kürd*, 1. Baskı, (London, 1991), s. 127 – 133.

³²⁸ Hogr Tahir Tefvik, *Roli Rojnamagary Kürdî d peşvabrna Hzra Natavaiya Kürdî 1898 – 1918*, çev: Muhsin Abdülrahman, 1. Baskı, (Erbil: Haji Haşm matbaası, 2006), s. 141; Mecid Salih, *Biry Natavaiy Lai Şeyh Nuri Şeh Salih*, 1. Baskı, (Süleymaniye, 2016), s. 50.

³²⁹ Ayrıntı bilgi için Bkz: Abdullah Zangana, *Rojy Kürd Govary Civaty Hevy Kutabiyani Kürd 1913-İstanbul*, (Süleymaniye: Şvan Matbaası, 2005), s. 83 – 108.

3.1.3. 1908 Meşrutiyetinin Eğitim Ve Milliyetçi Düşünceye Etkileri

İttihatçıların yapmış olduğu değişiklikler, eğitim alanında büyük ölçüde etkili olmuştur. İttihat - Terakki yetkilileri, resmi ve kamu düzeylerinde, eğitim sektörüne ve yeni okulların inşasına büyük önem vermişlerdir. Yeni fikirler ve liberalizm fikri, eğitim alanında önemli bir faktör olmuş, Eylül 1909 sonunda, politik programlar ilan edilmiştir. Programların önemli noktalarından biri, eğitim alanına özel olmuştur. Hükümetin amacı, vilayetin müfredatını, vilayetler arasında birleştirmek, görüşlerini yaymak ve okulları bu alanda etkili bir araç olarak kullanmaktır. Bu amaçla, birkaç ilköğretim okulu kurmuşlar ve siyasi görüşlerini, daha da yaymak için çaba sarfetmişlerdir. İttihat - Terakki Cemiyeti üyesi olan öğretmenlerin, bu değerler doğrultusunda yaptıkları, üyelerin çoğunluğunun memnuniyetini sağlamıştır. Bu insanlar, her üç Irak vilayetinde, halk içinde iyi şekilde karşılanmışlardır. Yeni okullar açtıklarında, öğrenmenin ve yeni okullar açmanın, ciddi bir ihtiyaç olduğunu bilmekteydiler.

Bunun yanında çalışmaların, milliyetçi farkındalık temelinde yapılmasını ve genişletilmesini talep etmişlerdir. Aynı zamanda, Arap dilinin önemi ve kültürünün yeniden canlandırılması çağrısında bulunmuşlardır. Irak'ın üç vilayetinde, bir Arap siyasi varlığının kurulması noktasında, bu okulların öğrencileri ve mezunları,³³⁰ özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde, İstanbul'a gelen ve sonrasında, Irak vilayetlerine dönen öğrencilerin farkındalığını artırmıştır. Meşrutî değişiklikler ve eğitim sektörünün değeri bağlamında, halkın milliyetçi düşüncesinin gelişiminde, büyük ve etkili bir rol olarak,³³¹ İttihat - Terakki hükümeti, askeri kurumları da yeniden düzenlemek için, çeşitli güçlendirme kursları açmışlardır. Bununla ilgili, askeri merkezlerde yeni bir eğitim birimi kurmuşlardır. Ordu da yeni ve ileri bir şekilde eğitilmiştir. Buralarda eğitim gören askeri öğrenciler, daha sonra, eğitim ve öğretimlerini tamamlamışlar, subay rütbesiyle Orduya atanmışlardır. Irak'lı subaylar, askeri eğitim birimlerinde öğrenim görmüş ve yabancı bilgi ve dillerle tanışmışlardır. Bu çalışma gençler için, zihniyet ve kültürel bir karşılık sağlamış, Irak'lı subaylar üzerinde açık ve doğrudan bir etkiye sahip olmuştur. Aynı zamanda onları, kulüp ve cemiyetlerin örgütsel çalışmalarına entegre etmeye teşvik etmiştir. Bu nedenle, 1909 sonrasında kurulan cemiyet ve kuruluşların milliyetçilik

³³⁰ İnas Sa'di Abdullah, "*Tarih El-Irak*", s. 559 – 560; İbrahim Halil Ahmet, "*Tarih Vatan*", s. 47 – 49; Abdullah Fayiaz, *El-Savra El-Arabiya Lisene 1920*, (Beyrut: Amerikan Üniversitesi, 1954), s. 12.

³³¹ Burcu Kurt, "*II. Meşrutiyet Döneminde*", s. 62 – 64.

hareketlerinin gelişmesinde, aktif ve etkili bir katkısı olmuştur. Bu olaylar, Arap eğitiminin ve milliyetçi düşüncenin gelişiminde, ciddi roller oynamışlardır.³³² Böylece, Irak vilayetlerinde yeni okulların açılması, eğitilmiş ve entelektüel bir hareketin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kültürel yöntem, aydınların etkisi altında büyümüştür. Daha sonra bu insanlar tarafından, Süleyman Faizi (1885 – 1951)³³³ ile birlikte, Bağdat ve Basra vilayetlerinde “Özgürlük Anması / Tezkar El-Huriya” adında bir sivil toplum okulu açılmıştır. Bu durum eğitilmiş Arap aileleri arasında, yenilikçi bir hareket ve yeni bir düşünce oluşturmuştur.³³⁴

Kültürel ve edebi faaliyetlerin arttığı 1909 – 1914 yılları boyunca, var olan edebi ve kültürel hareketin bir sonucu olarak, İstanbul ve ülkenin daha birçok yerinde, çeşitli okul ve kulüpler kurulmuş ve bu faaliyetler genişlemiştir.³³⁵ Irak vilayetlerinde, milliyetçi hareketler, bir zihniyet ve edebi hareket olarak kendine yeni alanlar da açmıştır. Bu akımlar, milli ve dini şairlerin şiirleriyle, Arap milli duygularını ve düşüncelerini,³³⁶ Irak'ın üç vilayetinden gelen öğrencilere ve öğretmenlere, milliyetçilik fikirleri çerçevesinde aşılamışlardır. Bu şekilde, milliyetçi hareketler yönlendirilmiş ve üst düzey Iraklı öğrenci sayısı, diğer vilayetlerden daha fazla artmıştır. Bu şahıslar, İstanbul Harp Okulu'nda ve diğer okullarda okumuşlardır. Kaynaklara göre, 1872 – 1912 yılları arasında, İstanbul'da okuyan Irak'lı öğrenci sayısının yaklaşık 1400 olduğu bilinmektedir. Bunlar arasından, 1200 öğrencinin, eğitimini başarıyla tamamlayarak, Vilayet Ordusunda subay rütbesiyle görev aldıkları görülmüştür.³³⁷ Bir başka kaynak ise, 1900 – 1917 tarihlerinde, Irak vilayetlerinden gelen 60 öğrencinin, İstanbul kolejlerinde, çoğu Tıp ve Hukuk bölümü olmak üzere, başarıyla tahsil gördüklerini aktarmaktadır.³³⁸ Böylece Irak vilayetlerindeki eğitim ve okur yazarlık düzeyi artmıştır. Irak'ın zengin ve kültürlü aileleri arasında, önemli sayıda eğitilmiş ve sertifikalı şahıslar ortaya çıkmıştır. Irak'ın her

³³² Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, *el-Zübat el-Irakiyun*, s. 65 – 66.

³³³ Süleyman Faizi, Musul vilayetinin yerli ahalisindendir. 26 Temmuz 1885 tarihinde, Musul'daki Carcis Peygamberkapı mahallesinde doğmuştur. Rüşiye askeri akademisinden mezun olduktan sonra, vilayet ordusu subayı olmuştur. Askeri kariyeri ile Basra'ya gitmiş, altı yıl boyunca, birkaç arkadaşıyla birlikte, orada yaşamıştır. Basra vilayetinin önde gelen şahıslarıyla tanışmış ve onlarla yakın ve sıkı bir ilişki kurmuştur. Bu durum, Süleyman Faizi'nin milliyetçi düşüncelerini harekete geçirmiştir. Hayatının diğer özellikleri hakkında daha fazla bilgi için Bkz: Havla Talip Lefta, *Sleman Fayizi ve Davruhu El-Syasyi ve El-Sakafy ve El-İjtima'ı Fi El-Irak 1885 – 1951*, (Bağdat: Adib Matbaası, 2003).

³³⁴ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “Devir el-Muceddidin”, s. 176 – 182.

³³⁵ Abdul Aziz El-Dvri, *El-Czur El-Tarihia Lil-kavmia El-Arabiya*, 1. Baskı, (Beyrut: Milyonlarca Bilgi Evi, 1960), s. 74.

³³⁶ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “El-Czur El-Siyasa”, s. 75 – 83.

³³⁷ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “El-Czur El-Siyasa”, s. 74.

³³⁸ İnas Sa'di Abdullah, “Tarih El-Irak”, s. 564 – 565.

yerinden, her yıl altmış öğrenci, İstanbul'un askeri okullarıyla temasa geçmiştir. İstanbul'da yaşadıkları süre boyunca, Araplar arasında milli bağlar ve milliyetçi faaliyetler gelişmiştir. Özellikle de, İttihat - Terakki milli politikasının ortaya çıkmasından sonra, bu bölgelerde yaşayan Arap öğrencilerin milliyetçi duyguları artmıştır. Milli düşünce temelinde, gizli ve açık Arap cemiyetleriyle temasa geçtikleri için, İstanbul'da yaşayan ve okuyan, Irak'lı Arapların çoğunun, Arap milliyetçi zihniyetinden etkilendiği dikkat çekmektedir. Bu yüzden çok sayıda Arap öğrenci, milliyetçi cemiyet ve kuruluşa aktif üye olmuştur.³³⁹ Bu şahıslar da, çalışmalarını tamamladıktan ve Irak'a döndükten sonra, Arap duygularını, dil, bölge ve etnik kökene dayalı olarak uyandırmak için çalışmışlardır. Böylece faaliyetlerini genişletmişler, Irak vilayetlerinde milliyetçi ve siyasi bir temel oluşturmuşlardır. Ayrıca bazı Arap subayları, Arap edebi ve siyasi cemiyetleri ve örgütlerle birlikte, örgütsel ve milliyetçi bir çalışma için bir araya gelmişlerdir. Bu milliyetçi hareketlerde, milli düşüncenin etkisi altında, Osmanlı Devleti'nden ayrılma ve bağımsızlık çağrısında bulunma gibi, milliyetçi güçlü bir örgütsel ilişki ortaya çıkmıştır.³⁴⁰

1908 Meşrutiyetinin, bu duruma zemin hazırlaması ve bunun Kürtlerin eğitimi ve milliyetçi düşüncesi üzerindeki etkileri ile ilgili olarak, meşrutiyetle gelen değişiklik ve olayların, İstanbul'daki üniversitelere giden Kürt öğrencilerin, eğitimini de etkilediği söylenebilir. Ayrıca, Avrupa başkentleri de, farklı nedenlerle ve çalışmalarla, farklı düşünce ve fikirleri teşvik etmekteydi. Bu çalışmalarında da başarılı seviyelere ulaşmışlardır. Bu bağlamda, ünlü Kürt öğrencilerden ve şairlerinden biri şöyle demektedir: “*Süleymaniye sencağın'da bir okuldan mezun oldum. Yurtdışında öğrenim gören Irak'lı öğrenciler, en azından Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rusça ve diğer yabancı dilleri öğreniyorlardı. Bu yabancı dilleri, Kürt davasını yaymak ve ilerletmek için kullandılar. İstanbul, Cenevre ve Paris şehirlerinden gelen gençler, bir yandan Türk milliyetçi siyasetinin etkisi altında ve diğer yandan, genel olarak, Batı ülkelerinin ve özellikle Fransa'nın kültürel etkisi altında, milliyetçi bir ideolojiyle, yabancıların da etkisiyle, Kürt milli hareketini canlandırmak ve Kürt kültürünü yenilemek istediler.*”³⁴¹ Fakat tüm bu çabalara rağmen bu dönemde, Kürt faaliyetlerine odaklanmak için, gerekli adımlar geniş kapsamlı ve etkili olmamıştır. Arap milliyetçilik faaliyetleri daha etkili

³³⁹ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 137 – 139.

³⁴⁰ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 80 – 83.

³⁴¹ Farhad Pirbal, Zmani Hayzaran, (Süleymaniye: Ranj Matbaası, 2006), s. 51.

görülmektedir. Arap öğrenciler içerisinde, eğitimleri için giden talebelerin geri dönüşleri, Arap birliğinin ve milliyetçi faaliyetlerin etkisini daha güçlü hale getirmiştir. Oysa, önde gelen Kürt milliyetçileri ve kişilikleri, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Irak'a dönmemiştir. Yeni bir Irak devletinin oluşmasında, Kürt milliyetçi faaliyetlerinin daha az etkili olmasının bir nedeninin de bu olduğu anlaşılmaktadır.³⁴² Kürtlerin büyük çoğunluğunun, Araplardan farklı olarak, Sultan II. Abdülhamid döneminde daha ılımlı olduğu bilinmektedir. Meşrutiyetin ve yeni sistemin getirdiği yenilikler, bir grup eğitimli ve genç yetişkin hariç, Musul'daki Kürtlerin çoğunluğu tarafından, uygun görülmemiştir.³⁴³ Bu yüzden, İttihat - Terakki politikalarının getirdiği yeni müfredatın, Irak Kürtlerinin üzerinde milliyetçi bir etkisi olmamıştır. Çünkü, İttihat - Terakki politikalarına paralel hareket etmek yerine, bu sistemin karşısında yer almışlardır.

3.1.4. İttihat – Terakki Politikalarının Milliyetçilik Düşüncesi Üzerindeki Etkileri

İttihat - Terakki hükümeti, temellerini güçlendirerek kendini sağlam bir konuma getirdikten sonra, Türk dili ve müfredatının yöntemi ve uygulanması konusundaki plan ve politikalarına dayanarak bir dizi karar almıştır.³⁴⁴ Bu politikaların uygulanmasında, yönetim açısından, İttihat - Terakki sloganlarında, köklü bir değişiklik olmuştur. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin, farklı etnik kökenleri ve Araplar arasında, yeni bir aşama ortaya çıkmıştır. İttihat - Terakki siyasetini, milliyetçi düşünce ve Arap tarihi hakkında kamuoyunun oluşması takip etmiştir.³⁴⁵ Arap milliyetçileri gibi, Türk milliyetçi yazarlarının, eşitlik ve özgürlük fikirlerini ilan etmeleriyle, Türk milliyetçi ideolojisi gelişmiştir.³⁴⁶ Türk milliyetçilerinin aynı zamanda, Osmanlı ailesine ve Osmanlı hilafetine rağmen, Osmanlı sempatisini yaygınlaştıramadıkları görülmüştür. İslam'ın gelişinden önceki dönemlere ait, Türk ırkının tarihini incelemişler, bu yüzden kendilerini, Osmanlı ailesinden daha eski olarak görmüşler ve Osmanlı olmadıklarını ilan etmişlerdir. İttihatçılar, Türklerin milliyetçi fikirlerini yansıtırken, Osmanlı Devleti'nin temellerini, Türk milli ırk ve milli dil temelinde değiştirerek,³⁴⁷ iktidarın egemenliği ve otoritesini,

³⁴² Muhammed Ahmed Sa'id, *Kerkük u Bzavi Şii'ri Kürdi Lekolinava u Halsangandn*, 1. Baskı, (Sardam Matbaası, 2007), s. 298 – 299.

³⁴³ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 167.

³⁴⁴ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 144 – 145.

³⁴⁵ Ganm Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 39.

³⁴⁶ Kais Cevat El-Azavy, “*El-Devle El-Osmaniye*”, s. 139 – 142.

³⁴⁷ Ali Sultan, *Tarih Suriye Nihaya Hukm El-Türky 1908 – 1918*, 1. Baskı, (Şam: Talasdar Araştırma Evi, 1987), s. 89 – 90; Faik Bulut, *İttihat Ve Terakki'de Milliyetçilik Din Ve Kadın Tartışmaları*, 1. Baskı, (İstanbul: Kurtiş Ofset Matbaacılık, 1999), s. 51 .

Türk ırkına dayandırmak istemişlerdir.³⁴⁸ Bu temelde, üç Irak vilayetindeki tüm üst düzey görevliler değiştirilmiştir. Değişikliklerle ilgili özel bir komite oluşturulmuş, göreve getirme konusunda, İttihat - Terakki üyesi ve destekçisi olan insanlar tercih edilmiştir. İttihat – Terakki döneminin öncesinde, vilayet işlerinin çoğu ve resmi konumlar, ırksal veya etnik farklılıklar olmadan, yetkinlik ve uzmanlığa dayalı olarak verilmesine rağmen, İttihat - Terakki döneminde, Osmanlı Devleti’nin uyguladığı bu sistemin tam tersi yapılmıştır. İttihat – Terakki politikası teşvik edilmiş ve uyandırılmıştır. Irak vilayetlerinde oluşan milliyetçi duyguların yanı sıra, birçok önde gelen aile, bu ırkçı ayrımcılığı hissetmiştir. Üst düzey yetkililerin işten çıkarılması ve yerine, İttihat - Terakki üyelerinin ve taraftarlarının yerleştirilmeleri yüzünden, vilayetler arasında büyük bir boşluk oluşmuştur.³⁴⁹

Genel olarak kamu görevlerinde ve öğretmen alımlarında, birçok Türk milliyetçisi şahsın tercih edilmesi, göze çarpan bir durum olmuş, bu milliyetçi çalışmalar, diğer etnik gruplar için, etkili ve bilinçli muhalif bir halka doğurmuştur. Bu şekilde, Türkler ve diğer milletler arasındaki ilişkiler ve dostluklar zayıflamıştır. Malumdur ki, Osmanlı Devleti’nin, milletler arasındaki ortak ve ana noktası İslam dini olmuştur. Bu yüzden, bu dönemde de bazı yazar ve şairler, Türk ve Arap milletleri arasındaki kardeşliğe vurgu yapmışlardır.³⁵⁰ Fakat etnik farklılıkların öne çıkarılması, İslam dininin birleştirici yönünün etkinliğini zayıflatmıştır. Böylece, Irak’lı Arap milleti açısından devlete yakınlaşma olması engellenmiştir. Akabinde öğretmenler ve eğitimciler, İttihat - Terakki’nin milliyetçi politikası nedeniyle, Arap milliyetçiliği merkezli bir tutum benimsemişlerdir. Milliyetçi faaliyet alanları, İttihat - Terakki politikalarına karşı genişletilmiştir.³⁵¹ İttihat – Terakki’nin milliyetçi tutumlarına, diğer milletlerin yazarları tarafından atıf yapılmıştır. İttihat - Terakki’nin ırksal ve etnik bir politika izlediği, bu tür politikaların, Türkler ile, diğer milletler ve Arap milleti arasındaki dostluk ilişkilerinin zayıflamasına yol açtığı, bunun sonucunda da milletler arası çatışmanın arttığı görülmüştür.³⁵² Bu nedenle

³⁴⁸ Saa’d Samr El-Hamidy, “*El-Siraa’ beyine*”, (2011), s. 107.

³⁴⁹ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 154 – 156.

³⁵⁰ Muhammed Emin, *Dicle onunda, Harp Mecmuası*, (İstanbul: 1332 H / 1913 M), s. 20 – 25.

³⁵¹ Ayrıntı bilgi için Bkz: Cikub Lando, *Pantürkizm Sadayak Palkutan Bo Azadihvazy*, çev: Ebubakır Hoşnav, 1. Baskı, (Süleymaniye: Sardam Matbaası), s. 57 – 101; A’mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 59 – 60; Şafık Abdurrazzak el-samrayi, “*El-Mashrk El-Araby*”, (Musul: Basım ve Yayıncılık Kitapları Evi, 1980), s. 77; Elebrt Hurani, *el-fikr El-Arabi Fi El-A’sr El-Nahza 1789 – 1939*, çev: Karim A’zkul, (Beirut: Navfel Evi, 2001), s. 287 – 289; El-Ab Süheyil Kaşa, “*El-Musul Fi Karn*”, s. 117 – 122.

³⁵² Celal Talabani, “*Kürdistan u Bzutnavay*”, s. 74 – 75.

milliyetçi faaliyet hareketleri, özellikle 1908 – 1914 yılları arasında, yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu yüzden, vilayetlere, çok fazla iktisadi ve politik baskı uygulanmıştır.³⁵³ Balkanlar'daki ayaklanmalar ve İtalya işgalları, Libya üzerindeki olaylar da,³⁵⁴ Araplar arasında büyük bir ayaklanmanın başlamasına yol açmıştır. Irak Araplarının milliyetçilik düşünceleri, geniş bir toplum desteği sağlayarak, binlerce Irak'lı insanın uyanmasını sağlamıştır. Kabileler, Bağdat Belediye Başkanlığı önünde toplanarak, Arap milli hareketine maddi ve gönüllü destek verdiklerini ifade etmişlerdir.³⁵⁵ Bunun yanında, Libya halkı için de, çeşitli milliyetçi protestolar düzenlenmiş, Bağdat vilayeti yoğun gösterilere sahne olmuştur.³⁵⁶

Bu gösterilerde, Arap milliyetçi düşünce çağrıları yapılmıştır. Gazetelerde, Libya'daki olaylar hakkında çeşitli makaleler yayınlanmıştır. Bu makalelerdeki ana fikir, Arap gençlerini, kendi toprağını ve milletini savunmaya teşvik etmek olmuştur.³⁵⁷ Bu olaylar da, Arap milliyetçiliği düşüncesi üzerinde derin bir etkiye yol açmıştır. Bu süreçte milli hakların kazanılması için, çeşitli cemiyetler ve örgütler kurulmuştur. Bu örgütlerin bazıları, Osmanlı Devleti'ne karşı olduklarını ilan etmiş, kötü iktisadi durumun düzeltilmesi için çaba göstermişlerdir. Aynı zamanda, Arap dilinin ihmal edilmesini kınayan bu milliyetçi halka, Arapçanın, Kuran'ın dili olduğunu, diğer diller üzerinde büyüklük ve kıdeme sahip olduğunu, vilayetin resmi dili haline getirilmesi gerektiğini talep etmişler, insanların, Arap milli dilinden gurur duymalarını teşvik etmişlerdir. Arap dilinin, İttihat - Terakki tarafından ihmal edildiğini anlatarak, bu sloganlarla, Arap milli duygularını ve kamuoyunu uyandırmaya çalışmışlar ve Osmanlı Devleti'ne karşı çıkmaya teşvik etmişlerdir.³⁵⁸ Bu olayların, Basra vilayetinde de aktif olduğu ve milliyetçi eğilimin ortaya çıkmasına neden olduğu görülmüştür. Bu süreçte Basra'da da, İttihat - Terakki hükümetinin politikalarına karşı protestolar düzenlenmiştir.³⁵⁹ Daha önce de belirtildiği gibi, Irak Arap milliyetçilerinin, yeni bir hükümet ve yeni bir hükümet sistemi için umutları yüksektir. Ancak, zamanla İttihat - Terakki gölgesi altında, değişikliklerin

³⁵³ Brus Masterz, "Arap El-Empratorya", s. 261.

³⁵⁴ Ayrıntı Bilgiler İçin Bkz: Selahattin Çetiner, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Yaşanan Önemli Olaylar*, 1. Baskı, (İstanbul: Asur Yayınları, 2013), s. 131 – 140.

³⁵⁵ Ahmed Hüseyin El-A'li, "Haraka İstiklal", s. 54. Ayrıntı bilgi için Bkz: Hassan Kayali, "El-Harakat El-Kavmiya", s. 165 – 166; Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, "Devir el-Muceddidin", s. 201 – 203.

³⁵⁶ Stivn Hemsley Longrik, "el-irak hadis", s. 77 – 79; Bernard Levis, "Horhalatı Navarast", s. 524.

³⁵⁷ Nuhba Min El-Bahsin El-Irakiyin, *Hazara El-Irak*, (Bağdat: el-Hüriye yayın evi, 1985), c. 11, s. 345.

³⁵⁸ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, "Devir el-Muceddidin", s. 204 – 207.

³⁵⁹ Burcu Kurt, "II. Meşrutiyet Döneminde", s. 146 – 147

faydasız olduğu fark edilmiştir. Bu değışiklikler, insanların onayını ve güvenini karşılamamış ve bu yüzden İttihat - Terakki politikalarından, memnuniyetsizliklerin olduğu ifade edilmiştir.³⁶⁰

Bu olaylarla birlikte, Arap milliyetçi hareketi hızla gelişmiş, bu faaliyetler, bağımsızlık kazanmak için genişletilmiştir. Milliyetçi hareketlerin gelişmesi, milli düşüncenin bir tezahürü olarak nitelendirilmiştir. Hem milliyetçi, hem de etnik ideolojiler, aynı bakış açısıyla görülmüş ve tüm bu faaliyetler, Arap milliyetçiliğiyle alakalandırılmıştır.³⁶¹ Milliyetçi ve ideolojik düşüncelerin, Osmanlı Devleti'nin temel ilkelerine aykırı olduğu bilinmektedir. Milli köken, bir devlet için, kendi sınırlarıyla alakalı bir konudur. Bu perspektiften bakıldığında, devletin tüm hakları ihlal edilmiştir. Bu tarz yönetim, Osmanlı Devleti tarihinde yoktur. Çünkü tarihi boyunca Osmanlı Devleti'nin her yeri ve bölgesi, milliyet ve din farklılıklarından bağımsız olarak, devletin her vatandaşının yaşayabileceği bir yurt haline gelmişti. Tüm vilayetler, tüm etnik kökenlere açık olmuş ve halktan herkes, istediği herhangi bir vilayet ve yerde yaşayabilme olanağı bulmuştu. Fakat, özerk – milli – bağımsız devlet talepleri, Arap milliyetçi duygu ve düşüncesinin uyandırılmasına sebep olmuştu.

Yukarıda belirtilen tüm nedenler ve değışiklikler, Irak vilayetlerinde geniş ve etkili bir milliyetçi hareket oluşturmuştur. Cemiyetler ve örgütler arasında gerçekleşen bu temaslar ve toplantılar, Araplar arasında birleşme ve yakınlaşmayı sağlamıştır. Bu faaliyetlerden, Irak vilayetlerinde, çeşitli siyasi ve etnik cemiyetler ve örgütler ortaya çıkmıştır. Bu yapılar, milli haklar ve siyasi güç kazanmak için çalışmışlar ve faaliyetlerinin çoğunu bu amaçla gerçekleştirmişlerdir. Arap ve Türk subaylar arasındaki gerilimin³⁶² oluşması, milliyetçi yazarlar ve analistlere göre, Jön Türklerin milliyetçi tutumlarının, bir sonucu olarak ortaya çıkan politikaların bir neticesi olmuştur.³⁶³ Araplar ve vilayetin diğer etnik grupları, bilhassa Arap liberalleri ve bağımsızları, hükümetin sıkı güvenlik tedbirlerine rağmen, Türk yöneticilere karşı, çeşitli gizli faaliyetlerde bulunmuşlardır.³⁶⁴ Bu bağlamda Arap milliyetçi hareketi iki aşamaya bölünebilir. 1908 – 1911 yıllarında Türk milliyetçileri ve Arap milliyetçileri arasındaki ilişkiler, dostane görünmektedir. Birinci aşama olarak değerlendirilebilecek bu süreçte, Türk ve Arap milliyetçileri, Sultan II.

³⁶⁰ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 177.

³⁶¹ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 191 – 195.

³⁶² Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 112.

³⁶³ Elbert Hurani, “*el-fikr El-Arabi*”, s. 291 – 292.

³⁶⁴ İbrahim Halil Ahmed, “*Tarih El-Vatan El-Arabi*”, s. 415.

Abdülhamid’le ortaklaşa hareket etmişlerdir. İkinci aşama ise, 1911 – 1914 yılları arasındadır. Bu aşamada Arap milliyetçi hareketi, bağımsız olarak faaliyetler yürütmüş ve kendilerini Türklerden uzaklaştırmışlardır.³⁶⁵ Hedeflerine ulaşmak için, birkaç farklı cemiyet ve örgüt kurdukları görülmüştür. Kendi vilayetlerinde reformlar ve özerk yönetimler istemişlerdir. İki aşama arasındaki farklılıklar, bazı milli özellikler ve imgeler, gelecek bölümlerde tartışılacak olan, Arap ve Türk milliyetçi hareketlerinde yer almaktadır.

3. 2. Irak Vilayetlerinde En Önemli Milli Cemiyetler ve Örgütler (1908 – 1914)

Irak vilayetlerindeki siyasi cemiyetler ve örgütler, Osmanlı Devleti’nin diğer vilayetlerinden daha geç ortaya çıkmıştır. Bu gecikme, bir dizi faktörden kaynaklanmaktadır. Bu üç Irak vilayetinin, diğer Osmanlı vilayetlerinin aksine, dışarıyla az entegrasyona sahip olduğu bilinmektedir. Bu yüzden bu ülkelerde, örgütsel faaliyetlere daha sonraları rastlanılmıştır. Irak siyasi cemiyetlerinin ve örgütlerinin ortaya çıkışı ve oluşumunun başlangıcı XX. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Meşrutiyetin ilanı ile bu bölgelerde, milliyetçi faaliyetlerde örgütsel olarak büyük bir canlanma ortaya çıkmıştır.³⁶⁶

İttihat - Terakki Cemiyeti’nin açılması, özellikle cemiyetler ve kuruluşlar için yeni bir kapı açmıştır. İttihat - Terakki genel merkezinin, Selanik’ten İstanbul’a taşınmasının ardından ve yeni düzenlemeler yapıldıktan sonra, bir çok şube daha açılmıştır. İttihat - Terakki’nin ana sloganları “Özgürlük, Adalet ve Eşitlik”tir. Arap bölgeleri ve Irak’ın Bağdat, Basra ve Musul olarak üç vilayetinde “Irak Özgürlük İttifakı Partisi” adıyla, 8 Kasım 1911 tarihinde bir parti kurulmuş ve şubeler açmıştır. Partinin düzenlemelerinin genişletilmesinin ardından, Irak’ın üç vilayetinde de birkaç şube daha açılmıştır. Parti üyelerinin çoğunluğu, Basra’nın ve Bağdat’ın önde gelen ailelerinden oluşmuş ve partinin temel hedefleri ve sloganları, eşitliği teşvik etmek olmuştur. Partinin, Arap, Türk ve Kürt uyruklu üyeleri arasında, vilayetlerde reform ve kendi kaderini tayin etme ihtiyacı vurgulanmıştır.³⁶⁷ Bağdat İl İcra Komitesi, Türk, Arap ve Kürt uyruklu, üç üyeden

³⁶⁵ Muhammed Enis, *El-delve El-Osmaniye vel-A’lam El-Arabi 1514 – 1914*, 1. Baskı, (Ciza: Sahva Matbaası, 2015), s. 258 – 262.

³⁶⁶ Tark Nafa’ El-Hamdani, *El-Tadvin El-Tarihi Fi El-Irak*, 1. Baskı, (Bağdat: Irak Yayınevi, 2010), s. 204 – 206; Hassan Baram, *Kürd u Parta Syasyakani Irak*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Rahand Matbaası, 2011), s. 19.

³⁶⁷ Abdul Cebbar Hassan el-Cbury, *El-Ahzab ve El-camya’yat El-Siasiya Fi El-Kütür El-Irak 1908 – 1959*, (Bağdat: el-Huriye Yayınevi, 1977), s. 18 – 22; Ganm Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 45 – 51; Kedri Kla’ci, *El-savra El-Arabiya El-Kübra 1916 – 1925 cil El-fida Yavmen Biyavm Ma’a Kaml Asma va El-Vasaik va El-Advar*, 5. Baskı, (Beyrut: Yayıncılık ve Yayıncılık Şirketi, 2013), s. 145 – 146.

oluşturulmuştur. Komitede ayrıca, Hristiyanlar ve Ermeniler de olmuştur. Bu durum, milliyetçi grupların, entegrasyonunun başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Irak vilayetlerinde örgütsel ve partizan çalışmalar, bu birkaç cemiyet ve örgütün şubelerinin kurulması ve açılması ile devam etmiştir.³⁶⁸ Irak vilayetlerindeki bu çalışmalar, Arap milliyetçi hareketinin, İstanbul ve Arap bölgelerindeki kuruluşu kabul edilmiş ve milliyetçi çalışmaların, temeli haline gelmiştir. Bu yapılar, Irak vilayetlerinin değişik yerlerinde şubeler açmıştır. Arap vilayetlerinin, sloganlarını ve hedeflerini geliştirmek için, ademi merkeziyet düşünce-sinde hareket edilmesini ve reformların yapılmasını istemişlerdir. Kendi hakları ve talepleri çerçevesinde faaliyetlerini gerçekleştirmiş ve yaptıkları çalışmanın kapsamını genişletmişlerdir. Arap ve Kürt milliyetçi cemiyet ve örgütlerinin, rol ve faaliyetlerini daha nitelikli olarak incelemek ve anlamak için, halk arasındaki faaliyetler aşağıda ele alınacaktır.

3.2.1. Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Örgütleri (1908 – 1914)

İttihat - Terakki'nin gücünün ve nüfusunun genişlemesinden sonra, hareketlerin ve değişikliklerin bir sonucu olarak, bu çalışmalar, vilayetlerin geniş bir alanını kapsamıştır. Din bilimcileri ve dini şahsiyetler, güç merkezinin değişmesi ve yeni sistemin zayıflığı nedeniyle, bir değişim arzusu yaşamıştır. Bazı kabileler, kendi kabileleri ve kendi yetkileri açısından, daha fazla güç ve bağımsızlık kazanmayı ummuşlar, İttihat - Terakki Cemiyeti'nin ilkelerini, daha fazla hak kazanmak amacıyla desteklemişlerdir. İstanbul'da bir grup çalışan, yazar, öğrenci ve Meclis-i Mebusan'ın Arap temsilcileri, hep birlikte, bazı edebiyat cemiyetleri ve kulüpleri kurmuşlardır. Bu gruplar, örgütlenmek ve faaliyet alanlarını genişletmek için, Şam ve Irak vilayetlerinde, birkaç şube açmışlardır. Bu şekilde, siyasi ve milli hedefleri doğrultusunda kazanımlar elde etmek için, çabalarını yoğunlaştırmışlardır.³⁶⁹ Bu çabalar bağlamında, ilk Arap kamu cemiyeti olarak, İstanbul'da Arap – Osmanlı Kardeşliği cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet, çalışan, öğrenci, iş adamı ve başkentin yerleşik Arap memurları tarafından kurulmuştur. Bu cemiyetten sonra, İstanbul'da, başka siyasi ve gizli cemiyetler daha kurulmuş, bu cemiyetler, büyük ve bağımsız bir Arap ülkesi oluşturmak için çalışmıştır. Bunların bazıları, Avrupa ülkelerinde Arap bağımsızlığını iddia etme ve yayma konusunda, aktif ve politik bir rol

³⁶⁸ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat*”, s. 77 – 80.

³⁶⁹ Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., “*Tarih vatan*”, s. 12.

oynamıştır.³⁷⁰ Bu siyasi ve milliyetçi cemiyetler, tüm Irak vilayetlerinin halklarını ve kabilelerini, örgütsel ve partizan çalışmalarla bütünleşmeye teşvik etmiştir. Bu ilkeye dayanarak, mesajlar ve sloganlar yaymışlar ve gelişen olaylara karşı, tutumlarını ifade etmeye çalışmışlardır.³⁷¹ Ayrıca, cemiyet ve örgütlerin kurulması çerçevesinde, Mebusan konseyinden, Talip Nakip ve Süleyman Faizi gibi bazı Arap üyeler, “İlimli Özgür Parti / El-Hizb El-Hur El- Muetadl” isminde bir parti kurmuştur. Parti, Basra vilayetinin meydanında, 6 Ağustos 1911 tarihinde büyük bir toplantı yapmış, sloganlarını ve cemiyetin hedeflerini açıklamıştır. Söz konusu cemiyet, Osmanlı Devleti içerisinde, İttihat - Terakki düşmanı ve muhalif bir parti olarak çalışmıştır. Aynı zamanda Arap ülkelerinde, ademi merkezîyetçilik için, güçlü ve kamusal reform çağrısında bulunmuştur. Aynı yıl Bağdat vilayetinde, başka bir şube daha açılmıştır. Hem şehirlerde hem de diğer bölgelerde, faaliyetler örgütsel olarak genişletilmiştir. Partinin müfredatı ve programı açısından, milli taleplere odaklanan cemiyet üyeleri,³⁷² sahip oldukları siyasi güç ve hegemonya yoluyla, büyük dini kişiliklerden ve Arap mülk sahiplerinden oluşmuştur. Vilayetin milli haklarını korumak, düzenlemelerini güçlendirmek ve genişletmek için, dini ve sosyal tüzel kişiliklere birçok delege gönderilmiştir. Basra vilayeti halkını ve kabilelerini, yaptıkları çalışmalarla temasa geçmeye ve Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanmaya teşvik etmişlerdir. Bu faaliyetler, bir Osmanlı arşiv belgesinde, telgrafname kaydı olarak mevcuttur.³⁷³ Partinin çalışmaları ve protestoları, muhalefet partisi olarak genişlemiş ve kamuoyunda, siyasi çaba ve faaliyetlerde bulunmuşlardır. Aynı zamanda, milliyetçi gruplar arasındaki farklılıkları önlemeye çalışmış ve Türk milliyetçi düşüncesini ve hareketini, Osmanlı Devleti için, bir risk olarak tanıtmışlardır.³⁷⁴

Bu partinin faaliyetleri, 1913’e kadar devam etmiştir. İttihat - Terakki ile aynı zamanda, Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde, partinin bazı şubeleri açılmıştır. Bu parti Irak vilayetlerinde, reformlara uyulması gerektiği konusunda ve ademi merkezîyet kuralına

³⁷⁰ A’mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 39 – 40; Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 113 – 114; Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 113 – 116; Muhammed İbrahim Muhammed, *Mukaveme el-Arab*, s. 52 – 55.

³⁷¹ Hassan El-Şbir, *El-A’mal El-Hzbi Fi Irak 1908- 1958*, (Bağdat: Genel Kültür İşleri Evi, 2012), s. 13 – 15.

³⁷² Gassan el-A’tiye, “*Irak Neşat*”, s. 81 – 82; Hassan El-Şbir, “*El-A’mal El-Hzbi*”, s. 18; Ali Verdi, *Lamahat İctimaa’iya Min Tarih El-Irak El-Hadis*, c. 3, s. 189 – 193.

³⁷³ BOA. Dh. Eum. Emn 108.10 (26 B. 1330 / 1912).

³⁷⁴ Hassan El-Şbir, “*El-A’mal El-Hzbi*”, s. 15 – 16.

göre hareket edilmesi çağrısında bulunmuş ve İttihat – Terakki politikalarına karşı durmuştur. Üyeleri, İttihat - Terakki iktidarı tarafından yakalanıp hapse atılmış ve Partinin şubeleri kapatılmıştır.³⁷⁵ Bunların hepsi, Muhamara ve Kuveyt şeyhlerinin koalisyonu ve desteği ile yapılmıştır. Bunlara ek olarak İngiltere, Irak vilayetlerine bazı elçiler ve gizli yayınlar göndermiştir. Bundan dolayı çeşitli komiteler oluşturmuşlar, haber ve iddialarını gazetelerde yayınlamışlardır.³⁷⁶

İngilizlerin ve diğer yabancı ülkelerin, iç ve dış müdahalesi, Irak'taki Arapların, milliyetçi düşüncesinin heyecanını doğrudan etkilemiştir. Bu durumlar ve hareketler sırasında, Arap vilayetlerinde, örgütsel ve milliyetçi çalışmaların bir yönü daha ortaya çıkmıştır. Birkaç cemiyet, milli ve gerçek anlamda farklı zihniyet başlıklarında, örgütler kurmuştur.³⁷⁷ Bunlarla birlikte, edebi cemiyetlerin halka açılmasının başlangıcı, 1909 yılı olmuştur. Basra vilayetinde, ilk kez, bu örgütlerden biri, “Irak Diyalog Cemiyeti / Camia el-Hivar el-İrakiya” olmuştur. Bu yapı içerisinde yer alan yazar ve aydınlar, her hafta salı günü, haftalık toplantılar yapmıştır. Bu toplantılar, Basra vilayetinde bulunan bir Amerikan ofisinde gerçekleşmiştir. Haftalık yapılan bu toplantıların içeriği, Irak vilayetlerinin durumuyla ilgili olmuş, çoğunlukla, halka yapılan zulümden bahsedilmiştir. Çok sayıda farklı gazeteye sahip olmak ve farklı cemiyetler kurmak, insanların zihninde büyük bir dönüş oluşturmuş ve dikkatlerini, milliyetçi ve akademik düşüncenin doğrudan, kendilerine göre faydalarına çekmiştir.³⁷⁸ Reform çağrısı yapan, sosyal ve iktisadi durumun iyileşmesini isteyen bu örgütler, İstanbul, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde, öğrenim gören öğrenciler ve kişilikler tarafından kurulmuştur. Bu cemiyetlerin ve örgütlerin çalışma alanı, Arap vilayetlerinin geniş bir bölgesini kapsamaktadır. Irak'ın üç vilayetinde, İngiliz ve Amerikan Hıristiyan örgütleri, bu cemiyetlerde ve örgütlerde büyük bir rol oynamıştır. Bu cemiyetlerin çalışmaları, başlangıçta gizli tutulmuş, ancak 1908 yılında meşrutiyetle birlikte, kamuya açık olarak ortaya çıkmıştır.³⁷⁹

Bu cemiyet ve kuruluşa paralel olarak, Irak vilayetlerinde, kamu fikrinin ve milliyetçi düşüncenin canlandırılmasında aktif rol oynayan, başka edebi ve reformcu cemiyet ve

³⁷⁵ Ali Verdi, “*Lamahat İctimaa'îya*”, c. 3, s. 198 – 216.

³⁷⁶ Şükri Mehmut Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 158 – 159.

³⁷⁷ Abdulgeni El-Buşra, *Asar Siyasa El-Kavmiyat Fi El-Haraka El-Kavmia El-Arabiya*, (Kahire: Arap Fikir Evi, 1964), s. 173 – 175.

³⁷⁸ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 144 – 147.

³⁷⁹ Abdul Cebbar Hassan el-Cbury, “*El-Ahzab ve El-camya'yat*”, s. 21 – 28.

örgütler de kurulmuştur.³⁸⁰ Bağdat vilayetinin ileri gelenleri, kendileri için uzmanlaşan bir “Danışma Birliği / Camia El-Maşvara” cemiyeti kurmuştur. Cemiyet üyeleri, ilk başlarda, İttihat - Terakki yönetimine destek verdiklerini beyan etmişlerdir. Fakat, İttihat - Terakki yönetiminin, İslam'a aykırı olan faaliyetleri ve İslam dininin dışında ortaya çıkan yeni inanç ve fikirlerinden sonra, cemiyet üyeleri, bu yönetimin karşısında olduklarını beyan etmişlerdir. Bu gelişmelerden sonra, halk protestolarının alanı genişlemiştir.³⁸¹ Başka bir Cemiyet de, “Arap gençlik cemiyeti / Cemiya el-Arabiya Lil-Fatat” olarak adlandırılmıştır. Bu Cemiyet, 1909 – 1910 yıllarında, başkentte okuyan öğrenciler tarafından kurulmuştur. Cemiyetin temel amacı, milliyetçi farkındalık oluşturmak olmuştur. Söz konusu cemiyetin kurucusunun, Tevfik Svidi (1892 – 1968) isimli,³⁸² Irak’lı bir öğrenci olduğu bilinmektedir.³⁸³ Ayrıca bir başka parti de, “Özgürlük ve koalisyon / el-Hurya va el-İtilaf” olarak adlandırılmıştır. Bu parti 8 Kasım 1911 tarihinde, İstanbul'daki Araplar tarafından kurulmuştur. Bu koalisyonun bazı üyelerinin, Bağdat vilayetinin gençleri olduğu bilinmektedir. Söz konusu parti, en güçlü muhalefet partisi olarak belirlenmiş ve İttihat - Terakki politikalarını ciddi şekilde eleştirmiştir.³⁸⁴ Yine bir başka parti, “Osmanlı Ademi Merkeziyet Partisi” ismiyle, Ocak 1913’te, Suriye ve Irak’taki bazı Arap aktivistler tarafından kurulmuştur. Bu parti, Osmanlı Devleti çerçevesinde, Arap vilayetlerinin idaresinin, ademi merkezîyetçiliği çağrısında bulunmuştur. Cemiyet savunucuları etkin bir şekilde, vilayetin ve Türklerin milliyetçi hareketinin merkezileşmesine karşı faaliyet yürütmüşlerdir.³⁸⁵

Bu parti, Irak vilayetlerinde iki şube daha açmıştır. Bunlardan biri, Bağdat vilayetindeki “Milli Bilim Cemiyeti” olmuştur. Cemiyetin birçok üyesinin, İstanbul’daki okulların mezunları ve Bağdat Hukuk fakültelerinin öğrencileri olduğu bilinmektedir. Bu cemiyetin başkanı, Muzahim Paçacı (1882 – 1891) olmuştur. Bu cemiyetin üyeleri, İstanbul’daki çalışmalara paralel olarak, bazı fikri ve milliyetçi faaliyetlere aşina olmuşlar,

³⁸⁰ El-Husary, *El-Blad El-Arabiya ve El-Devle El-Osmania*, s. 132 – 138; Zeyin A’bidin Şemsedin Necim, *Tarih el-devle*, s. 398; Muhammed İbrahim Muhammed, *Mukaveme el-Arab*, s. 198.

³⁸¹ Muhammed Halil el-Cabri, *Hareket el-Kavmiye*, s. 528; Ali Verdi, Ali Verdi, *Lamahat İctimaa’iyya*, c. 3, s. 164 – 165.

³⁸² Tam adı Tevfik Yuns Naa’man Svidi’dir. 1892 yılında, Bağdat vilayetinde doğmuştur. Irak’lı politik bir kişidir. İstanbul Koleji’nde okumuş, sonrasında, 1914’te Fransa’da hukuk bölümünden mezun olmuştur. Eğitim hayatını bitirdikten sonra, Osmanlı ordusuna katılmış, Filistin’de, yedek subay rütbesi ile işe alınmıştır. Irak olaylarında önemli bir rol oynamıştır. <http://www.iamiraq.com>. (Erişim 10 Şubat 2020).

³⁸³ Ali Muhafız, *el-İttihat el-Fikriye*, s. 141 – 142.

³⁸⁴ İbrahim Halil Ahmed, *Tarih El-Vatan El-Arabi*, s. 54; Ganm Muhammed Salih vd., *el-tetevur el-Siyasiye*, s. 48.

³⁸⁵ Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., *Tarih vatan*, s. 14.

İstanbul'daki Arap cemiyetleri ve örgütleriyle temasa geçmişlerdir. Avrupa'daki özgürlük inancının etkisiyle, İttihat - Terakki politikasına hassas bir şekilde yaklaşmışlardır.³⁸⁶ Cemiyetlerin ve örgütlerin, bu entegrasyonu ve hareketi, farklı ve yeni ideolojilerin erken yayılmasını sağlamıştır. Cemiyet ve örgütlerin etkileriyle, Basra ve Bağdat vilayetindeki Arapların talepleri artmıştır. Bu talepler daha çok, Arap dilinin tanınması ve resmi dil haline gelmesi ve vilayetlerin özerk biçimde yönetilmesi şeklinde olmuştur.³⁸⁷ Genel olarak 1908 – 1914 yılları arasında, daha önce açıklanan bu cemiyet ve kuruluşların, Irak vilayetlerinin iç ve dış bölgelerinde, çeşitli kültürel, edebi, siyasi ve milli çalışmaları olmuştur. Meşrutiyetin ilanından sonra, insanlar ve olaylar üstünde, etkili ve yüksek rolü olan, en önemli ve etkili organizasyonlar aşağıda açıklanmıştır.

3.2.1.1. Kahtany Cemiyeti:

Bu Cemiyet 1909 yılının sonunda İstanbul'da, ordunun içindeki milliyetçi Irak'lılarla iş birliği içinde olan, bir dizi Arap eylemci ve milliyetçi tarafından kurulmuştur. Aziz Ali Mısırlı (1878 – 1965),³⁸⁸ cemiyetin başkanı olarak seçilmiştir. Bu cemiyet, ilk Arap gizli cemiyeti olarak, özel bir projeye sahip olmuştur. Kahtany Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık çağrısında bulunmuştur. Osmanlı Devleti'ni, millet prensibine göre, bir bölge Türkler, bir bölge de Araplar için olacak şekilde, iki bölge olarak bölünmesi temelli çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu düşünceye göre Arap bölgesi, Arap milleti özel parlamentosunu oluşturacak ve kendi dilini kullanacak, Türkler de kendi bölgesinde, aynısını yapacaktır. Ayrıca iki bölge de, Osmanlı Sultanının, gücüne bağlı kalmaya devam edecektir. Kahtany Cemiyeti, bu projenin uygulanmasıyla, Osmanlı Devleti'nin sorunlarının çözüleceğini iddia etmiştir.³⁸⁹ Bu talep ve çözüm şekli, Arap cemiyetleri arasındaki ana tema olmuştur. Cemiyet üyeleri, Arap milletinden oldukları için, gurur duymayı önemsemiş ve kendilerince Arapların, kültürel, sosyal ve iktisadi seviyesini yükseltmeye çalışmışlardır. Cemiyet çalışmalarının başlangıcı ve faaliyetleri

³⁸⁶ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat*”, s. 85 – 86.

³⁸⁷ Kedri Kla'ci, “*El-savra El-Arabiya*”, s. 92 – 93.

³⁸⁸ Abdul Aziz Zakarya Ali, ya da Aziz Ali Misry olarak da bilinir. 1878 yılında, Kahire'de doğmuştur. 1904 yılında, İstanbul askeri kolejini, yüzbaşı rütbesi ile bitirmiş ve askeri görevler almıştır. 1965 yılında ölmüştür. Kendisi, milliyetçi düşüncenin, önde gelen liderlerinden biridir. Kökeni, Basra vilayetinden bir aileye ulaşır. Zakarya'nın babası, ünlü biri olduğu için, önemli bir rolü olmuş ve Sultan II. Abdülhamid tarafından, kendisine, Mısır'da bir mülk verilmiştir. Mir Besri, “*El-a'lam el-vatania*”, s. 226 – 229.

³⁸⁹ Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., “*Tarih vatan*”, s. 12 – 13; Nuredin Hatun, *Muhazarat A'n Haraka El-AKavmiya El-Arabiya*, (Kahire: Yeni Rönesans Matbaası, 1967), s. 39 – 40; Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 62 – 63.

gizli olmuştur. Irak'lılar bu cemiyette aktif bir rol oynamışlardır. Bağdat ve Basra vilayetlerindeki, faaliyet ve düzenlemeleri, zaman içinde genişlemiştir.³⁹⁰

3.2.1.2. Arap Gençlik Cemiyeti (Camia El-Arabiya El-Fetat)

Bu Cemiyet de önde gelen, gizli ve siyasi, Arap milliyetçi gruplarından biri olmuştur. Irak'ta yerleşik Paris'li sahte Araplar tarafından kurulmuştur. Tevfik Svidi, cemiyetin kurucularından biri olmuştur. Daha sonra, Irak vilayetlerinden birçok şahsiyet, derneğe başvurmuş, cemiyetin faaliyet alanları zaman içerisinde gelişmiştir. Cemiyete katılanlar arasında, Yasin Haşmi, Cemil Madfaa'i, Mevlut Muhlis, Ali Cevdet ve Tevfik Svidi isimli şahıslar zikredilmektedir. Bu şahıslar, cemiyette aktif rol almışlar, milli haklar ve Arap vilayetlerinin gelişmesi için, gizli bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. Milliyetçi düşünceye sahip olmak, cemiyet üyeliğinin koşullarından biri olmuştur. Milliyetçi düşüncenin daha fazla büyümesinden sonra, üyelerin sayısı artmıştır. Cemiyetin talepleri, zaman içerisinde, reformdan bağımsızlığa ve daha sonra, tamamen ayrılmaya olacak şekilde değişmiştir.³⁹¹

3.2.1.3. Bağdat Milli Bilim Cemiyeti

Bu Cemiyet 1912 başlarında, Bağdat vilayeti seçkinleri tarafından kurulmuştur. Toplumun ileri gelenleri, bu kulübe cesurca ve aşikare olarak destek vermiştir. Cemiyetin önde gelenleri arasında, Yusuf Svidi, İsa Cemli, Abdürrahman Geylani ve Talip Nakip gibi isimler geçmektedir. Kulübün faaliyetleri, geniş bir popülerlik düzeyinde olmuş ve bu cemiyetin üyeliği için, Arap vatandaşı olma şartı konulmuştur.³⁹² Cemiyet, Bağdat vilayetindeki Svedi ve Basra vilayetindeki Talip Nakip aileleri tarafından desteklenmiştir. Muzahim Paçacı Cemiyetin müdürü olmuş ve çok sayıda genç, cemiyetin etrafında toplanmıştır. Cemiyetin ana hedefi, milli ilkelerin yayılması olmuştur. Aynı zamanda, “Rönesans / El-Nahza” adlı bir gazete yayınlanmaya başlanmıştır. 1913 yılında, bu gazete

³⁹⁰ Zeyin Alabidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 401 – 402; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 46 – 47; George Antonious, “*Yıkzat Elarab*”, s. 186; A'mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 41.

³⁹¹ Emin Sa'id, “*El-Savra El-Arabiya*”, c. 1, s. 9; Muhammed A'za Druze, *Hevle el-Heraka el-Kevmiye el-Arabiye*, (Sida: el-A'sriye Matbaası, 1950), c. 1, s. 27 – 31; George Antonious, “*Yıkzat Elarab*”, s. 187 – 189; Abdülkerim Rafik, *el-Meşrik el-Arabi*, s. 383; Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 402 – 403.

³⁹² Muhammed Mahdy El-Basir, *Tarih El-Kaziya El-Irakiya*, (Falah Matbaası, 1923), s. 40 – 41; Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 100; Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 168.

kapatıldıktan sonra, tutuklanması istenen on iki üyesi için öğle yemeği verilmiş, yemekte olan üyeler tutuklanmış, ama diğer üyeler Basra vilayetine kaçmıştır. Basra'ya kaçanlar, Talip Nakib'in yanında kendilerini korumaya çalışmışlardır.³⁹³

3.2.1.4. Basra Reform Cemiyeti

Bu cemiyet, Talip Nakip ve bir grup üye tarafından, Özgürlük İttifak Partisi iptal edildikten sonra gizlice kurulmuştur. Cemiyetin ana şubesi, 28 Şubat 1913'ta Basra vilayetinde, "Özgürlük İttifakı Parti Cemiyeti" adıyla açılmıştır. Cemiyetin ana hedefleri, reform ve ademi merkezîyetçiliğe ulaşmak olmuştur. Arap talepleri için, Mart 1913'te, üç yüz kişilik bir toplantı yapılmıştır. Doğulu iş adamları ve Basra vilayeti kabilelerinin başkanları bu toplantıya katılmıştır. Bu toplantıda, vilayetlerin genel durumu tartışılmıştır. Basra valisinden, taleplerin yerine getirilmesi istenmiştir. Reformların gerekli olduğu ve hızla gerçekleştirilmesi konusunda, çağrı yapılmıştır. Cemiyetin yüksek bir üyesi olarak Süleyman Faizi, Arap duygularının heyecanında büyük rol oynamıştır. Faizi toplantıda, mevcut sorunlardan ve reformdan bahseden bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, vilayetle ilgili birtakım önerilerde bulunmuştur. Ayrıca bu toplantıda, Musul vilayeti için, Cemiyet şubelerinin açılmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır. Süleyman Faizi'nin, Musul vilayetinden gelmesi nedeniyle, toplantının katılımcıları, Musul vilayetine döndüklerinde, Musul Araplarına özel bir örgüt kurmuşlardır.³⁹⁴ Milliyetçi düşünceye sahip bir avukat ve aktivist olan Süleyman Faizi'nin, Talip Nakip ile de tanıştığı ve yakından görüştüğü bilinmektedir. Bu yüzden, diğer milliyetçi yapılar tarafından güvenilir biri olarak görülmüştür.³⁹⁵ Bu şekilde, Süleyman Faizi, toplantıda bulunan katılımcıların tavsiyesi üzerine, Musul'a dönmüş ve yakın arkadaşları ve tanıdıkları ile temasa geçmiştir. Sonuçta, önde gelen birtakım askeri üyeler, Basra Reform Cemiyeti ile aynı doğrultuda, gizli, milliyetçi bir birlik kurabilmiştir. Bu birlik, Yasin Haşmi, Mevlut Muhlis, Abdullah Dlemi ve iş adamları içerisinde, Said Hacı Sabit, İbrahim Atar Başı gibi isimlerden oluşmuştur. Davud Çelebi, bu cemiyette doktor olarak bulunmuştur.³⁹⁶ Basra Reform Cemiyeti, vilayetler için iktisadi ve idari bağımsızlık

³⁹³ Emin Sa'id, "El-Savra El-Arabiya", c. 1, s. 31 – 32; Tşarlız Trib, "Çend lapareyek", s. 40; Vemiz Cemal Ömer Nazmi, "El-Czur El-Siyasa", s. 79 – 81; Ganm Muhammed Salih vd., *el-tetevur el-Siyasiye*, s. 48.

³⁹⁴ Havla Talip Lefta, "Sleman Fayizi", s. 49 – 61; Hassan El-Şbir, "El-A'mal El-Hzbi", s. 23 – 24; Vemiz Cemal Ömer Nazmi, "El-Czur El-Siyasa", s. 98; A'mmar el-Semir, "el-Ahzab vel-Harekât", s. 77 – 78.

³⁹⁵ Burcu Kurt, "II. Meşrutiyet Döneminde", s. 10 – 11.

³⁹⁶ Ganm Muhammed Salih vd., "el-tetevur el-Siyasiye", s. 47.

sloganını öne çıkarmış ve bu hedefe ulaşmak için mücadele etmiştir. Cemiyetin kurucuları, destekçilerini arttırmaya çalışmıştır. Bu amaçla, iddialarını Irak kabileleri arasında yaymıştır. Bu çalışmaların, belli bir dereceye kadar başarılı olduğu göz önüne alındığında, bu eğilimin savunucularının genişlediği görülmektedir. Bunun yanında Orta Fırat'ta yer alan bazı kabileler, Basra vilayetinin ademi merkezîyet çağrısını reddeden başka bir eğilime sahip olmuştur. Bu kabileler mülklerinin korunması için, vilayetlerinin ademi merkezîyet projesini desteklememiş ve merkezi otorite altında kalmak istemişlerdir.³⁹⁷ Mülk sahiplerinin bu bakış açısı, kısa bir süre için geçerli olmuştur. Daha sonra, Muhamara kabileleri ile bir karar üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Bu şekilde Kuveyt bölgelerindeki vilayetlerin ademi merkezîyetçiliği yerine, iki Basra vilayetinin birleşmesi ve bağımsızlığı konusunda çağrıda bulunulmuştur.³⁹⁸ Bağdat vilayet sisteminin merkezileşmesi ile vilayetin ademi merkezîyet sistemi arasında, vilayetlerin bağımsızlık sistemi seçilmiştir. Bu eğilim ve talepler, o zamanın gazetelerinde yayınlanmıştır.³⁹⁹ Basra ve Bağdat vilayetlerinde kurulan, Özgürlük İttifak Partisi ve Basra Reform Cemiyeti, Talip Nakib'in gölgesi ve gözetimi altında olmuş⁴⁰⁰ ve bu cemiyetler, Irak bölgelerinde, geniş bir etki ve hegemonya oluşturmuştur.⁴⁰¹

3.2.1.5. A'hd Cemiyeti:

Kaynakların aktardığı üzere bu cemiyet, İttihat - Terakki'nin şiddetli tutum ve politikalarına tepki olarak kurulmuştur. Bu cemiyetin üyeleri, İttihat - Terakki'nin Arap milliyetçileri aleyhine yaptıkları vaat ve sloganlarına karşı, umutsuzluklarını ve endişelerini dile getirmiştir. Aynı zamanda İttihat – Terakki hükümetine karşı eleştirilerini ifade etmişlerdir.⁴⁰² Bu siyasi görüşler ve protestolar çerçevesinde, 28 Ekim 1913 tarihinde, Aziz Ali Mısırlı başkanlığında⁴⁰³ İstanbul'da gizli bir siyasi birlik

³⁹⁷ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 158 – 160.

³⁹⁸ Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 38.

³⁹⁹ *Seda Babl' gazetesi*, sayı (170), (17 Ocak 1913); Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 168.

⁴⁰⁰ El-Said Abdurrazzak El-Heseni, *Tarih El-Ahza El-Syasyia El-Irakîye Drasa Tarihiya A'n Ahza El-Siyasiya ellaty Takvunat Fi El-Irak Beyne A'amain (1918 – 1958)*, 1. Baskı, (Beyrut: El-Rafidain Yayınevi, 2013), s. 9 – 10; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat*”, s. 97 – 98; Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 82 – 83.

⁴⁰¹ Emin Sa'id, “*El-Savra El-Arabiya*”, c 1, s. 31 – 32.

⁴⁰² Lutski, *Tarih El-Aktar El-Arabiya El-hadis*, (Beyrut: El-Farabi Evi, 2007), s. 378.

⁴⁰³ Cemiyetin kuruluş tarihine ilişkin detaylar belli değildir. Bu konuda farklı görüşler vardır. Cemiyet başkanının belirttiğine göre, 28 Ekim 1913 tarihi, cemiyetin kuruluş tarihi olarak belirlenmiştir. Tefik Ali Bro, *El-Arap vel Türk Fi El-A'hd El-desturi El-Osmani 1908 – 1914*, (Kahire: 1960), s. 557; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakîyun*”, s. 48.

kurulmuştur. Aziz Ali Mısırlı, Osmanlı Ordusunun Arap subaylarından biridir. Söz konusu cemiyeti, Şam ve Irak vilayetlerinden başka Arap subayları ve milliyetçileriyle birlikte kurmuştur.⁴⁰⁴

Cemiyet kurulduktan sonra Osmanlı ordusundaki bir dizi Arap eliti, derneğe katılmış ve üyeler yemin ettikten sonra, cemiyetin ismi, “A’hd”, yani “Söz” olarak belirlenmiştir. Bu şahıslar, Arap topraklarının, bağımsızlığı için mücadele etme konusunda anlaşmıştır.⁴⁰⁵ Faaliyet alanları için, Halep, Şam, Musul, Bağdat ve Basra’da şubeler açılmıştır. Irak’ın bazı Arap subaylarının, cemiyetin önde gelen ve aktif üyeleri olması nedeniyle, bu cemiyetin, Irak’ın siyasi hareketlerinde büyük bir önemi ve liderlik rolü üstlendiği görülmüştür. Cemiyetin Bağdat vilayetinin üyeleri Hamdi Paçacı, Reşit el-Hvaca, Abdülhamid Şalcı, Asım Çelebi, Tahsin Askeri ve Tahsin Ali Bağdat gibi isimlerden oluşmuştur. Cemiyetin başındaki ismin de, Hamdi Paçacı olduğu bilinmektedir. Söz konusu cemiyetin Musul vilayetinin üyeleri de, Yasin Haşim, Ali Cevde, Mevlut Muhlis, Abdullah Dlemi, Şerif el-Faruki ve Macit Hesün’den oluşmaktadır. Musul’daki bu şube Musul vilayetinden gelen Ali Muzahim, Emin Paçacı ve Talip Nakip adlı şahsiyetler tarafından oluşturulmuştur. Bu isimler vilayetteki merkezin, siyasi düzenlemesinin, lider tabakası ve idari personeli olarak ortaya çıkmıştır. Irak vilayetinde bahsedilen diğer bazı üyeler Nuri Said, Yasin Haşimi, Taha Hâşimi, Cemil Madfaa’i, Muhammed İsmail Debbag, Mustafa Vasfi, Yahya Kazım Abu Eşref, Arif Altvam, Mhiyetin Ceban, Ali Nşasıbi, Tahsin Ali, İsmail Safar, Ali Rıza Gazali, Mevlut Muhlis, Amin Lütüfi Hafız, Ali Cevdet Eyyubi, Abdullah Dlemi, Dr. Abdulkadir Sahri, Hilmi Ömer ve Razuk Ginam olmuştur.⁴⁰⁶ Zikredilen bu isimler, bir halka oluşturmuş ve bu halka Osmanlı Ordusunda subay ve asker olan Araplara, A’hd askeri birliğine katılmaları için yönlendirmelerde bulunmuştur.⁴⁰⁷

Bu cemiyetin temel amacı, Arap vilayetlerinin bağımsızlığı olmuştur. Osmanlı Devleti çerçevesinde Araplar ve Türkler arasında, federal bir sistem çağrısında bulunulmuştur. Bunlar, aynı zamanda İslam halifeliğinin korunması konusuna da yoğunlaşmıştır.

⁴⁰⁴ Abdul Cebbar Hassan el-Cbury, “*El-Ahzab ve El-camya’yat*”, s.11; Hani El-Hindi, *El-Haraka El-Kavmia El-Arabiya Fi Karn El-a’srin*, 1. Baskı, (Beyrut: Merkez dirasat el-Vahde el-Arabiye, 2012), s. 215.

⁴⁰⁵ Tevfik Ali Bro, “*El-Arap vel Türk*”, s. 557; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 48.

⁴⁰⁶ Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 40; Hassan El-Şbır, “*El-A’mal El-Hzbi*”, s. 25; Kedri Kla’ci, “*El-savra El-Arabiya*”, s. 96.

⁴⁰⁷ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 217.

Halifelığın Osmanlı Devleti tarafından temsil edildiğini, bu açıdan Devlete destek verdiklerini ifade ettiklerini açıklamışlardır. Çabalarını yoğunlaştırdıkları bu talepler çerçevesinde, milli haklarını kazanmak için ciddi çalışmalar yaptıkları görülmüştür. Cemiyetin ana ofisi Şam'dadır.⁴⁰⁸ A'hd üyeleri, İttihat - Terakki partisi ile reformlar hakkında, ortak bir düşünce sergilemiştir. Ancak ademi merkezîyetçilik ve vilayetin genel kimliği konusunda muhalefet etmişlerdir.⁴⁰⁹ Bu cemiyetin pek çok üyesinin, Osmanlı ordusunda subay rütbesine sahip olması nedeniyle bazı kaynaklar, bu cemiyetten, “A'hd Askeri Cemiyeti” olarak bahsetmiştir.⁴¹⁰ Cemiyetin kuruculuğunu yapan on kişiden yedisinin Irak'lı subay olduğu ve bunlardan bazılarının, cemiyette üst düzey kadrolarda görev aldığı aktarılmıştır. Bunlar arasında Nuri Said (1888 – 1958),⁴¹¹ Bağdat vilayetinden gelmiştir. Söz konusu şahıs, I. Dünya Savaşı sırasında,⁴¹² Irak'lı bir üye olarak cemiyetin kılavuz ve programı çerçevesinde, aşağıda geçen taleplerde bulunmuştur.

1. Oluşturulacak özerklik, Araplar için idealdir.
2. Arap dili, resmi dil olarak tanınmalıdır.
3. Türklerle eşit olmayı talep eden Araplar, siyasi olarak vilayet yönetimlerine katılacaktır.

Genel olarak Irak'lı Arap üyeler, A'hd Cemiyeti içerisinde yüksek bir rol ve konuma sahip olmuştur. Cemiyet Irak vilayetlerinde, üç şube kurduktan sonra, faaliyetleri geniş bir popülerlik yakalamıştır. Arap subaylarının koalisyonu ile, Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerinde, A'hd Cemiyetinin faaliyetleri genişlemiştir.⁴¹³ Basra'daki şubenin başkanı Talip Nakip, Bağdat başkanı Hamdi Paçacı ve ayrıca Musul vilayetinden bir grup memur ile Mevlut Muhlis, Ali Cevdet Eyyubi ve Şerif Ömer arasında Şam ve Irak hususunda, milli işbirliği antlaşması yapılmıştır. Bu şahıslar, Irak vilayetlerinin bağımsızlığı için,

⁴⁰⁸ A'mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 51.

⁴⁰⁹ Emin Sa'id, “*El-Savra El-Arabiya*”, c. 1, s. 51 – 52; İbrahim Halil Ahmed, “*Tarih El-vatan El-Arabi*”, s. 416; El-Said Abdurrazzak El-Heseni, “*Tarih El-Ahzab*”, s. 25 – 26; Ganm Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 42.

⁴¹⁰ El-Said Abdurrazzak El-Heseni, “*Tarih El-Ahzab*”, s.10.

⁴¹¹ Nury Sa'id Paşa, orta sınıf bir ailede 1888 yılında doğmuştur. Babası bir Devlet kurumunda ihtiyatlı bir şekilde çalışmış, gizli ve halk cemiyetindeki performansından sonra, İstanbul askeri akademisinden, memur olarak mezun olmuştur. 1916 yılında, Arap ordusuyla ve Osmanlı ordusundaki bazı Arap subaylarıyla temasa geçmiştir. Bir süre, Şerif Hussen oğlu Kral Faysal ile, Suriye'de kalmış, yeni Irak Devleti kurulduktan sonra, Kral Faysal ile Irak'a dönmüştür. Hamd El-Hamdani, *Nury El-Sa'id Racul El-Mühimat El-Britaniya El-Kübra*, s. 11 – 14.

⁴¹² Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 49.

⁴¹³ Sayar Kavkab Ali Cemil, *Tarih Takuin El-A'rab El-Hadis 1516 – 1916*, (Musul: Kitap evi, 1991), s. 454; Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 402; İbrahim Halil Ahmed, “*Tarih El-Vatan El-A'rabi*”, s. 416.

sürekli mücadele etmiş ve gayret göstermiştir.⁴¹⁴ Bu durum, cemiyet faaliyetlerinde yeni bir değişim oluşturmuş, cemiyet, siyasi ve milliyetçi bir harekete dönüşmüştür. Siyasi açıdan zihniyetteki bu değişiklik, A'hd Cemiyetindeki Irak'lı üyelerin etkisiyle olmuştur. Çünkü Irak'lı üyeler, bu örgütlerin kuruluş ve faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır. Neticede, Arap ve Irak vilayetlerinde, yeni bir siyasi hareket ve milliyetçi düşünce aşaması oluşturmuşlardır.⁴¹⁵

3.2.2. Kürtlerin Milliyetçi Cemiyetleri ve Kuruluşları (1908 – 1914).

Osmanlı Devleti'ndeki Kürt milliyetçileri, çeşitli politik ve kültür cemiyetleri olarak, 1908 yılının kış aylarında ortaya çıkmıştır. Şerif Paşa (1865 – 1951)⁴¹⁶ ve İstanbul'da bulunan başka Kürt şahsiyetleri tarafından kurulan “Kürt Teali Cemiyeti”, “Kürt Teavün Terakki” isminde bir gazete çıkarmıştır. Cemiyetin kuruluşu ve gazetenin yayınlanması, Kürtlerin milliyetçi taleplerini arttırmıştır. Paris ve İstanbul'da kurulan, Kürt cemiyet ve örgütleri çerçevesinde, Kürtler tarafından reform, din, bağımsızlık ve milliyetçilik konularında, eğilimler ortaya çıkmıştır.⁴¹⁷ Bu eğilimlerin ortaya çıkışı, Kürtlerin okur yazarları ve gençliği üzerinde etki oluşturmuştur. Cemiyetler ve örgütler aracılığıyla, Kürtlerin milliyetçi düşüncesinde bir büyüme görülmüştür. Milliyetçi düşünce, birçok Kürt kabilesi ve toprak sahipleri arasında yayılmıştır. Aynı zamanda, birçok Kürt aydının görüşü değişmiştir. Bazı Kürt aydınları, başka vilayetlerdeki milliyetçiler ile aynı düşüncelerdedir. Buna göre İttihat - Terakki otoritesinden ve milliyetçi dayatmalardan kurtulmak için, bağımsızlık elde etmeye çalışmışlardır. Milliyetçi düşüncedeki aydınlar, çalışmalarını ve faaliyetlerini bu istikamette devam ettirmiştir.⁴¹⁸

İstanbul Kürtlerinin, Irak'lı Kürtlerden daha heyecanlı oldukları bilinmektedir. Önceleri, Kürtler için uzmanlaşan cemiyet ve örgütün olmayışı, Irak'taki milliyetçi Kürt düşüncesinin, Araplardan ve İstanbul Kürtlerinden, daha geriden başlamasına yol açmıştır. Kürt milliyetçi hareketlerine bakıldığında, kaynaklarda, İstanbul'da kurulan tüm siyasi ve milliyetçi cemiyetlerin kuruluşlarından, daha geride oldukları görülmüştür. Bunun yanı sıra, İstanbul'daki bazı Irak'lı Kürtlerin çeşitli cemiyetlere üye oldukları

⁴¹⁴ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 50 – 55.

⁴¹⁵ Hassan El-Şbir, “*El-A'mal El-Hzbi*”, s. 25 – 26.

⁴¹⁶ Şerif Paşa'nın hayatı hakkında daha fazla bilgi almak için Bkz: Farhad Pirbal, *Janeral Şerif Paşa 1865 – 1951, Yekamin Syasatmadary Kürd*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Sardam Matbaası, 2001).

⁴¹⁷ Farhad Pirbal, “*Janeral Şerif Paşa*”, s.10 – 11.

⁴¹⁸ Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, S. 127.

görülmüştür. Bu Irak'lı Kürtler, yapılan çalışmalarda sorumlu ve yetkili olarak rol almışlardır. Vilayet kurumlarında, birbirlerinden farklı çalışma tarzları olmuş ve birbirlerinden kopuk toplantılar organize etmişlerdir. Kürt Teavün Terakki gazetesine göre vilayetlerdeki bu durumun amacı, Kürt halkının bir araya gelerek bağımsız bir topluluk oluşturmasını engellemek olmuştur. Bu yapının, Kürtlerin milliyetçi hareketleri üzerindeki etkisine rağmen, zaman içerisinde, ortak bir siyasi ve milliyetçi faaliyet gerçekleştirebildikleri görülmüştür. Musul vilayeti, bu konuda ağır hareket etmiştir. Ancak Irak'taki siyasi ve milliyetçi cemiyet ve örgütlerin, kurum ve sosyal yapı eksikliği olmamıştır. Irak Kürtleri içinde uzmanlaşan şahıslar, İstanbul Kürtlerinin geri dönüşü ile, bu sosyal yapı ve kurumları faaliyete geçirebilmiştir. Milliyetçi düşüncede olan İstanbul Kürtleri, I. Dünya Savaşı'na kadar Irak'a dönmemiştir.⁴¹⁹ Bu yüzden, Irak'taki Kürtlerin bağımsızlık mücadelesinin başlangıcı, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yeni Irak Devleti'nin kuruluşuna kadar gitmiştir. Sonuç itibariyle, Kürtlerin milliyetçi Irak düşüncesi, İstanbul'daki kürtlerin geri dönüşünün geç olması nedeniyle, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki döneme kadar, etkili bir şekilde ortaya çıkmadığı ve örgütlenemediği görülmüştür.

3.3. Irak Vilayetinde Milliyetçilik Hareketleri Ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu (1908 – 1914)

Araplar, çeşitli kültürel, siyasi ve milliyetçi cemiyet ve örgütleri kurduktan sonra, milliyetçi hareketler ve faaliyetler, dış ve iç alanda genişlemiştir. Milli talepleri karşılamak için, kamuoyu oluşturmaya çalışılmıştır. Genel olarak, İttihat - Terakki karar ve tutumlarının, bu cemiyetler karşısında etkisiz kaldığı görülmüştür. İttihat – Terakki yönetimi, vilayetlerde sergilenen politikalara karşı olduklarını açıklamıştır. Vilayetlerdeki bu yapılar, reform için çağrıda bulunmuştur. Kürt milliyetçi gruplarının, İttihat - Terakki otoritesine karşı, Araplardan daha düşük bir düzeyde çalışmaları olmuştur. Aşağıdaki kısımlarda, Kürtlerin ve Arapların faaliyetleriyle, Osmanlı Devleti'nin yüksek otoritesi olarak, İttihat - Terakki yönetiminin karşılıklı tutumları ve gelişen olaylar inceleneyecektir.

⁴¹⁹ Abdülstar Tahir Şarîf, *El-Cama'iyat ve El-Munazamat ve El-Ahzab El-Kürdiye fi Nsf Karn 1908 – 1958*, 2. Baskı, (Sardam Matbaası, 2007), s. 35 – 132; A'tta Karadagi, *Gutary Nasionalizmi Kürdy*, 1. Baskı, (Taran matbaası, 2019), c. 3, s. 24 ; Najaty Abdullah, “Darvazayak bo Saratakani jiyani Rekhrauai Hizbi La Kürdistan 1908 – 1946”, *Havibun dergisi*, sayı (21), (2008), s. 53 – 54; Muhammed Fatih, *Parasandni jiyani Hizbayaty La Kürdistani Başur*, 1. Baskı, (Erbil: Salahadin Üniversitesi Matbaası, 2014), s. 62 – 66.

3.3.1. Arapların Milliyetçi Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu (1908 – 1914)

İttihat - Terakki yönetimi, başlangıçta devletin her alanında ve yeni vilayetlerde, tüm dini yapılarla birlikte, milliyetçi akımlar karşısında, Osmanlı Devleti'nde eşitlik ve adalet sloganından oluşan güçlü bir kurumsal yapı şekillendirmeyi amaçlamıştır.⁴²⁰ Bu doğrultuda birkaç kültürel ve siyasi kulüp çalışma izni almıştır. Okur yazar ve entelektüel sınıflar, kültürel, edebi ve milliyetçi faaliyetler için, bu kulüp ve organizasyonları, iyi bir şans olarak görmüştür.⁴²¹ Arapça kaynaklarda aktarıldığına göre, İttihat - Terakki güçleri, bu kurumlara kendilerini kabul ettirdikten sonra, her üç vilayetin halkı, bu oluşumun niyetlerini ve faaliyetlerini anlamaya başlamıştır. Arap vilayetlerinin kurum ve yönetimlerinin, Türklere bırakılmış olduğu düşünülmüştür. Arapların milliyetçi muhalefeti, Türk dilinde çalışmaya zorlanmadıklarına inanmıştır.⁴²² Arap kaynaklarına göre, batı zihniyetinin ve dış kurumların desteğiyle buralardaki halk, Türk vilayetlerinin tüm bölgelerindeki milletleri, koordine etmeye başlamıştır.⁴²³ Bu milliyetçi hareketler karşısında Osmanlı ordusunda, aydınlar ve Irak askerleri ortaya çıkmıştır. Irak ordusu, milliyetçi düşüncenin heyecan ve gelişimi üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmuştur. Meşrutiyetten yıllar sonra, Türkler ve Araplar arasındaki ilişkinin, oldukça karmaşık olduğu anlaşılmaktadır. İttihat - Terakki politikalarının, yönetim ile Araplar arasındaki ilişkilerde, bir kırılmanın başlangıcı olduğuna inanılmaktadır. Genel olarak Araplar ve Arap subayları, etnik kökenlerinden gurur duymuşlar ve milliyetçi taleplerini devlete ayrı ayrı yönlendirmişlerdir. Arap kaynaklarında, bu duruma örnek olabilecek, şöyle bir ifade olmuştur: “Türkler “Turani” olduklarını söylüyorlarsa, biz de kendimizi “Kahtani” olarak ifade ediyoruz.”⁴²⁴ Irk, dil birliği, ortak tarih, toprak, millet, sosyal gelenek ve ortak bir kaderin varlığı temelinde, Araplar arasındaki milliyetçilik duygusu harekete geçirilmiş ve İttihat - Terakki karşısında, milliyetçi faaliyetler genişletilmiştir.⁴²⁵ Arap akademisyenler ve yazarlar tarafından yapılan araştırmalara göre, Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin, genel çizgisinin aksine, milliyetçi ve laik bir devlet kurmaya çalışmıştır.

⁴²⁰ Ganm Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 48.

⁴²¹ Havla Talip Lefta, “*Sleman Fayizi*”, s. 45.

⁴²² Instas Mari el-Kermaly, “*Hülasa Tarih*”, s. 268.

⁴²³ Tevfik Ali Bro, “*El-Arap vel Türk*”, s. 590 – 592; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 44 – 45.

⁴²⁴ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 75 – 77.

⁴²⁵ Tevfik Sultan El-Yüzbegi vd., *Dirasat Fi el-vatan El-A'rabi El-Harakat El-Savriya vel Siyasiya*, (Musul Üniversitesi Matbaası), 1973, s. 15 – 18; Nurettin Hatum, “*Tarih Harekât*”, s. 16 – 23.

Devlet içindeki tüm milli gruplara karşı, bu politika uygulanmıştır. Tabii olarak, Arap cemiyetleri ve örgütleri de bu duruma tepki göstermiştir. İttihat – Terakki yönetimi, milliyetçi politikacılıkla suçlanmıştır.⁴²⁶

Bu tür İttihat - Terakki politikaları, bir İngiliz belgesinde kayıt edilmiş, İttihat - Terakki'nin, batılı kaynaklardan ve Selanik Yahudilerinin hegemonyasından etkilendiği aktarılmıştır.⁴²⁷ Bazı Arap yazarlar da, İttihat - Terakki'nin, Hristiyan kurumlarla ve Batı Yahudileriyle, ciddi bir ilişki içinde olduğuna inanmıştır. Jön Türkler, batı kurumlarının politikalarının etkisi altında, Araplara karşı, milliyetçi bir politika uygulamıştır. Bu noktada İttihat - Terakki politikası, Araplar tarafından, iç karartıcı ve haksız bir politika olarak tanımlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin eski sisteminin, çok daha kabul edilebilir ve İttihat - Terakki yönetiminden çok daha iyi olduğu düşünülmüştür. Buna rağmen, İttihat - Terakki yetkilileri, bu politikaları uygulamaya devam etmiştir. İlk olarak, Arapları temsil eden tüm Arap Cemiyetlerini yok saymışlar, onların yerine, İttihat - Terakki düşüncesinde ve Türk ırkının savunucusu olan kişileri öne çıkarmışlardır. Bu süreçte, Arap reformlarını ve sorunlarını, Osmanlı Devleti yasaları ve sınırları çerçevesinde savunan Osmanlı Kardeşler Cemiyeti, İttihat - Terakki yönetimi tarafından kapatılmıştır.⁴²⁸ Dolayısıyla, İttihat – Terakki politikaları ve meşrutiyetçiliğin ana sloganlarının uygulanmamasından dolayı, Araplar ile Türkler arasındaki birlikteliğin uzun sürmediği ve Türkler ile Araplar arasındaki ilişkilerin, gerilediği görülmüştür. Bu süreçte muhalefet artmış ve çatışmalar tırmanmıştır. Her iki taraf da, birbirlerine karşı bir kampanya başlatmıştır.⁴²⁹ İttihat - Terakki politikaları, geniş bir Arap kitlesi tarafından, protestolar ile karşı karşıya kalmıştır. Arap vilayetlerinden biri olarak, özellikle Bağdat vilayeti, İttihat - Terakki politikalarına karşı çıkmıştır. Bu olayların bir sonucu olarak, bir dizi Arap şair, yazar ve lider tutuklanmıştır. Doğal olarak bu tutuklamalar ve baskılar, Irak Araplarının daha fazla uzaklaşmasına yol açmıştır. Irak liderlerinin protestoları artarak devam etmiştir. Örneğin, Yusuf Svidi, Hamdi Paçacı ve Râşit Ömer, Arapların hak ve özgürlük taleplerini savunmuşlardır (1910). Bu protestolar, Irak Arap milliyetçi düşünce-

⁴²⁶ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 172 – 173.

⁴²⁷ *El-Irak Fi El-Vasaik El-Baritania 1905 – 1939*, çev: Fuad Kzanci, 1. Baskı, (Bağdat: el-Huriye Matbaası, 1989), s. 59 – 62.

⁴²⁸ Valid Razvan, *El-İlakat El-A'rabiya El-Türkiya Davır El-Yahud vel-Tahalufat El-Davliya vel-İklimiya Fi El-İlaKat El-A'rabiya El-Türkiya El-İlakat el-suriya el-Türkiye Nmuzacan*, 1. Baskı, (Beyrut: 2006), s. 35 – 39; Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 397 – 398; Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 135 – 143.

⁴²⁹ Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., “*Tarih vatan*”, s. 11 – 12.

sinin, daha da artmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Protestoların çoğu cemiyetlerin ve örgütlerin tepkisiyle büyümüş⁴³⁰ ve böylece, üç vilayetin protestolarının etkisi genişlemiştir. Bu süreçte, Irak nüfusunun sayım kararı ve yeni vergiler koyulması, Musul halkı tarafından uzun süre protesto edilmiştir. Bu ve benzer kararları, Bağdat vilayeti de protesto etmiştir. 1913 yılında Arap milliyetçileri, Musul vilayetinin yerel yönetimine karşı, geniş bir kampanya başlatmıştır. Bu durum, vilayet yetkililerini endişeye sevk etmiştir. Musul şairleri ve gazeteleri, kentin milliyetçi hareketine destek vermiş, Arap milliyetçi düşünce taraftarları ve dini liderler, Bağdat ve Basra'daki milliyetçi hareketlerin teşvik edilmesinde ve protesto çağrılarında kilit rol oynamıştır. Kanaat önderleri, Musul hareketine destek verdiklerini ifade etmişlerdir. Musul milliyetçileri, tutumlarını ve vilayetin yerel yönetiminin kötü muamelesini görüşmek için, Arap ve Kürt kabileleriyle temasa geçmiştir.⁴³¹

Bu süreçte, başta Mısır olmak üzere, dış ve iç örgütlerin, protesto eylemlerini ve çevrelerini genişletmek için, bunlarla ilişkilerini güçlendirmeye çalıştıkları görülmüştür. İlişkilerini yeniden organize etmişler, Irak liderleri ve Mısır Ademi Merkezîyetçi Partisi üyeleriyle temasa geçmişlerdir. Bu partinin Mısır'da kurulması konusunda, destek olmuşlardır. Mısır halkı için kurulan bu partinin üyeleri, partinin hedefleri olarak, devlet görevlilerini, ademi merkezîyet sistemini uygulamaya zorlamak ve Arap kamuoyunun hareketlerini kontrol etmek olarak açıklamışlardır. Bu amaçla vilayetlerde, bağımsız bir hükümet kurulması çağrısında bulunulmuş ve birkaç özel komite tesis edilmiştir. Bu fikrin, stratejik ya da ticari konumu olan vilayetlerde, pek çok taraftarı olmuştur. Bağdat ve Basra vilayetlerinin her ikisi de, bağımsızlık isteyen vilayetler arasında olmuştur.⁴³² Bu faaliyetler sırasında, bir dizi aile ve ünlü kişiler, vilayetin en üst mevkisini aldıktan sonra görüşlerini açıklamıştır. Musul vilayetinden Ömeri, Celili ve Khayyati aileleri, Basra vilayetinden Nakip, Baş A'yan ve Mandil aileleri, Bağdat'ta ise, Çadırcı, Paçacı, Svidi, Haydari, Alusi, Cemil Zadeh aileleri ve diğerleri, bu faaliyetlere katılmıştır. Bağdat'ın lideri, Abdul Rahman Geylani ve oğulları da, milliyetçilik konusunda, daha ılımlı bir çizgide olan tarafta yer almışlardır. Bu zatların ve ailelerinin görüşlerine göre, her vilayetin kendi politik fikirlerine ve aktivitelerine sahip oldukları söylenmiştir. Musul vilayeti bu milliyetçi düşünceden, diğer iki vilayete göre daha az etkilenmiştir. Bunun bir

⁴³⁰ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-İrakiyun*”, s. 45 – 47.

⁴³¹ Muhammed Halil el-Cabri, “*Hareket el-Kavmiye*”, s. 528.

⁴³² Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 114; Abdülkerim Rafik, “*el-Meşrik el-Arabi*”, s. 382.

dizi nedeni vardır. Bunlardan biri, vilayette, Osmanlı Devleti'ni savunan dini liderlerin etkisi altında çok sayıda taraftarın olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin, politik görüşündeki diğer bir detay, vilayetin sosyal yapısı ve dini azınlıkların birleşimine dayanmaktadır. Ülke nüfusu Arap, Kürt, Türkmen, Hristiyan ve Yezidi azınlıklardan oluşmaktadır. Vilayetler arasındaki bu ayrımın varlığı, Bağdat'ı, cemiyetler ve örgütler için, önemli bir faaliyet merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçi hareketin bu vilayette güçlü ve etkili görünmesini sağlamıştır. Bağdat merkezli cemiyet ve örgütlerin bazı üyeleri, Şam vilayetleri ile birleşme arzusunu ve desteğini ifade etmişlerdir.⁴³³

Böylece, bir dizi Irak subayı ve askeri, Arap milliyetçi düşüncesi ile çok yoğun bir şekilde bütünleşmiş, siyasi ve örgütsel çalışmalar yürütmüştür. Bu manada aktif üyelerinin en önde gelenleri, milli haklarını korumak ve savunmak amacıyla çalışmışlardır. Ali Cevdet Eyyubi, Cafer Askeri ve Nuri Said bu cemiyet ve örgüt hareketlerinde, Arap milliyetçi düşüncesi üzerinde, büyük değişiklikler ve ilerlemeler kaydetmiştir.⁴³⁴ Arap vilayetlerinde, milliyetçi zihniyet üzerinde, endişeler ve memnuniyetsizlikler ortaya çıkmış ve üç Irak vilayetinde aktif bir muhalefet oluşmuştur. Bu yapılar, kaybettiklerini düşündükleri hak ve hakimiyetleri için, her türlü tedbiri almış, aynı zamanda özel haklar istemişlerdir. Yönetimde ademi merkeziyetçiliğin etkisi ile protestoların bir sonucu olarak, Irak vilayetlerinde bir tür kaos ve karışıklık olmuştur. Basra vilayeti, kontrol ve avantaj elde etmek için, en çok cemiyetin kurulduğu ve en fazla faaliyetin yürütüldüğü vilayetlerden biri olmuştur. Halkın protestoları esnasında, Talip Nakip, bölgenin önemli bir lideri ve vilayetin önde gelen bir ailesi olarak, Osmanlı yöneticileriyle temasa geçmiştir. Bu şahıslar, vilayet yöneticilerini ademi merkeziyeti uygulamaya çağırmışlardır.⁴³⁵ İttihat - Terakki yönetimi ile, Arap milliyetçileri arasındaki ayaklanma ve çatışma, diğer Arap cemiyetlerinin ve örgütlerin, özgürlüklerini ve milli haklarını, mümkün olan her şekilde korumak için yapılmıştır. Arap milliyetçileri, İttihat - Terakki yönetimine karşı gelinmesi gerektiğini ve direnişin, başarının tek yolu olduğunu düşünmüşlerdir.⁴³⁶ Meşrutiyetçilikten sonra ortaya çıkan milliyetçi yönetim, Irak'ın

⁴³³ Stivn Hemsley Longrik, “*el-irak hadis*”, s. 87; Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 115 – 116; Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 45; Muhammed Halil el-Cabri, “*Hareket el-Kavmiye*”, s. 528.

⁴³⁴ Emin Sa'id, “*El-Savra El-Arabiya*”, c. 2, s. 9 – 12; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 77.

⁴³⁵ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 156 – 157.

⁴³⁶ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 156.

sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Vatandaşların geçim kaynaklarını ve günlük hayatlarını etkileyen olaylar, Arap aydınları tarafından yönlendirilmiştir. Halkın bir talebi ve vilayetin milli bir hakkı olarak, okur yazarlık teşvik edilmiştir.⁴³⁷ Irak vilayetlerinde oluşturulan bu protestolar ve kaos ortamı, üç vilayette de birtakım tüccarların ve işletmelerin ilgisini çekmiştir. Tüccarlar, pazarların kontrolünü ele geçirmiştir. Yetkililer, şehrin ileri gelenleri ve kendilerine destek olan şahıslar vasıtasıyla, kendi yararlarından dolayı, durumu ele almıştır. İş alanlarının da ele geçirilmesi yüzünden, Irak halkının ve seçkinlerin protestoları artmıştır.⁴³⁸

İktisadi duruma gelmek gerekirse, bu meselenin, Bağdat'ta yıllar boyunca devam eden protesto gösterileri yapılmasına sebep olduğu görülmektedir (1909 – 1911). İttihat yönetimi tarafından, Linc İngiliz Donanmasına verilen ayrıcalıklar nedeniyle, Bağdat halkı muhalefet göstermiştir. Bu muhalefete, sivillerin aktif katılımının sonrasında, çok sayıda Arap askeri ve subay da dahil olmuştur. Ordudaki subayların katılımı nedeniyle, Bağdat vilayet yetkilileri endişeye düşmüştür. Bu yüzden, hükümetin askeri birimleri tarafından, tutuklama ve sürgün gibi cezai önlemler alınmışsa da, bu planlar olayların büyümemesi için rafa kaldırılmıştır. Bu protestoların, gazetelerde büyük ses getirdiği bilinmektedir.⁴³⁹ Protestolar sırasında, parlamento seçimleri için hazırlıklar başlamıştır (6 Ocak 1912). Bağdat yetkilileri, kitlesel protestoların ve ayaklanmaların yaygınlaşmasından ötürü, riskleri azaltmak için, polis ve jandarma kuvvetlerini güçlendirmeye çalışmışlar ve bu çatışmalar seçimden bir süre önce durdurulmuştur. İttihat - Terakki Partisi ve muhalefeti oluşturan “Liberal İttifak” taraftarları arasında, seçim sonuçlarının ardından, çatışmalar baş göstermiştir. Seçimlerin sonuçlarının değiştirildiği, üyelerin halk tarafından değil, hükümet tarafından seçildiği, bu nedenle seçim sürecinin, hükümet tarafından, traji – komik bir şekilde yönlendirildiği iddia edilmiştir. Bundan dolayı, yılbaşında, Hilla ve Divaniyah halkı arasında bir çatışma olmuştur. Durumu sakinleştirmek amacıyla, hükümet 25 Ocak 1912 tarihinde bölgeye asker göndermiştir. Asker, başlangıçta durumun kontrolünü ele geçirmiş ve gerilimleri yatıştırmıştır. Bu arada bazı kabileler, bölge vilayet vergilerini ödemeyi reddetmiştir. Bu durum da, halk ve devlet arasındaki çatışmanın bir başka nedeni olmuştur. Bu süreçte

⁴³⁷ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 168 – 175.

⁴³⁸ Muhammed Cebbar İbrahim el-Cemal, “*Buniye el-Irak el-hadise*”, s. 156.

⁴³⁹ Bağdat, *el-Ravza gazetes*i, sayı (20) Çarşamba, (10 Kasım 1909).

bölge kabileleri, en güçlü şekilde hükümet güçleriyle karşı karşıya gelmiştir.⁴⁴⁰ Bu olaylar ve değişiklikler, saha faaliyetleri için uygun bir durum oluşturmuş ve Irak Arap milliyetçi çalışmalarında büyük bir büyüme görülmüştür. Talip Nakip ayrıca, milliyetçi konulardaki tutumu ve heyecanı nedeniyle, Basra vilayetindeki diğer birkaç liderle koordinasyon içinde, faaliyetlerini genişletmiştir. Talip Nakip, Basra vilayetinin temsilcisi olarak, 1912 seçimlerini kazanmış ve Mebusan Meclisi'nin bir üyesi olmuştur. Seçim, Basra vilayetinin ve Irak'ın diğer vilayetlerinin, parti ve siyasi çalışmalarında yeni bir dönüşüm ve deneyim oluşturmuştur.⁴⁴¹ Aynı zamanda, Arap milliyetçi hareketinin gelişiminde de güçlü bir faktör olmuştur.⁴⁴² Yine 1912 seçimlerinde, Irak lideri olarak kazanan Süleyman Faizi, Mebusan Meclisi'nin toplantılarından birinde, Arap dili hakkında bir konuşma yapmıştır. Savunduğu fikirler, Irak'taki ve diğer Arap vilayetlerindeki eğitim dilinin, Türkçe yerine Arapça olması, Arapçanın incelenerek yeniden düzenlenmesi ve Arapçanın resmi dil haline getirilmesi konularında olmuştur. Konuşmanın, meclisin diğer Arap üyeleri üzerinde de ciddi bir etkisi olmuştur. Diğer Arap vekiller de, ortaya atılan bu fikirleri desteklemişlerdir. Irak hükümetinin ve diğer Arap vilayetlerinin bazı vekilleri, talebi yetkililere iletmış, Arapça dilinin resmi olarak tanınması ve uygulanması konusunda ısrar etmişlerdir.⁴⁴³

Talip Nakip ve müttefikleri, bu tutum ve hareketler doğrultusunda, ademi merkezîyetçilik ve bağımsızlık fikirlerini, Bağdat vilayetinde uygulamak istemişlerdir.⁴⁴⁴ Öte yandan Talip Nakip, önde gelen ve etkili milliyetçi liderlerden biri olarak, Güney Irak'ta da, siyasi güç elde etmek için çalışmıştır. Mebusan Meclisinin bir üyesi olduktan ve İstanbul'a gittikten sonra, diğer Araplar ile temasa geçmiştir. Talip Nakip ve Mebusan Meclisinin bazı Arap milliyetçisi üyeleri, 1911 yılında, Mekke'ye, Şerif Hüseyin'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Şerif Hüseyin, tüm Arapların dini lideri olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda mektupta, Arap milletlerinin zulüm altında olduğunu ilan etmiş, kendilerini mağdur ve baskı altında göstermişlerdir.⁴⁴⁵ İttihat - Terakki yönetimi

⁴⁴⁰ Elbert M. Minteşasfily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 117.

⁴⁴¹ Burcu Kurt, “*II. Meşrutiyet Döneminde*”, s. 146 – 147; Hassan El-Şbir, “*El-A'mal El-Hzbi*”, s. 18 – 19.

⁴⁴² Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 37 – 38.

⁴⁴³ Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 71 – 78.

⁴⁴⁴ El-Mss Girtrold Bil, *Fsul Min el-tarih El-Irak El-Karib*, çev: Ca'fer Hayat, (Beyrut: Kitap Matbaası, 1971), s. 5; Havla Talip Lefta, “*Sleman Fayizi*”, s. 42; Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 42.

⁴⁴⁵ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat*”, s. 82 – 84; Ganm Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 49 – 51; Kedri Kla'ci, “*El-savra El-Arabiya*”, s. 145 – 146; Şükri Mehmut Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 161 – 162.

ve Arap örgütleri arasındaki gerginliklerin artması nedeniyle, Arap kitlelerinin, İttihat - Terakki yönetimine olan sempatisi azalmıştır. Çatışmanın bir kısmı, parlamento seçimlerinden kaynaklanmıştır. Arap vilayetlerindeki nüfusun durumu ve Mebusan Meclisindeki sandalye sayısı hakkında, farklı iddialar, görüşler ve itirazlar olmuştur.⁴⁴⁶ Araplar, etnik köken olarak, kendi milletlerini on buçuk milyon, Türkleri yedi buçuk milyon ve diğer milletleri, dört milyon olarak tahmin etmiş ve bu sayılar üzerinden, parlamentodaki mebus sayılarını incelemiştir. Toplamda 245 milletvekilinin dağılımı, Araplar 60 sandalye ve Türkler 150 sandalye şeklinde olmuştur. Araplar, meclis başkanlarına, dağıtımdan duydukları endişeyi ve memnuniyetsizlikleri dile getirmiş ve sert itirazlarda bulunmuşlardır. Bu noktada Arap vilayetlerinin memnuniyetsizliğini azaltmak için, tutum ve politikalarda bazı değişimler olmuştur. Politikadaki değişimin en belirgin noktalarından biri, İttihat - Terakki'nin, vilayet milletleri arasında, eşitlik talebine göre uygulanan politikaları olmuş, fakat bu ilke uygulanmamıştır.⁴⁴⁷ Bu şekilde, sosyal ve dini liderler, İttihat - Terakki politikalarından büyük bir memnuniyetsizlik duymuşlar ve baskılarla karşı karşıya kalmışlardır. Hükümet yetkilileri, bu şahısların söylemlerini, anayasayı ihlal etmek olarak değerlendirmiştir.⁴⁴⁸ Bu protestolar sonucunda milli bağımsızlık talepleri, daha fazla yayılmıştır. Meşrutiyetin ilanından birkaç yıl sonra, milliyetçi talepler ve faaliyetler Arap vilayetlerinin geniş bir alanını ele geçirmiştir. Bu çalışmalar, doğrudan halk üstünde etki yapmıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı, Arapçanın konuşulduğu tüm ülkelerde, gizlice ve açık bir şekilde Arapların, büyük ve geniş bir ülke oluşturmayı amaçlayan ve bu amaca ulaşmak için çok çaba sarf edilen, bir operasyon başlamıştır.⁴⁴⁹

Bu milliyetçi hareket karşısında, çok katı önlemler alınmıştır. 1912'nin başında, Bağdat hükümet yetkilileri tarafından, Hukuk Fakültesi öğrencileri arasında gizli faaliyetlerin yapıldığı ortaya çıkarılmış, bu gizli faaliyetlerin ortaya çıkmasından sonra hukuk fakültesi kapatılmıştır.⁴⁵⁰ Bu sebeplerden dolayı, Bağdat valisinin yaptıkları, halkın hoşnutsuzluğuyla ve güçlü eleştirisi ile karşı karşıya kalmıştır.⁴⁵¹ Vilayetlerde oluşturulan

⁴⁴⁶ Fevzi Demir, *Osmanlı Vilayeti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908 – 1914*, 1. Baskı, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007), s. 321 – 325.

⁴⁴⁷ Abdülkerim Rafik, “*el-Meşrik el-Arabi*”, s. 380.

⁴⁴⁸ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 38.

⁴⁴⁹ Abdülkerim Rafik, “*el-Meşrik el-Arabi*”, s. 381.

⁴⁵⁰ İbrahim Halil Ahmed, “*Tarih El-Vatan El-Arabi*”, s. 54.

⁴⁵¹ *El-luga el-A'rab gazetesi*, c. 7, (Ocak 1912), s. 270 – 271.

bu durumun da etkisiyle, gençlerin zihinsel ve duygusal kanaatleri, cemiyetler ve örgütler tarafından etkilenmiştir. Bu durumlar, gençleri daha da yakınlaştırmış ve birbirlerini tanımak ve bütünleşmek için, önemli bir rol oynamış, her üç vilayetten de, gençlik sınıfı arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi üzerinde bir etkisi olmuştur.⁴⁵² İttihat – Terakki politikaları, Arap haklarının ihlal edilmesinin ana nedeni olarak belirlenmiştir. Bu süreçte bazı Arapların, faaliyetlerini Osmanlı Devleti'nin dışına taşıdıkları görülmüştür. Buradaki temel amaç, Arap milliyetçi meselelerini kamuoyuna, uluslararası toplumun dikkatine çekmek ve harekete geçirmektir.⁴⁵³ Arap milliyetçi düşüncesinde oluşturulan bu genişleme ve gelişme, uyum ve yakınlaşma bağlamında, tüm Arap Cemiyetleri ve örgütleri arasında, milliyetçi genel bir mutabakat sağlamıştır. Arap gizli kamu cemiyetleri ve örgütleri, siyasi liderler ve Paris'te ikamet eden öğrenciler, 1913'te, Arap kongresini düzenlemiştir. Kongre fikri, beş genç öğrenci tarafından gündeme getirilmiştir. Bu şahıslar, başlangıçta, Paris ve Fransa'da yaşayan, tüm Araplarla temas kurmaya çalışmıştır. Daha sonra, diğer Arap cemiyet ve kuruluşlarının üyelerine, kongre düzenini ve programını açıklayan bir bildiri göndermişlerdir. Diğer örgütlerden de üyeler, Paris'e gitmiş ve kongreye hazırlanmıştır.⁴⁵⁴

Bu amaçla, yerel ve uluslararası cemiyet kurucuları ya da temsilcileri, Arap Milli Kongresine katılmak için, Meksika ve ABD'deki Arap mülteci temsilcilerine de davet göndermişlerdir.⁴⁵⁵ Cemiyet ve kurucuların organize ettiği bu kongreye, çok sayıda gizli şahıs ve kamu temsilcileri katılmıştır. Kongrede Irak vilayetlerinden 24 temsilci, hazırlık kurulunda yer almış, yedek olarak da, Irak halkından Süleyman A'nber ve Tevfik Svidi, Paris'teki en önemli ve aktif üyeler olmuştur. Kongrede Tevfik Svidi, Irak Araplarının açıklama metnini okumuş ve kongrenin, Irak'ın bağımsızlığının sesini duyurması adına, kongre sözcüsü olarak önemli bir rol oynamıştır.⁴⁵⁶ İstanbul'da yaşayan Irak'lı sakinler, idari ve güvenlik önlemlerinin sıkı olması nedeniyle kongreye katılamamışlardır. Bu nedenle kongre başkanlığı, İstanbul Araplarının temsili talep ve mesajlarını, kötü bir durum olarak bildirmiştir. O tarihteki gazetelerinin bildirdiğine göre, Araplar, hakları için

⁴⁵² Tşarlz Trib, “Çend lapareyek”, s. 42.

⁴⁵³ Ganm Muhammed Salih vd., “el-tetevur el-Siyasiye”, s. 41.

⁴⁵⁴ Muhammed İbrahim Muhammed, “Mukaveme el-Arab”, s. 87 – 89.

⁴⁵⁵ El-Husary, *El-Bilad El-A'rabiya vel Devla El-Osmaniya*, s. 132 – 138.

⁴⁵⁶ Lutski, “Tarih El-Aktar”, s. 377; Muhammed İbrahim Muhammed, “Mukaveme el-Arab”, s. 90 – 91; Ahmed Hüseyin el-A'li, “Haraka El-İstiklal”, s. 90; Ganm Muhammed Salih vd., “el-tetevur el-Siyasiye”, s. 41.

kongreye katılacaklarını açıklamış, fakat, İstanbul'dan Paris'e, bazı Arapların gönderilmediği belirtilmiştir.⁴⁵⁷ Abdülhamid Zahravi (1855 – 1916)⁴⁵⁸ başkanlığındaki kongre, 17 – 23 Haziran 1913 tarihinde, dört oturumla ve özel konuşmalar yapılarak çalışmalarına başlamış ve milli meseleler tartışılmıştır.⁴⁵⁹ Arap vilayetlerinin, ademi merkeziyetçilik sorunu, Paris Kongresi'nin ana konularından biri olmuştur.⁴⁶⁰ Arap bölgelerinden, 250 üyesi bulunan kongre, Osmanlı Devleti'ne dair, bir dizi tavsiyeyi ele almıştır. En önemli ve başlıca talepler şunlar olmuştur:

1. Reformlar mümkün olan en kısa sürede uygulanacaktır.
2. Arap siyasi haklarının tanınması sağlanacaktır.
3. Arapların idari ve milli güvenlik açısından rolü netleştirilecektir.
4. Arapça, Arap vilayetlerinin resmi dili haline gelmelidir.
5. Askerlik, yerel bir hizmet olarak, sadece gerektiğinde yapılmalı ve bölgenin askerleri, Osmanlı Devleti'nin, diğer vilayetlerine devredilmemelidir.
6. Arap vilayetlerinin savunulması ve yabancı saldırılara karşı korunması sağlanmalıdır.
7. Osmanlı Devleti'yle ittifaklık durumu ve devletin Arap vilayetlerindeki rolü netleştirilmelidir.

Kongrenin kararları ve bu talepler, Arapların gündeminin önemli bir parçası haline gelmiştir. Kongre üyeleri kendi aralarında, bu gündem üzerine söz ve taahhütler vermiştir. Kongre kararlarını takip etmek ve müzakere etmek için, üst düzey bir komite kurulmuştur. İttihat - Terakki temsilcileri, bu kongrenin kararlarının ve sonuçlarının, Türkler ve Araplar arasında, yeni bir dönemin başlangıcına işaret ettiğini öngörerek, kongreyi kınamıştır. Fakat daha sonra ise Hükümetin talebi üzerine, İttihat - Terakki Partisi görevlileri, kongrenin kararlarını ve önerilerini görüşmek için, Paris Kongresi başkanları ve bir grup genç Arap ile, Arap delegasyonu olarak bir araya gelmiştir. Bu görüşmenin sonucunda, anlaşmaya varılmıştır. Anlaşma, Sultan V. Mehmed Reşat (1844

⁴⁵⁷ *Seda Babil gazatesi*, Sayı (196), Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”den alındı, s. 216.

⁴⁵⁸ Tam adı, Abdülhamid Muhammed Şakir İbrahim El-zahraviye'dir. Düşünür ve şairdir. Arap Rönesansının en önemli kişiliklerinden biridir. Arap Cemiyetlerinin ve örgütlerinin kurulmasında etkili bir rol oynamıştır. Daha ayrıntı bilgi için: Muhammed Ratb el-Helak, Abdülhamid el-Zahravi dirase fi fkre siyasi vel-ictima'i 1871 – 196, (Menşurat İttihad el-kitap, 1995.

⁴⁵⁹ El-Husary, *el-bilad El-A'rabia El-Osmaniya*, s. 132 – 138; Ahmed Hüseyin el-A'li, “*Haraka El-İstiklal*”, s. 72.

⁴⁶⁰ A'mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 60 – 64.

– 1918) tarafından da onaylanmış ve 8 Ağustos 1913 tarihinde, bir Padişah Kararnamesi çıkarılmıştır.⁴⁶¹ Bu kararnamenin yayınlanması ile, Arap vilayetlerinin durumu ile ilgili olarak, aşağıdaki kararlar verilmiştir.

1. Arap askerler, askerlik hizmetlerini Arap bölgelerinde yapacaktır.
2. İlk ve ortaöğretim Arapça, üniversite ve enstitü eğitimi, Türkçe olacaktır.
3. Arap vilayetlerinde personel alımı, Arap milleti ile sınırlı olacaktır. Bu durum, kıdemli ve özel rütbelere hariç, tüm personel pozisyonlarını kapsayacaktır.

Kararnamede belirtilen kararlar, Irak milliyetçileri tarafından onaylanmamıştır. Bu yüzden, Arap milliyetçileri, Kuveyt'te, başka bir kongre düzenlemeye karar vermiştir. Talip Nakip ve birçok Arap kabilesinin, önde gelenleri ve liderleri arasında, çatışmaları önleme konusunda, Kongre'de, birkaç farklı görüş olmuştur. Bu nedenle kongre üyeleri, birkaç karşıt gruba ayrılmış ve bu yüzden, kongre sonuçsuz sona ermiştir. Şii mezhebinin önde gelenleri, Arap milli hareketi hakkında, farklı bir anlayışa sahiptiler. Düşüncelerini ve görüşlerini gizlemeyerek, Türk makamlarını ve yöneticilerini, zalim olarak tanımışlar ve özellikle, Necef, Kerbela ve Kazımiye şehirlerinde, Türklerin, zulüm yaptıklarını iddia etmişlerdir. Bu tutumlar karşısında, İttihat - Terakki yönetimi, üst düzey Şii liderleri yanlarına çekmeye çalışmıştır. Bu amaçla, İttihat - Terakki Partisi, üst düzey Şii dini liderlere, ikna etmek ve kazanmak için, bir komite yollamıştır. Şiiler ile, Irak Sünnileri arasındaki birliğin onayını alarak, yakınlaşma çabalarını sürdürmüşlerdir. Yani bir ölçüde, Şii din adamlarının ve Arap liderlerinin onayını alabilmişlerdir.⁴⁶² 1913 yılı Osmanlı Devleti'nin, sıcak olaylarla dolu olduğu bir sene olmuştur. Bu süreçte, Arap vilayetlerinde çok sayıda milliyetçi hareket ortaya çıkmıştır. Batı ülkeleri, milliyetçi güçleri, etkili ve örgütsel olarak desteklemiştir. Batılı güçler, Osmanlı Devleti'ni bölmek ve parçalamak amacıyla, tanınmış Arap liderlerine yaklaşmış ve planlı bir şekilde çalışmışlardır. Bu durum, Arap vilayetlerinde ve üç Irak vilayetinde, parti ve örgütsel faaliyetlerin, hızla büyümesine yol açmıştır.⁴⁶³ Bu temelde, Arapların siyasi zihniyetinde

⁴⁶¹ Sayar Kavkab Ali Cemil, “*Tarih Takuin*”, s. 456; Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 405; A'mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 64 – 65; Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., “*Tarih vatan Arabi*”, s. 15 – 16; Ahmed Hüseyin el-A'li, “*Haraka El-İstiklal*”, s. 97 – 109; Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 92; El-Husary, “*El-bilad El-A'rabiya*”, s. 132 – 138.

⁴⁶² Elbert M. Minteşasfily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 121.

⁴⁶³ Hassan El-Şbir, “*El-A'mal El-Hzbi*”, s. 24.

ve milli bilincinde yeni bir aşama ortaya çıkmıştır. Bazı okur yazar Araplar, vilayet görevlilerine, siyasi ve milli hakları yönünden taleplerini dile getirmiştir.⁴⁶⁴

Arap milliyetçi faaliyetlerindeki artış memnuniyetsizlik seslerini bastırmak isteyen hükümet yetkililerini tedirgin etmiştir. İttihat - Terakki hükümeti, bu tutumların sonucunda, bütün milliyetçi hareketler karşısında, daha sert bir tutum almıştır. Hükümetin bu önlemleri sonucunda da milliyetçi faaliyetler artmıştır. Hükümet ile Irak Arap ve Kürt milliyetçi gruplarının her biri arasında, çatışmalar hız kazanmıştır. İttihat - Terakki'nin milliyetçi politikaları, Arapların milliyetçilik duygusunu daha da arttırmıştır. Arap ve Kürt milliyetçileri, milli mücadelelerini, ülkenin antik ve tarihi yönüyle ilişkilendirmiştir. Dini birliktelik ve komşuluk ilişkileri, ortak payda olarak bilinmesine rağmen, Türklere karşı, Arap ve Kürt milliyetçi grupları tarafından, çeşitli ortak faaliyetler yürütülmüştür. Sonuç olarak Irak'taki Araplar ve Kürtler, birlik oluşturmuşlar, bu aşamalarda, milliyetçi hareketler yükselmiş ve devletle karşı karşıya gelmiştir. Buna karşılık milliyetçi faaliyetlerin yok edilmesi için, kampanyalar yürütülmüştür. Ortaya çıkan durumu bastırmaya ve milliyetçi faaliyetleri önlemeye yönelik, bir dizi özel talimat yayınlanmıştır.⁴⁶⁵ İttihat - Terakki yönetiminin, bu milliyetçi tutum ve politikaları, Arap tepkisini, daha da sert hale getirmiştir. Arap milliyetçilerinin, siyasi ve milli bir birlik kurmalarına neden olmuştur. Hedeflerine ulaşmak için, eğitim ve öğretim alanları, etkili bir yol olarak kullanılmıştır. Basra vilayetinde yayınlanan Destur Gazetesinde, eğitimin durumu hakkında çeşitli makaleler yayınlanmış, eğitim sürecinin olumsuz yönleri ve Türk öğretmenlerin sayısındaki artış hakkında uyarılar yapılmıştır. Mart 1913'de, öğretmenlerin, kayırma esasına göre işe alındıkları ifade edilmiştir. Akabinde protesto hareketlerinin genişlemesi sonucunda, Kürtlerden oluşan büyük bir ordu, Musul vilayetinden, Basra vilayetine gönderilmiştir. Akabinde bazı Bağdat milliyetçileri kaçmıştır. Öte yandan, Haziran 1913'te, Orduda görev yapan Türk bir subay öldürülmüştür. Aynı ay içinde Bağdat valisi, Arap milliyetçi eylemcileri ve özellikle de devlet aleyhinde, kitlesel mitingler düzenleyenler için, tutuklama emri çıkarmıştır. Bağdat ve Basra vilayetlerinde gerçekleşen bu hareketler ve protestolar, Musul vilayetinde de etkili olmuştur. Devletin yeni yasalarının uygulanması sırasında, Musul vilayetinin bazı şahsiyetleri kanunları reddetmiş ve askeri reform çağrılarında bulunmuştur. Protestocular,

⁴⁶⁴ Abdulgeni El-Buşra, "Asar Siyasa El-Kavmiyat", s. 175 – 183.

⁴⁶⁵ Kemal Mezher Ahmad, "Kürdistan", s. 121; Hassan Kaki, "Naşat ve Tatavur", s. 93.

seslerini duyurmak ve eylemlerini genişletmek için, diğer şehirlere ve vilayetlere, gazeteler ve farklı yayınlar yollamıştır. Arap halkların adına çıkarılan Destur gazetesi, devletin yasalarını protesto eden, Basra'lı işadamlarını açıklamıştır. Başka bir vilayette de dükkanlar kapatılmış, bu şekilde hükümete, tehdit edici mesajlar gönderilmiştir. Bu protestolar, vilayetlerdeki siyasi zihniyet ve hareketin üzerinde doğrudan etkili olmuş, milliyetçi düşüncenin çekirdeği ve temeli haline gelerek, Irak vilayetlerinin halkını, milliyetçi bir harekete yönlendirmiştir.⁴⁶⁶

Talip Nakip ve diğer Arap milliyetçi figürleri tarafından yönlendirilen bu milliyetçi taraf, Mısır'ın, İngiliz yerleşimcileri ile müzakere etmiştir. Kuveyt Şeyhi ve Basra vilayeti çevresindeki diğer kişilerle de, buluşma ve görüşmeler olmuş, milli birlik ve özerklik konularında çalışmalar yapılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, endişeli hale gelen İttihat - Terakki yetkilileri, Talip Nakip'e, başarısız bir suikast girişimi yapmıştır. Basra vilayetinin yüksek mevkilerindeki yöneticilerin amacı, Talip Nakip'in etkisini ve hakimiyetini sona erdirmektir. Buna karşılık İttihat - Terakki'nin bazı liderleri, vilayetlerin sorunlarını yumuşak dille ve diplomatik bir şekilde çözmek gerektiğine inanmıştır. Bu amaçla, Basra vilayetine bir elçilik heyeti göndermişlerdir. Bu yaklaşımla, Talip Nakip'e övgü yapılmış ve kendisine, yeni boş bir beyaz sayfa sunma amacı güdülmüştür. Talip Nakip'e aşağı yukarı, şu mesajlar iletilmiştir: “Basra vilayeti vatandaşlarına destek olmak, aralarındaki çatışmayı önlemek ve Basra'yı, ihtişamı daha yüksek bir yer haline getirmek için, tek bir ruhla çalışmalıyız. Dostlukları güçlendirmek ve farklılıkları unutmak için, elimizden geleni yapmalıyız. Geçmişte arada gerçekleşen yanlış anlamalar sona ermiştir. Vilayetin refahı için birlikte çalışmalı, vilayetin birliğini ve düzenini korumak için gerekli çabayı göstermeliyiz.” (7 Rebiülevvel 1332 / 3 Şubat 1914).⁴⁶⁷

Böylece, Ocak 1914'te, İttihat - Terakki hükümetinin, Talip Nakip'in gücünü ve hegemonyasını kabul ettiği görülmektedir. İki taraf arasında yapılan anlaşma, Talip Nakip'in de, İttihat - Terakki gücünü ve hegemonyasını kabul etmesini sağlamıştır. Basra vilayetinde, Talip Nakip'in, Osmanlı Devleti ile bir anlaşmaya vardığı ve vilayet

⁴⁶⁶ İbrahim Halil Ahmed, “*Tarih El-Vatan El-Arabi*”, s. 56 – 65; Elbert M. Minteşaşfily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 118 – 119; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 93 – 96.

⁴⁶⁷ Mustafa Abdulkadir El-Necar, *El-Tarih El-Siyasy Li Emara Arabstan El-A'rabiya 1897 – 1925, el-Ma'arifevi*, (Mısır: 1971), s. 140 – 145; İbrahim Halil Ahmed, “*Tetevur el-Ta'lim*”, s. 58 – 64; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 93.

topraklarının birliğini bu şekilde korumaya aldığı, diğer taraflara da bildirilmiştir.⁴⁶⁸ Bu anlaşma ile, Basra, Bağdat ve Musul'a, diğer vilayetlere kıyasla, 1908 – 1914 yılları boyunca, milli bir üs ve merkez olarak ortaya çıkacak olan, özel bir özerklik verilmiştir. Üst düzey milliyetçi faaliyetler ve kişilikler, bir yandan Basra vilayetinin iktisadi konumu ve mesafesi, diğer yandan, hem Şeyh Muharama hem de Kuveyt bölgelerinde, yarı bağımsız gücün varlığı, vilayetin milliyetçi hareketi üzerinde, doğrudan bir etkiye sahip olmuştur.⁴⁶⁹ Basra vilayetinde gerçekleşen, bu milliyetçi faaliyetlerin ve hareketlerin etkisi altında, hükümet milliyetçi faaliyetleri azaltmak ve durdurmak için, mümkün olan tüm adımları atmıştır. Tüm milliyetçi faaliyetlere, aktivist ve taraftarlara baskı yapmıştır. Milliyetçi faaliyetlerden şüphelendiği kişilerin, gazetelerin ve yazarların sıkı bir şekilde izlenmesini sağlamıştır. Vilayetlerin yerel yönetimlerini, tüm Arap milliyetçisi hareketleriyle yüzleşmeye ve milliyetçilik faaliyetlerini önlemeye çağırmıştır. Bu önlemler, Irak Arap milliyetçi hareketinin sessizliği üzerinde, önemli bir etki oluşturmuştur.

3.3.2. Kürt Milliyetçilik Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu (1908 – 1914)

Irak'lı Kürtlerin milliyetçi faaliyetleri, 1908 – 1914 tarihleri arasında oluşmuştur. O zamana kadar, birkaç tutarsız ve düzensiz olay ve hareket dışında, her hangi bir Kürt cemiyet veya kuruluş etkinliği görülmemiştir. Bu nedenle Kürt faaliyetlerinin, Musul vilayetindeki Kürt milliyetçi düşüncesinin, Kürt bölgeleriyle ilgili bir dizi olay bağlamında ortaya çıktığı ve iktisadi durumun kötüleşmesi sonucu büyüdüğü görülmüştür. Meşrutiyet, çeşitli aileler ve dini mezhepler üstünden, Kürt milliyetçi duygusunu körükleyen olaylara yol açmıştır. Bu aileler, aynı anda dini, politik ve sosyal bir konuma sahip olmuşlardır. Liderler, resmi ve gayri resmi vesilelerle, çeşitli biçimlerde ortaya çıkmış ve yıllar boyunca (1908 – 1914), Kürt milliyetçi düşüncesine özel, pek çok olayın içinde yer almıştır. Bu olaylardan biri, aile ve liderler ile ilgili olmuştur. Kürt bölgelerindeki yaygın güç ve hegemonya nedeniyle, Musul ve Süleymaniye bölgelerinde, en çok ün kazanan isim Şeyh Said Berzinci olmuştur. İngiliz ve Osmanlı raporları, Şeyh Said'in, bölgenin tartışmasız hükümdarı olduğunu yazmışlardır. Bölgedeki iktisadi gücün Şeyh Said'in

⁴⁶⁸ A'mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 59; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 85 – 86.

⁴⁶⁹ Mahmut Ali El-Davud vd., *El-Havia El-Irakia Lilkuvayit Drasa Tarihiya Vasaiykiye*, (Bağdat: el-Huriye Evi), 1990, s. 38; Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 95; Burcu Kurt, “*II. Meşrutiyet Döneminde*”, s. 246.

elinde olduğu bilinmektedir. Birçok kaynak, Sultan II. Abdülhamid ile Şeyh Said arasındaki ilişki ve dostluktan bahsetmiş, Şeyh Said'in, farklı konularla ilgili görüşmek için, defalarca İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid'i ziyaret ettiğini aktarmıştır.⁴⁷⁰ Sultan II. Abdülhamid ve Şeyh Said arasındaki bu dostluğun, Musul vilayeti alanları üzerinde ciddi bir etkisi ve yansıması olmuştur. Meşrutiyetin ilanı ve İttihat - Terakki faaliyetlerinin genişlemesinden sonra, Şeyh Said derin bir endişe yaşamıştır. Neticede Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Şeyh Said'in de iktidarının sonu olmuştur. Bilinmektedir ki Osmanlı Devleti, genel olarak şeyhlerin ve alimlerin sürekli konumunu güçlendirmiştir. Bundan dolayı İttihat - Terakki dönemi, bu konuda bir kırılmaya sebep olmuş ve bir nevi isyanları kışkırtmıştır.⁴⁷¹

Bu tutum karşısında, İttihat - Terakki muhalifleri, özellikle de, Şeyh Said'in taraftarı olanlar, meşrutiyetin ilanını fırsat olarak görmüştür. Şeyh Said'in de üyesi olduğu bir İttihat - Terakki şubesi açılması teklif edilmişse de, İttihat - Terakki'nin bu isteğini, Şeyh reddetmiştir. Şeyh, onları ateist ve İslam Şeriatının bir düşmanı olarak gördüğünü ifade etmiştir. Bu açıdan, İttihat - Terakki'nin güçlenmesine mukabil, destekçilerini karşı ayaklanmalara teşvik etmiştir. Meşrutiyetin ilanı ve Şeyh Said'in bu hareketlerini takiben, çeşitli sosyal ve dini protestolar ve faaliyetler gerçekleşmiştir. Bu yüzden güvenlik güçleri, durumu kontrol edememiş ve yetkililer, Süleymaniye bölgesi, Musul ve İstanbul hükümet kurumlarını, bir çözüm bulmaları konusunda uyarmıştır. Olaylara dayanarak, Şeyh Said düşmanları, üst düzey yetkililere, birkaç gizli ve uydurma rapor göndermiştir.⁴⁷² Raporlarda verilen bilgilere göre, Şeyh Said'in Süleymaniye'de kalışının uygun olmadığı gerekçesiyle, Musul valiliği tarafından çağrılmış ve sıkı güvenlik denetimi altında, ailesi ve birkaç akrabası ile birlikte, Musul merkez valiliğine sevk edilmiştir.⁴⁷³ Şeyh Said'in, Musul vilayetinin merkezine gelmesinden ve Meşrutiyetin

⁴⁷⁰ Osman Ali, “Çand Lekolinevek”, s. 232 – 233; Abdul Muna'im Gulami, *Se Kurbanıyaka (Şeyh Sa'id-Şeyh Abdüsselam Barzani- Şeyh Zary El-zavbaa'i)*, çev: İhsan İrvani, 1. Baskı, (Erbil: Aras Matbaası, 2004), s. 15 – 16; Nevşirvan Mustafa Emin, “Be Dem Regave Gülçinin”, s. 132; Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları, *Sultan Abdülhamid*, 5. Baskı, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999), s. 40.

⁴⁷¹ Hamid Mahmud İssa, *Keşay Kürd La Irak*, çev: Svava Kaladzeyi, (Erbil: Roshnbiry Matbaası, 2014), c. 1, s. 41 – 42; Deyvid Makdavul, “Mejui Havçerhy Kürt”, s. 167.

⁴⁷² Süleymaniye'deki duruma özgü rapor ve belgeleri görmek için Bkz: Osman Ali, “Çand Lekolinevek”, s. 243 – 260.

⁴⁷³ Cercis Fathulla, *Vuriya bunavai Kürd Mejui Siyasy 1900 – 1925*, çev: Hassan Caf, 1. Baskı, (Dhuk: Hani Matbaası, 2009), c. 1, s. 72 – 74; Osman Ali, “Çand Lekolinevek”, s. 235 – 236; Abdullah Aliyavey, “Kürdistani La Serdemi”, s. 229 – 231; Tşarlz Trib, “Çend lapareyek”, s. 34 – 35; Abdul Rahman İdris Salih El-Bayati, *El-Şeyh Mahmoud El-Hafid El-Berznci Va El-Nfuz El-Baritani Fi Kürdistan El-Irak Hata A'm 1925*, 1. Baskı, (Londra: el-Hikme Yayın Evi, 2005), s. 41 – 43.

ilanından birkaç ay sonra, Kurban Bayramının dördüncü gününde, kentteki iç durum, iyice kötüleşmiştir. Bayramda, Şeyh Said'in bir oğlu ile birlikte, birkaç koruması bir suikast sonucu öldürülmüştür. Şeyh Said'in oğlu Şeyh Mahmut ve diğer birkaç koruma, Musul vilayet yetkilileri tarafından korunan bir alana, Hükümet gözetimine alınmıştır. Olay, Şeyh Said'in takipçileri ve muhalifleri üzerinde büyük bir etki ve yankı oluşturmuştur. Genel olarak tüm Kürt bölgeleri ile Kerkük ve özellikle Süleymaniye bölgeleri öfkelenmiş, seksen yaşındaki bir şeyhin suikastı, tüm Kürtlerin duygularına zarar vermiştir. Kürt kabilelerinin üyeleri ve en başta Hamavand,⁴⁷⁴ olayla ilgili memnuniyetsizliklerini ifade etmişlerdir. Olay nedeniyle, hükümet yetkililerine karşı, ayaklanma ve isyan ilan edilmiştir. İsyancılar, Süleymaniye ve Kerkük arasındaki ana yolu kapatmış, Süleymaniye bölgesindeki vilayet kurumlarını engellemiş ve Karadağ⁴⁷⁵ polis karakoluna saldırmıştır. Bunun yanında Şeyh Said'e yapılanlara misilleme olarak, Musul vilayetine saldırı yapılması planlanmıştır. Kabile liderleri durumu sakinleştirmek, Kürt kabilelerinin öfkesini bastırmak ve olayların daha da ileriye gitmesini önlemek için, Şeyh Mahmut ve arkadaşlarının serbest bırakılmasını talep etmiştir. Protestoların yaygınlaşmaması için, hükümet sert bir önlem almıştır. Musul vilayet yetkilileri, Şeyh Mahmut ve arkadaşlarını bir gece gizlice serbest bırakmış ve askeri bir birliğin koruması altında, Kerkük'e göndermiştir. Şeyh sonra Süleymaniye'ye geri dönmüş ve aralarında, Şeyh Said'in rakip kabileleri de olan çok sayıda insan, milliyetçi duygular doğrultusunda, Şeyh Mahmud'u karşılamıştır. Şeyh Mahmut, Süleymaniye'ye döndükten sonra, aynı zamanda Berzinci kabilesinin lideri olan babası için, bir cenaze merasimi düzenlemiştir. Bu tören, kabilesi ve ailesi tarafından organize edilmiştir.⁴⁷⁶

Bu etkinlikte İttihat - Terakki taraftarları, provakatif bir tavır takınmıştır. Aynı zamanda hala hayatta olan Sultan II. Abdülhamid'in destekçilerini yenme ve düşmanlarını yok

⁴⁷⁴ Irak'lı Kürtlerin tanınmış tanınmış kabilelerinden biridir. Bölgeleri, Kerkük ve Süleymaniye vilayetleri arasındadır. Osmanlı Devleti döneminde de kabile bölgeleri, Süleymaniye bölgesinde ve Musul vilayetinin yönetim sınırında yer almıştır. Hamavand hakkında daha fazla bilgi ve faaliyet için Bkz: *Ali Gözler, 1880'li Yıllarda Hemavend Aşireti ve Osmanlı Vilayetinin Hemavendiler ile İlgili Faaliyetleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, 2002), s. 1 – 9.

⁴⁷⁵ Osmanlı Devleti döneminde, Musul vilayetinin Süleymaniye Tugayı, küçük bir köydür. Şu anda, Süleymaniye kentinin bir ilçesidir.

⁴⁷⁶ Olay hakkında daha fazla bilgi ve bilgi için Bkz: Abdul Muna'im Gulami, "*Se Kurbaniyaka*", s. 20 – 34; Osman Ali, "*Çand Lekolinevek*", s. 241 – 242; El-Ab Süheyil Kaşa, "*El-Musul Fi Karn*", s. 127 – 132; Malmisanj, *Cemiyeti Taavun ve Tarekki Kürd u Rojnamekey*, çev: Zriyan Rojhelati, (Süleymaniye, 2007), s. 74 – 75; Abdul Rahman İdris Salih El-Bayati, "*El-Şeyh Mahmud*", s. 48 – 51; Abdullah Aliyavey, "*Kürdistani la serdemi*", s. 232 – 233; Alaadin Secadi, *Şorışakani Kürd u Komary Irak*, (Tehran: Atlas Matbaası, 2005), s. 80 – 81.

etme amacı, durumun karmaşılaştırılmasında büyük bir rol oynamıştır. Çeşitli kaynaklara göre, Şeyh Said oğluyla beraber, Musul vilayetinin İttihat - Terakki şubesinin üyeleri tarafından, bir komploda öldürülmüştür.⁴⁷⁷ Bu durum, Şeyh Said'in, Sultan II. Abdülhamid ile yakın bir ilişkisinin ve dostluğunun olduğunu kanıtlamaktadır.⁴⁷⁸ İngiliz subaylarından biri, bu ilişkiyi, Şeyh Said ve oğlunun kişisel şöhretine ve Sultan II. Abdülhamid ile olan ilişkisine atfetmiştir.⁴⁷⁹ Musul'daki bu olaylar ve Şeyh Said Berzinci suikastı, Irak vilayetlerinin hem içindeki hem de dışındaki Kürtleri etkilemiştir. Talabani kabilesinin lideri Şeyh Muhammed Ali, Aralık 1911'de Bağdat'a gitmiş ve Rus Konsolosunu ziyaret etmiştir. Rusları, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinin kabilelerine (Talabani, Davudi, Zangana ve Hemavand), yardım etmek için ikna etmeye çalışmıştır. Bunun karşılığında, kendilerinin de Rusları desteklemeleri konusunda anlaşmışlardır.⁴⁸⁰ Şeyh Said suikastı, Şeyh Said'in oğlu Şeyh Mahmut üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Şeyh Mahmut, babasının intikamını almak ve ailesinin etkinliğini güçlendirmek için, 1913 yılı boyunca, çeşitli hareketlere girişmiş, Musul vilayetinin içindeki ve dışındaki Kürtlerle temasa geçmiştir. Merkezi hükümetten uzaklaşarak, kendi iktidarını kurma çabalarını yoğunlaştırmıştır. İngiliz kaynaklarına göre, Bağdat'taki İngiliz ve Rus konsolosluklarıyla da temasa geçmiştir.⁴⁸¹ Rus konsolosluğu, Şeyh Mahmud'un çağrısına yanıt vermemiştir. Şeyh Said suikastının ve Musul vilayetindeki protestoların, Musul vilayetinde, çok ciddi yankıları olmuş, Kürtlerin kalpleri ve ruhları üzerinde ciddi etkiler oluşturmuş ve İttihat – Terakkiye karşı Kürt milliyetçi düşüncesini körüklemiştir. Irak'lı Kürtlerin milliyetçi düşüncesini etkileyen bir başka olay da, Meşrutiyetin ilanından önce başlayan, Şeyh Abdüsselam Barzani hareketi olmuştur.⁴⁸²

Meşrutiyet olaylarından sonra, Şeyh Abdüsselam Barzani'nin hareketleri, Irak vilayetlerinin içinde ve dışında yankı yapmıştır. Vilayetteki bu hareketler, Mebusan Meclisinin Kürt üyelerini de etkilemiştir. Konseyin Kürt üyeleri, Kürtlerin hak ve

⁴⁷⁷ Ayrıntı bilgi için Bkz: Osman Ali, “Çand Lekolinevek”, s. 238 – 241; Abdülrahman İdris Salih El-Bayati, *Siyasa Baritania Ticah Kürd El-Irak 1914 – 1932*, (Süleymaniye: Şivan Matbaası, 2010), s. 43; Abdul Cebbar Hassan el-Cbury, “El-Ahzab ve El-camya'yat”, s. 18; Muhsin Tahir Kadir Ali el-Barzinci, “Hareke el-Şeh Mahmut”, s. 73 – 80.

⁴⁷⁸ Cercis Fathulla, “Vuriya bunavai Kürd”, s. 72.

⁴⁷⁹ Stivn Hemsley Longrik, “el-irak hadis”, s. 97.

⁴⁸⁰ Lazarif, *Keşay Kürd 1896 – 1917*, çev: Kaves Kaftan, 1. Baskı, (Bağdat: Cahz Matbaası, 1989), c. 1, s. 319 – 320.

⁴⁸¹ Lazarif, “*Keşay Kürd*”, s. 334 – 341.

⁴⁸² Şeyh Abdüsselam'ın hayatı ve geçen hareketin başlangıcı hakkında, bu çalışmanın ikinci bölümüne Bkz.

taleplerini tartışmıştır.⁴⁸³ Ağustos 1909'da, konsey başkanına, bölgede okulların açılması ya da arttırılması, Kürt nüfusunun çok olduğu bölgelerde reformların uygulanması ve Kürt üyelerin faaliyetlerine ilişkin mutabakat zaptı düzenlemişlerdir. Mebusan Meclisi Kürt Konseyi, Kürt milliyetçi düşüncesinin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁴ Şeyh Abdüsselam Barzani, haklarını ve gücünü geri kazanmak için kesintisiz bir çaba göstermiştir. Bu noktada, amacına ulaşmak için çeşitli fırsatlar aramış ve mümkün olan her yolu denemiştir. Osmanlı Devleti'nden hak ve taleplerini sağlamak için, başka milletlerin konsolosluklarıyla temasa geçmiştir. Arşivde kayıtlı bir belgede, Şeyh'in Musul'daki İngiliz konsolosu ile, iyi ilişkileri olduğu ve konsolos ile dostane toplantılar düzenlediği görülmüştür.⁴⁸⁵

Bu toplantılar ve Şeyh'in temaları, Musul vilayetindeki Hristiyanların ve Van bölgesindeki Kürtlerin dikkatini çekmiştir. Bu bölgede konuşulanların birçoğu, Şeyhin gücünü ve etkinliğini ortaya koyacak niteliktedir. Ortaya çıkan bu yeni durum, Musul vilayet yöneticileri arasında endişeyi arttırmıştır. Duydukları rahatsızlıklar ve vilayetin bu noktadaki eksiklikleri, merkezi hükümete aktarılmıştır. Şeyh Abdüsselam'ın hareketlerini bastırmak için, İstanbul'dan yardım istenmiş ve gerekli adımların atılması beklenmiştir.⁴⁸⁶ Bu noktada başka bir neden de İttihat - Terakki'nin vizyonunun, çok tehlikeli görülmesi olmuştur. Şeyh Abdüsselam'ın görüş ve talepleri, Musul'daki İngiliz konsolos yardımcısı tarafından açıklanmıştır. Açıklanan metinde şu ifadeler geçmektedir: *“Şeyh Abdüsselam, İttihat - Terakki hükümetinin ateist olduğuna ve Yahudiler tarafından yönetildiğine inanmaktadır. Bu görüşleri yaydığı için, İttihat - Terakki tarafından tehdit edilmiştir. Şeyh Barzani'nin bu görüşleri, vilayet için büyük bir tehdit olarak kabul edilmektedir. İttihatçılar açıklanan bu fikirlerin, dini ve etnik kökenli nedenlere dayandığını düşünmektedir. Yine İttihatçılar, ortaya çıkan, bu yeni hareketi yok etmek ve sona erdirmek için, bütün önlemleri almıştır.”*⁴⁸⁷

Vilayet yöneticilerinin aldıkları önlemlerden biri, vergilerin kaydedilmesi ve güncellenmesi sırasında, Abdüsselam Barzani yönetimi altındaki bölgelerde, tarım

⁴⁸³ Fevzi Demir, “Osmanlı Vilayeti'nde”, s. 235 – 236.

⁴⁸⁴ Abdullah Aliyavey, “Kürdistani la serdemi”, s. 219.

⁴⁸⁵ T.C. Başbakanlık Vilayet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 11, Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeler (1525 – 1919), s. 327 – 328.

⁴⁸⁶ BOA. DH. NÜİ. 1. 2. 73. (25 temmuz 1325 / 7 Ağustos 1909); BOA. BEO. 3673. 275448. 8 (1327 / 1908); İbrahim Özcoşar - Şahab Vali, *Osmanlı Vilayeti ve Kürtler*, 1. Baskı, (İstanbul: Yayın Yönetmeni Çağatay Anadol, 2017), s. 182.

⁴⁸⁷ Vedia' Cüveyide, “Culanevey Kürt”, s. 243 – 244; Osman Ali, “Çand Lekolinevek”, s. 286 – 287.

ürünlerinin ve hayvancılık vergilerinin oranının arttırılması olmuştur. Vergilerdeki bu artış, insanlar arasında büyük bir endişeye neden olmuştur. Kürt bölgelerinde bu haberin yayılmasından sonra, Şeyh Abdüsselam taraftarları bir araya gelmiştir. 1908 yılında, Barzan köyünün kuzeyindeki bölgede, askeri kuvvetlere şiddetli ve ani bir saldırı yapılmıştır. Bölgedeki orduya çok ciddi zarar verilmiş ve bölge hükümet kontrolünden alınmıştır. Bu saldırı sonucunda, Şeyh Abdüsselam'ın şöhreti ve etkinliği daha da yaygınlaşmıştır. Hükümet ve Şeyh Abdüsselam arasındaki bu olaylar, Osmanlı Devleti'nin çeşitli belgelerinde yer almıştır. Şeyh Abdüsselam'ın isyanı ve saldırıları, belgelerde detaylı olarak ele alınmıştır.⁴⁸⁸ Barzan bölgelerindeki ve çevresindeki durumu sakinleştirmek için, Musul vilayet yetkilileri, ateşkesin uygun bir çözüm olduğunu düşünmüş⁴⁸⁹ ve yapılan birkaç toplantıdan sonra, iki taraf arasında, bazı noktalarda anlaşmaya varılmıştır. Anlaşma sonucunda, Musul'un kuzey ve batı bölgelerindeki sakinliğin etkisiyle, tutuklular serbest bırakılmış ve yaşanan çatışma kaynaklı tazminatlar ödenmiştir. Okulların, hastanelerin ve diğer birçok hizmetin yapılması ile alakalı konular, sözleşme şartlarına dahil edilmiştir.⁴⁹⁰ Barzani ile hükümet arasında yapılan bu ateşkes antlaşması ve akabinde, Şeyh Abdüsselam'ın Osmanlı Devleti'ne olan sadakatı, bir Osmanlı arşiv belgesinde kaydedilmiştir.⁴⁹¹ Başka bir belgede, Şeyh Abdüsselam ve diğer bazı liderlerin, reformlar ile bölgedeki eğitimin öneminin üstünde durdukları belirtilmiştir.⁴⁹²

Bu süreç içerisinde Barzan bölgesi ve çevresi, bir süre Şeyh Abdüsselam tarafından yönetilmiştir. Bu esnada Şeyh Abdüsselam, vilayete masumiyetini kanıtlamaya çalışmıştır. Vilayet ile yürüttüğü bu ortak çalışmalar neticesinde, kendi adamlarından oluşturduğu birkaç bin kişilik bir kuvvet toplamıştır. Bu askeri güç, Osmanlı Devleti'ne

⁴⁸⁸ İbrahim Özcoşar - Şahab Vali, “*Osmanlı Vilayeti ve Kürtler*”, s. 184 – 189; Halil Ali Murad - Abdulfatah Ali El-Botani, *Safahat min tarih el-kürd velkürdistan el-hadis fi vasaik el-osmaniya 1840 – 1915*, (Erbil: Hacı Haşim Matbaası, 2015), s. 283 – 376. Bu iki kaynakta olaylar ve şeyh Abdüsselam Barzaninin faaliyetleri hakkında, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak bir makale hazırlanmıştır. Daha geniş bilgi almak için aşağıdaki belgelere müracaat edilebilir.

- BOA. Dh. Müi.1-9. 15. 24 (7 K. Evvel 1325 /20 Aralık 1909).

- BOA. Beo. 3673. 275448. 4 (18 T. Sani 1325 / 1 Aralık 1909).

- BOA. Beo. 3673. 275448. 7 (19 T. Sani 1325 / 2 Aralık 1909).

- BOA. Beo. 3673. 275448. 4,6 (17 T. Sani 1325 / 30 Kasım 1909, 18 T. Sani 1325/ 1 Aralık 1909).

- BOA. Dh. Müi.1. 11. 15 (30 Cemazeyil Evvel 1328 / 9 Haziran 1909).

⁴⁸⁹ BOA. Beo. 3784.283727. 1. (18 Receb 1328 / 26 Temmuz 1910)

⁴⁹⁰ Kamiran Abdulsamad Ahmed El-Duski, *Behdian Fi Avahr El-A'hd El-Osmani 1876 – 1914*, 1. Baskı, (Hani Matbaası, 2007), s. 156 – 157; Boa. Dh. Mu. 1.11. 21. (11 Şaban 1328 / 18 Ağustos 1910).

⁴⁹¹BOA. Dh. Mu. 1.11. 21. (7 Cemaziyelahir 1328 / 16 Haziran 1910)

⁴⁹² BOA. Dh. Mu. 92. 1. 34. (29 Safer 1328 / 12 Mart 1910)

Balkan savaşlarında destek olmak için hazırlanmıştır. Yaptığı bu çalışmalar neticesinde, Şeyh Abdüsselam'a, Osmanlı Devleti'nin üçüncü derece madalyası verilmiştir.⁴⁹³ Fakat, Şeyh Abdüsselam ile hükümet arasındaki ateşkes, uzun sürmemiştir. Musul vilayetinin, idari valisinin değişmesi, Süleyman Nazif'in (1870 – 1927),⁴⁹⁴ yeni Musul valisi olarak tayin edilmesinden sonra, durum tamamen değişmiştir. Yeni vali, Şeyh Abdüsselam Barzani'ye karşı çok sert tedbirler almıştır. 1913 yılında, onu Barzan'da tutuklatmak için, büyük bir askeri güç göndermiştir. Şeyh Abdüsselam gönderilen bu askeri güç karşısında fazla dayanamamıştır. İran sınırına yakın bölgelerden İran'a geçmiştir. Kaynaklara göre, İran'da kaldığı süre boyunca Şeyh Abdüsselam, Tiflis şehrine gitmiştir. Burada Rus İmparatoru'nun temsilcisiyle bir araya gelmiş ve onları, özel çıkarları çerçevesinde yardım etmeleri ve desteklemeleri konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Rus İmparatoru'nun temsilcisi, bu konuda hiçbir şey yapmamıştır. İkili arasındaki bu görüşmelerin duyulması (Kayser ve Şeyh Abdüsselam'ın öyküsü), vilayetdeki yetkililerin kızmasına yol açmıştır. Bunun neticesinde de Osmanlı hükümetince, Şeyh'i, ölü ya da diri olarak getiren herkesin ödüllendirileceği duyurulmuştur. Gengaçin adlı bir köy muhtarı, Şeyh Abdüsselam'dan, Tiflis'ten döndüğünde kendilerine katılmasını istemiş ve ziyaretiyle köylerini kutsal kılacağını belirtmiştir. Muhtarın bu konudaki ısrarları sonucunda, Şeyh Abdüsselam köyün misafiri olmuştur. Köy muhtarı kendi adamları ile birlikte, Şeyh Abdüsselam ve üç adamını yakalayarak, aynı gece Osmanlı Devleti'nin askerlerine teslim etmiştir. Şeyh Abdüsselam, Osmanlı askeri güçleri tarafından, Van ve Diyarbakır'a götürülmesinden sonra, Musul vilayet merkezine gönderilmiştir. Şeyh ve üç adamı, askeri mahkemede yargılandıktan sonra, 1 Aralık 1914 tarihinde idam cezasına çarptırılmıştır.⁴⁹⁵ Şeyh Abdüsselam ve arkadaşlarının idam edilmesi, Barzan bölgesindeki kabileler üzerinde, büyük bir etki yapmıştır. Kürt milliyetçi duygusunun

⁴⁹³ İbrahim Özcoşar - Şahab Vali, “*Osmanlı Vilayeti ve Kürtler*”, s. 193 – 194; Mumtaz Haidari vd., *Kongray Yadavary Sad Salay Barzani*, (Erbil: Eğitim Bakanlığı Matbaası, 2003), c. 1, s. 54; Cercis Fathulla, “*Vuriya bunavai Kürd*”, s. 83.

⁴⁹⁴ Süleyman Nazif, tarihçi ve şair, Muhammed Said Paşa'nın oğludur. 1870 yılında, Diyarbakır'da doğmuştur. Sultan II. Abdülhamid'e karşı yazdığı yazılardan biri nedeniyle, Paris'e kaçmıştır. 1908 Meşrutiyetinden sonra, birçok vilayette vali olarak görev yapmıştır. <https://www.biyografi.info/kisi/suleyman-nazif> (Erişim 25 Şubat 2020).

⁴⁹⁵ Pe Reş, “*Barzan ve Hareke*”, s. 142 – 147; Mesut Barzani, “*Barzani u bzutnevey*”, s. 21 – 22; Osman Ali, “*Çand Lekolinevek*”, s. 284 – 286; Abdullah Aliyavey, “*Kürdistani la serdemi*”, s. 238 – 239; Lazarif, “*Keşay Kürd*”, s. 378 – 379; El-Ab Süheyil Kaşa, “*El-Musul Fi Karn*”, s. 132 – 134; İbrahim Özcoşar - Şahab Vali, “*Osmanlı Vilayeti ve Kürtler*”, s. 199 – 202. Bu kaynaklar, çoğunlukla bu kitaptan bilgi almıştır: Sddik el-Dmalucy, *Emara Bahdinin El-Kürdiya av Emara El-A'madiya*, 2. Baskı, (Erbil: Aras Matbaası, 1999), Şeyh Abdüsselam'ın hareketleriyle ilgili, o dönemde Amed kaymakamı olan, Sıddık Damluji'den istifade edilmiştir.

canlanmasında, bu olayın ciddi bir etkisi olmuştur.⁴⁹⁶ Şeyh Abdüsselam Barzani'nin hareketi, genel olarak Irak'lı Kürtlerin milliyetçi temellerinin oluşmasını sağlamıştır. Şeyh, ilk kez bu bölgenin ve çevresinin, milli haklarının teslim edilmesini istemiştir. Musul'da bulunan Kürt kabilelerinin bazıları ile iş birliği içinde hareket ederek, devlet görevlilerinden çeşitli milli taleplerde bulunmuştur. Aynı zamanda, Musul vilayetinin taleplerini ve milli haklarını, bir Kürt siyasi örgütü olarak veya Kürtlerin birliği şeklinde, Babıali'ye yönlendiren ilk Kürt lideri olmuştur.⁴⁹⁷ Bazı kaynaklar, Şeyh Abdüsselam hareketinin, İstanbul'daki Kürt cemiyetleri ve örgütlerinden de etkilendiğini aktarmıştır. Meşrutiyetin ikinci kez ilanından sonra, İstanbul'daki Kürt Te'avun ve Terakki Cemiyeti ve Hivi Kürdan Cemiyeti⁴⁹⁸ tarafından, tekrar yayınlanan gazetelerin Şeyh Abdüsselam'ı da etkilemesi mümkündür. Zaten Şeyh Abdüsselam da, zaman zaman Kürt cemiyetlerinin, ilke ve programlarına duyduğu sempatiyi dile getirmiştir. Şeyh Abdüsselam'ın, Osmanlı Devleti ve İran'daki Kürt cemiyetleri ve örgütleriyle temaslarının olduğu bilinmektedir. Şeyhe duyulan sempati ve temaslar sonucunda, Barzani hareketi yeni bir güç kazanmıştır. Sonuç olarak, Barzan bölgesi Kürt bağımsızlık hareketleri için önemli bir merkez haline gelmiştir. Milliyetçi düşünceye sahip bazı Kürt yazar ve akademisyenler, Şeyh Abdüsselam Barzani'nin faaliyetlerini ve hareketlerini, Irak Kürt milli düşüncesinin başlangıcı ve kuruluşu olarak kabul etmiştir. Bu doğrultuda, Kürt milliyetçi hareketlerini incelerken, Şeyh Barzani hareketine sürekli atıflarda bulunmuşlardır.⁴⁹⁹ Barzani şeyhlerinin faaliyetleri, 1908 – 1915 politikalarına karşı olmaları ve protestolar Irak Kürtlerinin, milli açıdan memnuniyetsizliğinin güçlü kanıtları olarak gösterilmiştir.⁵⁰⁰ Bu temel, bu düşüncenin ilk ve en güçlü göstergesi olarak kabul edilebilir. Musul vilayetinin Kürt milliyetçileri, Şeyh Abdüsselam hareketini Musul vilayetinin, Kürt milliyetçi düşüncesinin başlangıcı olarak tanımlamaktadır.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Metin Fazl Taha, “*Haraka Şeyh Şahid*”, s. 169 – 170.

⁴⁹⁷ Selam Navhoş, “*Kürtçe Nasyonalizm*”, s. 84; Reşid Mala Ali Kolaki, *Hvendnavayaki Madani Bo Bzavi Şeyh Abdüsselam Barzani*, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2018), s. 84.

⁴⁹⁸ İki Kürt milliyetçi grubu vardır. Birkaç Kürt milliyetçisi ve İstanbul'daki Kürt öğrenciler tarafından kurulmuştur. Kendi faaliyetleri ve yayınları vardır. Daha fazla bilgi için Bkz: Ali Tatar Tevfik, *El-Hayat El-Siyasiya Fi Kürdistan 1908 - 1927*, çev: Tahsin İbrahim El-Duski, 1. Baskı, (Dohuk: Hani Matbaası, 2007), s. 86 – 104; Abdulhalid Sabir Kerim, “*Biri Netevey*”, s. 70 – 79.

⁴⁹⁹ Sddik el-Dmalucy, “*Emara Bahdinan*”, s. 85; Abdullah Aliyavey, “*Kürdistani la serdemi*”, s. 237; Ali Teter Nervev, “*Çend Vakolinek*”, s. 122 – 128; Metin Fazl Taha, “*Haraka Şeyh Şahid*”, s. 169; Caa'far Ali, “*Sofizm*”, s. 156.

⁵⁰⁰ Najaty Abdullah, “*Kürd u Kürdistan*”, s. 42.

⁵⁰¹ Daha fazla bilgi için Bkz: Saa'di Osman, *Bzavi Rzgariyhvazy Kürd*, 1. Baskı, (Erbil: Millî Eğitim Bakanlığı Matbaası, 2006), s. 73 – 74; Abdul Fatah Ali Botani, “*Seretayekani Hesti*”, s. 17- 29; Barez

Belirtildiği gibi, Kürt milliyetçiliğinin siyasi ve kültürel temellerinin, 1908 – 1914 tarihlerinde, bu hareketin sonucunda atıldığı düşünülmektedir.⁵⁰² Siyasi ve milli bir amaca sahip ilk silahlı hareket, Şeyh Abdüsselam Barzani'nin 1909 – 1914 yılları arasındaki hareketi olarak görülmüştür.⁵⁰³ Bu nedenle Şeyh Abdüsselam Barzani'nin, özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan hareketin ve Irak Kürt milliyetçi politikasının, mayası ve kurucusu olduğu düşünülmektedir.

A'bass, “Çamki Nasionalism u Saratay Sarhaldan u Darkavtni Lalay Kürd”, *Raman dergisi*, sayı (237), (5 Şubat 2017), s. 100 – 101.

⁵⁰² Cafer Ali, “Nasyonalizm”, s. 176; Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketleri (1898 – 1914)*, çev: Burcu Yalçunkaya, 1. Baskı, (Avesta Yayınları, 2010), s. 99 – 117.

⁵⁰³ Ali Teter Nerve, “Çend Vakolinek”, s. 117.

BÖLÜM IV. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN IRAK VİLAYETLERİNİN MİLLİYETÇİ HAREKETLERİNE ETKİSİ (1914 – 1918)

Malumdur ki, XX. yüzyılın başlarında, uluslararası çatışmalar, dünya savaşına neden olan bir düzeye ulaşmıştır. Devletler arasında çatışmaların sonu gelmemiş, süper güçler, iktisadi ve politik etkilerini genişletmeye çalışmıştır. Orta Doğu'da Almanya, Fransa ve Rusya'nın siyasi ve iktisadi etkisinin genişlemesi, İngilizleri endişelendirmiştir. İngilizler, bu ülkelerin etkisini azaltmak ve genişlemesini önlemek için, Almanların, kendilerinin ana düşmanı olduklarına inanmaya başlamışlar ve Alman hegemonyasını durdurmak ve azaltmak için, çeşitli politikalar üretmişlerdir. Bu amaçları doğrultusunda da, Arap Körfezi ve Rafidain Vadisi'ni işgal etmek için adımlar atmışlardır.⁵⁰⁴

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin toprakları ve sınırları, dünya süper güçlerinin ilgi odağı haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin, sınırlarının büyüklüğü ve güçsüzlüğünün artması, bu toprakları ele geçirme arzularını arttırmıştır. Her ülke, Osmanlı Devleti'nin topraklarından en büyük payı almaya çalışmıştır. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin savaşa hazır olması ve değişik devletlerle ittifaka hazırlanması gerekmiştir. İttihat - Terakki yetkilileri, I. Dünya Savaşı'na hazırlanmak için, Suriye ve Irak vilayetlerinde, idari ve askeri alanda bir dizi değişiklik yapmışlardır. Bu değişiklikler ve hazırlıkların sonucu olarak, Irak vilayetleri, savaşın büyümesine ve daha geniş bir cepheye yayılmasına yol açmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında cereyan eden olayların, Irak halkının, milliyetçi düşüncesi üzerinde de etkisi olmuştur. Olayları daha iyi anlamak ve Irak vilayetlerindeki durumu incelemek için, bu bölümde, milliyetçi hareketleri etkileyen olaylar araştırılmıştır.

4. 1. 1914 – 1918 I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Konumu ve Irak Vilayetlerinin İşgali

4. 1. 1. Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşı Olaylarındaki Yeri

Genel olarak dünyada ve özellikle, XX. yüzyılın ilk on yılında, yoğun bir siyasi çatışma ve güçlü bir askeri rekabet olmuştur. Her ülke, hegemonyasını ve gücünü, diğerinin yok

⁵⁰⁴ Ayrıntı bilgi için Bkz: Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 135 ve s. 139; İlber Orta Elli, *Nahnu ve Tarihuna*, çev: Abdulkadr Abdul Elli, 1. Baskı, (Beyrut: Dar el-Arabiya lil-A'lum Matbaası, 2015, s. 185 – 191; Kemal Mezher Ahmad, “*Kürdistan*”, s. 21; Ahmed Zakariya El-Şlık, *Tarih El-Arab El-Hadis Min Fatih El-Osmanlı Hata Nihaya Harb El-A'lamiya Ula*, 1. Baskı, (Kahire: Mısır Yayın Ofisi), 2015, s. 214 – 215.

edilmesi pahasına genişletmeye çalışmıştır. Bir nevi süper güç olan devletlerin çatışmaları ve etkilerini arttırma çalışmaları nedeniyle, I. Dünya Savaşı beklenen bir olay olmuştur. Bu durum yüzünden, beklenen bu savaşın, Osmanlı Devleti topraklarında da gerçekleşmesi, normal bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü savaşın nedenlerinin bir kısmının, Orta Doğu'nun bölünerek işgal edilmesi olduğu iddia edilmektedir. Batılı süper güçlerin çatışması ve Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde, siyasi ve iktisadi çıkarları olması dolayısıyla, Osmanlı Devleti, bilfiil savaşa katılmasının dışında, başka sıkıntılarla da karşı karşıya gelmiştir. Savaş hazırlıkları, iktisadi durumun kötüleşmesi ve milliyetçi hareketlerin yükselişi ile eş zamanlı olarak, Osmanlı Devleti üzerinde, çok fazla baskı oluşturmuş; Devlet yöneticileri, sorunları çözmek ve baskıyı azaltmak için, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında, ortak ilişkilerin ve çıkarların varlığını gündemde tutmuştur. Almanlar, bu süreçte Osmanlı Devleti'ne bir dizi askeri yardım sağlamıştır. Bu destekler, askeriye için, silah ve gerekli ekipman sağlanmasının yanı sıra, kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilecekleri, çeşitli askeri danışmanlar şeklinde olmuştur. Almanya, Osmanlı Devleti'yle birlikte savaşa katılma konusunda bir plan hazırlamış ve Osmanlı Devleti'yle, bu temelde bir anlaşma imzalamıştır.⁵⁰⁵ Bu noktada 2 Ağustos 1914 tarihi, Osmanlı Devleti'nin, Almanlarla müttefik olarak I. Dünya Savaşı'na katıldığının ilan edildiği ve devletin, tüm sisteminin askeri aşamaya ve savaş düzenine geçtiği gün olmuştur. İlk aşamada üç aylık olağanüstü hâl ilan edilmiş ve devlet, tüm medeni yasaların uygulanmasını askıya almıştır. Yapılan açıklamada, 20 – 45 yaş arası tüm gençlere, askerlik hizmetine geri dönme ve askeri kurumlarla iletişim kurma çağrısı yapılmıştır. Böylece, Almanların baskısı ve savaşın ilk başlarındaki birkaç başarısı sonrasında İttihat - Terakki üyelerinin çoğunluğu, Müslümanların duygularını teşvik ederek I. Dünya Savaşı'na girmeye karar vermiştir.⁵⁰⁶

Bu savaş, dini bir savaş olarak ilan eden Osmanlı Devleti Şeyhülislam'ı, cihad fetvası vermiş ve tüm Müslümanları, Hristiyanlara karşı savaşılmaya çağırmıştır. Cihad fetvası, birkaç dilde yazılmış ve tüm vilayetlerde yayınlanmıştır. İttihat – Terakki yetkilileri, fetvanın etkisi açısından yüksek umutlara sahipti. Fakat Arap vilayetlerinin tutumu, iç ve dış etkenlerden dolayı, İttihatçıların bekledikleri şekilde olmamış, cihadı arzu ettikleri

⁵⁰⁵ Ercuman Kuran, Birinci Dünya Savaşı, 1914 – 1918 Yılları Arasında Dünyanın Çeşitli Kıtalarında birçok devletin iki İki Gruba Ayrılarak Yaptığı, O Zamana Kadar Benzeri Görülmemiş Büyük Savaş, *İslam Ansiklopedisi*, s. 195 – 198; Robert Girvars Vayris Manila, “*Hrub El-Empratoryat*”, s. 63.

⁵⁰⁶ Şükri Mehmud Nedim, “ehval el- Irak”, s. 193 – 195; Brus Masterz, “*Arap El-Empratorya*”, s. 265.

gibi kabul etmemişlerdi.⁵⁰⁷ Ancak, Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra, Irak vilayetleri coğrafi konumları nedeniyle savaşın ön planında olmuştur. Bu coğrafi konumları nedeniyle, Irak vilayetlerinde savaşın sonuna kadar çok çeşitli muharebeler cereyan etmiş, Irak vilayetlerinin üçü de, İngilizlerle Osmanlı Devleti arasındaki savaşın yapıldığı alanlar olmuştur. Bu yüzden savaş, Irak milliyetçilerinin durumu üstünde, içerde ve dışarda, gizli veya açıktan çalışan örgütlerin, milliyetçilik faaliyetlerini harekete geçirmiştir. Irak'ta kötüleşen durum ve olaylar, halkın milliyetçi duygularını uyandırmak için kullanılmış ve Irak milliyetçi hareketine öncülük etmiştir. Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'ndaki konumu, vilayetlerin coğrafi konumu ile ilişkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının durumu ve konumu gereği, birçok Irak vilayeti, önemli bir stratejik ve coğrafi konuma sahip olarak, savaşın yapıldığı alanlara dönüşmüştür. Bu yüzden Irak vilayetleri, I. Dünya Savaşı'nın sürekli bir cephesi olmuş, savaş boyunca, tarım, sağlık, eğitim ve iktisadi alanlar gibi birçok alanda zarara uğramıştır.⁵⁰⁸ Gıda ve ilaç fiyatları oldukça pahalılaşmış, bunun sonucunda insanların tepkilerine ve protesto gösterilerine neden olmuştur. Yerli halk, bu noktada taleplerini ve endişelerini gazetelerde yayınlamıştır. Vilayet sorunları için, acilen çözümler üretilmesi ve reformlar yapılması konusunda çağrılar yapılmıştır.⁵⁰⁹

Öte yandan hızla gelişen I. Dünya Savaşı olayları nedeniyle, Irak vilayetleri, ticaret alanı haline gelmiştir. İlk olarak Basra'da başlayan ve Irak vilayetlerinin kuzey bölgelerini daha çok etkileyen bu savaş, üç vilayetin, savaşın yaşandığı bir cephe haline gelmesine neden olmuştur.⁵¹⁰ Savaşın başlamasından sonra, Osmanlı Devleti'nin, deniz ve kara sınırları, İngilizler ve batı müttefiklerinin, en geniş istila saldırılarıyla karşı karşıya kalmış, bu saldırılar da Irak vilayetleri üzerinde, büyük bir savaş baskısı oluşturmuştur.⁵¹¹ Irak'ın üç vilayeti, işgalci İngilizler tarafından, Osmanlı Devleti'nin topraklarının bir parçası olarak hedef alınmış ve İngiliz Hint Hükümeti, bu vilayetleri işgal etmeye hazırlanmıştır. Bu amaçla, kendi çıkarlarını araştırmak ve korumak için, bir komite kurmuşlardır. Bu

⁵⁰⁷ Muhammed İbrahim Muhammed, *Mukaveme el-Arab*, s. 119; Bernard Levis, “*Horhalaty Navarast*”, s. 525; Dirik Kinan, *Kürdha ve Kürdistan Muhtasar Tarih Kürd*, çev: İbrahim Yünsi, Muasasa İntişarat Ngah, Tehran, 1372, s. 73 – 74.

⁵⁰⁸ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, *Devir el-Muceddidin*, s. 247.

⁵⁰⁹ El-Zavra Gazetesi, Sayı (2535), 20 Zi el-Ukda 1333 (29 Eylül 1915).

⁵¹⁰ Hassan El-Şbir, “*El-A'mal El-Hzbi*”, s. 26.

⁵¹¹ Daha fazla bilgi için Bkz : David Frumkin, *Nihaya El-Devle El-Osmaniya ve Taşkil El-Şark El-Avset*, çev: Vasim Hassan Abdu, 1. Baskı, Safahat Evi, Şam, 2015, s. 115 – 136; Robert Girvars Vayris Manila, “*Hrub El-Empratoryat*”, s. 77 – 78.

komitenin tavsiyelerine dayanarak, Güney Irak'ta, hem Bağdat hem de Basra vilayet konsolosluklarından alınan bilgilerle, Irak vilayetlerine karşı, geniş çaplı bir saldırı başlatmışlardır.⁵¹² Osmanlı – Alman işbirliği ile yapılacak olan, Berlin – Bağdat demiryolu projesi nedeniyle, vilayetlerdeki İngiliz işgali hızlanmış, böylece top mermileri Boğaz'da ateşlenmeden önce, Irak vilayetleri için savaş, 29 Ekim 1914 tarihinde başlamıştır. Akabinde, kısa bir süre sonra, Basra vilayetine saldırılar vuku bulmuştur.⁵¹³ Doğu Hindistan Şirketi, çıkarlarını korumak ve savunmak için, ihtiyaç duyduğu petrol kuyularını (A'badan), muhafaza altına alacağını duyurmuştur. Basra ve Bağdat vilayetlerindeki durumla ilgili, bilgilerle dolu bir raporun desteğiyle, Hindistan'daki İngiliz askeri komutanları, Irak vilayetlerinin üçünü de işgal etme konusunda, İngiliz hükümetine çok alternatifli bir teklif göndermiştir.⁵¹⁴ Yukarıda belirtilen teklifleri desteklemek üzere, Basra vilayetine karşı saldırı planı başlatılmıştır. Olayları daha da açıklığa kavuşturmak için, her bir vilayetin işgali, aşağıda ayrı ayrı değerlendirilecektir.

4.1.2. Irak Vilayetlerinin İşgali ve Halkın İşgale Karşı Tutumu (1914 – 1918)

4.1.2.1. Basra Vilayetinin İşgali

Basra coğrafyasına İngilizler büyük önem vermiş ve bu yüzden, burası işgalcilerin sürekli gözetimi altında olmuştur. İngilizler, Hindistan ve Orta Doğu'daki çıkarlarını korumak ve ülkeyi istila etmek için bir plan tasarlamıştır. Bu bağlamda Basra vilayetinin, Arap Körfezi'ne tek giriş kapısı olması nedeniyle, Basra vilayeti olmadan, Arap Körfezi bölgelerini kontrol etmenin zor olduğunun farkındaydılar.⁵¹⁵ Başlangıçta, hazırlamış oldukları bu planların uygulanmasını gerçekleştirmenin ve planları başarıya ulaştırmanın kolay olmayacağını da görmüşlerdir. Bu yüzden, Basra vilayetindeki dini liderlerin ve önderlerin dikkatini kendilerine çekmek için, farklı politikalar ve yollar kullanmışlardır.⁵¹⁶ Bölgedeki yakın diyaloglarıyla, iş birliği yaparak, Irak hakkında toplanan bilgileri doğrulama imkanı bulmuşlardır. İngilizler, Arap Körfezi ve Hindistan'daki

⁵¹² Ahmed Hamed Emin, *Çand Laparayek La Mejui Nve u Havçarhi Irak*, 1. Baskı, (Erbil: Rojhelat Matbaası, 2010), s. 74.

⁵¹³ İbrahim Muhammed Hassan, *El-Siraa' El-devli Fi El-Haliç El-Arabi*, 1. Baskı, (Kahire: El-Küds Kütüphanesi, 1993), s. 77 – 81.

⁵¹⁴ Cafer A'bas Hamidi, *Tarih El-Irak El-Ma'asr 1914 – 1968*, 1. Baskı, (Suriye: Safahat evi, 2015), s. 14 – 17.

⁵¹⁵ Gassan el-A'tiye, *“Irak Neşat el'Devlet”*, s. 168; İbrahim Halil Ahmed, *“Tarih El-Vatan El-Arabi”*, s. 67.

⁵¹⁶ Hamid Ahmed Hamdan El-Tamimi, *El-Basra Fi A'hd el-İhtilal El-Baritani 1914 – 1921*, (Bağdad: El-Arşad Matbaası), 1979, s. 85.

kuvvetleri aracılığıyla bir istila planı hazırlamış ve hazırlanan bu plan aynen gerçekleştirilmiştir. Şat el-Arab'a, su yoluyla asker göndererek, askeri güçlerini burada toplamışlardır. Bu güçler, Ekim 1914'de, Irak'ın Basra bölgesindeki topraklarına doğru yönlendirilmiş,⁵¹⁷ bu arada, istilaları kolaylaştırmak ve kolayca hedefledikleri bölgelere erişmek için ay sonundan itibaren, ilk işgal açıklamaları radyo yoluyla yayınlanmıştır. Radyo açıklamalarında, Türklerin kurduğu Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın kışkırtması ile savaşa girdiği için, sonunun geldiği ilan edilmiştir. Aynı açıklamada, halka, İngiliz yönetimi altında olduklarında, özgürlüklerinin ve mülklerinin korunacağına dair sözler vermişlerdir. Ayrıca radyo ilanlarında, tüm dini mekanlara ve dini liderlere saygı duyulduğu, insanlar tarafından kutsal kabul edilen yerlerin muhafaza edileceği konularında vaatlerini, yemin ederek duyurmuşlardır.⁵¹⁸ 6 Kasım 1914 gününün son saatlerinde, İngiliz kuvvetleri, Basra'nın Fav Su Kapısı'na inmiş, ancak Osmanlı Devleti ordusunun, Şat el-Arab'daki direnişi ile karşılaşmıştır. Osmanlı kuvvetleri, İngiliz gemilerini yok etmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. Buna karşılık Fav bölgesinde, İngiliz kuvvetlerinin istikrarlı bir şekilde ilerlemesi nedeniyle, Osmanlı ordusu yavaş yavaş geri çekilmek zorunda kalmıştır. Buradaki ilerlemeden birkaç gün sonra, İngilizler, 22 Kasım'da Basra vilayetine girmiş, sonraki günlerde Basra'yı tamamen işgal etmiş ve kendi bayraklarını ülkenin ana binalarına çekmiştir.⁵¹⁹

İngiliz kuvvetlerinin gelmesinin ardından, şehir halkının, İngilizleri sıcak bir şekilde karşıladığı bilinmektedir. İşgalden sonraki günlerde İngilizler, halk arasında, dostluk mesajları yayınlamıştır. Osmanlı bayrağı ve resmi Osmanlı kurumlarının yerini, İngiliz kurumları ve bayrağı almıştır.⁵²⁰ İngilizlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, vilayette yeni bir dönem başlamıştır. İngilizler, genel olarak çıkarlarını ve özellikle doğal mineral ve petrol kaynaklarını korumak için kapsamlı bir plan tasarlamıştır. Her yeri istila etmişler, ancak petrol tesislerinin ele geçirilmesine öncelik vermişlerdir. Petrol tesislerini korumak ve bölgedeki güçlerini artırmak için, sıkı bir politika izlemişlerdir.⁵²¹ Aynı zamanda, Basra halkının ve kabilelerinin desteğini almaya çalışarak, diğer Irak vilayetlerini istila

⁵¹⁷ İbrahim Muhammed Hassan, "El-Siraa' El-devli", s. 85.

⁵¹⁸ Muhammed Badii Şerif vd., *Dirasat Tarihiya Fi El-Nahza El-Arabiya El-Hadise*, (el-idare sakafa fi Camia' Duvel el-Arabiya), s. 269; İnas Sa'di Abdullah, "Tarih El-Irak" s. 583 – 588.

⁵¹⁹ İnas Sa'di Abdullah, "Tarih El-Irak" s. 588 – 590.

⁵²⁰ Hasrav Abdürrahim Najm, *Drustkrdni Irak ve Karasaty Aşury la Balganamakani Arşivi Baritani ve Italiada 1914 – 1934*, 1. Baskı, (Yad Matbaası, 2018), s. 67.

⁵²¹ Gassan el-A'tiye, "Irak Neşat el'Devlet", s. 170 – 179.

etmeyi planlamış ve bu çabalarında başarılı olmuşlardır. Bu planlarının başarısı için, Talip Nakib'in sosyal ve kişisel konumundan yararlanmaya çalışmışlardır. Talip Nakip, İngilizlerin dikkatini çektiği için,⁵²² İngilizler, ona yaklaşmaya ve ittifak kurmaya çalışmıştır. Süleyman Faizi, anılarında bu konuyla ilgili şunları yazmıştır: Muhammara⁵²³ İngiliz konsolosu, Ekim 1914 sonunda Talip Nakip el-Nakib ile bir görüşme yapmış ve Talip Nakib'e aşağıdaki hususları önermiştir:

1. Talip Nakip'in, Basra vilayeti, Nasiriyah ve Amara bölgesinin genel yöneticisi olması.
2. Arapçanın, Talip Nakip yönetiminde olan bölgenin, resmi dili haline getirilmesi.
3. Irak'lıların resmi kurumlarda istihdam edilmesi
4. Talip Nakib'in malları ve eşyalarının vergilendirme dışında tutulması.

İngilizlerin bu teklifleri ve mali imtiyazlar vermeleri, Talip Nakip'i ve destekçilerini, Türk makamlarına karşı, isyan etmelerini sağlamıştır. Türklerin egemenliği ne zaman sona ererse, İngiliz yönetimi ve koruması altında, Talip Nakip'e bahsedilen taahhütleri içeren, bağımsız bir vilayet oluşturulacaktır.⁵²⁴ Osmanlı Devleti, İngiliz işgal hareketi karşısında, istila çabalarını önlemek ve engellemek için, Basra'ya askeri güç göndermede geç kalmamıştır. İngilizler, Şeyh Haza'l Ali (1861 – 1936) yardımı ve rehberliğinde, Şeyh Muhammara liderliğindeki Osmanlı ordusuyla karşılaşmış ve güçlerini, Basra'nın tümünü işgal etmek için harekete geçirmiştir. Şeyh Haza'l kabilesinin, gönüllü yardımını sağlamanın yanı sıra, Irak kabilelerinin, kendilerine verdikleri desteğe rağmen, İngiliz kuvvetlerinin ilerlemesi sağlanamamıştır.⁵²⁵ Bu durum, tüm Basra ve çevresindeki bölgelerin işgaline öncülük etmeye teşvik olmuştur.⁵²⁶ Bu iki devlet arasında, büyük ve etkili savaşlar gerçekleşmiştir. İki ülke, Şveybe⁵²⁷ Savaşı olarak adlandırılan savaşta, Irak vilayetleri üzerinde büyük bir etkiye sahip birçok insan, hem İngiliz cephesi, hem de Osmanlı cephesinde, savaşa katılmıştır. Osmanlı kuvvetleri, zafer kazanmış olmasına

⁵²² Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 121.

⁵²³ Osmanlı Devleti ile İran arasında bağımsız olan ilk Arap emirliği olmuştur. Şimdi İran'a bağlı bir bölgedir. Ahvaz'ın güneybatısında ve Ahvaz'ın merkezine 2 km uzaklıktadır. Daha fazla bilgi için Muhammara'nın coğrafi konumu ve Emirliği için Bkz . <https://www.almohammara.com> (Erişim 18 Mart 2020).

⁵²⁴ Sulaiman Faizy, “*Fi gamrat Nizal*”, s. 189 – 192; Hassan Ali Abdullah, “El-Basra Fi El-Mzakarar Sleman Faizy”, *El-Kadisa Lila'lum İnsaniya*, c. 8, sayı (I ve II), (2005), s. 9 – 10.

⁵²⁵ İnas Sa'di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 589; Luey Olday, El-İmptorya El-Baritaniya Fi Haliç İran 1900 – 1949, www.qdl.qa (Erişim 23 Şubat 2020).

⁵²⁶ Hamid Ahmed Hamdan El-Tamimi, “*El-Basra Fi A'hd*”, s. 128 – 158.

⁵²⁷ Basra vilayetinin güneybatısında, vilayetin merkezine, 11 kilometre uzakta bulunan, Zubair şehrinde bir köydür.

rağmen, ağır ruhsal ve maddi kayıplara maruz kalmıştır. Ancak Osmanlı ordusunun, modern silahlar konusundaki eksikliği nedeniyle, İngiliz askeri kuvvetlerine, daha sonraki savaşlarda yenilmiştir.⁵²⁸ Bu savaş, İngilizler için bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Çünkü bu savaş, İngiliz kuvvetlerinin motivasyonunu arttırmıştır. Bu motivasyonun verdiği hava ile, diğer Irak vilayetlerinin işgal süreci hızlanmıştır.⁵²⁹ İngilizleri, savaşlarda kolay zaferler elde etmeleri, tüm vilayetlere saldırmaya ve işgal etmeye itmiştir. Bu noktada ana odakları, Kuveyt'i ele geçirmek olmuştur. 10 Haziran 1915'te İngilizler, Kuveyt'in petrol zengini bölgelerini istila ederek, petrol ve diğer yeraltı kaynakları bakımından zengin olan alanları tamamen kontrol altına almıştır. Kabilelerin yardımı ile, diğer bölgeleri de istila etmiş ve Osmanlı birliklerini geri püskürtmüşlerdir. İngiliz planı ve işgali karşısında, Osmanlı Devleti, Irak vilayetlerinde çeşitli savunma hatları oluşturmuştur.⁵³⁰

Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin, kuvvetlerini yeniden örgütlenmesini sağlamaya ve büyük bir askeri güç oluşturmaya çalıştığı görülmüştür. İngilizler, ordunun hazırlıklarından sonra, 28 Eylül 1915 günü şafak vakti, 15.000 kişiden müteşekkil bir kuvvetle, Osmanlı ordusunun, Kuveyt'teki savunma hattına saldırmıştır. Bu şekilde Bağdat'a ulaşmaya çalışmışlar, fakat Osmanlı ordusunun güçlü savunmasından dolayı, İngiliz kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı ordusu ile İngiliz kuvvetleri arasındaki müzakerelerin sonuçsuz kalmasının ardından, İngiliz kuvvetleri birkaç ay boyunca Kuveyt üzerinde şiddetli bir kuşatma yapmıştır. Nisan 1916 ayının sonunda, Charles Townsend (1861 – 1924) adlı bir generalin kumandasında olan İngiliz kuvvetleri, hazırlıklarını tam bitirmeden, Osmanlı kuvvetlerinin ani bir şekilde saldırması sonucunda, büyük can ve mal kaybına uğramıştır. Bu saldırı sonucunda, 13.500 İngiliz askeri ve subayı Osmanlı ordusuna teslim olmuştur. Bu savaş, Kutül A'mmara⁵³¹ zaferi olarak tarihteki yerini almış ve Osmanlı ordusunun, bu süreçteki, en büyük zaferlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kürt tarihi kaynaklarına göre, bu savaşta, Şeyh Mahmut

⁵²⁸ Şükri Mehmut Nedim, “*ehval el- Irak*”, s. 205 – 210; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 122 – 127.

⁵²⁹ Ahmed Hamed Emin, “*Çand Laparayek La Mejui*”, s. 76.

⁵³⁰ Mahmoud Şabib, *Hikayat Tarihiya Irakia*, (Bağdad: Rafd Matbaası, 1987), s. 48 – 59; Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 46; İnas Sa'di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 591 – 592; Viliyam Bulk, *Likey Nefham el-Irak*, çev: Abdulhayi Yahia Zelum, 1. Baskı, (Beyrut: Arap Araştırmalar ve Yayınlar, 2006), s. 108 – 109; Cafer A'bas Hamidi, “*Tarih El-Irak*”, s. 20.

⁵³¹ Bu savaş, Osmanlı Devleti'nin en zor ve büyük savaşlarından biri olarak kabul edilir. Savaş alanında, farklı ve etkili olaylar olmuştur. Olaylar hakkında daha fazla bilgiler için Bkz: *Arşiv Belgelerine Göre Kütül- Amare Zafari*, (İstanbul, 2018).

Berzinci (1878 – 1956) liderliğindeki Musul Kürt kabileleri, hem Rus hem de İngiliz istilalarının önlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Fakat birkaç Arap subayının ve Arap aşiretinin çıkarmış olduğu isyan ve direnişler ve İngiliz kuvvetlerine sağlamış oldukları destekler nedeniyle, Basra ve Bağdat vilayetlerinde yapılan savaşlar kazanılamamıştır.⁵³² Bu büyük zafer, Osmanlı ordusu tarafından korunamamış, Basra vilayetini İngilizlerden temizlemeyi ve kurtarmayı başaramamışlardır. Osmanlı güçlerinin bir kısmının, İran'daki Rus savaş cephesine gönderilmesi, Kuveyt ve Bağdat'taki savaş cephelerini güçsüzleştirmiş,⁵³³ bu fırsatı kaçırmayan İngiliz ordusunun ileri yürüyüşüyle, Osmanlı ordusunun geri çekilmesine ve bir kısım Osmanlı askerinin, ele geçirilmesine neden olmuştur. İngilizler bu durumdan yararlanarak, işgal ordusunu, önce Kuveyt'in işgali ve daha sonra da, Bağdat vilayetinin işgaline doğru harekete geçirmiştir.⁵³⁴

4.1.2.2 Bağdat Vilayetinin İşgali

Basra vilayetinin, İngiliz askerleri tarafından kolay zaferi ve işgali sonrasında, İngilizlerin, Bağdat vilayetinin işgali için hazırlandıkları ve planlarını hızlandırdıkları görülmüştür.⁵³⁵ İdari ve tarihi bir merkez olan Bağdat vilayeti, İngilizler için, büyük bir jeopolitik önem arz eden bir konumdadır. İngilizler, Bağdat vilayetinin işgalinden önce, halk arasında, kendilerini destekleyecek taraftar bulmaları gerektiğini fark etmişlerdir. Bu yüzden vilayetin işgali için, ordularının savunma hatlarını güçlendirme ve askeri güçlerini korumak için, ayrıntılı planlar hazırlamışlardır.⁵³⁶ Bağdat'taki Irak liderlerinin ve çevrelerindeki halkın, işgalden önce yüksek umutları olmuştur. İngilizler için oluşturulan bu durum, Bağdat'ta, Osmanlı ordusunun sınır dışı edilmesini hedeflemiştir. Bu dönemde Suudi Arabistan bölgelerinde meydana gelen silahlı olay ve hareketler, Osmanlı Devleti için yeni bir sorun oluşturmuş ve İngilizlerin, işgal konusunda ısrar etmelerine yol açmıştır. İngilizler, Suudi Arabistan bölgesindeki ayaklanmayı bir fırsat olarak görmüş, bu durumu, Arap milliyetçi duygularını uyandırarak, Türkleri Bağdat'tan çıkarmak için fırsat olarak kullanmışlardır.⁵³⁷ Bu noktada Araplara, Türk yönetiminden, bağımsızlık ve

⁵³² Ahmed Hvacce, *Çim di*, 3. Baskı, (Şıvan matbaası, 2016), s. 34 – 37; Mecid Salih, “*Biry Natavaıy*”, s. 51; Maseud Abdulhalık, *Roli İlmaniyat La Drustbuni Meynaty Kürd*, 2. Baskı, (Erbil: Rojhelat Matbaası, 2012), s. 65; İnas Sa'di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 597.

⁵³³ Ahmed Hamed Emin, “*Çand Laparayek La Mejui*”, s. 78.

⁵³⁴ Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 269 – 271.

⁵³⁵ Elbert M. Minteşaşfily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 147; Cafer A'bas Hamidi, “*Tarih El-Irak*”, s. 19.

⁵³⁶ Hamid Mahmud İssa, “*Keşay Kürd*”, s. 46; Ahmed Hamed Emin, “*Çand Laparayek La Mejui*”, s. 77.

⁵³⁷ Hasrav Abdürrahim Najm, “*Drustkrdni Irak*”, s. 73 – 75.

kurtuluş isteklerine karşı olumsuz tepkilerin verilmesi, Arapları, İngilizlerle iş birliği yaparak, Türklerin karşısında savaşmak zorunda bıraktığı düşünülmektedir. Bu durumlar, Arap vilayetlerinde, milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin genişlemesine yol açmıştır.⁵³⁸ Arap milliyetçi düşüncesini, daha da harekete geçirmek ve Bağdat vilayetinin işgalinin sorunlarını ve zorluklarını azaltmak için İngilizler, şeyhler ve Arap liderlerle temasa geçmiştir. Onlarla şahsi isteklerini karşılayarak, Osmanlı ordusuna karşı kullanmak için, çeşitli şekillerde iş birliği yapmışlardır. Araplar bu iş birliğinin karşılığında, İngilizlerin işgali konusunda, sessiz kalmıştır. İngilizlere karşı, herhangi bir cihatçı çağrı ya da açıklama yapılmamıştır. Bu yüzden, General Mud liderliğindeki İngiliz ordusu, şiddetli bir çatışmadan sonra Bağdat'ı istila etmiş ve İngilizlerin, Bağdat'ı işgal ettiklerini açıklamıştır.⁵³⁹ 11 Mart 1917 tarihinde gerçekleşen işgalden birkaç gün sonra, 19 Mart günü General Mud, buraya düşman olarak girmediklerini ilan etmiş, kendilerinin, bölge halklarının kurtarıcısı ve koruyucusu olarak geldiği doğrultusunda bir açıklama yapmıştır. İşgalciler, Irak vilayetlerinin geri kalmışlığının ve sefaletinin nedeni olarak, Osmanlı Devleti'nin varlığını göstermiş ve Türkleri, hem Irak'lılar, hem de kendileri için ortak düşman olarak göstermeye çalışmıştır.⁵⁴⁰

Açıklamada General Mud, Türklerin baskısını ve zulmünü sona erdirmek için, Arapların, faydalı faaliyetlerini, İngilizlerin gölgesinde, çok kolay yapabileceklerini söyleyerek, vilayet halkının hayatlarını korumaya ve kurtarmaya söz vermiştir. Bu şekilde İngiliz hükümeti, Bağdat halkına çeşitli müjdelere vererek, onları sonsuza dek destekleyeceklerine ve hep yanlarında yer alacaklarına dair açıklamalarda bulunmuştur. Aynı zamanda Arap milliyetçileri, özellikle de şeyh ve kabile liderleri de, bağımsızlık ve özgürlüğe kavuşmak için, Osmanlı ordusuna başkaldırmışlar, özgürlük sloganları ile Türklerin zulüm yaptığını duyurarak isyan etmişlerdir. İngilizlerin bu ayaklanmalarda önemli bir rolü olmuştur. Osmanlı Devleti'nin, halka karşı kötü yönetiminden bahsetmişler ve büyük bir Arap ülkesi inşa etmeyi vaat ederek Türkleri, Irak'ın ilerlemesinin ve bozulmasının önündeki engel olarak tanıtmışlardır. İngilizler tarafından, Arap kabile şefleri ve aileleri,

⁵³⁸ Mustafa El-Faki, *Tacidid el-Fikr el-Kavmi*, Özel Baskı, (Kahire: el-Şruk yayınevi, 1996), s. 24 – 25.

⁵³⁹ Muhammed Badi Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 271 – 272; Muhammed İbrahim Muhammed, “Keyife Dahele El-Baritaniuin Bağdat Fi Azar 1917”, <http://www.almadasupplements.com> (Erişim 26/ Ocak /2019)

⁵⁴⁰ Hamid Mahmud İssa, “*Keşay Kürd*”, s. 47 – 48; Ahmed Hama Emin, *Dozy Kürd La Çand Baseki Mejujida*, 1. Baskı, (Duhok: Hani Matbaası), s. 19; Ahmed Hamed Emin, “*Çand Laparayek La Mejuj*”, s. 78.

Türklerin zulmünden kurtularak, kendi ülkelerini kendilerinin yönetmesi konusunda tahrik edilmiş, Hicaz'da olan, Suudi Arabistan devrimi emsal olarak gösterilmiştir. Bu sloganların sonunda Araplar, İngiliz hükümetinin onayını alarak bağımsızlığını ilan etmişlerdir.⁵⁴¹ Başka bir açıklamada da İngilizler, Bağdat halkının birkaç nesil boyunca, zorbalık ve yoksulluk altında yaşadığını ifade etmiş, bu nedenle aile ve liderler aracılığıyla, ülkelerini yönetmeye ve İngilizlerin çıkarlarına katkıda bulunmaya davet etmiş, milli talepler için İngiliz Ordusunun, Arapları her yerde destekleyeceği ifade edilmiştir. Bu vaatler sonucunda, Necef ve Kerbela'nın din adamları, İngiliz heyetine tebrik mesajları göndermişler, işgallerini kabul etmemelerine rağmen, desteklerini ve sempatilerini ifade etmişlerdir. Bunun yanında İngiliz makamlarına, ülkelerindeki kutsal alanlara dokunmama ve koruma çağrısı yapmışlardır.⁵⁴²

4.1.2.3. Musul Vilayetinin İşgali

Hem Basra hem de Bağdat vilayetlerinin işgalinden sonra, İngilizler, bir dizi nedenden dolayı, Musul'u da işgal etmeyi planlamıştır. Bu nedenlerden biri, İngilizler için, hâkim bir vilayet oluşturmaya yönelik planların uygulanması olmuştur. Rus kuvvetleri, kuzeydeki ve Musul'daki savaş cephelerinden büyük bir saldırı başlatmış, buradaki hayatı tamamen yok edecek şekilde davranmış, işgal sonrasında da, buradaki insanlara, çok acımasız davranmışlardır. Rusların, Musul'da kalıcı bir işgal istekleri ve İngilizlerin, Musul'u işgal etmeye dair bir programlarının olmaması nedeniyle, halkın, içinde bulunduğu büyük sefalet yüzünden, İngiliz çıkarlarının yanında yer almalarına neden olmuştur. İngilizler, Musul vilayetini kendi çıkarları için işgal etmeyi ve yeni bir Arap – Kürt devleti oluşturmayı planlamış ve bu doğrultuda,⁵⁴³ Bağdat'ın kuzeyinden saldırılarla, Musul'un işgaline başlayarak, hazırlamış oldukları planları yürütmek için acele etmişlerdir.⁵⁴⁴ Böylece, Bağdat vilayetinin kuzey batısında, Musul'un on iki mil kadar yakınına ilerleyen İngiliz ordusu, Rus ordu birliklerine yetişmiştir. Bu taarruz sırasında, Osmanlı

⁵⁴¹ Daha fazla bilgi için Bkz: Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 272 – 273; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 203.

⁵⁴² Elmss Gertod Bil, *Fsul Min Tarih El-Irak El-Karib*, çev: Cafer el-Hayat, (Lübnan: Kitap Matbaası, 1971), s. 105 – 106.

⁵⁴³ Rus çalışmaları hakkında Bkz: Şukri Mahmud Nedim, *Laşukri Rusy La Cangi Irak da 1914 – 1917 Baray Hanaki u Penjven u Ravandüz*, çev: Aziz Gardy, 1. Baskı, (Erbil: 2018); Cercis Fathulla, “*Vuriya bunavai Kürd*”, s. 137 – 138; Nisan Hassan Rostam, *Kürd u Dasalata Yak La Dvay Yakakni Irak 1918 – 1968*, 1. Baskı, Süleymaniye, Genc Matbaası, 2017), s. 25; Duriya A'vni, *Arab u Kürd Nakoki ya Tabaiy*, çev: Svara Kaladzeiy, 1. Baskı, (Süleymaniye: Şvan Matbaası, 2011), s. 97.

⁵⁴⁴ Hamid Mahmud İssa, “*Keşay Kürd*”, s 48 .

Devleti, Ekim 1918 Mondros Ateşkes Anlaşmasını kabul etmiştir. Anlaşmaya binaen, İngiliz ordusunun durdurulması hedeflenmişse de, ateşkes, İngiliz işgalinin önünde, herhangi bir engelleme oluşturmamıştır. Zira İngiliz Savaş Bakanlığı, ordunun işgaline devam etmesini emretmiştir. Sonuç olarak, 7 Kasım 1918’de, Musul vilayeti, uluslararası hukuka ve ateşkes kurallarına aykırı olarak, İngilizler tarafından işgal edilmiştir. İşgal, Osmanlı Devleti’ne bağlı birlikler ve Musul devlet çalışanları tarafından protesto edilmiştir. Yapılan bu işgalin, Mondros Anlaşmasını ihlal etmesi nedeniyle, Musul valisi tarafından da, İngiliz işgali protesto edilmiştir. Yine ateşkes anlaşmasına aykırı olarak, Osmanlı hükümetinin karşı tutumuna rağmen, İngilizler işgal programına devam etmiş, Musul’un, Rafidain Vadisi de işgale katılmıştır. İngilizler, Osmanlı Devleti’ni, 1918 Kasım ayında, Musul vilayetini kendilerine teslim etmeye mecbur bırakmıştır.⁵⁴⁵ Bu şekilde Irak vilayetlerinin işgali, 1914 – 1918 yılları arasında, dört yıllık bir sürede yapılmıştır. İngilizlerin, Osmanlı ordusunun şiddetli direnişiyle karşı karşıya kaldığı çatışmalarda, savunmacıların büyük kısmı, Kürt kabilelerinden ve din adamlarından müteşekkil olmuştur.⁵⁴⁶

Genelde, İngilizler Irak’ı tamamen işgal ettikten sonra, politikalarını ve planlarını sürdürmüşler, Araplar ve Kürtler alabildiğince özgürlükçü davranan işgalci İngilizlerinin gerçek yüzler bu şekilde ortaya çıkınca üç Irak vilayetinin tüm sakinleri, bu politikalarla karşı protesto gösterileri düzenlemişlerdir. İngiliz oyunlarıyla ilgili olarak, şüpheler ve endişeler halk arasında yayılmış, bu konudaki düşünceler, halkı ikiye bölmüştür. Arap milliyetçileri, Irak vilayetlerinin geri olmasının nedeni olarak, Türk yönetimini suçlarken, üç vilayetin, nüfusunun çoğunluğunu oluşturan, halkın diğer kesimleri, Halifeye ve Osmanlı Devleti’ne dini açıdan bağlı kalmış, hatta bazıları, halifelik ordusuna geri dönmeyi talep etmiştir. Bu muhafazakâr eğilim karşısında, İngilizler her yönden direnmiş, dini liderlerin ve akademisyenlerin etkilerini azaltmak için, büyük çaba sarf etmişlerdir.⁵⁴⁷ Bu çabaların bir sonucu olarak Irak vilayetlerinin tutumu, işgalden bir süre sonra değişmiş, halkın birçoğu, milliyetçi hareketlerle birleşmiş ve Arap milliyetçiliği meselesi üzerinde ciddi adımlar atmıştır. Askeri alanda alınan yenilgiler, bir yanda İttihat - Terakki politikası, diğer yanda İngilizlerin vaatleri, özellikle Suriye’de ve Hicaz’da, bir

⁵⁴⁵ Daha fazla bilgi için Bkz: Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 275; Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 46; Ahmed Hamed Emin, “*Çand Laparayek La Mejui*”, s. 79.

⁵⁴⁶ Muhammed Zaki İbrahim, “*El-DimuKratiya*”, s. 27.

⁵⁴⁷ Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 277.

dizi Arap milliyetçisinin ve Irak'ta Necef, Kerbela ve Hilla'daki ayaklanmaların ardından, vilayetin içinde bulunduğu durumun bir sonucu olarak, Araplarda isyan duyguları güçlenmiştir. Arap kabilelerinin İngilizlere daha yakın olması, İngilizler için uygun bir fırsat oluşturmuştur. İngilizler, Arapları dostluk adı altında kullanmış ve tüm Irak Arap milliyetçi hareketlerine ve eğilimlerine yardımcı olmuşlardır. Talip Nakip Arapların öncüsü olarak, Irak Arap milliyetçi hareketine önderlik etmek ve hegemonyasını güçlendirmek için, İngilizlerin müttefiki ve destekçisi olarak ortaya çıkan ilk liderlerden biri olmuştur. Talip Nakip, Arap devrimini gerçekleştirmeye hazır olduğunu ifade eden açıklamalarının sonucunda, Ekim 1914'de Muhamara Şeyhiyle birlikte, İngilizlerle temasa geçmiştir. İngilizler ile yapılan bu görüşmelerden sonra İngilizler, yönlerini Irak halkına çevirmiş ve Araplara, siyasi gelecek vaatlerinde bulunmuştur.⁵⁴⁸

İngiliz vaatleri,⁵⁴⁹ İngiliz Müteveli Heyeti'nin, Ocak 1916'da, Şerif Hüseyin (1853 – 1931)⁵⁵⁰ ve Henry MakMahon (1862 – 1949) arasındaki mektuplarda yayınlanmış ve mektupların içeriğinin, Arapların bağımsızlığına ilişkin ifadelerle dolu olduğu görülmüştür.⁵⁵¹ Mektupların yayınlanması ve Suriye Arap milliyetçi liderlerinin İttihat – Terakki tarafından infazı ve genel İttihat - Terakki politikaları, Irak Araplarının, milliyetçi duygularını daha da uyandırarak, Hilla, Necef ve Kerbela'da, birkaç ayaklanma olmasına neden olmuştur.⁵⁵² Bu olayların, Irak milliyetçisi Araplar üzerinde doğrudan bir etkisi olmuş, çok sayıda Arap, İngilizlere yakınlaşmıştır.⁵⁵³ Irak vilayetlerinin bu tutumunda, İngilizler, Irak vilayetlerindeki gençleri yanlarında tutmak için, onlara ihtiyaç duydukları herşeyi vererek, iş birliği içinde olduklarını belirtmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin,

⁵⁴⁸ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 108 – 113.

⁵⁴⁹ Mektup sayısı konusunda farklı görüşler vardır. Bazı kaynaklar, beş mektuba atıfta bulunurken, diğerleri on mektuptan bahsetmiştir. Bu mektuplar, Arap vilayetinin gücü, sınırları ve hazırlıkları konusunda, oldukça fazla bilgi vermiştir. Şerif ve Arap vilayetleri ile ilgili içerik ve olaylar hakkında bilgi için Bkz: Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 183 – 205.

⁵⁵⁰ Şerif Hüseyin bin Ali, 1854 yılında İstanbul'da doğmuştur. Üç yaşındayken, babası Suudi Arabistan'a sürülmüş ve on iki yaşına kadar, Mekke'de yaşamını sürdürmüştür. Dini alanda uzmanlık kazanmıştır. On iki yaşından sonra, İstanbul'a dönmüş ve Türkçe öğrenmiştir. Babasının ölümünden sonra, Suudi Arabistan'a dönmüş, amcasının kızıyla evlenmiş ve Ali, Abdullah, Faysal isimleriyle üç oğlu olmuştur. İlerleyen zamanlarda, ilk Irak kralı ve Büyük Arap Devrimi'nin, ilk milliyetçi lideri, Şerif Hüseyin olacaktır. Büyük ve birleşik bir devlet kurmaya çalışmış, Araplar için, birlik, özgürlük, adalet ve refahı sağlamaya çalışmıştır. Yetmiş yedi yaşında, 1931 yılında vefat etmiştir. Şerif Hüseyin'in hayatının boyutları hakkında daha fazla bilgi için Bkz: Mir Besri, “*A'lam el-Vataniya*”, s. 137 – 146; Ahmed Muhammed el-Esbehi, *Tatavir el-fikr el-siyasy Rvad, İticahat Eşkalıyatehu*, (Beyrut: Muasasa Risala, 1999), c. 2, s. 1035 – 1051.

⁵⁵¹ Ayrıntı bilgi için Bkz: Kedri Kla'ci, “*El-savra El-Arabiya*”, s. 205 – 228.

⁵⁵² Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 53; Brus Masterz, “*Arap El-Empratorya*”, s. 268.

⁵⁵³ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s.107 – 108; Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 130; Ali Sultan, “*Tarih Suriye*”, s. 304.

yayınladığı cihat fetvalarını geçersiz kılmak için, Şerif Hüseyin, özgürlük ve bağımsızlık vaat eden ifadelerle, Arap halkının duygularının karışmasını sağlamıştır. İngilizlerin ve müttefiklerinin esas amacı, Osmanlı Devleti'ni, bölgeler ve vilayetlerden oluşan birkaç küçük parçaya bölmek ve parçalamaktır.⁵⁵⁴ Irak milliyetçi duyarlılığı ve tutumu üzerinde, etkisi olan bir diğer faktör, İngilizlerin, Basra ve Bağdat'ı işgali; ve işgal sırasında, Şerif Hüseyin'in uyarısı ve çağrısı olmuştur. Şerif Hüseyin, Irak Araplarına tarih, din ve dil gibi mevzularda yönlendirici açıklamalar yapmıştır. Şerif Hüseyin'in bu tutumu ve yorumları, Arap milliyetçi düşüncesini canlandırmakla birlikte, İngiliz kuvvetleri için, güçlü bir destek olmuştur. Bu nedenle Şerif Hüseyin ve McMahon arasındaki görüşmelerde ortaya çıkan amaç, Basra ve Bağdat vilayetlerinin işgal edilmesi ve Osmanlı'dan ayrılması olmuştur. İngiliz desteğine sahip Irak milliyetçiliği, Irak'ın bağımsızlığı için büyük umutlar taşımış ve bu amaca yönelik olarak, Osmanlı Devleti'ne bağlı oldukları dönemde, ayaklanma faaliyetleri yürütmüşlerdir.⁵⁵⁵ Böylece, İngiliz işgali sırasında (1914 – 1918) Irak vilayetlerinin, milliyetçi düşüncesi yeni bir aşamaya girmiştir. İngilizler aracılığıyla Irak halkı, yeni fikirlerle tanışmış, bu durum da, milliyetçi düşüncenin, kendi gelişimini sağlayarak, milli duyarlılık ve düşünce aşamasından, milliyetçi hareket ve fiiliyat aşamasına geçilmesinin yolunu açmıştır.

4.2. İngiliz Politikalarının Üç Irak Vilayeti Üzerinde Milliyetçi Etkileri (1914 – 1918)

Irak vilayetlerinin işgali ile İngilizler, Irak üzerinde kendi hegemonyasını ve politikalarını uygulamıştır. Bu istila sonucunda, yeni bir aşamaya geçilmiştir.⁵⁵⁶ İngiliz işgal ordusuna, çeşitli siyasi ve idari memurlar eşlik etmiş, her vilayete, orduyla birlikte gelen bu görevliler atanmıştır. Vilayetlerden birine atanan memurlardan biri olan Prsy Kuks (1864 – 1937),⁵⁵⁷ işgal altındaki bölgelerin örgütlenmesinden ve idaresinden sorumlu olmuştur. Kuks, İngiliz ordusu tarafından elde edilen, her ilerleme ve askeri zaferi takiben, kontrolü ele geçirdikten sonra, İngiliz politikalarını uygulamaya sokmuştur. Bu şahıs, Basra vilayetindeki halka, Türk işgalinin altında kalınmamasının ve İngiliz bayrağının gölgesinde bulunmalarının onlar için, özgürlük, adalet ve refah sağladığını anlatmaktadır.

⁵⁵⁴ El-Said Abdurrazzak El-Heseni, *El-Savra El-Irakiya El-Kübra*, 6. Baskı, (Bağdat: Afak el-Arabiya, 1992, s. 20 – 21.

⁵⁵⁵ Abdülkerim Rafik, “*el-Meşrik el-Arabi*”, s. 398 – 399.

⁵⁵⁶ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 203.

⁵⁵⁷ İngilizlerin, hem siyasi, hem de askeri olarak görev yapmış bir subayıdır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra, Arap dünyasının haritasının şekillenmesinde yüksek bir rol oynamıştır.

Halka, tüm dini ya da dünyevi işlerini, İngiliz bayrağının gölgesi altında gerçekleştirebileceklerini beyan etmiştir.⁵⁵⁸ İngiliz gücünü, daha da pekiştirmek için, farklı program ve planlar hazırlamıştır. Bu programların ve planların yaygınlaşması için, yapılan faaliyetlerin her biri, aşağıda ayrı ayrı ele alınacaktır.

4.2.1. Hizmet ve Yönetim Alanındaki İngiliz Politikası

Basra vilayetinin işgali ve kontrol altına alınmasının ardından, İngilizler, Basra limanını yenileyerek genişletmiş, Basra ve vilayetin diğer bölgeleri arasındaki yollar, demiryolu hatları ve hastane çalışmaları gibi alanlarda çalışmalar yapılmıştır. İngilizler, işgali sağlam hale getirmek ve kendilerine karşı yapılacak her hangi bir saldırıya karşı asker naklini daha seri hale sokmak için, demir yolu inşası gibi vilayette daha başka projeler gerçekleştirmiştir.⁵⁵⁹

Bu hizmetlerin birçoğu, Türk memurlarının, devlet vazifelerinden ayrıldığı, bunun sonucunda vilayet kurumlarının boş kaldığı, devlet idari sisteminde, tüm önemli belge ve kayıtların yok edildiği zamanlarda yapılmıştır.⁵⁶⁰ Bölgedeki yönetimde görevli İngiliz memurlar, halkın varlık ve birikimlerine el koymuş, çeşitli kurumların yağmalanmasına da yol açmıştır. İngiliz işgali altında iki yıldır devam eden bu süreçte, can ve mal güvenliği tamamen ortadan kalkmıştır. İşgal güvenli hale geldikten sonra İngilizler, Hindistan'da yaptığı zulümlerin aynılarını buralarda da yapmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nın bu ilk iki yılında, Irak'ın işgal altındaki bölgelerinde, birkaç önemli kurum hariç, yönetsel bazda idari ve karmaşık bir siyasi boşluk yaşandığı, bu yüzden de varolan kurumların, İngiliz işgali sonucunda, yeniden yapılandırılmalarına gidildiği görülmüştür. İngilizler, aynı Hint idari sisteminde olduğu gibi, bu bölgelerde, Hint yönetimi üzerinde edindikleri tecrübelerden yola çıkarak, ilk kentsel polis kurumunu kurmuşlar ve halkın, gençlerin ağırlıkta olduğu bir kısmını buralarda istihdam etmişlerdir.⁵⁶¹ İngilizler, Basra vilayetine benzer şekilde, Bağdat'ta da, siyasi görevlerde bulunan sivilleri, yönetici olarak işe alarak özel bir idari sistem kurmuşlardır. Bu sistem aracılığı ile de, kendi işlerini yürütmüşler, bölgede kendi işgallerini sağlam hale getirmiş-

⁵⁵⁸ Ena'am Mehdi Ali Salman, *Baritania El-Devle Fil-Irak esar el-Sir Hinry Dubs Fi el-Siyasa el-Irakiya 1923 – 1929*, 1. Baskı, (Bağdat: Dirasat, 2016), s. 35 – 36; Muhammed Badii Şerif vd., *“Dirasat Tarihiya”*, s. 279.

⁵⁵⁹ Şükri Mehmut Nedim, *“ehval el- Irak”*, s. 237 – 244.

⁵⁶⁰ Gassan el-A'tiye, *“Irak Neşat el'Devlet”*, s. 130.

⁵⁶¹ Şükri Mehmut Nedim, *“ehval el- Irak”*, s. 258 – 259.

lerdir. Bu süreçte Basra ve Bağdat'ta, birçok öğretmen okulu açılmış, bu okullarda istihdam edilen öğretmenleri, yeni fikirlerle ve İngiliz etkisi altında yetiştirmişlerdir. Öğrenciler, kısa bir süre içinde, burada derslerini alarak, Bağdat vilayetinin gençliğinin yetiştirilmesinde ve organize edilmesinde kilit rol oynamışlardır.⁵⁶²

İngilizlerin, bu çabalarının arkasındaki neden, özel bir amaçla halkın dikkatini çekmek ve Türklere karşı kışkırtmak olmuştur. Irak vilayetlerindeki durumun uygun olduğunu düşünerek, kendi güçlerini buralarda arttırmaya çalışan İngiliz subayı Thomas Edvard Lavrence (1888 – 1935), Irak vilayetlerinin durumunun, Arap milliyetçi hareketi güçlendirmek için uygun olduğunu ve bu konuya, özel bir değer verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Lavrence bir süre Basra'da yaşamış, bu zamanlarda, Basra'nın tanınmış lideri Süleyman Faizi ile bir araya gelmiştir. Bu görüşmede Lavrence, Irak milliyetçi hareketinden bahsetmiş, Türklere muhalefet ederek, Araplara özgürlük ve bağımsızlık sözü vermiştir. Faizi, İngiliz ajan Lavrence'ın, Basra vilayetinin diğer liderleriyle temasa geçmesine yardımcı olmuştur.⁵⁶³

Bu liderlerden biri, milliyetçi hareketi yönetmeye hazır olduğunu ifade eden, Talip Nakip olmuştur. Bu idare ve hizmet düzenlemeleriyle eş zamanlı olarak⁵⁶⁴ İngilizler, bir Arap lideri bulmaya çalışmış, bu amaçla, birkaç Arap kabilesi lideriyle temasa geçmiştir. Bu çabalar bağlamında, İngiliz vaatlerine inanan ve İngiliz işgalinden memnun olduğunu ifade eden bir dizi işbirlikçi genç ortaya çıkmıştır. Aslında İngilizlerin verdiği tüm vaatlerin amacı, halk ve liderler üzerinde kontrolü sağlamaktır. Vilayetlerin, içinde bulunduğu durum gereği, bu politikada başarılı olmuş, vilayetlerin işgalinden sonra İngilizler, vilayetin bütün ücra köşelerini kontrol altına almış ve bu hazırladıkları kişileri, memur vasfıyla üst düzey görevlerde toplamışlardır.⁵⁶⁵ İngilizler bu şekilde, hem askeri hem de idari olarak, Basra ve Bağdat vilayetlerinin kontrolünü ele geçirmiştir. Basra vilayeti, doğrudan İngilizler tarafından yönetilmiş, ancak Bağdat vilayeti, bir dereceye kadar kontrol altında tutulabilmiştir. Mayıs 1917'de, İngiliz hükümeti, iki vilayette durumu normalleştirmeyi ve vilayetlerin işlerini düzenlemeyi planlamıştır. İngiliz memurları, vilayetlerde bir sivil yönetim oluşturma ve Arapları geri planda yönetmenin daha iyi olduğunu bilmektedir. Bu nedenle, hem Basra hem de Bağdat

⁵⁶² Ayrıntı bilgi için Bkz: Ena'am Mehdi Ali Salman, "Baritania El-Devle", s. 48 – 59; İbrahim Halil Ahmed, "Tarih El-Vatan El-Arabi", s. 79 – 102.

⁵⁶³ Havla Talip Lefta, "Sleman Fayizi", s. 83 – 86.

⁵⁶⁴ Ganım Muhammed Salih vd., "el-tetevur el-Siyasiye", s. 54.

⁵⁶⁵ Gassan el-A'tiye, "Irak Neşat el'Devlet", s. 203 – 205.

vilayetleri, İngiliz kurumlarıyla bağlantılı olmuş, vilayetin planları ve çalışma projeleri onlar tarafından belirlenmiştir.⁵⁶⁶ Irak vilayetlerinin, İngiliz hükümeti ile doğrudan bağlantısını sağlayacak yapının idaresini, direk Londra tasarlamıştır. Üç vilayetin, resmî kurumlarını yeniden düzenlemek için çeşitli bölge ve kurumları işgal etmiş ve birçok Irak'lıyı bu amaçla çalışmaya zorlamıştır. Hintli memurların birçoğu gönüllü vasfıyla Hindistan'dan Irak'a, asker ve farklı kurumlarda çalışmak üzere sürüklenmiş, kendilerini patronlarına ve İngiliz hegemonyasına daha yakın hale getirmeye çalışmış, çeşitli ipuçları ile kabile şeflerinin dikkatini çekmiş ve İngilizlerin bunları işe almasını sağlamışlardır. Hindistan'dan gelen, bu tam bağımlı memurlar, genellikle üst kademelerde görevlendirilmiş, Irak'lılardan oluşan memurlar ise, alt kademelerde yer almışlardır.⁵⁶⁷ Bunlar üzerinden de İngiliz işgalı yerleşmiştir.

4.2.2. İktisadi Alanda İngiliz İşgal Politikası

Irak vilayetlerinin işgalinden sonra, İngiliz işgal makamları, dini bağışları, gümrük, bankacılık, ticaret şirketlerinin kamu borçları, gelir ve gider dengeleri ile harcamaları kontrol etmişler, bu şekilde vilayetlerin gelirlerine de el koymuşlardır. Bunun yanında iktisadi alanla ilgili, diğer birçok meseleyi yönetmek gibi bir takım iktisadi ve mali sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Finans sektörü, işgalciler için en önemli konuların başında olmuştur. İngilizlerin Irak toprakları hakkında, hiçbir şekilde mevcut veri veya bilgisi bulunmamaktaydı. Özel toprakların birkaç eski kaydı dışında, vilayet kurumları ile alakalı, hiçbir bilgi veya kaynağa sahip değillerdi. İngilizler, Irak'ın mali işlerini düzenlemek, kurumlarını toplamak ve yeniden düzenlemek için bir kampanya başlatmıştır. Aynı zamanda İngilizler, Bağdat vilayetinin işgalinden sonra, rehabilitasyon yapma adına, gelir ve finansman miktarını arttırarak bölgeyi daha fazla sömürmek için, mali işler ve arazi vergilerinin tahsili ile ilgili tüm istatistikleri ve yazıları toplamıştır.⁵⁶⁸ Diğer bir İngiliz mali düşüncesi de Hint parasını Irak'a getirmek olmuştur. Piyasalardaki alım satımlarda, Osmanlı Devleti parası yerine, bu para cinsinin kullanılması öngörülmüştür. Fakat Osmanlı para birimi, altın lira olduğu için, paranın değeri Hint para

⁵⁶⁶ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 209 – 212.

⁵⁶⁷ Cafer A'bas Hamidi, “*Tarih El-Irak*”, s. 22 – 23; El-A'mid Ci Klibrt Bravn, *Kvat el-livy el-Irakiya 1915 – 1932*, çev: Muaiyad İbrahim el-Vandavy, (Süleymaniye: Şıvan Matbaası, 2006).

⁵⁶⁸ Ena'am Mehdi Ali Salman, “*Baritania El-Devle*”, s. 36 – 48; Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 283.

biriminden daha değerli olmuş, bu yüzden üç Irak vilayetinin pazarlarında Osmanlı parası kalmış ve kullanılmıştır.⁵⁶⁹

4.2.3. Adalet ve Sosyal Alanlardaki İngiliz Politikası

Basra vilayetinin işgali ile, diğer Osmanlı devlet memurları gibi, mahkeme görevlileri de işlerinden kovulmuşlardır. Böylece, mahkemeler yargılamayı ve diğer sorumlulukları bırakmış, bu durumda bir boşluk ve karmaşa oluşmuştur. Oluşturdukları bu kargaşa üzerinden de, İngilizler Hindistan'daki İngiliz yargı sistemine dayanan, yeni bir yargı sistemini buraya taşımışlardır. 11 Ağustos 1915'te üç Irak vilayeti için bir yargı sistemi kurulmuş, Irak'a getirilen bu yasaları uygulama yetkisi, Irak bölgesi memurlarına verilmiştir. Bağdat'ın işgali sırasında, Osmanlı Devleti yasaları kaldırılmış, 28 Aralık 1917'den itibaren, Basra vilayet sisteminin aynısı uygulanmıştır. Böylece, Irak vilayetlerinin yargı sistemi, birincil mahkeme, barış mahkemesi, şariat mahkemesi ve adalet mahkemesi olarak, İngiliz hakimler tarafından bölünmüş ve hem Basra'nın hem de Bağdat'ın yargı sistemi, bu idari düzenlemeye dayanarak tesis edilmiştir.⁵⁷⁰ Osmanlı Devleti'nin yasalarının yerine, Hindistan yasalarını uygulayan ve onları, Hindistan'daki İngiliz işgalinin ademi merkeziyet şeklinde düzenleyen, işgal otoritesine dayalı yeni bir yargı sistemi uygulanmıştır.⁵⁷¹

Böylece, Müslüman Osmanlı yargısı lağvedilmiş, yerine İngiliz yargısı yerleşmiştir. Irak halkı, bu şekilde İngiliz yargı sisteminin esiri haline gelmiştir. Kabileler arasındaki yargı çalışmaları da, Hindistan'daki deneyimden ve Araplarla olan ilişkilerden faydalanmak için, Irak'a uzmanlar getirerek düzenlenmiştir. Bu bölgelerdeki durumun değerlendirmesini yapmak üzere gelen karakterlerden biri, Lavrence gibi meşhur olan bir diğer casus, Girtuld Bell (1868 – 1926)'dir.⁵⁷² Böylece, özgürlüğü için Osmanlı'ya isyan eden Irak vilayetleri, özgürlük yerine İngiliz ajan Girtuld Bell'in kontrolüne girmiştir. Söz konusu şahıs, Hindistan'dan Irak'a getirilmiş, Arap kültürüne dair edindiği tecrübe ve

⁵⁶⁹ Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 279.

⁵⁷⁰ Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 281.

⁵⁷¹ Cafer A'bas Hamidi, “*Tarih El-Irak*”, s. 22 – 23.

⁵⁷² Miss Bell veya Girtuld Bell, 14 Temmuz 1868 tarihinde, Kuzey İngiliz kentindeki Drm köşklerinden birinde doğmuştur. Kendisiyle ilgili, Ortadoğu'ya yapılan, önemli ziyaretleri aktarılmıştır. Birkaç kez Hindistan'ı ve 1909 yılında, ilk kez Irak vilayetlerini ziyaret etmiştir. Bu seyahatte, tarihi yerleri ve camileri ziyaret etmiştir. Yine, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Irak vilayetlerini, birkaç kez ziyaret ettikten sonra, İngiliz siyasi ve politika işlerinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle üç vilayeti (Musul, Bağdat ve Basra) içeren, yeni bir Irak Devletinin oluşturulması ve tasarımı, İngiliz politika ve planlarını uygulamıştır. Daha fazla bilgi için Bkz: Muhammed Yusuf İbrahim el-Kureyişi, *el-Miss Bel ve Eseruha Fi El-Siyasa El-Irakiya, Arabi matbaası*, (Bağdat), s. 21 – 54 ve 99 – 107.

uzmanlığı nedeniyle, Basra'daki İngiliz bürosunda görevlendirilmiştir.⁵⁷³ Vilayetleri oluşturan sosyal durumu ve kabile yargı sistemini göz önünde bulundurarak, kendi kurdukları hukuk kurallarını uygulamak için, kabileler ve yargı personelinin, ortak bir konsey oluşturulmuştur. Bu konsey, özellikle kabilelerin, kendi arasındaki işleri ve sosyal meseleleri denetlemiştir. Kabileler arasında, sorun ya da çatışma durumu olduğunda, en son ve belirleyici söz hakkı, her zaman sadece İngiliz siyasi yöneticilerine ait olmuştur.⁵⁷⁴ Özgürlük talepleriyle Osmanlı'ya baş kaldıran Irak halkı kendilerini, özgürlük vaatleriyle kandıran İngilizlerin diktası altında bulmuştur. Bu durum, kabileler arasındaki hiçbir yargı işinin, İngilizlerin kontrolü ve danışmanlığı olmadan sona ermeyeceği anlamına gelmektedir. İngiliz yöneticiler, bu politikanın kullanımı sayesinde, sadece şeyhlerin ve kabile liderlerinin, sosyal durumunu ve konumunu kullanarak, güçlerini ve otoritelerini daha da etkin hale getirmiştir. Bunun yanında, kabilelere, refah, siyasi ve milli özgürlük vaatlerinde bulunmaktan da geri kalmamışlardır. Bu propaganda içerisinde, vatandaşlar arasında eşitliği yayma fikri halkın dikkatini çekmiştir. Kürt bölgesine ilişkin olarak da, aynı politika uygulanmış, ancak Irak vilayetlerinin kuzeyindeki Kürt bölgelerinin düşmesi nedeniyle, başarıya ulaşılamamıştır. Bu bölgeler, ancak I. Dünya Savaşı'nın sonunda işgal edilmiştir. Çünkü İngilizler, Kürt ve Arap bölgelerini, bölgenin coğrafyasını ve Kürt aşiretleriyle uğraşmanın zor olmasını dikkate alarak, Osmanlı Devleti'nde Kürtlerin hakim olduğu bölgelerde savaşılmamışlardır. İngilizler, Kürt bölgelerinde iki yöntem kullanmıştır: Bunlardan biri, İngilizlere yönelik Kürt protestolarını, bölgelerde kendi üslerini ve kışlalarını oluşturarak bastırmak, ikincisi, insanlara büyük miktarlarda paralar dağıtarak, sessiz kalmalarına ve kendilerine karşı ayaklanmalarına engel olmaya çalışmak olmuştur. İngilizlerin, şeyhlere ve liderlere, altın dolu keseler gönderdiği halka açıklanmamış, bunun yanı sıra liderler tarafından, köylülere ve halka kurban, mal ve kumaş dağıtılmıştır.⁵⁷⁵

İngilizlerin bu politikalarına Osmanlı tutanaklarında, İngiliz politikasının, on noktada uygulandığı şeklinde yer verilmiştir. Kabile liderlerinin her birine, 170 rupi maaşla birlikte,⁵⁷⁶ çalışanlarının gelirlerini artırmaya karar vermiş⁵⁷⁷ olan İngilizlerin bu eylemi,

⁵⁷³ Muhammed Yusuf İbrahim el-Kureyişi, “*el-Miss Bel ve Eseruha*”, s. 54.

⁵⁷⁴ Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 282.

⁵⁷⁵ Memduh Mzury, *Mejui Ravanduz*, 1. Baskı, (Erbil: Mnare Matbaası, 2005), s. 292.

⁵⁷⁶ Halil Ali Murad, “*Muhtarat Min Kitab*”, s. 174.

⁵⁷⁷ Hady Reşid el-Cavşli, *Türas Erbil El-Tarihi, Min Matbua'at el-Emana A'mma Li İdare el-Sakafa vel-Şebab*, (1985), s. 24.

vilayetlerin işlerini düzenlemek, kontrol etmek ve yasaları uygulamak için izlenen politikalardan biri olmuştur. İngilizler, Osmanlı Devleti'ne karşı, direnişi arttırmaya ve destek ruhunu azaltmaya çalıştıkları için,⁵⁷⁸ Bağdat'ın istilasından sonra, kabilelerle yakın bir ilişki kurmuşlardır. Memurlar ve liderler, Arap milletinin ve Musul'daki Kürtlerin, önde gelen isimleri ve liderleriyle bağlantılı bir şekilde halkın, İngilizlere itaat etmelerini sağlamaya gayret etmişlerdir.⁵⁷⁹ Böylelikle, özgürlük yalanlarıyla Osmanlı'dan kopardıkları halkı, İngiliz diktasının esiri haline getirmişlerdir.

4.2.4. Gazetecilik Alanındaki İngiliz Politikası

Irak vilayetlerinin işgali ile İngilizler, Osmanlı Devleti aleyhine iftira ve yalan yaymak ve Irak halkının dikkatini çekmek için, gazetecilik alanına büyük önem vermiştir. Malumdur ki, işgalcilerin propaganda yaparak, faaliyetlerini ve çağrılarını bir yerde yayınlamaları gerekmektedir. Bu amaçla, Basra vilayetinde bir matbaa kurmuşlar ve tüm faaliyetlerini Arapça, Türkçe, Farsça ve İngilizce gibi dillerde yayınlamışlardır. Gazete, halk arasında çok fazla yayılmamış olmasına rağmen, aydınlar, çeşitli makaleler yazarak gazeteye katkıda bulunmuşlardır.

Yukarıda belirtilen vilayette, okur yazarlık oranının düşük olmasından dolayı, çıkarılan bu gazete, halk arasında çok fazla ilgi görmemiştir. Hatta bazen, halk arasındaki okur yazarlardan biri, gazeteleri, çayhanelerde ve kafelerde, insanlara sesli olarak okumuş ve İngiliz haberlerini paylaşmıştır. Halkı bilgilendirmek ve günlük olan faaliyetleri ulaştırmak için, İngilizlerin çıkardığı bu gazete haricinde, Türk yöneticilere karşı, yerel dilde basılan başka yayınlar da bulunmaktadır.⁵⁸⁰ İngilizler, başlangıçta Basra vilayet çayevini, kendileri için bir üs olarak düşünmüşlerdir. Burayı, halkın durumunu kontrol etmek ve vilayetteki halkın sempatisini kazanmaya çalışmak için kullanmışlardır. Hem Arapça hem de İngilizce hazırlanan yayınlar bu mekanda yayınlanmış, ayrıca, insanlara İngiliz haberleri ve başarıları anlatılmıştır. Genellikle burada okunan, 1915 yılının, resmi siyasi gazetesi olarak çıkarılan, “El-Avkat el-Basri / Times Basra” gazetesi olmuştur. Yarı resmi bir gazete olarak, İngiliz siyasetinden övgü ile bahsederek İngiliz menfaatine yönelik haberleri, halk arasında, bu çayhane aracılığıyla yaymaya çalışmıştır. Aynı gazete daha sonra, Arapça, Türkçe, İngilizce ve Farsça olarak da basılmıştır. Aynı yıl, savaş devam

⁵⁷⁸ Ayrıntı bilgi için Bkz: Mis Bel, “*fsul min tarih*”, s. 21 – 59.

⁵⁷⁹ İnas Sa'di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 601 – 602.

⁵⁸⁰ Mis Bel, “*fsul min tarih*”, s. 61 – 62.

ederken, “Irak / El-Irak Fi Zaman El-Harb” adıyla, haftalık bir fotoğraf dergisi de yayınlamaya başlamıştır. Bağdat’ın istilasından sonra İngilizler, Türkleri gazete kapatmakla suçlarken, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin özel gazetesi olarak yayın hayatına devam eden, Zavraa gazetesini kapatmış ve buna karşılık Bağdat’ta, kendi gazetelerini yayınlamaya devam etmişlerdir. Bunun yanında, şeyhlerin ve kabile önde gelenlerinin haberlerine yer verilen, katıldıkları savaşları anlatan ve onların kişiliklerini öven Times Bağdat gazetesi de yayın hayatına başlamıştır. Bu gazete, doğal olarak, İngiliz politikasını anlatan profesyonel makaleler yayınlamıştır. İngiliz değerlerini öven başka bir gazete de, Bağdat’ta, Arap isimli bir yayın organı olmuş, Temmuz 1917’de, Bağdat’ta yayınlamaya başlamıştır. Arapça yayınlanan gazeteler içerisinde bu yayınlar, ilk siyasi haberler değerinde olmuştur. Vilayette yaşanan iç olaylara ve Arap meselelerine büyük önem veren gazete personeli, bir grup Irak’lı aydın ve yazarlar tarafından oluşturulmuştur. Bu gazete çalışanları, daha yüksek maaşlarla kandırılarak, milli özgürlüğe ve Arap diline değer verme çağrısında bulunmuş, İngilizlerin politikalarını ve görüşlerini daha fazla yaymaya başlamıştır. “El-Avkat el-Irakiyah” ve “Barış’ın Evi / Dar el-Salam” gazeteleri aynı yılda, Ocak 1918 başında yayın hayatına başlamıştır. Aynı zamanda, okurlarının sayısını artırmaya çalışan bu gazetelerle birlikte, Kerkük, Musul ve Bağdat’ta, birçok gazete ve dergi yayınlanmıştır. İngilizlerin işgalinden sonra bu gazeteler, üç vilayette çok etki bırakmış ve halk arasında, düşünce olarak ayrılıklara sebep olmuştur.⁵⁸¹

Türklerle karşı, milliyetçi gruplar arasındaki platformlarda, milliyetçilik fikirlerini yayarak, Osmanlı Devleti’ne karşı milletleri direnmeye teşvik etmiştir. Basın yayın alanının, Irak’ın üç vilayetinin işgali, Irak vilayetlerinin siyasi hareketleri ve etnik ayrıcalıkları üzerinde, çok daha büyük ve daha geniş bir etkiye sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Irak milliyetçi hareketinin üzerinde, İngiliz etkisinin genişlemesinin ana nedenlerinden biri olduğu düşünülebilir.⁵⁸² I. Dünya Savaşı ve genel olarak İngilizlerin işgal olayları, Kürt gazetecilik sektörünün de gelişimini etkilemiştir. Gazetecilik hareketlerinin başlangıcı olan Musul ve Bağdat vilayetlerinde, 1914 yılının başlarına kadar, birçok Kürt dergi ve gazetesinin yayımlandığı bilinmektedir.⁵⁸³ İlk Kürtçe yayın, “Bangî Kürt” dergisi olmuştur. Bu derginin ilk sayısı, Bağdat’ta 8 Şubat 1914’te

⁵⁸¹ Faik Betti, “*El-Mavsua’a*”, s. 41 – 43; Halid Habib El-Ravy, “*Tarih El-Sahafa*”, s. 20 – 21; Hassan Kaki, “*Naşat ve Tatavur*”, s.104; Hassan Baram, “*Farhangi Rojnamagary*”, s. 45.

⁵⁸² Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 86.

⁵⁸³ Kemal Saa’di, “*Çarçevey Yasaîy*”, s. 42.

Kürtçe ve Türkçe olarak yayınlanmıştır. Her on beş günde bir sayı yayınlanmıştır, Cemal Baban⁵⁸⁴ (1893 – 1966)⁵⁸⁵ tarafından yayınlanan gazetenin, eğitim ve kültürel konulara odaklanan makaleleri, Kürt milletinin tarihsel, kültürel ve dilsel meselelerini yeniden canlandırmak için girişimlerde bulunmuştur. Gazete daha sonraları ise, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle kapatılmıştır.⁵⁸⁶ Gazete, Osmanlı döneminde yayımlanmış olmasına rağmen Irak'taki, ilk Kürt gazetecilik hareketi olarak, Irak Kürt gazeteciliğinin temeli haline gelmiş ve Bağdat'ın istilasından sonra, İngilizler tarafından desteklenerek geliştirilmiştir. Osmanlı Devleti'ni baskıcı, İngilizleri, özgürlükçü gören anlayış, burada bir kez daha yarıldığını görmüştür. İngiliz işgali sırasında, Osmanlı vilayetlerine ait, önceki tüm gazeteler ve baskılar, Arap bölgelerine benzer şekilde, Irak vilayetlerinin işgalinden sonra İngilizlerce kapatılmıştır.⁵⁸⁷

Buna karşılık yine İngilizlerce, Kürt vilayetlerini işgal etmeden önce, kendi amaçlarına hizmet eden birçok Kürt gazetesi yayınlanmıştır. Iraklı Kürtlerin milliyetçi düşüncesini uyandırarak, Kürt gençlerin ve aktivistlerin arasında farkındalığı arttırmaya, çatışmaya girmeden insanları ele geçirmeye ve Kürt bölgelerini işgal etmeye çalışmışlardır. Bağdat'ta uyguladıkları bu planları çerçevesinde, kendilerine bağlı ilk gazete 1 Ocak 1918 tarihinde yayınlanmıştır.⁵⁸⁸ Bu yayın politikası çerçevesinde, gazete, sosyal içerikli haber gazetesi şeklinde, İngiliz işgalciler tarafından haftada iki kez neşredilmiş, 21. yayınından sonra, haftalık olarak çıkmaya başlamıştır.⁵⁸⁹ İngilizlerin, bu gazeteyi yayınlamadaki amacı, Türkleri ve Türk hükümetini düşman olarak tanıtmak olmuştur. Çoğu durumda Türkleri, Kürtlerin, Arapların, Ermenilerin ve Yahudilerin düşmanı olarak

⁵⁸⁴ Cemal Baban Raşit, Abdullah Beg Halit Paşanın oğlu, Ahmed Paşa Baban Zadenin oğludur. 1893 yılında Bağdat vilayetinde doğmuş, 1914 yılında hukuk diploması almıştır, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, Osmanlı Devleti'ne katılmış ve İngilizlere karşı savaşmıştır. Bağdat'ın istilası sırasında, İngilizler tarafından yakalanmış ve Hindistan hapishanelerinden birine gönderilmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz : Mir Besri, *Elam El-Kürd*, 1. Baskı, (London, 1991), s. 217 – 218.

⁵⁸⁵ Cemal Haznadar, *La Babat Mejui Rojnamagary Kürdiyava*, 1. Baskı, (Erbil: Rojhalat Matbaası, 2016), c. 2, s. 46 – 48; Faruk Ali Ömer, *Rojnamagary Kürdi*, s. 70.

⁵⁸⁶ Hassan Kaki, *“Naşat ve Tatavur”*, s. 101 – 104; Hogr Tahir Tefvik, *Elfu Beyi Kürdy Ba piti Arabi u Kürdy*, çev: Nariman Abdullah Hoşnav, 1. Baskı, (Erbil: Havsar Matbaası, 2009), s. 39; Hassan Baram, *“Farhangi Rojnamagary”*, s. 41; Adil Muhammed Pur, *Tarih Matbua 'at Kürdy*, (Erbil: Roşnbir Matbaası, 2013), s. 49; Bahadin Ahmed, *Saratayek Bo Mejui Ragayandni Kürdy*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Çvarçra Matbaası, 2010), s. 33.

⁵⁸⁷ Bahadin Ahmed, *“Saratayek Bo Mejui”*, s. 35.

⁵⁸⁸ Cemal Haznadar, *“La Babat Mejui”*, s. 48; Mecid Salih, *“Biry Natavaiy”*, s. 85.

⁵⁸⁹ Ayrıntı bilgi için Bkz: Nevşirvan Mustafa Emin, *Ba dam Regava Gulçnin Kürd u Kürdistan La Tegayışni Rasty u Luggatu Arab da*, 1. Baskı, (Süleymaniye: 2018), c. 3, s. 51 – 75; Faruk Ali Ömer, *“Rojnamagary Kürdi”*, s. 76.

anlatmışlar, kendilerini, yani İngilizleri ise, halkın koruyucusu olarak göstermişlerdir.⁵⁹⁰ Gazetelerin makaleleri genellikle milliyetçi duygularla doldurulmuş, bazı makalelerin yazarı belirtilmemiş ama gazeteyi okurken, İngilizlerin milliyetçi meseleleri nasıl kışkırttığı görülmüştür. Yine milli bir kimlikte görünmek için, Kürt kültürü ve hayatı hakkında yayınlar yapıldığı, Kürtleri, bölgede Türk idaresi kalmamasına rağmen, Türklere karşı ayaklanmaya teşvik eden bir dizi makalenin yayınlandığı görülmüştür.⁵⁹¹ Bu gazetelerin yayınlanmasının nedeni, İngilizlerin reklamını yapmak, İngilizlerin iyiliğini ve savaşlarda elde ettiği zaferleri anlatmak olmuştur. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin kötülükleri ve başarısızlıkları üzerine yapılmış kuruyu haber ve makaleler, gazetede yoğun olarak ele alınmıştır. Görüldüğü üzere, İngiliz siyasetine yön verenler, Kürt gazeteciliğine büyük önem vermiştir. Bu amaçla, casus Mear Son (1881 – 1923),⁵⁹² Kürtlerin ve Arapların, sosyal ve kültürel hayatlarında, oldukça uzman biri olarak tanınmıştır. Bu kişi, Kürtlerin hayat bilgilerini, kültürlerini ve Kürtçe dilini öğrenip akıcı bir şekilde konuşmaya başlamıştır. Kürt milletinin milliyetçi duygularını, çeşitli şekillerde uyandırmaya çalışarak, onları, yüzlerce yıl birlikte, huzur içinde yaşadığı Osmanlı Devleti'yle karşı karşıya getirmeyi hedeflemişlerdir.⁵⁹³ Her halükârda İngiliz gazeteciliğinin temelinde, etkili bir haber olarak yayımlanan her bilgi, askeri bir süreçten başka bir şey değildir. Bu yüzden, gazete haberleri, insanlar arasında hızla yayılmış ve duyguları, kalpleri ve ruhları üzerinde, doğrudan bir etki oluşturmuştur. İngilizlerin yaptıkları tüm işler ve hizmetler, öncesinde verdikleri vaatlerine aykırı olmuştur. Irak vilayetlerinin işgali sırasında, insanları ve Irak'ı kurtarmak için gelen kabilelerin ve şeyhlerin liderlerine söz vermişlerdir. İngilizler, bu vaatlerini sürekli tekrarlamış, ancak bu vaatleri, fiiliyata aynı şekilde yansımamıştır. İngiliz işgal güçleri, Irak vilayetlerinin yerli halkı arasında, bazı büyük liderlere, aşiret şeflerine, şeyhlere ve diğer sıradan insanlara kadar, İngiliz siyasetinin getirilerinden yararlanmıştır. Ancak bunların çoğu,

⁵⁹⁰ Nevşirvan Mustafa Emin, “*Be Dem Regave Gülçinin*”, s. 19.

⁵⁹¹ Konu başlıklarını görmek için Bkz : Rafik Salih ve Sdik Salih, *Rojnamey Tegayıştni Rasti 1918 – 1919 yekamin Rojnamey Kürdi la Irak*, 1. Baskı, (Erbil: Aras Matbaası, 2007), s. 9 – 30; Nevşirvan Mustafa Emin, “*Be Dem Regave Gülçinin*”, s. 17 – 22.

⁵⁹² Mecerson, İngiliz gezgin ve oryantalistlerden biridir. 1881 yılında, Birleşik Krallık kenti, Kingston'da doğmuş ve 1923 yılında, bir gemide İngiltere'ye dönüşünde ölmüştür. Mecerson, İngilizlerin çıkarlarına hizmet eden bir casus olarak, insanlar arasında, kendini Gulam Hüseyin Şirazi adıyla tanıtmıştır. <http://www.historyofkurd.com> (Erişim 5/ Kasım /2019).

⁵⁹³ Hogr Tahir Tevfik, “*Roli Rojnamagarya Kürdi*”, s. 52; Hassan Kaki, “*Naşat ve Tatavur*”, s. 105 – 108; İnas Sa'di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 573; Faik Betti, “*El-Mavsua 'a*”, s. 37; Hassan Baram, “*Farhangi Rojnamagary*”, s. 46; Bahadin Ahmed, “*Saratayek Bo Mejui*”, s. 35 – 36; Faruk Ali Ömer, “*Rojnamagary Kürdi*”, s. 77 – 79.

paralı Hintlilerden müteşekkil, üç vilayetin halkına zulmeden, İngiliz işgal ordusu tarafından uygulanan büyük bir zulme yol açmıştır. Ayrıca, üç vilayetin işçi ve çiftçilerine, İngilizler tarafından, yoğun ve zorunlu çalışmalar da yaptırılmıştır.⁵⁹⁴ Böylece, özgürlük vaatleriyle Osmanlı'dan koparılan Irak halkı, asıl zulüm, baskı ve cinayetleri İngiliz işgali döneminde görmeye başlamıştır.

4.3. Irak'ın Üç Vilayetindeki Halkın Ve Milliyetçi Örgütlerin Faaliyetleri Ve Tutumları (1914 – 1918)

I. Dünya Savaşı olayları ve Irak'ın daha sonraki işgali, savaşın geçtiği tüm alanlarda, doğrudan etki oluşturmuştur. Irak'ın bir grup eğitimli ve seçkin aydını, İngiliz işgalinin gölgesinde, özgürlük fikirlerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bağımsız milliyetçi Araplar arasında, bu durum büyük bir umut oluşturmuştur. Seçkinler ve eğitimli Araplar, bu hedeflere ulaşma adına, İngilizler ile Irak milliyetçileri arasında temas köprüleri kurmanın Irak toplumunu etkileyeceğini düşünmüşlerdir. Arapların düşünceleri ve görüşleri, yazılarında ve yayınlarında İngiliz siyaseti ve eserlerine değer verir nitelikte yön değiştirmiştir.⁵⁹⁵ Bu açıdan Irak milliyetçi cemiyet ve kuruluşlarının, faaliyet ve tutumları iki düzeyde sınıflandırılabilir. Bunlardan bazıları, Irak vilayetlerinde, milliyetçi faaliyetler yürütenleri ve milliyetçi bir düşünceye teşvik eden, cemiyet ve kuruluşlardır. Diğer yandan Osmanlı ordusundaki, milli meselelere dikkat eden ve milli meseleler için faaliyet ve girişimlerde bulunan Irak'lı subaylar ve askerlerdir. Bu kısımda milliyetçi faaliyetler, genel ve detaylı olarak tartışılmaktadır.

4.3.1. Irak Vilayeti Halkının Milliyetçi Faaliyet ve Tutumları

Irak vilayetlerinin işgalini takiben, İngiliz makamları ve politikacılar arasında iki görüş farklılığı oluşmuştur. Bu görüşlerden biri, Irak vilayetlerini bir bölge olarak Hint idaresine bağlamaya çalışmaktır. Bu görüşün savunucuları, Arap taleplerini çok dikkate almamış, daha çok, Irak vilayetleri üzerindeki güçlerini korumaya ve yaymaya çalışmışlardır. Bu akımla ilgili olarak, Mısır'daki İngiliz işgalciler, Araplara ve Haşimi'nin ailesine, yaklaşmaya çalışmışlar ve hedefledikleri amaçlarda başarıya ulaşmışlardır.⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 280.

⁵⁹⁵ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 264 – 273; Kemal Mezher Ahmad, “*Kürdistan*”, s. 151.

⁵⁹⁶ Bu ailenin üyelerinin kökeni, Suudi Arabistan'ın Kureyş kabilesinin, Beni Haşim kabilesine dayanmaktadır. Yeni bir Irak Devleti'nin kurulması ve Şerif Hüseyin'in oğlu Kral Faysal'ın gelişiyle, Irak'ın Haşimi gücü başlamıştır. 1958 yılında, Kraliyet sisteminin çöküşüne kadar, Irak'ı yönetmişlerdir. Daha ayrıntı bilgi

Bu aşamadan sonra da kendilerini, Haşimi ailesinden ve Arap liderleriyle yakın ilişkiden uzak tutmuşlar, Arapları yeni ve bağımsız bir hükümet kurmaya teşvik etmişlerdir.⁵⁹⁷ Bu temelde Irak'ın üç vilayetindeki Araplar, İngiliz işgaline karşı faaliyetlerini ve tutumlarını göstermiştir. Tüm vilayetlerin işgalinden sonra Araplar, İngilizlerin verdiği vaatlerin neticesini takip etmiş ve Irak'a dair faydalarını beklemişlerdir.⁵⁹⁸ Başlangıçta Irak vilayetlerinin tutumları farklı şekilde ortaya çıkmış, toplumun her sınıfı ve katmanı kendi görüş ve ilgi alanları doğrultusunda, farklı bir tavır takınmışlar, özellikle de Arap milliyetçi düşüncesini yaymak için uğraşmışlardır. Milliyetçi bir bakış açısından Basra vilayetinin işgali, iktisadi durum ve insanların tutumları üzerinde bir etki oluşturmuştur.⁵⁹⁹

Toplumun varlıklı ve burjuvazi sınıfı İngilizlerin faaliyetlerini doğrudan desteklemiş ve onlara tüm projelerinde yardımcı olmuştur.⁶⁰⁰ Ayrıca, Arap aydınların Osmanlı Devleti'ne karşı ciddi bir olumsuz tutumları vardır. Bu tutumun nedeni, vilayet memurlarının hiçbir zaman sorunları çözmek için işbirliği yapmamaları ve bölgeden tamamıyla uzaklaştırılmış Osmanlı yöneticilerini, halkın içinde bulunduğu, sefalet ve yolsuzluğun ana kaynağı olarak göstermeleri olmuştur.⁶⁰¹ Her şeye rağmen, çoğunlukla Şii Araplardan oluşan Bağdat ve Basra vilayetinin halkları tarafından, vilayet yöneticileri protesto edilmiştir. Sünni Osmanlı Devleti'nin ve Türk milli hükümetinin hakimiyetinden, kutsal şehirleri olan Kerbela ve Necef'i kurtarmak ve korumak için Şii din adamları tarafından çeşitli fetvalar verilmiştir.⁶⁰² Bu fikirler altında Irak'ın üç vilayetinde de, Araplar tarafından çıkartılan basılı yayın sayısı artmış, Bağdat sokaklarında, hükümet memurlarını hicveden çeşitli posterler asılmış, çoğu gece olmak üzere, etnik aktiviteler yapılmıştır. Bu faaliyetler, en önemli aktivistlerden olan Talip Nakip ve Osmanlı ordusunda vazifeli Nuri Said, Cemil Madfa'i gibi, Irak askerlerince organize edilmiştir. Bağdat ve Basra vilayetlerinde gizli şubeler açmış olan A'hd cemiyetinin, yönetici kadrolarında da bu isimler bulunmuştur.⁶⁰³

ve sülaleyi görmek için Bkz: Fayık el-Şeyh Ali, *Muzekerat Verise el-A'ruş*, 5. Baskı, (London: Dar el-Hikme, 2011).

⁵⁹⁷ Muhammed Badii Şerif vd., *"Dirasat Tarihiya"*, s. 283 – 284.

⁵⁹⁸ Cafer A'bas Hamidi, *"Tarih El-Irak"*, s. 23.

⁵⁹⁹ Gassan el-A'tiye, *"Irak Neşat el'Devlet"*, s. 120.

⁶⁰⁰ Lutski, *"Tarih El-Aktar"*, s. 422.

⁶⁰¹ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, *"Devir el-Muceddidin"*, s. 249.

⁶⁰² Elbert M. Minteşafily, *"Irak Fi Senevat"*, s.103.

⁶⁰³ Tşarlz Trib, *"Çend lapareyek"*, s.40.

Irak'ın üç vilayetindeki kabilelerin ve din bilginlerinin takındıkları tutumlar, genellikle iki şekilde belirginleşmiş, bazı kabile liderleri ve alimler Osmanlı Devleti'ne desteklerini ifade ederken, bazıları yukarıda bahsedilen gizli örgüt ve cemiyetlerin, fikirleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Osmanlı Devlet memurları, 9 Kasım 1914 tarihinde, Basra vilayetinin ve Irak'ın farklı şehirlerinin alimlerine, bir mesaj göndererek, İngilizlere karşı yapılacak savaşta kendilerine destek olunması, İngilizlerle cihat edilmesi çağrısında bulunmuşlardır. Irak'ın üç vilayetinin kabileleri ve lider şahsiyetleri, İngiliz işgalinin başlangıcında, cihat çağrısının desteğiyle Osmanlı Devlet ordusunun yanında, İngiliz işgaline karşı vilayetleri beraber savunmuşlar.⁶⁰⁴ Ancak Osmanlı ordusunun modern silah sıkıntısı yüzünden yenilmişlerdir.⁶⁰⁵ İngiliz işgalinin vilayet içinde yayılmasından sonra, Irak'ın üç vilayetindeki insanlar, Irak'ta yeni oluşturulan koşullara çeşitli şekillerde hayatlarını alıştırmıştır. İngilizler tarafından, Basra'nın işgalinden sonra, halkın önde gelenleri, İngiliz yöneticileriyle temas kurarak İngiliz kontrolleri altında, ticaretin ve iktisadi durumun işleyişi konusunda çalışmalar yapmıştır. Bağdat halkının birçoğu Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetinden memnun olmasına rağmen, İngiliz otoritelerine ve yöneticilerine güvenmemiş ya da güvenememişler, bu yüzden de bazı bölgelerde İngilizlere karşı muhalefet oluşturarak direniş göstermişlerdir.⁶⁰⁶

Basra işgalinin başlangıcından sonuna kadar, Basra halkının tutumu başlı başına endişe kaynağı olmuştur. Vilayetteki milliyetçiler Osmanlı Devleti'ne karşı durmamışlar, Kuveyt ve Necd bölgesine kaçtıkları için hiçbir siyasi parti veya örgütün yanı sıra, tüccarlar ve büyük varlıklı aileler kendi çıkarlarını koruma adına İngilizlerle temasa geçmemişlerdir. Bu durumun sonucunda, protestolar geniş bir seviyeye yayılmış, Süleyman Faizi ve Talip Nakip, ortaya çıkan bu gösterileri kontrol altına almak için, milliyetçi hareketin ve vilayetin liderleri olarak Basra'ya geri dönmüşlerdir. Süleyman Faizi'nin, özellikle yakın tanıdıklarından biri olup üzerinde doğrudan etkisi bulunan birileri, İngiliz askerleri tarafından tutuklanmıştır. Bütün bu tutuklanan protestocular, yukarıda adı geçen iki lider tarafından serbest bırakılmıştır. Böylece bu şahısların halk üzerindeki tesir ve destekleri, İngilizlerce arttırılmış ve bu şahıslar da bu kahramanlık mizansenini üzerinden, halkı, İngilizlere itaat etmeye yakınlaştırmıştır. Bu politikalara

⁶⁰⁴ İnas Sa'di Abdullah, “*Tarih El-Irak*”, s. 594 – 597; Hamid Mahmud İssa, “*Keşay Kürd*”, s. 45.

⁶⁰⁵ Majmueat Bahsin, el-Mufasal Fi Tarih el-Irak el-Mua'sr, 1. Baskı, (Bağdat: Beyit Evi, 2002), s. 124 – 132.

⁶⁰⁶ Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 47 – 48.

paralel olarak Basra vilayetindeki halkın tutumu, İngilizlerin, Basra halkının ve aktivistlerinin hareketlerini dikkatli bir şekilde takip etmesine yol açmıştır. Hatta İngilizlerle birlikte bu kişiler Arap dilini ve kültürünü yakından tanıyan, 1916 yılında Arapların işlerini yürütmesi için atanan casus Edvard Thomas Lavrence'a yakınlaştırmaya çalışılmışlardır. İngilizler, Kuveyt'teki İngiliz kuvvetlerinin kuşatmasını kolaylaştırmak ve buradaki Osmanlı askerlerinin direnişini kırmak için Osmanlı ordusu subaylarından Halil Paşa (1882 – 1957) ile görüşmüşlerdir.⁶⁰⁷

Yapılan müzakerelerde başarısız olunmuş, sonra da Türk makamlarına ve yöneticilerin çıkardıkları kurallara karşı yoğun saldırılarda bulunmuşlardır. Bu çerçevede İngilizler, Arap milliyetçi düşüncesini uyandırarak, Basra vilayetinin halklarını kendi çıkarları için desteklemiş ve onlarla işbirliği yapmışlardır. Lavrence 5 Nisan 1916'da, Basra vilayetine geri dönmüş ve halk liderlerinden biri olan Süleyman Faizi ile çalışmaya başlamıştır. Lavrence'ın 7 Nisan'daki talebi üzerine Süleyman Faizi, İngiliz istihbarat servisi ile görüşmüş, yaptıkları gizli görüşmelerde kendisine Irak'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı vaat edilmiştir. Süleyman Faizi ve onu takip eden Araplar, dini ve sosyal konumu nedeniyle, kabilesinin tepkisinden ve Osmanlı Devleti'nin kendisine bir misilleme yapmasından korktuğu için, İngilizlerin teklifini reddetmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra İngiliz işgali sırasında Lavrence, Musul'un durumu ile ilgili İngilizlere yardımcı olabileceği kanaatiyle, yine Talip Nakib'i önermiştir.⁶⁰⁸ Musul muhafazakâr bir şehir olarak bilinmesine rağmen, Talip Nakib'in, burada belirgin ve etkili bir tesiri olmuştur. Ancak milliyetçi düşüncenin yayılması, Musul'daki bu etkili şahıslarda değişikliğe yol açarak milliyetçi bir tutum takınmalarına neden olmuştur. Milliyetçi güç ve faaliyet açısından Musul vilayetinin stratejisi ve büyük bir iş merkezi olarak görülmesi sonrasında, Basra vilayetinin halkı üzerinde büyük bir etki oluşturmuştur. Bu nedenlerden dolayı vilayetin milliyetçi hareketi, yüksek ve etkili bir düzeyde ortaya çıkmıştır.⁶⁰⁹ I. Dünya Savaşı olayları genellikle Arap vilayetlerinde özel koşullar ve durumlar oluşturmuş, bu yüzden Irak vilayetlerinin milliyetçi hareketleri diğer Arap vilayetlerinden farklı olmuştur.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ Osmanlı Devleti'nin subayı ve askeri liderdir. Kut'taki zaferleri ve Ammara savaşlarında başarılı olmasından dolayı, çok ün kazanmıştır. 1882 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1957'de, yine İstanbul'da vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz: Volkan MARTİN, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII / 1, (2018), 69 – 89.

⁶⁰⁸ Havla Talip Lefta, “*Sleman Fayizi*”, s. 83 – 86.

⁶⁰⁹ Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 46.

⁶¹⁰ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 73 – 74.

Kaynaklarda belirtildiğine göre Irak politikaları, bazı Arap milliyetçi eğiliminin Osmanlı Devleti'nin politikalarına verdiği desteğin yanı sıra,⁶¹¹ bazıları da İngiliz devletini desteklemiş ve onlarla işbirliği yaparak, Osmanlı Devleti'ne karşı durmuşlardır. İngilizler de, Şerif Hüseyin'i ön plana çıkarıp desteklemişler ve İngiliz politikalarını üç Irak vilayetinde de uygulamışlardır.⁶¹²

Kürt bölgelerindeki duruma gelince, I. Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı hakimiyetinin çöktüğü dönemlerde, işgalci İngilizler, genel olarak halkın ve Kürt kabilelerinin liderlerinin dirençleriyle, bir takım huzursuzluklar yaşamıştır. Hatta Kürtlerin gösterdiği dirençler sonunda, özellikle sosyal ve politik güçlerini kaybetme korkusunu hissetmişlerdir.⁶¹³ İngilizler, başlangıçta Kürtlerin dikkatini çeken bazı kişiler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Zira İngilizler, Kürt bölgelerinin işgalinin başlarında, Türk yönetimini kötüleyerek, Kürtler ve Araplar için yardım ve destek ilan eden haberler yaymışlardır.⁶¹⁴ Bu politika türü, 1917 – 1918 döneminde ortaya çıkmış olup, İngiliz subayları aracılığıyla Kürt kabileleri arasında birçok yalan haber oluşturulmuştur. Bunun yanında İngilizler, rüşvetler vererek ve çeşitli vaatlerde bulunarak, Irak'lı Kürtlerin aklını çelmeye çalışmışlardır.⁶¹⁵ Kerkük'ün istilasından sonra İngilizler, Mayıs 1918'te, Süleymaniye'deki Kürt aşiret liderleriyle bir araya gelmişler ve İngiliz otoritesini kabul etmelerini istemişlerdir. İngilizler bu bölgede güç sahibi olanlarla önceden temasa geçmiş olup bunlardan biri Şeyh Mahmut Berzinci olmuştur. Şeyh Mahmut, Kürt bölgelerinin en önemli lideri olarak tanınmış, ancak 1918'de oluşan birkaç anlaşmazlık nedeniyle, İngilizlerle ilişkileri kopmuş ve İngilizlere aniden saldırmaya başlamıştır. Daha sonra şeyh Mahmut, İngilizler tarafından ele geçirilmiş ve bunu takiben de Kürt bölgeleri, İngiliz otoritesine ve idaresine tekrardan geri dönmüştür.⁶¹⁶ Şeyh Mahmud'un tutuklanmasıyla, İngilizler, bu bölgeye özel uyguladıkları politikalar sonucunda Kürt bölgelerindeki sosyal durum üzerinde etkili olabilmışlerdir. Kürtlerin duygularına ve gururlarına dokunan bu politikalar neticesinde, Kürt bölgelerinde gerginlik ve huzursuzluğun zamanla arttığı, şairlerin yazdığı şiirlerde de görülmüştür. Şairler, Şeyh

⁶¹¹ Lutski, “*Tarih El-Aktar*”, s. 403.

⁶¹² Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 283 – 284.

⁶¹³ Mecid Salih, “*Biry Natavaiy*”, s. 56 – 57.

⁶¹⁴ Nevşirvan Mustafa Emin, “*Be Dem Regave Gülçinin*”, s. 44 – 45.

⁶¹⁵ Hamid Mahmud İssa, “*Keşay Kürd*”, s. 52; Bahat Hasib Karadağı, *Balenakani İngiliz u Gutary Munavarani Kürd*, (Erbil: Roşinbiry Matbaası, 2011), s. 25 – 37.

⁶¹⁶ Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 49.

Mahmut'la beraber, ailesine duydukları sevgi ve saygılarının yanı sıra, Kürt topraklarına duydukları bağlılığı ifade eden şiir ve yazılar yazmışlardır. Aynı zamanda bu şairler, Kürt topraklarını öven ve anlatan şiirlere de yer vermişlerdir.⁶¹⁷ Şairler, İngilizceyi çok iyi bildikleri için Osmanlı Devleti'yle beraber, İngiliz işgalcilere karşı, Kürt bölgesini yoğun bir şekilde savunmuşlardır.⁶¹⁸

4.3.2. Cemiyet ve Kuruluşların Milliyetçi Faaliyet ve Tutumları

Özellikle Arap cemiyet ve örgütlerinin ve A'hd topluluğunun birçok üyesi, reform konusunda İttihat - Terakki ile aynı görüşlere sahip olmuş, ancak sonrasında, ademi merkezîyet ve devletin oluşumu konusunda keskin farklılıklar ve anlaşmazlıklar yaşamışlardır.⁶¹⁹ I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Araplar tarafından, bağımsızlık ve ayrımcılık arzusu ortaya çıkmış, bu yüzden Arap milliyetçi hareketleri, doğrudan ve açıktan farklı bir yol izlemişlerdir. Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıkları ve ayrılıkları, I. Dünya Savaşı döneminde bir fırsat olarak kabul edilmiş, bu nedenle, bu süre boyunca, kültürel ve milli cemiyetler, ayrılıkçı hareketler olarak yoğunlaşmıştır.⁶²⁰ Cemiyetler ve örgütler, Arap ordusu bölgelerinde kendi yönetimleri olması ve Araplar tarafından halifeliğin geri alınması gerektiğini düşünerek, milliyetçi bir bakış açısıyla, Osmanlı ordusundaki Arap askerleri ve subayları arasında, Arap milliyetçi düşüncesini tahrik etmiştir.⁶²¹

Bu noktada yapılan çalışmalar, Türklerden Araplara dönüşe neden olmuştur.⁶²² Bu fikirlerin ortaya çıkmasının ardından, İslamiyet, Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman milletlerin birleşmesinde geri plana itilmiştir. Milliyetçi düşünce ile Araplar, İslamiyet'in ve hilafetin, kendi hakları olduğu düşüncesine odaklanmıştır. Arapların bu düşüncesi, 1908 Anayasasından sonraya kadar açıkça ortaya çıkmadığı için, doğrudan devlete karşı durma cesaretleri olmamıştır. Fakat Arap milliyetçi hareketinin bu talepleri, Anayasanın ilanı ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra, milliyetçi düşünce İslam'ın temel ilkelerinin aksine olmasına rağmen kabul görmüştür. Irak'lı bazı Arap subayları, Osmanlı

⁶¹⁷ Muhammed Ahmed Said, *Çand Lekolinayeki Edebi*, 1. Baskı, (Süleymaniye: Pencere Matbaası, 2015), s. 36 – 39; Azad Abdulvahid, *Şeyh NuriŞeyh Salih Nvehvaz u Sardamakay, Rovar dergisi*, Sayı (88) (2016 Mayıs ve Haziran), s. 20.

⁶¹⁸ Muhammed Şaa'ban Svan, *El-Sultan vel-Tarih limaza el-tarih Osmani*, 1. Baskı, (Cezayir: İbn Nedim dağıtım ve yayınevi, 2016), s. 534 – 535.

⁶¹⁹ Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 40.

⁶²⁰ Abdulgeni El-Buşra, “*Asar Siyasa El-Kavmiyat*”, s. 181 – 182 ve s. 202 – 209.

⁶²¹ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 254 – 255.

⁶²² Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 153 – 155.

Devleti'ne ve Türk milli ideolojisine karşı, çok aktif bir şekilde, faaliyetlerini ve ayaklanmalarını gerçekleştirmiştir.⁶²³ Böylece de Anayasacılık hareketinin Osmanlı halklarını bütünleştirme iddialarının doğru olmadığı görülmüş, tam tersine Osmanlı halklarını parçalayan bir fonksiyon icra ettiği ortaya çıkmıştır. Irak vilayetlerindeki Arap milliyetçisi cemiyet ve örgütler, iç ve dış durumun karmaşıklığı nedeniyle, mücadele ile karşı karşıya kalmıştır. Arap araştırmacılarından biri, bunu şöyle dile getirmektedir: “Bir yandan İttihat - Terakki hükümetinin politikaları ve korkusu, diğer yandan İngilizlerin vaatleri ve desteği, Arapları Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık mücadelelerine ve ayrılma talep etmeye yönlendirdi.”⁶²⁴ Vilayetin diğer farklı milletleri gibi Kürt milleti de, Batı ülkelerinin ve İngilizlerin desteğiyle, milliyetçi düşüncenin etkisi altında, İttihat – Terakki politikalarına karşı durmuşlar, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık ve ayrılma çağrısında bulunmuşlardır. Bu talepler, I. Dünya Savaşı sırasında yüksek sesle dile getirilmeye başlanmış ve böylece Osmanlı ve Arap vilayetleri arasındaki en büyük çarpışmalar ateşlenmiştir.⁶²⁵ I. Dünya Savaşı'nın başlamasından birkaç ay sonra, A'hd Cemiyeti başkanı Aziz Mısıri, büyük bir Arap devrimi için çalışmıştır. Bu amaçla, İngilizleri de içeren bir proje hazırlanmıştır. Bu plan dahilinde, Irak vilayetleri cemiyet liderleri ile ilişki kurmaya çalışırken, İngilizlerden, Arap Devrimi koalisyonuna destek almak için çok umutları olmuştur. Bu amaçlarının yanı sıra, A'hd Cemiyetinin en aktif üyelerinden, aslen Musul'lu olan Şerif Faruki, çok sayıda Irak'lı memurun İngiliz ilişkileri ve politikaları hakkında endişelendiğini ve onların politikalarını şüpheli bulduğunu, bu yüzden de kendilerini İngilizlerden uzak tutmaları gerektiğini belirtmiştir. Irak'lı subaylar adına yapılan bu açıklamalardan sonra, İngilizler dikkatini buraya vermiştir. Cemiyetin, Irak'taki ayaklanma ve devrim düşüncesini organize etmeyi ve genişletmeyi planlayan İngilizler, cemiyetin görüş ve fikirlerini kabul ederek, cemiyet üyelerinin belirttiği gibi, kendi iç bölgelerinde gerekli olan çalışmalarla, Irak vilayetlerindeki Arap devriminde, onlara yardım etmiştir.⁶²⁶

Böylece, Basra vilayetinin işgali ve İngiliz ordusunun Bağdat'a yaklaştığı süreçte, şehrin ileri gelenleri ve A'hd Cemiyeti üyeleri, 1915'te Osmanlı ordusuna karşı devrimin

⁶²³ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 85 – 91.

⁶²⁴ Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 51 – 52; Ahmed Hüseyin el-A'li, “*Haraka El-İstiklal*”, s. 129 – 130.

⁶²⁵ Ayrıntı bilgi için Bkz: Enver El-Cundy, *Yakza el-fikr El-Arabi fi Myacaha İstii'mar*, (El-Risala Matbaası, 1971), s. 110 – 137.

⁶²⁶ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 138 – 139.

şehirleri ateşe sürüklediğini düşünmüşlerdir. Sonuçları itibariyle, ayaklanmanın sonuçlarından korkmuşlar, çünkü Osmanlı ordusunun, henüz gücünü ve yeteneğini kaybetmemiş ve ayaklanmayı bastırabilecek olmasını görmüşlerdir. İşte bu yüzden, İngilizlere bağlı çalışan milliyetçi A'hd cemiyetinin çok sayıda üyesi, diğer Arap milliyetçisi cemiyet mensupları ve Arap asıllı memurlar, Arap Milli Devrimi'nin, 1916'da patlak vermesinden sonra Şerif Hüseyin kuvvetleriyle temasa geçmiştir. Milliyetçi ideoloji, dini egemenlik ve Araplara özgürlük gibi sloganlarla, Şerif Hüseyin'in kuvvetlerine dahil olup, Arap – Irak ilişkilerinde, büyük bir insani güç oluşturmuş ve üst düzey liderlik pozisyonlarına kadar ulaşmışlardır.⁶²⁷ Irak'lı subayların bu temasları hakkında farklı görüşler vardır. Bunlara göre, Jön Türklerin kötü muamelesi ve milliyetçi politikaları sebebiyle, A'hd Cemiyetinin üyeleri, haklarını başka yollarda aramayı düşünmüşler ve Jön Türklere karşı haklarını almak için, mümkün olan tüm adımları atmışlardır. Irak vilayetlerinin ayaklanmalarının gerçekleştirilmesi ile ilgili olarak, tüm planlarını belirlemişlerdir.⁶²⁸

Bu bağlamda 1916 yılında Irak Araplarının, Arap devrimi için çok destekleri olmuştur. Şerif Hüseyin, oğlu Faysal aracılığıyla, A'hd askeri birliği üyeleri ve diğer Arap cemiyetleriyle temasa geçmiştir.⁶²⁹ Milli hakları elde etme düşüncesi ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için, destek ve bağımsızlık kazanmak amacıyla İngilizlere yaklaşmışlar ve İngilizlerle anlaşmışlardır.⁶³⁰ İngilizlerle yapılan bu anlaşmanın ardından, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşabilmek için bir neden aramışlardır. Bu süreçte, Cemal Paşa (1873 – 1922) tarafından, Şam vilayetinde bağımsızlığını ilan eden bir grup Arapın idam edilmesi aradıkları nedeni onlara vermiştir.⁶³¹ Bu idam üzerine Araplar, kendilerini toparlayıp, ayaklanma için bir plan hazırlamışlardır. Hem Şam ve Irak'ın “Arap Gençlik Cemiyeti - Cemiye El-Arabiya Lilfetat”, hem de “A'hd Cemiyeti / Cemiye El-A'hd” temasa geçmiş, bu temaslardan sonra, Mekke'deki Şerif Hüseyin ile irtibat kurarak, İngilizlerin koordinasyonu ve desteği ile, genel bir ayaklanma için hazırlanmışlardır. Bu teşebbüsler sonucunda, Arap ülkelerinin sınırlarını belirledikleri haritalar ve hazırladıkları kaideler, aşağıdaki gibi olmuştur:

⁶²⁷ Tşarlz Trib, “Çend lapareyek”, s. 48; Nurettin Hatum, “Tarih Harekât”, s. 44 – 45; Kedri Kla'ci, “El-savra El-Arabiya”, s. 471 – 472.

⁶²⁸ Lutski, “Tarih El-Aktar”, s. 479.

⁶²⁹ Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., “Tarih vatan Arabi”, s. 17.

⁶³⁰ Gassan el-A'tiye, “Irak Neşat el'Devlet”, s. 139 – 140.

⁶³¹ Ayrıntı bilgi için Bkz: Muhammed İbrahim Muhammed, “Mukaveme el-Arab”, s. 130 – 141.

1. Suriye, Irak ve Arap Yarımadası'nın, Aden dışındaki tüm bölgeleri, Türkiye ve İran sınırlarından ayrılmasından sonra İngilizler tarafından bağımsız bir Arap ülkesi olarak tanınacaktır.
2. Osmanlı Devleti'nin tanıdığı tüm yabancı imtiyazlar reddedilecektir.
3. İngiltere ile Arap bağımsızlık toprakları arasında bir savunma ittifakı kurulacaktır.
4. İngiliz devletinin çıkarları, iktisadi duruma göre verilecek ve dikkate alınacaktır.

Böylece, oğlu Kral Faysal, 20 Haziran 1915 yılında hazırlanan taslak haritayı, babası Şerif Hüseyin'e (1883 – 1933) sunmuştur. Bu yapılan plan ve taslaklar, halk arasında büyük yankı uyandırmıştır.⁶³² Irak askerleri ve subayları, Şerif Hüseyin'in kuvvetlerinin çoğunu oluşturdukları için,⁶³³ Arap milli hareketi üzerinde büyük bir etkileri olmuştur.⁶³⁴

Arap yazarlardan biri, devlet görevlilerinin, ordu ve askeri birimler arasındaki görevlendirmelerde Türkler lehine ayrıcalıklar yaptığını, diğer milletlerden yararlılık gösteren askerlerin, çok fazla ödüllendirilmediğini söyleyerek; bu durumun, Arapların, Osmanlı ordusundan ayrılmasının nedenlerinden biri olduğunu iddia etmiştir. Bu durumdan ötürü askerlerin öfkeleniğini, Irak savaşı esnasında, Irak askerlerinin ve subaylarının kaçmayı düşündüğünü ve El-A'hd Cemiyeti üyeleri aracılığıyla Şerif Hüseyin hareketiyle temasa geçtiklerini aktarmıştır. Bu kaçışların amacı ve yapılan faaliyetler, Irak'ta bir Arap vilayeti oluşturmak için olmuştur. Askeri A'hd Cemiyetinin üyeleri, devrimi, başlangıçta güvenle ilan etmiş ve yoğun bir ilişki temelinde, Arap kabileleriyle temasa geçmiştir. A'hd Cemiyeti görevlileri ile Irak kabileleri arasında bir ittifak kurulmuş, bu ittifakta, Arapların hak ve talepleri tartışılmış ve bağımsızlık amacıyla, kapsamlı bir devrim için,⁶³⁵ genel bir Arap milli ayaklanmasına sıcaklık duydukları dile getirilmiş ve bu temelde, Şerif Hüseyin'in devrim hareketine katılmaya karar verilmiştir.⁶³⁶ I. Dünya Savaşı'na girişin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durum, genel olarak Arap milliyetçi düşüncesi ve özellikle A'hd Cemiyeti üzerinde, hareket ve faaliyetler bağlamında etkili olmuş ve Arap bölgesinde, kargaşa ve karışıklık oluşturmuştur. Arap vilayetlerinin idaresini

⁶³² Zeyin el-Abidin Şamsadin, “*Tarih el-Arab el-Hadis*”, s. 410 – 411; Ali Sultan, “*Tarih Suriye*”, s. 427 – 430; Zeyin el-Abidin Şamsadin, “*Tarih el-Arab el-Hadis*”, s. 182.

⁶³³ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 141 – 142.

⁶³⁴ Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 188.

⁶³⁵ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 92 – 95.

⁶³⁶ Hassan El-Şbir, “*El-A'mal El-Hzbi*”, s. 26; Brus Masterz, “*Arap El-Empratorya*”, s. 266.

yeniden organize etmek, milli ve bağımsız haklara ulaşmak için, askeri ayaklanmanın gerekli olduğu düşünülmüş, fakat bazı üyeler, Osmanlı Devleti'ne karşı, askeri bir ayaklanma uygulanmasının yerine, milli bir kongre düzenlemeyi düşünmüşlerdir. Nasiriye'de,⁶³⁷ Cemiyet üyeleri ve destekçileri arasında koordinasyon sağlamak, Osmanlı ordusunun başarısızlıklarını tartışmak ve Irak illerinin kaderini belirlemek için, kongre, şu kararlara varmıştır:

1. İngilizlerle müzakereler, Irak vilayetlerinin bağımsızlığı göz önüne alınarak yapılmalıdır.
2. El-Muntafk kabilesi kuvvetleri, ordu olarak hazırlanmalı ve gelecekteki Irak ordusunun bir parçası olmaları için, Osmanlı ordusundan ayrılmalıdır.
3. Kongreye daha fazla destek ve katılım sağlamak için, El-Mentafk kabilelerinin liderleriyle toplantılar yapılmalıdır.

Bu kararlara dayanarak, Kuveyt'teki Osmanlı ordusunun lideri Nureddin İbrahim Paşa'ya (1873 – 1932),⁶³⁸ hedeflerini anlatan, Arapların ayrılık ve bağımsızlık istediklerini açıklayan bir mesaj gönderilmiştir.⁶³⁹ Bu faaliyetler ve toplantılar, Irak kabilelerinin siyasi ve milliyetçi zihniyetinin gelişmesinde Türk yönetiminin zayıflamasından memnun olduğu, fakat İngiliz işgaline güvenmeyerek, olayların ve milliyetçi düşüncenin etkisi altında, aktif bir rol oynadıklarını göstermiştir. İngiliz yönetimi sırasında, başka birkaç cemiyet ve örgüt daha kurulmuştur. Bunlardan biri, Necef'te 1918 başlarında kurulan, “İslami Yükseliş Cemiyeti”dir. Cemiyetin üyeleri, baskıcı kâfirler tarafından yönetildiklerini ifade etmişler ve amaçlarını, Irak'ı, İngiliz yönetiminden kurtarmak olarak açıklamışlardır. Cemiyet kurulduktan bir süre sonra, orta Fırat'ın bazı din adamları ve bazı kabileleri mezkur cemiyete üye olmuştur. Necef halkı tarafından, İngilizlere silahlı saldırılar düzenlenmiş, cemiyet üyeleri 19 Mart 1918'te, dokuz gün boyunca, İngiliz siyasi yönetimine, dolayısıyla İngiliz subaylarına ve siyasilerine suikastler düzenlemiştir. Suikastlerin uzun sürmesi ve karışıklığın artması sonucu, Necef şehri İngilizler tarafından kuşatılmış, cemiyetin 11 üyesi idam edilmiş ve birçoğu da yakalanarak hapse atılmıştır.

⁶³⁷ Nasriah, Zikar vilayetinin merkezidir ve Fırat Nehri üzerindeki Irak'ın güneydoğusunda yer alır.

⁶³⁸ Nureddin İbrahim Kunyar, Nureddin Paşa olarak bilinir. 1873 yılında Bursa'da doğmuştur ve 1932 yılında, İstanbul'da vefat etmiştir. Osmanlı ordusunun subaylarından biridir. Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ve bir süre Irak vilayetlerinin ön savaşı için liderlik etmiştir. <https://www.gzt.com/derin-tarih> (Erişim 19 Mart 2020).

⁶³⁹ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 375 – 377; Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 95 – 97.

Cemiyet üyelerinin bir kısmı da Hindistan'a sürülmüştür.⁶⁴⁰ Bu sert politikalar sonucunda İngilizler, Arap cemiyetinin ve halkının üzerinde kontrolü sağlamayı, halkları Osmanlı Devleti'ne ve politikalarına karşı kıskırtmayı başarmışlardır. Milliyetçi Araplar, askeri, siyasi ve mali açıdan, İngiliz planlarına büyük bir manevi destek vermiştir. Arapların bu desteklerinin sonucu, İngilizler de Arap milliyetçilerine büyük yardımlarda bulunmuşlardır.⁶⁴¹ Osmanlı Devleti'nin yönetiminin sonunda, Irak vilayetlerindeki milliyetçi hareket, geniş bir alana yayılmış, milli haklar kazanmak ve Türk yönetiminden kurtulmak için milliyetçi hareketler güçlenmiştir. Ayrıca, İttihat - Terakki ve destekçilerinin, milliyetçi politikaları da, ayaklanmaların nedeni olarak gösterilmiştir.⁶⁴²

4.3.3. Milliyetçi Arap Memurların Milliyetçi Faaliyet ve Tutumları

Irak ordusunun Osmanlı ordusundaki milliyetçi faaliyetleri, 1908 Anayasası ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra ortaya çıkan boşlukta daha da güçlendiği yukarıda ifade edilmişti. Bu süre zarfında, Arap vilayetlerinde, bir dizi olay ve değişiklik olmuştur. Genel olarak, Arap ve Irak'lı milliyetçi subayların, I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı ordusundan ayrılması garip görülmemiştir. Arap milliyetçileri, bağımsızlık için uygun bir fırsat aramışlar, her fırsatta, bağımsızlıkla ilgili konuşmalar ve çalışmalar yapmışlardır. İngilizlerle iş birliği yaparak oluşturdukları eylemler, Osmanlı Devleti'ne karşı ortaya çıkan milli birlik düşüncesinin ve milliyetçilik hareketlerinin bir ürünüdür.⁶⁴³ Irak vilayetlerinin hem içinde hem de dış bölgelerinde bulunan Osmanlı ordusundaki Irak'lı subaylar, Arap milliyetçi hareketine önderlik etmek için, bir lider bulmaya çalışmışlar ve bu amaçla milli bağlantılarını genişletmişlerdir. Bu temaslar sonucunda, Irak'lı subaylar, Arap olan Şerif Hüseyin'i, iç ve dış birçok Arap halkının güvenini kazanmış, Arap lideri olarak seçmişlerdir.⁶⁴⁴ Bazı kaynaklar, Şerif Hüseyin'in, Hz. Peygamber (S.A.V) soyundan geldiğini ve peygamber ailesine mensup olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden, Arap kabileleri içerisinde lider olarak, özel bir konuma getirip, ona dini ve sosyal bir hüviyet verilmiş, böylece Mekke emiri statüsü kazandırılmış ve Arap ayaklanmasına öncülük etmesi sağlanmıştır.⁶⁴⁵ Şerif Hüseyin, milliyetçi cemiyet ve örgütlerin güvenini

⁶⁴⁰ El-Said Abdurrazzak El-Hesseni, “*Tarih El-Ahzab*”, s. 11; Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 48 – 49.

⁶⁴¹ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 148.

⁶⁴² Elbert M. Minteşafily, “*Irak Fi Senevat*”, s. 101 – 102.

⁶⁴³ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 145 – 148.

⁶⁴⁴ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 213.

⁶⁴⁵ Hani El-Hindi, “*El-Haraka El-Kavmia*”, s. 229; Casm Muhammad Hassan El-Adul vd., “*Tarih vatan*”, s. 18 – 19.

kazandıktan sonra, kuvvetler, özgürlük ve bağımsızlık amacıyla İttihat - Terakki'nin gücüne karşı, tüm önlemleri alarak kendilerini yeniden düzenlemiştir.⁶⁴⁶ Arapların büyük çoğunluğu, özellikle vilayet memurları ve milliyet anlayışı olan çalışanlar, Arap ayaklanmasının (1916) ve Şerif Hüseyin'in destekçisi haline gelmiştir.⁶⁴⁷

Bu ayaklanmada, Osmanlı Devlet Ordusunda rütbesi olan Arap ya da Iraklı subaylar, Şerif Hüseyin'in kuvvetlerine katıldıktan sonra, Osmanlı ordusuna göre daha yüksek maaş ve askeri rütbeler almıştır.⁶⁴⁸ Rütbe ve para olarak ödüllendirilmenin yanı sıra, söz konusu şahıslar, milliyetçi düşüncelerine karşılık bulmuşlardır. Tüm bu iç nedenlerin ve olayların etkisinin yanında, İngilizlerin, Arap vilayetlerinin tam bağımsızlığına destek vermesinin de ciddi bir etkisi olmuştur.⁶⁴⁹ Şerif Hüseyin ayaklanmayı, dini ve milli bir bakış açısıyla başlatmış, dini açıdan, Mekke'nin dini lideri haline gelmiş ve kendisini, Arapların temsilcisi olarak tanıtmış ve bu yüzden tüm Arapların adına hareket etmeye başlamıştır. Bu adımları takiben Şerif Hüseyin, Arap Devrimi beyannamesini (1916) yayınlamış ve dünya Müslümanlarını, İslam kardeşliğinin önemiyle, Mekke Şerifi olarak, devrimini desteklemeye davet etmiştir. Bildirgede, Arap milli meseleleri üzerinde durmuş, İttihat - Terakki ve müttefiklerini, İslam hukukunu ihlal etmekle itham ederek, Türklerin politikalarını kınamıştır.⁶⁵⁰ Şerif Hüseyin'in bildirisinde, bir zamanlar Mekke ve Medine'nin, Osmanlı Devleti tarafından, yüksek ve kutsal bir konumda görüldüğü, padişahların, kendilerini her iki kutsal mabedin hizmetçileri olarak gördükleri, her yıl onlar için özel bir bütçe ayırdıkları ve Arabistan'ın kutsal bölge ve dini sembollerine hizmet ettikleri de anlatılmıştır.⁶⁵¹ Bununla birlikte, Arapların devrim veya ayaklanması,⁶⁵² iç ve dış etkenlerden birkaçının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Arap milliyetçi yazarlarına göre, Türklerin sıkı ve baskıcı kuralları, Arap devrimlerinin etkili ve doğrudan bir

⁶⁴⁶ Tefvik Sultan El-Yüzbegi vd., “*Dirasat Fi el-vatan*”, s. 67 – 71.

⁶⁴⁷ Ayrıntı bilgi için Bkz: Muhammed Mahdy El-Basir, “*Tarih El-Kaziya*”, s. 16 – 26.

⁶⁴⁸ Gassan el-A'tiye, “*Irak Neşat el'Devlet*”, s. 146.

⁶⁴⁹ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 143 – 144.

⁶⁵⁰ Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 413.

⁶⁵¹ Ayrıntı bilgi için Bkz: Muhammed Emin El-Maki, *Hadamat el-Osmaniyin Fi Harmeyin El-Şerifeyin ve Menasik El-Hac*, çev: Majda Mahluf, 2. Baskı, (Kahire: Afak El-Arabiya, 2004).

⁶⁵² Arapların, 1916'daki olaylarının, genel olarak Araplar ve özellikle Osmanlı Devleti üzerinde, büyük bir etkisi ve yankısı olmuştur. Bu olaylara Arap görüş ve zihniyetlerinde Özgürlük ve Bağımsızlık Devrimi denmiştir. Fakat Osmanlı dönemindeki yazarların ve yeni Türk devletinin görüş ve düşüncelerinde, Arap isyanı olarak ifade edilmiş ve ihanetle suçlanmışlardır. Olaylara nesnel olarak bakılırsa Arapların 1916 devrimi, isyan veya ihanet olarak tanımlanabilir. Çünkü Arapların istediği haklar ve talepler, Osmanlı Devleti için ana problemidir. Aynı zamanda o dönemde Osmanlı Devleti'nin, büyük bir dünya savaşında olduğu dikkate alındığında, devleti desteklemek ve savunmak yerine, isyanlarını ilan etmişlerdir. Bu konu, çok tartışmalıdır. Bu yüzden farklı ve bağımsız bir şekilde yazılabilir. (Araştırmacı)

sebebidir.⁶⁵³ İttihat - Terakki milliyetçi bir politika uygulayarak, Türkler ve diğer milletler arasında anlaşmazlık çıkarmak ve diğer milletlere karşı sert davranmakla suçlanmıştır. Araplar, kendilerini Osmanlı Devleti'nin ana milleti olarak görmüşlerdir. Onlara göre, bu görüşlere dayanarak, haklarına ulaşmak için ayaklanmayı düşünmüşler ve talep ettikleri milli hakları, temel haklar olarak elde etmek istemişlerdir.⁶⁵⁴

Araplar bu noktada, konumlarını güçlendirmek ve birleşik bir Arap devleti inşa etmek için, eski Arap güçlerini geri kazanmaya çalışarak milliyetçi ilişkilerini güçlendirmişlerdir. Arapların, gücünün ve yönetiminin, Türkler tarafından, yüzyıllardır işgal edildiğine inanmışlar, bu yüzden önceki dini egemenliklerini ve halifeliği kendilerine geri kazanmak istemişlerdir. Bu görüşün destekçileri, Irak vilayetlerinde de mevcut olmuş, özellikle de milliyetçi memurlar, Irak vilayetlerinde, milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasını güçlendirmiştir.⁶⁵⁵ Bu milliyetçi faaliyetler ve hareketler bağlamında, Kral Faysal ve babası Şerif Hüseyin, Arap milliyetçileri tarafından, Arapların gelecekteki liderleri olarak seçildiklerinde, Arap milliyetçi gruplarıyla koordinasyon içine girerek büyük bir Arap devletinin kurulmasını planlamışlar ve isyan etmeye karar vermişlerdir.⁶⁵⁶ Kaynakların verdiği bilgilere göre Şerif Hüseyin ve destekçileri, Mekke ve Medine'nin kutsal alanlarını korumak için, Osmanlı Devleti'ne isyan etmiştir. Bu amaçla, Osmanlı Devleti'ne bir teklif yöneltmiş, bu teklifte kendileri ve Osmanlı Devleti için hak ve görevler belirtilmiştir. Bu teklif, İttihat - Terakki yönetimi tarafından reddedilmiş, güçlü ifadelerle Şerif Hüseyin'e bazı tavsiyelerde bulunulmuş ve aynı zamanda da Şerif Hüseyin'i ortadan kaldırma planlarına girişilmiştir. Buna binaen Şerif Hüseyin, vilayet haklarını alma konusunda, tamamen muhalif bir tavır takınarak, ayaklanma ve isyan konusunda ısrar etmiştir.⁶⁵⁷ Bu süreçte Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti bayrağını indirerek, yerine Araplara özgü milli bayrağı asmıştır. Mezkur bayrak üç renkten ve bu üç renk üstünde, kırmızı bir üçgenden müteşekkildir. Bu bayrak üzerindeki siyah kısım Abbasileri, beyaz kısım Emevileri, kırmızı kısım ise, Fatımi Devleti'ne atıf yapmış ve

⁶⁵³ Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 161.

⁶⁵⁴ Nevşirvan Mustafa Emin, “*Be Dem Regave Gülçinin*”, s. 33; Cafer Ali, “*Nasyonalizm*”, s. 170; Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 149.

⁶⁵⁵ El-Said Abdurrazzak el-Hesseni, “*el-Savra el-Irakia*”, s. 23 – 25; Mustafa El-Faki, “*Tacidid el-Fikr*”, s. 23.

⁶⁵⁶ Hani El-Hindi, “*El-Haraka El-Kavmia*”, s. 135 – 136; Sayar Kavkab Ali Cemil, “*Tarih Takuin*”, s. 458 – 460; Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 269 – 271.

⁶⁵⁷ Abdullah bin Hüseyin, *Muzekaratı*, (A'mman: Ehliye dağıtma ve yayın evi, 1989), s. 111 – 113; Ahmed Muhammed el-Subhi, *Tatavr el-fikr el-Siyasy Rvad İticahat ve İşkaliaatehu*, (Beyrut: Muassasa Risala, 1999), s. 1058 – 1071.

üstündeki kırmızı üçgen de, Hicaz ve Suudi Arabistan Devletini temsil etmiştir.⁶⁵⁸ Böylece Şerif Hüseyin, İngilizlerin desteği ve vaatleriyle, bulunduğu bölgede harekete girişerek isyan başlatmıştır.⁶⁵⁹ Başlangıçta Şerif Hüseyin'in amacı, Suriye ve Irak vilayetlerinde bağımsız bir Arap vilayeti oluşturmaktır.⁶⁶⁰ Ancak söz konusu vilayetlerdeki Şerif Hüseyin taraftarlarının desteğiyle, isyan, Suudi Arabistan bölgelerinde bağımsızlık ilan edilerek başlamıştır. (5 – 10 Haziran 1916). Şerif Hüseyin Temmuz ayında, Türk askeri birliklerine saldırarak, bazı Osmanlı askerlerini öldürmüş ya da yaralamış ve Mekke bölgesine el koymuştur. Şerif Hüseyin, daha sonra devlet kurumlarını işgal etmeye devam etmiş ve Suudi bölgelerinde daha büyük çaplı saldırılar düzenlemiştir.⁶⁶¹

Birkaç ay içerisinde, Osmanlı askeri kamplarının çoğunu işgal etmiş ve bu zaferlerin ardından, diğer Arap bölgelerine mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarda, Suudi Arabistan'ın durumuna dair haberler vermiş ve mevcut durumun, Irak vilayetlerinin durumu ve milliyetçi hareketler üzerinde, doğrudan bir etkisi olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Irak'lı bazı milliyetçi kabileler ve kişilikler, Şerif Hüseyin'e, yaptığı saldırılara dair destek verdiklerini ifade etmişlerdir.⁶⁶² A'hd Cemiyetinin Irak'lı askerleri ve subayları, Suudi Arabistan ayaklanmalarında büyük ve etkili bir rol oynamıştır.⁶⁶³ Genel olarak, Şerif Hüseyin ve Araplar, ayaklanmayı İttihat - Terakki'nin milliyetçi politikalarına bağlamıştır. Ayaklanmasını, İttihat – Terakki'nin faşist politikalarını gerekçe olarak gösterip, bunu İslam'dan sapma olarak gören Şerif Hüseyin'in bizzat kendisi de yine, İslam'dan sapma olan Arap ırkçılığı yaparak, açık bir çelişki sergilemiş, Müslüman Osmanlı'ya karşı, Hristiyan İngilizlerle işbirliği yapmak gibi büyük bir günah işleyebilmiştir. Bu açılardan da İttihat – Terakki'yi, İslam'dan sapmakla suçlamış, ama Müslümana karşı Hristiyan İngilizle işbirliği yaparak en büyük sapmayı bizzat kendisi

⁶⁵⁸ Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 398; İbrahim Halil Ahmed, “*Tarih el-vatan el-A'rabi*”, s. 207; Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 198.

⁶⁵⁹ Zeyin A'bidin Şemsedin Necim, “*Tarih el-devle*”, s. 411.

⁶⁶⁰ Ali Sultan, “*Tarih Suriye*”, s. 387.

⁶⁶¹ Ayrıntı bilgi için Bkz : Elikşy Fasilif, *Tarih El-Arabiya el-Sa'udiya Min Karn el-Samn A'sır Hata Nihaya Karn el-A'srin*, 4. Baskı, (Beyrut: Şirket Dağıtım ve yayıncılık, 2013), s. 216 – 322; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğ'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, 1. Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 254 – 255; Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, çev: Halit Özkan, 13. Baskı, (İstanbul: Elma Basım, 2006), s. 122 – 130.

⁶⁶² Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 174 – 177; İbrahim Muhammed Hassan, “*El-Siraa' el-devli*”, s. 86; Mutlak el-Belvy, *el-Vcud el-Osmani Fi Şimal el-Cazira el-Arabiya 1908 – 1923*, 1. Baskı, (Beyrut: Cedavl yayın ve dağıtım evi, 2011), s. 188.

⁶⁶³ Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 186.

sergilemiştir. Bu konular, İstanbul'da Mebusan Meclisi üyesi olan Şerif Hüseyin'in, oğlu Kral Abdullah (1882 – 1951)'ın anılarında ve sair yazılarında nakledilmiş, Osmanlı yönetiminin, bir süredir Arapların taleplerine cevap vermediğinden bahsedilmiş ve Arap ayaklanmasının nedenleri bu konuya bağlanmıştır.⁶⁶⁴ İsyanların temel nedenlerinden biri, Arap dilinin, resmi bir dil olarak kullanılmadığı takdirde, İslam dininin ilkelerinin yok olacağına inanıldığı ve Arap dilinin gücüne rağmen, şu an uygulamada maruz kaldığı kötü durum olmuştur. Arap milliyetçi yazarları ve memurları, Arap milli dilinin korunması ve üstünlüğü hakkında, Arap bölgelerinde geniş bir kampanya başlatmışlar, halka kültürün korunmaması durumunda, çocuklarının Türk olacağını anlatmaya çalışmışlardır. Irak'lı Arapların duyguları, bu iddiaların anlatılmasıyla⁶⁶⁵ birkaç yıl içinde, orijinal anadillerini ve kültürlerini unutacaklarına dair kaygıya dönüşmüş ve bu çağrılar, Irak'lı Araplar üzerinde derin bir etki oluşturarak İngilizlere karşı cihat fikrinden soğutmuştur.⁶⁶⁶

Bu süreçte İngilizler, özellikle Kutü'l-Ammara Savaşı'ndaki büyük yeniliden sonra, Osmanlı Devleti'ne ve Türklere karşı, çeşitli bildiriler dağıtarak halkı etkilemeye çalışmışlardır. İngilizler, Şerif Hüseyin ayaklanmasıyla ilgili lehte binlerce yayını, Arap vilayetleri ve Irak'ta dağıtmıştır. Bu yayınlar Şerif Hüseyin ayaklanmasına desteğini artırmak için insanları Türk yönetimine karşı çıkmaya davet etmiş, onlara özgürlük ve bağımsızlık vaat etmiştir. Aynı zamanda İngilizlerin, İslam'ın ilkelerine saygı duyduğu propagandası yapılmış ve bu çalışmalar, Arap milliyetçi duygusunu daha da canlandırmıştır. Bu yayınlar, Osmanlı ordusundaki birçok askerin, Şerif Hüseyin'in ayaklanmasıyla temasa geçmesi ve Irak'lı Arapların da Türk yönetiminden çıkarak, Irak milliyetçileri ve askerleriyle birleşeceklerini duyurmak için, büyük bir güç oluşturmuştur.⁶⁶⁷ Osmanlı otoritesine karşı iş birliği ve Arap ayaklanmasının sınırlarını genişletmek için Arap kabileleri ve kabile liderleri, Osmanlı'ya karşı çıkmaya çağırılmıştır.⁶⁶⁸ Batı ülkelerinin müdahaleleri, vilayet halkının fikirlerinin değişmesi, okur – yazarlık seviyesinin artması, Irak'lı subayların görüşünü değiştirmiş ve bu olaylara neden olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılı, İngilizlerle Araplar arasında yakınlık ve sempati oluşturmuş, bu faktörler Irak'lı subayların, Arap kültürü ve diline dayanan,

⁶⁶⁴ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*

⁶⁶⁵ Ahmed Muhammed el-Subhi, “*Tatavv el-fikr*”, s. 1063 – 1071.

⁶⁶⁶ Hamid Mahmud İssa, “*Keşay Kürd*”, s. 45.

⁶⁶⁷ Daha fazla bilgi için Bkz: Mutlak el-Belvy, “*el-Vcud el-Osmani*”, s. 200 – 209; Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “*Devir el-Muceddidin*”, s. 260 – 264.

⁶⁶⁸ Ahmed Muhammed el-Subhi, “*Tatavv el-fikr*”, s. 1084 – 1085.

milliyetçi hareketlere aktif olarak katılmalarını sağlamıştır. Irak'lı milliyetçi subaylar, Araplar arasında var olan sosyal, iktisadi, politik ve entelektüel köklerin gölgesinde, milliyetçi hareket için güçlü bir temel oluşturarak, Arap milletini birleştirme çalışmalarında aktif bir rol oynamışlardır.⁶⁶⁹ İngilizler ve Arap milliyetçileri tarafından desteklenen Şerif Hüseyin ve ailesi, Suudi Arabistan bölgesindeki ayaklanmanın kapsamını genişletmiş ve oğullarını Suriye ve Irak vilayetlerine göndermiştir.⁶⁷⁰ Böylece, Birleşik Krallığın, Irak halkı için yürürlüğe koyduğu bu planlar, Irak vilayetlerinin halkına duyurulmuş, hem Birleşik Krallık hem de Fransa, Kasım 1918'de bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamada, Irak A'hd birliğinin, yıl sonunda askerler ve subaylar tarafından kurulduğunu ve özerkliğin, aynı zamanda, A'hd Cemiyeti saflarına katılan, Irak'lı subaylara ve Şerif Hüseyin'in oğlu Kral Faysal ordusuna da yönelik olduğu belirtilmiştir. Irak Bağımsızlık Cemiyeti olarak, üç Irak vilayetinin de bağımsızlığı amacıyla, I. Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçi örgütler ve faaliyetler genişlemiştir.⁶⁷¹

4.4. Osmanlı Devleti'nin Milliyetçi Hareketlere Karşı Tutumu (1914 – 1918)

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nın başına kadar, topraklarının ve Arap vilayetlerinin çoğunu kaybetmiş ve elinde sadece Suriye, Irak ve Hicaz vilayetleri kalmıştır. Bu nedenle, savaş yıllarında bu vilayetleri savunmak ve kurtarmak için elinden geleni yapmaya çalışmıştır.⁶⁷² İttihat - Terakki hükümetleri, Irak vilayetlerinde meydana gelen bu durumlarla ilgili, bu isyan hareketlerine karşı bir takım adımlar atmak için devletin durumunu incelemiş ve bazı yenilikler yapmıştır.⁶⁷³ Irak vilayetlerinin, askeri alanda işleri yeniden düzenlenmiştir. Diğer devlet yetkilileri ile birlikte İttihat - Terakki liderleri, 13 Ocak 1914 tarihinde, Sadrazam başkanlığında toplanmış ve İstanbul'da yaşayan, 490 tane Arabı sınır dışı etme kararı almıştır. Söz konusu Arap memurlar, Arap milliyetçi düşüncelerini yaymak suçundan Avrupa'ya sınır dışı edilmiştir. I. Dünya Savaşı boyunca, bunun gibi birtakım kararlar alınarak gerçekleştirilmiştir.⁶⁷⁴ Bu değişikliklere dayanarak, İttihat - Terakki'nin tutumu ilk başlarda, politik bir hareket olarak görülmüştür. Milliyetçi

⁶⁶⁹ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 68 – 70.

⁶⁷⁰ Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 148 – 155; Haşmi'nin ailesi ve Şerif Hüseyin'in sülalesi bu tez ekine Bkz.

⁶⁷¹ Abdul Cebbar Hassan el-Cbury, “*El-Ahza ve El-camya 'yat*”, s. 40 – 44; Tşarlz Trib, “*Çend lapareyek*”, s. 50.

⁶⁷² Vemiz Cemal Ömer Nazmi, “*El-Czur El-Siyasa*”, s. 72.

⁶⁷³ Hassan Kayali, “*El-Harakat El-Kavmiya*”, s. 246.

⁶⁷⁴ Hazım Mecid Ahmed el-Dvri, “*el-Zübat el-Irakiyun*”, s. 92 – 95.

hareketlerin başlamasıyla, üç Irak vilayetinin milliyetçi gruplarının temsilcileri, devlet yetkililerini sakinleştirmeye çalışmış, görüşme ve müzakere çağrısında bulunmuşlardır. Görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, İttihat - Terakki yetkililerinin talepleri, Arap milliyetçileri tarafından reddedilmiş ve çok sayıda insan idama mahkum edilmiştir.⁶⁷⁵ İttihat - Terakki politikası, aynı zamanda, üç Irak vilayetinde de takip edilmiştir. İngilizleri destekleyen Güney Irak'ın şeyhleri ve aşiret liderleri, sosyal ve dini durumu dikkate alarak, bu meselelere politik olarak yaklaşmıştır. Bu tür ilişkiler olayların başlangıcında olmuş, İngilizlerin gelişinden sonra, Basra vilayet yetkilileri ve halkı arasındaki ilişkiler gerilmiştir. 1916'da Kerbela kenti, Osmanlı ordusu tarafından kuşatılmış ve Hilla'da birçok kişi idam edilmiştir. Olaylar sonucunda, İngilizlere olan destek artmış ve bu durum, İngilizlerin istilasını kolaylaştırmıştır. İngilizler, bölge sakinlerinin ve büyük kişiliklerin şikayetlerini dikkatle dinleyerek ele almıştır. İttihat - Terakki'nin bu tutumları, halkın çoğunu olumsuz etkilemiş, hayatlarının ve geçim kaynaklarının kötüleşmesinin nedeninin, Türk hükümetinin yanlış yönetimine bağlı olduğunu düşündürmüştür. İngilizler kendilerini, Türk yetkililerinin zulmünden ve baskılarından kurtarmaları gerektiğine inandırmıştır. İngilizler, Irak'ın içindeki ve dışındaki siyasi ve askeri liderleri, bağımsızlık vaadiyle kandırarak Türk yönetimini sona erdirmeye çağırmışlardır.⁶⁷⁶

Bu faaliyetlerin sonucunda, İttihat - Terakki yönetimi tarafından, Arap siyasi ve etnik grupların genişlemesini engellemek ve etkisini azaltmak için, birkaç grup yasaklanmış ve bazı üyeleri tutuklanarak daha sonra idam edilmiştir.⁶⁷⁷ Vilayet memurları, ortamı sakinleştirmek ve üç vilayetin aşiret liderlerinin dikkatini çekmek için, çok çaba sarf etmiştir. Milliyetçi hareketlere aktif olarak katılanlardan Talip Nakip ve Tefvik, tedbirlerin en başında yakalanarak tutuklanmıştır. Arap milliyetçileri, İttihat - Terakki'nin bu tutumları nedeniyle, yakalanma ya da eziyet görme korkusundan, başka ülkelere kaçmışlardır. I. Dünya Savaşı sırasında (1914 – 1918), Irak vilayetleri anormal bir süreçten geçmiştir.⁶⁷⁸ Vilayet memurları, tutum ve tedbirlerle alakalı kararları alırken,

⁶⁷⁵ Emin el-Reyhani, *Mluk el-Arap*, 8. Baskı, (Beyrut: Celil Evi, 1987), c. 1, s. 63 – 64; Muhammed İbrahim Muhammed, “*Mukaveme el-Arab*”, s. 171 – 172; Mufid Zaidy, *İnsiklopidiay Mejui İslami Sardami Osmanyakan 1516 – 1916*, çev: Bahtiyar Aziz, 1. Baskı, Süleymaniye: ÇvarÇıra Matbaası, 2015), s. 295.

⁶⁷⁶ Muhammed Badii Şerif vd., “*Dirasat Tarihiya*”, s. 278.

⁶⁷⁷ A'mmar el-Semir, “*el-Ahzab vel-Harekât*”, s. 51.

⁶⁷⁸ Ganım Muhammed Salih vd., “*el-tetevur el-Siyasiye*”, s. 55; Muhammed İbrahim Muhammed, *Mukaveme el-Arab*, s. 186.

dini liderleri yanlarına çekmeye çalışmıştır. Dialog yoluyla ve dini fetvalarla, İngiliz saldırılarının, milliyetçi boyutunun etkilerini azaltmaya çalışmışlardır.⁶⁷⁹ Kaynaklarda aktarıldığı gibi bu çabalar, herhangi bir sonuca ulaşmamış, Osmanlı Devleti, Basra valiliğinin ihmali ve milliyetçi hareketler nedeniyle, Basra vilayetinde ortaya çıkan bu isyana karşı güçlü bir öfke duymuştur. Bu endişeler, devleti, Halil Paşa komutasındaki Kutü'l-A'mmare Muharebesi sırasında, Osmanlı ordusundaki Arap esirlerini, İngiliz esirlerle değiştirmeyi reddettiği bir noktaya getirmiştir.⁶⁸⁰

Arapları, kendilerine, ihanet edenler olarak görmüş ve bu yüzden onları, İngilizlerle savaş esiri olarak takas etmek istememişlerdir.⁶⁸¹ Osmanlı subayları, Irak Arap kabilelerinin, İngiliz güçlerinin önemli bir kısmını oluşturduğunu anlamıştır. Bu yüzden kabileler, İngilizleri desteklemeyi ya da İngilizlerin işgalini yönlendirmeyi bırakmadıkça, Arap kabilelerine karşı sert bir tavır almaya devam etmişlerdir.⁶⁸² İttihat - Terakki yönetimi, bu sert tutum ve politikalarına rağmen, Arap kabilelerini kontrol edememiştir. Arapların, milliyetçi hareketleri her yerde karşılarına çıkmıştır. Aynı zamanda vilayetlerin durumu ve eksikliği incelendiğinde, askeri teçhizatların geri kaldığı, vilayetlerin silah depolarının çok zayıf hale geldiği ve çok az ekipman kaldığı anlaşılmıştır. Vilayet güçleri, hükümet yöneticilerinin politikalarını düşük seviyede uygulayabilmiş ve bu durum, Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyet gösteren şeyh ve kabilelerin, güç sahibi olmalarına yol açmıştır. Yani Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü, vilayet kurumlarının layıkıyla işleyememesine ve azalmasına kadar gitmiştir.⁶⁸³ Bu açıdan bakıldığında, üç Irak vilayetinin memurlarının, durum ve olaylar açısından, bir dereceye kadar Osmanlı Devleti'nin tutumunu sergiledikleri de söylenebilir. Bu durumdan, vilayet kurumlarının gücünü uygulamaya koyma yeterliliğinin, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında, gerekli düzeyde olmadığı anlaşılmıştır.

⁶⁷⁹ Abdurrazzak Ahmad El-Nasry, “Devir el-Muceddidin”, s. 255.

⁶⁸⁰ Gassan el-A'tiye, “Irak Neşat el'Devlet”, s. 129 – 130.

⁶⁸¹ Gassan el-A'tiye, “Irak Neşat el'Devlet”, s. 144.

⁶⁸² Ayrıntı bilgi için, Bkz: Gassan el-A'tiye, “Irak Neşat el'Devlet”, s. 147 – 165.

⁶⁸³ Elbert M. Minteşafily, “Irak Fi Senevat”, s. 102 – 103.

SONUÇ:

Osmanlı Devleti'nin, 1534 yılında Irak'ı kontrol altına almasından sonra, Irak sınırı en son değişiklikle birlikte Musul, Bağdat ve Basra olmak üzere üç vilayete bölünmüştür. Bu üç vilayette, azınlık olan milletlerle birlikte, Arap, Kürt ve Türkmen milletleri olarak yaşamışlardır. 1918 yılına kadar da Osmanlı Devleti tarafından idare edilmişlerdir.

Milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkışı, XVIII. yüzyılın sonlarına ve XIX. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Fransız İhtilali, dünyada ve Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçilik düşüncesinin gelişmesinde, en etkili olan olaylardan ve nedenlerden biri olarak kabul edilmiştir.

Milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkmasından önce, Osmanlı Devleti'nde yaşayan milletlerin arasında hiç bir ırkçılık ve milliyetçilik sorunu olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik düşüncesinin yayılmaya başlaması, XIX. yüzyılın başları olmuştur. Milliyetçi faaliyetlerin etkileri, aynı yüzyılın ikinci yarısına ve sonlarına denk gelmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yakın dönemler, Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik akımlarının zuhur ettiği zor bir dönem olarak bilinmektedir. Bu konuda, İttihat - Terakki'nin kurucuları olan Jön Türklerin, önemli bir rolü olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkması ve yayılmasından sonra, milletler bir kaç farklı akıma ve siyasi harekete bölünmüştür.

Batı ve doğu araştırmacıları tarafından yazılan birçok edebi yazı ve dilbilgisi kaynakları, Türk diline ve Türk milliyetçiliğine yeni bir temel olmuştur. Bu hamleler, Türk milliyetçiliği ve Osmanlı Devleti'ndeki diğer milletlerin milliyetçilik hareketlerini tetikleyen ve büyüten, etki ve nedenler olarak bilinmektedir. Söz konusu yayınlar, Osmanlı Devleti'ndeki devlet adamları ve farklı milletler arasında, fikir ayrılıklarına ve daha sonra da düşmanlığa varan olaylara yol açmıştır.

Üç Irak vilayetinin sosyal sistemleri, dini, kabile ve etnik yapıların birleşiminden oluşmuştur. Toplumun göçebe ve kentsel oluşumları arasındaki farkın, çok net olduğu bilinmektedir. Bu üç vilayette, göçebe kabilelerin ve kentlerin yönetsel durumları çok karmaşıktır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan reformlardan sonra, Irak vilayetlerindeki iktisadi ve sosyal durum, yeniden toparlanma sürecine girmiş, bunun sonucunda, entelektüel bir açılım olmuştur. Yapılan reformlar ve ortaya çıkan milliyetçi düşünceler sonucunda, halkın talepleri ve isteklerinde azalma yerine artış görülmüştür.

Irak'ın milliyetçi düşüncesi dönemsel olarak farklılık göstermiş, Irak Arap milliyetçi ideolojisinin, Kürtlerden çok daha güçlü ve etkili olduğu görülmüştür. Arap milliyetçiliği, Arap vilayetlerini etkisi altına alarak büyük bir büyüme kaydetmiştir.

Irak'taki Kürt milliyetçi düşünce, sonradan ortaya çıkmış ve basit bir düzeyde olmuştur. Bu gecikmenin nedenleri, Kürtlerin dini düşüncelerinin güçlülüğü, Kürt bölgelerinin sosyal yapısı ve merkeze uzaklığından dolayı, oluşan akımlardan izole olmasıdır. Kürtlere, dış ve uluslararası destek de çok geç ulaşmıştır. Kürt milliyetçiliğinin, Arap milliyetçi düşüncesine benzer şekilde büyümediği görülmektedir. Bunun yanında, halk üzerindeki etkisi çok sınırlı olmuştur.

Misyoner kurumlar, Irak vilayetlerinin milliyetçi düşüncesini canlandırma ve yaymada, büyük ve etkili bir rol oynamıştır. Misyoner kurumlar, Osmanlı Devleti'ne karşı, olumsuz fikirler yayarak Osmanlı bütünlüğüne zarar veren çalışmalar yapmışlardır.

Meşrutiyetin ilanının, gençlerin zihinlerinin açılması üzerinde, doğrudan bir etkisi olmuştur. Bu etki, Irak vilayetleri için, yeni bir adım ve dönüm noktasını teşkil etmiştir. Irak'lı gençlerin çoğu, milliyetçi düşüncenin etkisi ile, birçok gizli veya açık cemiyet ve örgüt kurarak siyasi faaliyetlerine başlamışlardır. Vilayet yetkililerine, milliyetçi isteklerinin yerine getirilmesi amacıyla çok fazla baskı yapmış, cemiyetler ve örgütler için milliyetçi bir temel oluşturmuşlardır.

Basra vilayeti, milliyetçi hareketlerin başlangıcı olarak ortaya çıkmış, ancak Bağdat, siyasi ve etnik cemiyet ve örgütlerin, merkezi olarak tanınmıştır. Ayrıca Musul vilayetinin muhafazakar bir vilayet olması hasebiyle villayette, 1908 – 1914 yılları arasında milliyetçi faaliyet ve düşünceler görülmemiş, ancak I. Dünya Savaşı sırasında milliyetçilik faaliyetlerinin geliştiği görülmüştür.

Arap milliyetçileri, milliyetçi faaliyetlerinin başlangıcında, vilayetlerde ademi merkezîyetçilik ve reform çağrısında bulunmuştur. Ancak İttihat - Terakki ile oluşan gerginlik, ilişkilerinin bozulmasına ve fikirlerinin değişmesine yol açmış, dile getirdikleri ve savundukları fikirler, ademi merkezîyetçilikten, bağımsızlık düşüncesine doğru değişmiştir.

Arap öğrenciler ve gençler, ülke içinde ve dışında iletişim ağı oluşturarak bir araya gelmiş ve birlikte milliyetçi faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu milliyetçi faaliyetler, milli meselelerin ilerletilmesi ve yükseltilmesinde etkili ve önemli bir rol oynamıştır.

Üç Irak vilayetinde, siyasi ve iktisadi olarak kötüleşen durumun yanı sıra, bir yandan İttihat - Terakki'nin uygulamış olduğu milliyetçi politikalar, diğer yandan da Batılı devletlerin müdahaleleri, Arapların ve Kürtlerin milliyetçi duygularını uyandırmakta etkili olmuştur. Bu faktörlerin etkisi altında, Araplar ademi merkezîyetçilik ve bağımsızlık istemiş, Kürtler, hakları konusunda reform ve restorasyon talep etmişlerdir.

Kürt milliyetçi hareketi, 1908 – 1914 yılları içinde, Arap milliyetçi hareketine kıyasla, çok zayıf bir şekilde ortaya çıkmıştır. Birkaç bölgesel olay dışında, hiçbir Kürt milliyetçi örgütü oluşmamış, bu yüzden de ortaya çıkan tablo, vilayet kurumları üzerinde etki oluşturmamıştır.

İngilizler tarafından kullanılan, bağımsızlık vaatlerinin yanı sıra para dağıtımı ve çeşitli armağanlar, Arapların, İngilizlerin yanına geçmelerini sağlamıştır. Hakeza İngilizlerin ortaya koyduğu rüşvet politikası, Arapların direniş gücünü ve cihad duygusunu zayıflatmıştır. Araplar bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin karşısında savaşacak kadar dönüşüme uğramıştır.

İngiliz vaatleri Arap milliyetçi düşüncesini doğrudan etkilemiş, Arapların birçoğu, bu vaatlere dayanarak İngilizlerin tarafında yer almıştır. Neticede Araplar, kendi bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla, İngiliz işgalini desteklemiştir. Bunun için, çok fazla işbirliği yapılmış ve ortak çıkarlar üzerinde çeşitli yapılar tesis edilmiştir.

Osmanlı Devleti güçlü bir gazete ve yayın eksikliğinden dolayı, haber ve kanunları halka zamanında ulaştıramamıştır. Bunun yanında İngilizler, kendi çıkardıkları gazete ve çeşitli yayımları aracılığıyla, geniş, kapsamlı ve doğru olmayan haberlerle farklı kampanyalar yürütmüştür. İngilizler ve icra ettikleri milliyetçi faaliyetler, Arapları doğrudan heyecanlandığı için, Arap halkı üzerinde köklü bir etkiye sahip olmuştur.

I. Dünya Savaşı yıllarında (1914 – 1918), kitlelerin tutum ve faaliyetleri, milliyetçi düşüncenin örgütlenmesi, halkı, Arap cemiyetleri ve örgütleri tarafından, Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmada ve yönlendirmede kullanılan bir hareket olmuştur. Sonuç olarak ise, birçok Irak'lı Arap'ın, Şerif Hüseyin'in çıkardığı ayaklanmaya katılımını sağlamıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı Devleti'ne karşı, hiçbir Kürt milliyetçi hareketi oluşmamıştır. Bu süre zarfında Kürtler tam olarak, Osmanlı Devleti'ni desteklemiş ve İngiliz askeri güçlerine karşı savaşmıştır. Yani, Osmanlı Devleti'nin bir vatandaşı olarak vatani savunma anlayışıyla orduda yer almışlardır.

Osmanlı Devleti ve Irak milliyetçi hareketleriyle ilgili olarak, oluşan olaylar değerlendirildiğinde, bu hareketlerin, ifade edildiği gibi, başlangıçta siyasi ve diplomatik olduğu görülmüştür. Halk, ortaya çıkan olumsuz tablodan sonra, vilayette ön plana çıkan, tüm kişi, grup ve örgütlerle karşı karşıya kalmıştır.

Tarih içerisinde, çok geniş topraklarda ve uzun yaşamı itibariyle, istisnai bir başarı elde etmiş bir devlet olan Osmanlı Devleti, yüzlerce yıl geniş topraklarda hakim olmanın yanı sıra, yine yüzlerce yıl farklı milletleri huzur içerisinde idare edebilmiştir. Fakat, 1789 Fransız İhtilali fikirleri sonrası, yüzlerce yıl yaşanan bu huzur bozulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yanı sıra, farklı ulusları içinde barındıran, başka devletlerin de parçalanması amacıyla, ortaya yayılan milliyetçilik fikirleri, bir çok imparatorluğun sonunu getirmiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de, başka sebeplerin yanında, milliyetçilik fikirlerinin vermiş olduğu zararlı cereyanlar sonucunda parçalara ayrılmış ve daha sonra tarih sahnesinden çekilmiştir. Bu noktada Fransız İhtilali fikirlerinin, bağımsızlık peşinde koşan milletlerin, Osmanlı Devleti'ne bakışını da değiştirdiği görülmüştür.

1789 öncesinde, Osmanlı Devleti ile ilgili hiçbir sorunu olmayan uluslar, milliyetçilik fikirleri sebebiyle, birer ikişer Osmanlı'dan kopmaya başlamıştır. Bu bağlamda, 1789 öncesinde dile getirmedikleri itirazları, eleştirileri, hatta ithamları Osmanlı Devleti'ne yapmaya başlamışlardır. Bu noktada, bu tez çalışmasında ortaya çıkan birtakım gerçeklerle de sabit olan bir husus olarak, Osmanlı Devleti'ne yapılan, milletleri zulümle yönettiği, ağır vergiler tayin ettiği şeklindeki ithamların, gerçek olmadığı anlaşılmaktadır.

Milliyetçilik fikirleri, ulusların hafızalarını adeta silmiş, geçmişte yapmadıkları itirazları, uluslara dile getirir hale getirmiştir. Burada ilginç olan bir nokta, milliyetçilik fikirlerinin, sadece imparatorlukların içerisinde yaşayan, irili ufaklı azınlıkları değil, o imparatorluğun yönetici sınıfını da etkisi altına almış olmasıdır. Bu durumun çok önemli bir nokta olduğu göze çarpmaktadır. Yani milliyetçilik fikirleri, Osmanlı özelinde, sadece Bulgarlarda, Sırlarda, Romenlerde, Yunanlarda, Arnavutlarda ya da Araplarda değil, Osmanlı'nın yönetici sınıfı olan Türklerde de karşılık bulmuştur. Bu nokta çok ilginçtir. Milliyetçilik fikirleri hem yönetici sınıfın, hem de yönetilen sınıfın kafasını karıştırmıştır. Türklerden de, Osmanlı'daki diğer uluslardan da batıya giden talebeler, batıdan, milliyetçilik fikirlerini almışlar, onların etkilerinde kalmışlar ve kendilerini, milliyetçilik temelli cereyanlara kaptırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık talepleri, İttihatçıların ortaya çıkmasından önce de elbette olmuştur. Bu talepler, ilk olarak 1804 yılında başlamış, fakat Osmanlı'nın, Müslüman Türk olmayan milletlerinin olduğu bölgelerde milliyetçi cereyanlar olmamıştır. İttihatçıların Türkçülük fikirlerine kapılmalarının etkisiyle, Türkçülüğün, başka milletlere karşı bir dayatmaya dönüştürülmesi üzerine, Müslüman Araplarda, Arnavutlarda ve Kürtlerde, bağımsızlık talepleri kendini hissettirmeye başlamıştır. Bu tez çalışmasında bulunan belge ve çalışmalardan ortaya çıktığı şekilde, Arapların, Kürtlerin ve Arnavutların, bağımsızlık taleplerini derinleştiren unsur, İttihatçıların aşırı Türkçü tutumları ve bu milliyetçi fikirlerin beslendiği kaynakların, yine batı merkezli olmasıdır. Burada göze çarpan garip bir durum, Osmanlı'dan ayrılmak isteyen Arnavutların, Arapların ve Kürtlerin, Fransa'da bu tür fikirleri edinmelerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin yönetici sınıfının da, bu fikirleri yine Fransa'dan edindiği olmuştur. Yani, Osmanlı Devleti'nde yöneten sınıflar da, yönetilen sınıflar da, aynı kaynaklardan Fransa merkezli tehriklerinden zehirlenmiş ve huzur içerisinde yaşayan uluslar birbirlerine düşman hale getirilmişlerdir. Bu noktada, her ulusa telkinler yapıldığı bilinmektedir. Örneğin, Türklere, Arapların ve Arnavutların, kendilerine itaat etmediği, batılı güçlerle, İngilizlerle ve Fransızlarla temas halinde, kendilerine karşı düşmanlık besleyen hareketler içerisine girdikleri telkin edilirken; Arnavutlara, Kürtlere ya da Araplara da, Türklerin kendilerini değiştirecekleri, asimile edecekleri ya da saygı göstermediklerini telkin etmişlerdir. Bu şekilde, her ulusa, farklı fitne fikirleri empoze edilmiştir. Fakat her ulusta, bu fikirleri doğrulayıcı, haklı çıkarıcı adımlar atılmasından geri durmamıştır. Aynı zamanda, her ulus, diğer ulusları, Yahudilerle, İngilizlerle, ya da Fransızlarla çalışmakla suçlamıştır. Araplar, Kürtler ve Arnavutlar, İttihatçıları, Yahudilerle, İngilizlerle ya da Fransızlarla çalışmakla suçlarken, İttihatçılar da, aynı şekilde, bu milletleri, İngilizler, Fransızlar veya Yahudilerle çalışmakla suçlamışlardır. Bu iddiaların hepsinin doğru olduğu söylenebilmektedir. Çünkü İttihatçılar da, diğer uluslar da, yabancılardan besleniyor, yabancı uluslarla, milliyetçi çerçevede zararlı cereyanlara kendilerini kaptırmaktan alıkoymuyorlardı. Halbuki, ortada huzur içerisinde yaşayan Müslüman toplulukların, aslında birbirlerinden ayrı düşeceği zamanla, birbirleriyle çatışmalara bile gireceği sır değildir. Sadece, etnik kaynaklı farklılıklar, son derece doğal çerçevede olmuş, milli ve farklı kökenden gelme kaynaklı realite, yüzlerce yıldır varolagelmiş, fakat bu milletler huzur içerisinde yaşamışlar ve bundan sonrası için de yaşamalarına bir

mani olmamıştır. Fakat ne yazık ki, bu zararlı fikirlerin sonucunda, milletlerin arasına fitne girmiştir. Farklı milletlerin, birbirlerini suçlarken, haklı oldukları noktaların da olduğu bilinmektedir. Türkler, Müslüman oldukları için, Arap, Kürt ve Arnavutların, Türklere olmasa bile, Halifeye itaat etmelerini beklemişlerdir. Eğer Müslümanlarsa, Müslümanların halifesinin dediklerini yapmalarını istemişlerdir. Arnavutlar, Kürtler ve Araplar, Halifeye itaat konusunda, ciddi çekinceler yaşamışlardır. Gerçi bu noktada Kürtlerin, Osmanlı'ya, Halifeye itaat konusunda, Araplar ve Arnavutlardan farklı olduğu, Halifeden en son kopan millet oldukları bilinmektedir.

Bunun yanında Türkler, Arnavut, Kürt ve Araplardan, Halifeye itaat beklerken, o milletler de, Türkleri, dinden sapmakla suçlamışlardır. İttihatçılardaki seküler anlayışlar, ateist yaklaşımlar, İttihatçıların aşırı batıcı tutumları ve ırkçı anlayışları, diğer milletleri, Halifenin çağrılarına uymak konusunda mütereddit hale getirmiştir. Diğer milletlere göre, Türklerin, inançlarında samimi olmadığı düşünülmüş, Türklerin dinlerinden uzaklaştıkları, hatta İstanbul'un merkezinde bile ateist yaklaşımların, dinsiz dergilerin ve mecmuaların sürekli artmakta olduğu zikredilmiştir. Buna karşılık, diğer milletleri itaat altına almak için, Halifenin çağrısını istismar ettikleri şeklinde bir yaklaşım içinde olmuşlardır. Yani, Kürt, Arnavut ve Araplar, Türklerin, Halifenin nüfuzunu istismar ederek kullandıklarını, inanmadıkları halde, onlardan siyasi amaç devşirmeye çalıştıklarını düşünerek, halifenin çağrısına inanma ve uyma konusunda mütereddit davranmışlardır.

Görüldüğü gibi, birlikte huzur içerisinde yaşayan milletlerin arasına sokulan fitne, oldukça güçlü temeller bulmuş, yani milliyetçiliğin, Osmanlı topraklarında neşvü nema bulmasının en önemli sebeplerinden birinin, yabancıların Osmanlı topraklarında yapmış oldukları fitne faaliyetleri olduğu anlaşılmıştır. Fakat yabancılar, bu fitne faaliyetlerini, sadece Osmanlı'dan kopmak isteyen Arnavut, Kürt ve Arap bölgelerinde değil, Türklerin olduğu bölgelerde de rahatlıkla yapabilmişlerdir. Türkler arasında, İttihatçılardan, bu konuda destek bulabilmişler ve İttihatçıların aşırı seküler tutumları, İslam'dan uzaklaşmaları, dindar Kürt, Arnavut ve Arapları, Osmanlı Devleti'nden de uzaklaştırmıştır. İşte bu süreç içerisinde, özgürlük vaadiyle, Arap, Kürt ve Arnavut gibi milletler, Osmanlı'dan koparılmıştır. Fakat bu milletler, özgürlük bir yana, hiçbir haklarına ulaşamamışlardır. Osmanlı Devleti'nin çekilmiş olduğu bölgeler, batılı başka milletlerin işgali altına düşmüş; bazı bölgeler, kendileri içerisinde yöneticilerin idaresindeymiş

gibi gözükmekle birlikte, bu yöneticiler aslında batılıların istediklerini yapan kukla yöneticilerden farklı olmamışlardır. Batıların getirdiği yöneticiler bölgeleri, İngilizlerin ya da Fransızların istediği doğrultuda yönetmişlerdir.

Öte yandan, Kürt, Arap ve Arnavutların istediği özgürlükler, Osmanlı Devleti'nin bölgeden çektilmesinden sonra da, bölge halklarının eline geçmemiştir. Bunun bir aldatmaca olduğu, daha başından anlaşılması gereken bir durum olarak göze çarpmış, fakat bölgenin aydınlarının bunu anlayacak ferasete sahip olmadıkları anlaşılmıştır. Bunun nedeni, batılıların etkisi altına fazlaca girmiş olmalarıdır. Bu etkinin altına girenlerin, sadece diğer milletler değil, yönetici unsur olarak, Türklerin de olduğu gözlenmiştir. Bu süreçler içerisinde, ne yazık ki, yüzlerce yıl huzur içerisinde yaşayan koca bir İmparatorluk, aslında çok fazla reel karşılığı olmayan, milliyetçi fikirler ve bağımsızlık talepleri sonucunda parça parça olmuş ve bağımsızlık talepleri peşinde koşan uluslar da bağımsızlıklarına kavuşamamışlardır.

KAYNAKÇA:

Arşivler

BOA, Beo.203.015172 (2 Zil-Ka'de 1310 / 18 Mayıs 1893)

BOA. Beo. 3673. 275448. 4 (18 T. Sani 1325 / 1 Aralık 1909).

BOA. Beo. 3673. 275448. 4,6 (17 T. Sani 1325 / 30 Kasım 1909, 18 T. Sani 1325/ 1 Aralık 1909).

BOA. Beo. 3673. 275448. 7 (19 T. Sani 1325 / 2 Aralık 1909).

BOA. Beo. 3784.283727. 1. (18 Receb 1328 / 26 Temmuz 1910)

BOA. Dh. Eum. Emn 108.10 (26 B. 1330 / 1912).

Boa. Dh. Muı. 1.11. 21. (11 Şaban 1328 / 18 Ağustos 1910).

BOA. Dh. Muı. 1.11. 21. (7 Cemaziyelahir 1328 / 16 Haziran 1910)

BOA. Dh. Muı. 92. 1. 34. (29 Safer 1328 / 12 Mart 1910)

BOA. Dh. Müi.1. 11. 15 (30 Cemazeyil Evvel 1328 / 9 Haziran 1909).

BOA. Dh. Müi.1-9. 15. 24 (7 K. Evvel 1325 /20 Aralık 1909).

BOA. DH. NÜİ. 1. 2. 73. (25 temmuz 1325 / 7 Ağustos 1909)

BOA. BEO. 3673. 275448. 8 (1327 / 1908)

OAB, Beo. 2122. 15505, (4 cemmadi evel 1321) (16 temmüz 1319).

OAB, Dh. Şfr. 112. 60. 1

BOA HRT. 0101

BOA HRT. 0451

BOA HRT. 0515

BOA HRT. 0445

BOA. HRT. 1493

BOA. HRT. 2332

BOA HRT.H. 149

BOA. HRT. 0482

BOA HRT. 0451

BOA HRT. 0451

BOA HRT. 0445

BOA HRT. 0445

BOA HRT. 0445

BOA HRT. 0445

BOA HRT. 0445

BOA HRT. 0373

BOA HRT. 0099

BOA FTG. 1771

Resmi yayınlar:

Aliye Osmaniye Salnamesi, Selanik Matbaası, 1327 H / 1908 M

Bağdat Salnamesi, 1300 H / 1882 M, S 58

Basra Salnamesi, 1318 H / 1900 M

Musul Eyaleti Salnamesi, Musul Matbaasında Basılmıştır, 1330 H / 1911 M

Musul Salnamesi, 1312 H / 1894 M

Musul salnamesi, 1330 H / 1911 M S. 90.

T.C. Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A'mare Zafari, İstanbul: 2018.

T.C. Başbakanlık Vilayet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın
Nu: 11, *Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeler (1525 – 1919)*.

Kitaplar ve Makaleler:

A'VNİ, Duriya, *Arab u Kürd Nakoki ya Tabaiy*, çev: Svava Kaladzeiy, 1. Baskı,
Süleymaniye: Şvan Matbaası, 2011

- A'BAS, Barez, Çamki Nasionalism u Saratay Sarhaldan u Darkavtni Lalay Kürd, 'Raman dergisi', sayı (237), 5/2/2017
- ABDULAZİZ, Dilşad Ömer, *Nefti Kerkük u Mlmlaney zlhezakan (1890 – 1927)*, 1. Baskı, Kerkük: Şehid Azad Heurami Matbaası, 2011.
- ABDULHALİK, Maseud, *Roli İlmaniyat La Drustbuni Meynaty Kürd*, 2. Baskı, Erbil: Rojhelat Matbaası, 2012
- ABDULHALİK, Mesud, *Mevsua'i Cudi*, 1. Baskı, Tefsir Yayınevlerinin Yayını, 2008
- ABDULKADİR, Nahro Mohammed, *Havler La Nevan Salani 1918 – 1926*, 1. Baskı, Mukryani yayınları, 2014
- ABDULLAH, Hassan Ali, *El-Basra Fi El-Mzakarat Sleman Faizy*, El-Kadisa Lila'lum İnsaniya, c. 8, nu: I ve II, 2005
- ABDULLAH, İnas Sa'di, *Tarih El-Irak El-Hadis 1258 – 1918*, 1. Baskı, Bağdat: Adnan evi, 2014
- ABDULLAH, Kral, *Biz Osmanlı 'ya Neden İsyani Ettik?*, çev: Halit Özkan, 13. Baskı, İstanbul: Elma Basım, 2006
- ABDULLAH, Najaty, "Darvazayak Bo Saratakani Jiyani Rekhravaiu Hizbi La Kürdistan 1908 – 1946", *Havibun dergisi*, sayı (21), 2008
- ABDULLAH, Necati, *Kürt ve Kürdistan Le Belgenamekani Niheniyeke Hükmeti Fransa ve Beritaniyada 1879 – 1963*, 1. Baskı, Erbil: Selahaddin Üniversitenin Matbaası.
- ABDULVAHİD, Azad, *Şeyh Nury Şeyh Salih Nvehvaz u Sardamakay*, "Rovar dergisi", Sayı (88), 2016 Mayıs ve Haziran
- ABDÜLHAMİD, Sultan, Tahsin *Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, 5. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999
- ABDÜLKERİM, Selam, *le Derbarey Rojhelatnasi*, 1. Baskı, Süleymaniye: Binay Matbaası, 2013
- ABDÜRRAHİM, Tarik Muhammed, *Vladimir F Minoriski Rojhelatnas*, çev: Azad A'ubed Salih, Erbil: Vezareti Roşinbirinin Matbaası, 2008
- ABUBEKİR, Ahmed Osman, *Kürt ve Kürdistan la komala vutareki mejuyide*, 1. Baskı, Erbil: Terbiye Vezaretinin Matbaası, 2005
- ADAMÖF, Elikşander, *vilaye el-Besra Fi Maziha ve Hazırha*, çev: Haşim Salih el-Tikriti, Bağdat: Dar Meysun Lilneşir, Şebeket Rafid Liltenmiye el-sakafiye,

- AHMAD, Abdülkerim, *Alkavmiiye ve Mezahib El-siyasiye*, Kahire: Sekafiye Matbaası.
- AHMAD, Bahadin, *Saratayek Bo Mejui Ragayandni Kürdy*, 1. Baskı, Süleymaniye: Çvarçra Matbaası, 2010
- AHMAD, Hekim, “Derbarey Serheldani Hizri Nasyonalizm”, *Tarih dergisi*, 2009 güz mevsimin 12. Sayısı
- AHMAD, İbrahim Halil, *Tarih el-Vetan el-Arabi Fi el-A'hd el-Osmani 1516 – 1916*, Musul: Dar Ibn Esir, 2005
- AHMAD, İbrahim Halil, *Tetevur el-Ta'lim el-Vetani Fi el-Irak (1869 – 1932)*, 1. Baskı, Basra Üniverstinin Matbaası, 1982
- AHMAD, İbrahim Halil, *Tarih Vatan Eralarabi Fi ehdilosmani 1516-1916*, İbn Elasir Yayınevi, 2005
- AHMAD, Kemal Mezher, *Kürdistan Fi Sanavat El-Harb El-Alamia El-Ula*, çev: Mohammed Mala Abdülkerim, 2. Baskı, Bağdat: Kürt Kültür ve Yayınevi, 2011
- AHMAD, İbrahim Halil, *Tarih elvatan el-Araby El-Hadis ve El-Maa'sr*, Musul Üniversitesi Matbaası, 1987
- ALİ, Cafer, *Nasyonalizm Ve Kürt Nasyonalizmi Kürdi*, 2. Baskı, Erbil: Rojhelat Matbaası, 2013
- ALİ, Cafer, *Sofizim ve Karigeri Le Bzutnevey Rizgarihuazi geli Kürd de 1880 – 1925*, 2. Baskı, Erbil: Rojhalat Matbaası
- ALİ, İsmail, *Tarih Edebyat Türkmen Ve Meşhurleri*, 1. Baskı, Erbil: Artoz Matbaası, 2010
- ALİ, Muhammed, *Eldevle elosmaniye a'vamil elnuhuz ve avamil sıkut*, 1. Baskı, Beyrut: Hasan Elasriye kütüphanesi, 2010.
- ALİ, Osman, *Çand lekolinevek derbarey bzavi havçarhi Kürt*, çev: Kameran Cemal Baban Zade, 1. Baskı, Reyî Nuve Matbaası, 2010, c. I
- ALİ, Osman, *Elhereke El-Kürdiye Elmaasire Diraset Tarihiye Vesaikiye 1833 – 1946*, 2. Baskı, Tefsir Yayınevleri ve Matbaası, 2011
- ALİ, Osman, *Kürd La Balganamakani Baritania*, çev: Kameran Camal Babanzadeh, 1. Baskı, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2013
- ALİ, Fayık el-Şeyh, *Muzekerat Verise el-A'ruş*, 5. Baskı, London: Dar el-Hikme, 2011

- ALİYAVEYİ, Abdullah, *Kürdistani la serdemi devleti Osmanide la naverasti sedey nozdahemeve taku cengi yekemi cihani*, Süleymaniye: Kürdistan Strateji Merkezi Yayınları, 2004
- ALİYE, Abdül Fattah Hassan Abu, *El-Davla El-Osmani ve Alvatan El-Araby El-Kabir*, Riyad: Almarih evi, 2008
- ALMUNCED ve Luga ve Eliilam, 45. Baskı, Dar Elmeşrik, Beyrut: 2012
- ANTONİYOS, George Antoniyos, *Yıkzat Elarab*, çev: Nasıreddin Esed - Ihsan A'bas, 8. Baskı, Beyrut: Dar İlim Lil-Melayin, 1987
- ARMAOĞLU Fahir, 20'inci Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 – 1995, 11. Baskı, İstanbul: Alkim Yayın evi, 1999
- ASASARD, Ferid, *Rişey Birubaveri Barzaniler*, 2. Baskı, Süleymaniye: Senterî Lekolinevey Sitratıcı Kürdistan, 2012
- BAHSİN, Majmueat Bahsin, *el-Mufasal Fi Tarih el-Irak el-Mua'sr*, 1. Baskı, Bağdat: Beyit Evi, 2002
- BAJALAN, Djene Rhys, *Jön Kürtler Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketleri (1898 – 1914)*, çev: Burcu Yalçunkaya, 1. Baskı, Avesta Yayınları, 2010
- BAKTİYA, Adil, *Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın Doğuşu Sosyal-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017
- BARAM, Hassan, *Farhangi Rojnamagary Kürdistan u Irak (1816 – 2000)*, 1. Baskı, Süleymaniye: Rahand Matbaası, 2012
- BARAM, Hassan, *Kürd u Parta Syasyakani Irak*, 1. Baskı, Süleymaniye: Rahand Matbaası, 2011
- BARZANİ, Mesut, *Barzani u bzutnevey rzgarihuvazi kürd 1931 – 1958*, Erbil: 2012
- BASRÎ, Mir, *A'lam el-Yektha el-Fikriye Fi el-Irak el-Hadiss, Menşurat Vezare el-A'lam*, 1971
- BASRÎ, Mir, *Alam el-Vatenia ve el-kavmia el-Arabiya*, 1. Baskı, Londra: Dar el-Hikma, 1999
- BASRÎ, Mir, *Elam El-Krd*, 1. Baskı, London, 1991
- BATTÎ, Faik, *el-Mevsua el-Sahifiye el-Irakiye*, 1. Baskı, Bağdat: Dar el-Meda Lilsekafe Ve el-Neşir, 2010
- BAYAT, Fadil, *el-devle Osmaniye fi mecal el-Arabi dirasa tarihiye fi el-evza'1 idariye fi zev vesaik velmasadr Osmaniye (matla' el-a'hd osmani – evasit karn tası'a a'sr)*, 1. Baskı, Beyrut: Arap Birlik Çalışmaları Merkezi, 2007

- BEG, Muhammed Emin Zeki, *Hulaseyeki Tarihi Kürdu Kürdistan*, Süleymaniah: Serdem Matbaası, 2000
- BEG, Süleyman Faik, *Tarih Bağdat*, çev: Musa Kazım Nevres, Elrafideyin
- BEHRİ, Lıoy, *Siket Hedid Bağdat Dırase Fı el-Tetur ve Diplomasıye Kethıye Siket Hedid Berlin - Bağdat Hata Sene 1914*, Bağdat: 1967
- BEL, Elmss Gertod, *Fsul Min Tarih El-Irak El-Karib*, çev: Cafer el-Heyat, Lübnan: Kitap Matbaası, 1971
- BETATU, Hana, *el-Irak Tabkat Ictimaiye ve el-Harekât el-Sevriye Min el-Ahid el-Osmaniye Hata Kiyam el-Cumhuriye*, çev: Afif Alrizaz, 2. Baskı, Lübnan: Müssese el-ebhass el-A'rabiye, 1995, c. 1
- BİDUN MUELİF, *Rehale Avrubiun fı el-Irak*, 2. Baskı, Bağdat: Dar el-Verak, 2010.
- BOTANİ, Abdulfatah Ali, *Seretayekani Hesti Netevayeti Kürd Le Mejuy Niveda*, çev: 1. Baskı, Erbil: Minara Matbaası, 2006
- BOTANİ, Abdülfatah Ali, *El-Hakkike - Rasty gazetesı Musul şehrindeki ilk Kürt Arapçe gazetesı*, 1. Baskı, Duhok: Habat Matbaası, 1998
- BOTANİ, Halil Ali Murad - EL-BOTANİ, Abdulfatah Ali, *safahat min tarih el-kürd velkürdistan el-hadis fı vasaik el-osmaniya 1840 – 1915*, Erbil: Hacı Haşim Matbaası, 2015
- BOTANİ, Kaka Mem Botani, *Nefti başury Kürdistan la salani 1891 – 1925*, Erbil: Kültür Matbaası Müdürlüğü, 2015
- BOZARSALAN, Hamit, *Ortdoğu: Bir Şiddet Tarihli Osmanlı İmparatorluğun Sonundan El Kaiyde'ye*, çev: Ali Berktaş, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015
- BRAVN, Cvri, *Puhtey Mejuy Avrupa Le Konewe Ta Emro*, çev: Nihat Celal HabibuAllah, 1. Baskı, 2009
- BRAVN, *El-A'mid Ci Klibrt, Kvat el-livy el-Irakiya 1915 – 1932*, çev: Muaiyad İbrahim el-Vandavy, Süleymaniye: Şıvan Matbaası, 2006.
- BRO, Tevfik Ali, *El-Arap vel Türk Fı El-A'hd El-dastury El-Osmani 1908 – 1914*, Kahire: 1960
- BULK, Viliyam, *Likey Nefham el-Irak*, çev: Abdulhayi Yahia Zelum, 1. Baskı, Beyrut: Arap Araştırmalar ve Yayınlar, 2006
- BULUT, Faik, *İttihaat ve Terakki'de Milliyetçilik Din ve Kadın Tartışmaları*, 1. Baskı, İstanbul: Kurtiş Ofset Matbaacılık, 1999

- CASİM, Eyad Nedim, “Vliyem Nuksi Darsi Ve Imtiyaz Alneft Fi Bilad Fars”, *Mucele Camiye Tikrit Lililum*, el-adet (1), Kanun el-Sani, 2012
- CELARENT Barbara, *Turkish Nationalism and Western Civilization by Ziya Gökalp*, *Turkish Nationalism and Western Civilization by Ziya Gökalp*, American Journal of Sociology, Vol. 117, No. 5 (March 2012)
- CEMİL, Sayar Kavkab Ali, *Tarih Takuin El-A’rab El-Hadis 1516 – 1916*, Kitap evi, Musul: 1991
- CEVAT, Nagem Mohammad Ali, *el-madaris el-Yahudia fi el-Irak*, Kızlar İçin Eğitim Fakültesi Gazetesi, Sayı (24), 2013
- CVEYİDE, Vedii’, *Culanevey Kürt Bnema u peresendni*, çev: Yasin Serdeşti, 1. Baskı, Süleymaniye: Sima Matbaası, 2008
- ÇAVŞLİ, Hady Reşid, *Türas Erbil El-Tarihi*, Min Matbua’at el-Emana A’mma Li İdare el-Sakafa vel-Şebab, 1985
- ÇETİNER, Selahattin, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Yaşanan Önemli Olaylar*, 1. Baskı, İstanbul: Asur Yayınları, 2013
- DABAĞYAN, Levon Panos, *Sultan Abdülhamid Han ve Ermenişer*, 3. Baskı, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2011
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İzahli Osmanlı Tarihi Kronolojisi ve Müellifi hakkında, c. I
- DAVIDS, Arthur Lumley, *Türk Dili Grameri*, çev: (Serdar Yavuz), 1. Baskı, Yayınevi, Nobel Akademik Yayıncılık, 2013
- DEHMAN, Hefize Bn, “El-Hater Sehiyoni Velsiyasat Devliye Fi Menzur Necip A’zuri Ahed Rvad Kevmiye El-Arabiye Fi Metla’ Karın A’şrin, *Mcele Dirasat Beyit El-Meşrik*, c. 2 (18), 2018
- DEMİR, Fevzi, *Osmanlı Vilayeti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-İ Mebusan Seçimleri 1908 – 1914*, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007
- DRUZE, Muhammed A’za, *Hevle el-Heraka el-Kevmiye el-Arabiye*, c. 1, Sida: el-A’sriye Matbaası, 1950
- DUMAN, Selçuk, *II. Meşrutiyet’ten İngiliz Mandatlerliğine Irak 1908 – 1922*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010
- EBRİŞEMİ, Abdullah, *Natavehvazi*, çev: (Selaheddin Aşti), 1. Baskı, Şivan Matbaası
- EFENDİ, Peçevi İbrahim Efendi, *el-Tarihi siyasi vel askeri lildevle el-Osmaniye min a’hd Sultan Süleyman kanuni hata a’hd Sultan Selim evvel*, çev: Nasır Abdülkerim Hüseyin Muhamet, c. I, el-Merkez Alkavmi liltercüme

- EL-A'DUL, Casim Muhammad Hassan, *Tarih vatan Arabi El-Masr*, Musul: İbn Asir Evi, 2005
- EL-A'Lİ, Ahmed Hüseyin, *Haraka İstiklal El-Arabi Dirasa Tarihiya Fi Ma'fhum El-İstiklal, Fi Fikr El-Ahzab ve El-Cama'yiat El-Arabiya 1908 – 1919*, Yüksek lisans tezi El-Mustansiriya Üniversitesi, 1988
- EL-A'MRİ, Samr Abdülhasan, *el-Mevsua'a el-a'sar el-Irakiya*, c. 1 – 8, Mektebe Safa vel Merva, London.
- EL-A'ZAVİ, A'bas, *Irak Beyine el-Ihtilaleyn*, c. 8
- EL-A'ZAVİ, A'bas, *Tarih el-Irak Beyinel İhtilalin*, c. 7, Bağdat: 1955
- EL-A'ZAVİ, Kais Cevat, *Eldevle El-osmaniye Kiraa Cedide Liavamil Elinhitat*, 2. Baskı, Beyrut: 2003
- EL-A'BİDİ, Nea'ime Abdülhalik Casim Muhammed, *el-Aklyat el-diniye fil Irak fil a'hid ahir el-Osmani 1831 – 1914*, 1. Baskı, Amman: Darl Hamd, 2015
- EL-ATİYE, Gesan, *Irak Neşat el'Devlet 1908 – 1921*, çev: A'ata Abdulvehab, İngiltera, 1988
- EL-AZAVİ, Kayis Cevat, *El-Davlat El-osmani Min Hlafata Ela El-EnKlabat 1908 – 1913*, çev: A'sm Abd Raba, 1. Baskı, Kahire: Ulusal Tercüme Merkezi, 2017
- EL-BARAK, Fazil, *el-Madaris el-Yahudia ve el-Irania fil Irak*, Bağdat: 1984
- EL-BARZİNCİ, Muhsin Tahir Kadir Ali, *Hareke el-Şeh Mahmut el-Hafid Fi el-Mesader Irakiye 1914 – 1932*, 1. Baskı, Bağdat: Dar el-Sekafe vel Neşir el-Kürdiye, 2015
- EL-BAŞRİ, Abdulgani, *Asar Siyasa El-Kavmiyat Fi El-Haraka El-Kavmia El-Arabiya*, Kahire: Arap Fikir Evi, 1964
- EL-BAYATİ, Abdul Rahman İdris Salih, *El-Şeyh Mahmoud El-Hafid El-Berznci ve El-Nfuz El-Baritani Fi Kürdistan El-Irak Hata A'm 1925*, 1. Baskı, Londra: el-hikme yayın Evi, 2005
- ELBAYATİ, Abdülrahman İdris Salih, *Siyasa Baritania Ticah Kürd El-Irak 1914 – 1932*, Süleymaniye: Şivan Matbaası, 2010
- EL-BELVİ, Mutlak, *el-Vcud el-Osmani Fi Şimal el-Cazira el-Arabiya 1908 – 1923*, 1. Baskı, Beyrut: Cedavl yayın ve dağıtım evi, 2011
- EL-CABRİ, Muhammed Halil, *Hareket el-Kavmiye el-Arabiya Fil Irak Beyine 1908 – 1914*, Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Dktora tezi, 1980

- EL-CBURİ, Abdul Cebbar Hassan, *El-Ahzab ve El-camiya 'yat El-Siasiya Fi El-Kütür El-Irak 1908 – 1959*, Bağdat: el-Huriye Yayınevi, 1977
- EL-CEMAL, Muhammed Cebbar Ibrahim, *Buniye el-Irak el-hadissa Tasiruha el-fikri el-syasi 1869 – 1914*, Bağdat: Beyituhikme, 2010
- EL-CEŞA'Mİ, Ahmet Yunis Zuveyid, *Siyase el-Memalik Ticah Ba'z a'sair el-firat el-evset 1749 – 1831*, Bağdat Üniversitesi Eğitim fakülte dergisi, nu: (11), (Mart) 2013
- EL-CUNDİ, Envar, *Yakza el-fikr El-Arabi fi Mvacaha İstii 'mar*, El-Risala Matbaası, 1971
- EL-ÇELEBİ, Besam Idris Abdullah el-Celebi, *Hevliyat el-Musul Munzu el-Fath el-A' rabi el-Islami Sene 637 M 19. yüzyılın sonlarına kadar 1900*, c. 2, 2. Baskı, Musul: Arcuvan Matbaası, 2014
- EL-DAMALUCİ, Sddik, *Emara Bahdinan El-Kürdiya av Emara El-A' madiya*, 2. Baskı, Erbil: Aras Matbaası, 1999
- EL-DAVUD, Mahmut Ali El-Davud vd., *El-Havia El-Irakia Lilkuvayit Drasa Tarihiya Vasaiykiye*, Bağdat: el-Huriye evi, 1990
- EL-DUCANİ, Burhan, *el-mesalih el-imbryaliye vel-ecnebiye fi vatan el-A' rabi*, el-Beyrut: Muasese el-Arabiya Lildirasat vel-Neşir.
- EL-DUSKİ, Kamiran Abdulsamad Ahmed, *Behdian Fi Avahr El-A' hd El-Osmani 1876 – 1914*, 1. Baskı, Hani Matbaası, 2007
- EL-DVRİ, AbdulAziz, *El-Czur El-Tarihia Lil-kavmia El-Arabiya*, 1. Baskı, Beyrut: Milyonlarca Bilgi Evi, 1960
- EL-DVRİ, Hazım Mecid Ahmed, *el-Zübat el-Irakiyun ve Taasis el-Devle el-Kavmiye 1908 – 1941*, 1. Baskı, London: Darulhikme, 2012
- EL-ESBEHİ, Ahmed Muhammed, *Tatavr el-fikr el-siyasy Rvad, İticahat Eşkaliatehu*, c. 2, Beyrut: Muasasa Rsala, 1999.
- EL-FAKİ, Mustafa, *Tacidid el-Fikr el-Kavmi*, Özel baskı, Kahire: el-Şruk yayınevi, 1996
- EL-HAMDANİ, Hamd, *Nury El-Sa' id Racul El-Mühimat El-Britaniya El-Kübra*
- EL-HAMDANİ, Tark Nafa', *El-Tadvin El-Tarihi Fi El-Irak*, 1. Baskı, Bağdat: Irak Yayınevi, 2010
- EL-HAMİDİ, Saa'd Samr, *El-Siraa' beyine El-Kavmiyeten El-Arabiya ve El-Türkiye ve Asaruhu Fi inhiyar el-devle el-Osmania Fi Rube evvel min Karn el-A'şrin*, 1. Baskı, Doha: 2011

- EL-HASSENİ, El-Said Abdulrazak, *El-Savra El-Irakiya El-Kübra*, 6. Baskı, Bağdat, Afak el-Arabiya, 1992
- EL-HATTAB, Raja Hüseyin Hussni, *Abdülrahman el-Nakip Rais el-hkuma el-Iraqi el-Muaqata Hayat Hasa ve arauhu el-Syasa ve ilakat bima'sre*, 1. Baskı, Bağdat: Dar el-Arabiya, 1958
- EL-HİLALİ, Abdulrazak, *Tarih el-Ta'lim fil Irak fi el-A'hd el-Osmani 1638 – 1917*, 1. Baskı, Beyrut: Darul Rafdin, 2017
- ELHİLALY, Abdülrezak, *Tarih el-Ta'lim Fi el-Irak Fi el-A'hid el-Osmany*, Bağdat: 1959
- EL-HİNDİ, Hani, *El-Haraka El-Kavmia El-Arabiya Fi Karn El-a'srin*, 1. Baskı, Beyrut: Arap Birlik Araştırmaları Merkezi, 2012
- EL-HUSERİ, Ebu Haldun Sati, *el-A'ruba Evelan*, 2. Baskı, Beyrut: Dirasat Vehdel Arabiya Merkezi, 1985
- EL-HUSERİ, Ebu Haldun Sati, *Mihzarat Fi Nişu Elfikre Elkavmiye*, 2. Baskı, Beyrut: Vehdet ElArabiya Dirasat Merkezi
- EL-HUSERİ, El-Husari, *El-bilad El-A'rabiya vel Devla El-Osmania*.
- EL-IRAKİYİN, Nuhba Mn El-Bahsin, *Hazara El-Irak, el-Hüriye yayın evi*, c. 11, Bağdat: 1985
- EL-KAYSİ, Abdulvehab, *Hareket el-Islah Fi el-Devle el-Osmaniye ve Taathiruha Fi el-Irak 1839 – 1877*, Bağdat: 1961
- EL-KEYALİ, Abdulvehab, *Mevsuaa Siyasiye*, 3.Baskı, Beyrut: 1990
- EL-KUREYİŞİ, Muhammed Yusuf İbrahim, *el-miss Bil ve Eseruha Fi El-Siyasa El-Irakiya*, Bağdat: Arabi Matbaası.
- ELLİ, İlber Orta, *İmparatorluğun Son Nefesi Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013
- ELLİ, İlber Orta, *Nahnu ve Tarihuna*, çev: Abdulkadr Abdul Elli, 1. Baskı, Beyrut: Dar el-Arabiya lil-a'lum Matbaası, 2015
- EL-MEKİ, Muhammed Emin, *Hadamat el-Osmaniyyin Fi Harmeyin El-Şerifeyin ve Menasik El-Hac*, çeviri: Majda Mahluf, 2. Baskı, Kahire: Afak El-Arabiya, 2004.
- EL-NASRY, Abdurrazzak Ahmad, *Devir el-Muceddidin Fi Harakat El-Fikriya ve El-Siyasiya Fi El-Irak 1908 – 1932*, 1. Baskı, Bağdat: Adnan Mektebesi, 2012
- EL-NECAR, Mustafa Abdulkadir, *El-Tarih El-Siyasy Li Emara Arabstan El-A'rabiya 1897 – 1925*, el-ma'arif evi, Mısır: 1971

- EL-REYHANİ, Emin, *Mluk el-Arap*, c. 1, 8. Baskı, Beyrut: Celil Evi, 1987
- EL-SALM, Hamdan Hızır, *Sahafa El-Sahriya vel-Fukaha Fi El-Irak 1909 – 1939*, 1. Baskı, Bağdat: Dirasat evi, 2010
- EL-SAMARAYİ, Yunis el-Şeh Ibrahim, *Tarih el-Tetrik el-Seufiye*, Asa'ad Matbaası, Bağdat: 1988
- EL-SAMERAY, Sa'id Ebud, *Mükadime Fi Tarih el-İktisady El-Iraki*, Necef: 1973
- EL-SAMERAYİ, Said A'bud, *Mukademe Fi Tarih el-Iktisady el-Iraki*, el-Necef: 1973
- EL-SAMERAYİ, Şafık Abdulrazak, *El-Maşrk El-Araby*, Basım ve Yayıncılık, Musul: Kitapları Evi, 1980
- ELSEMİR, Ammar, *el-Ahzab Vel-Harekât Vel-Tenzimat el-Kevmiye Fi Vatan el-A'rabi*, Beyrut: Merkez Dirasat el-Vehde el-Arabiya , 1. Baskı, 2012
- EL-SERCANİ, Ragib, *el-Mevsuua el-Misrah Fi Tarih el-Islami*, c. 2, 7. Baskı, Ikra Muasesi, 2007
- EL-SUBHİ, Ahmed Mohammed, *Tatavr el-fikr el-Siyasy Rvad İticahat ve İşkariatehu*, Beyrut: Muassasa Risala, 1999
- EL-ŞİBR, Hassan, *El-A'mal El-Hzbi Fi Irak 1908- 1958*, Genel Kültür İşleri Evi, Bağdat: 2012
- EL-ŞLBİ, Süheyla Sulaiman, *El-Maşrua' El-Sahyoni ve Bidaiyat El-Vaa'i El-Arabi Limhatara 1897 – 1917*, 1. Baskı, Beyrut: Arap Birlik Araştırmaları Merkezi, 2016.
- EL-ŞLIK, Ahmed Zakariya, *Tarih El-Arab El-Hadis Min Fatih El-Osmanlı Hata Nihaya Harb El-A'lamiya Ula*, 1. Baskı, Kahire: Mısır Yayın Ofisi, 2015
- EL-TAMİMİ, Hamid Ahmed Hamdan, *El-Basra Fi A'hd el-İhtilal El-Baritani 1914 – 1921*, Bağdad: El-Arşad Matbaası, 1979
- EL-VAİLİ, İbrahim, *el-Şiir el-Siyasi Fil Irak Fi Karn On Dokuz*, Bağdat: 1941
- EL-VAİLY, Abid Rbeh Sekran Ibrahim, *Akrad el-Irak 1851 – 1914 Dirasa Fi Tarih el-ictimii ve el-Iktisadi ve el-Syasiyi*, Dar el-Sakafe ve el-Neşir el-Kürdiye, Bağdat: 2013
- EL-YÜZBEGİ, Tofik Sultan, *Dirasat Fi el-vatan El-A'rabi El-Harakat El-Savriya vel Siyasiya*, Musul Üniversitesi Matbaası, Musul: 1973
- EMİN, Ahmed Hama, *Dozy Kürd La Çand Baseki Mejuiyda*, 1. Baskı, Hani Matbaası, Duhok.

- EMİN, Ahmed Hamd, *Çand Laparayek La Mejui Nve u Havçarhi Irak*, 1. Baskı, Erbil: Rojhelat Matbaası, 2010
- EMİN, Muhammed Emin, *Dicle Onunda*, Harp Mecmuası, İstanbul, 1332 – 1913
- EMİN, Nevşirvan Mustafa, *Ba dam Regava Gulçnin Kürd u Kürdistan La Tegayıştıni Rasty u Luggatu Arab da*, c. 3, İkinci Kitap, 1. Baskı, Süleymaniye: 2018
- EMİN, Nevşirvan Mustafa, *Be Dem Regave Gülçinin, Nevey Duhemi Baban Kutabhaney Şaa'ran*, c.3, 1. Baskı, Süleymaniye: Piramerd Matbaası, 2019
- EMRO, Şehabeddin Abu Emro, *Elmuneced*, 1. Baskı, Beyrut: 2005
- ENİS, Muhammed, *El-delve El-Osmania ve El-A'lam El-Arabi 1514 – 1914*, 1. Baskı, Sahva Matbaası, Ciza: 2015
- ERİSKEN, Thomas Hylland, *Etnisite ve Milliyetçilik Antropolojik Bir Bakış*, çev: Ekin Uşaklı, 1. Baskı, İstanbul: Barış Maatbacılık, 2004
- FAİZİ, Sulaiman, *Fi gamrat Nizal*, Bağdat
- FASILİF, Eliksy, *Tarih El-Arabiya el-Sa'udiya Min Karn el-Samn A'şr Hata Nihaya Karn el-A'şrin*, 4. Baskı, Beyrut: Şirket Dağıtım ve yayıncılık, 2013
- FATHULLA, Carcis, *Vuriya Bunavai Kürd Mejui Siyasy 1900 – 1925*, c. 1, çev: Hassan Caf, 1. Baskı, Dhuk: Hani Matbaası, 2009
- FATİH, Mohammed, *Parasandni jiyani Hizbayaty La Kürdistani Başur*, 1. Baskı, Erbil: Salahadin Üniversitesi Matbaası, 2014
- FAYAZ, Abdullah, *El-Savra El-Arabiya Li Sene 1920*, Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi, 1954
- FIRAT, Nuri, *Aşiret ve Isyan Batı'nın Kürt Algısı*, 1. Baskı, İstanbul: Berdan Matbaası, 2015
- FRUMKİN, David, *Nihaya El-Devle El-Osmaniya ve Taşkil El-Şark El-Avset*, çev: Vasim Hassan Abdu, 1. Baskı, Şam: Safahat Evi, 2015
- GARİP, Hasan H., *Fi Sebil İlake Selime Beyinel A'rube Velislam Behs Fi Tarih ve Elaydiyolocia*, 1. Baskı, Beyrut: Dar Eltelhıa Yayınevleri, 2000
- GARİP, Hasan Halil, *Elavamil Eltarihiye Elleti Eshemet Fi Tekvin Elfikr Elkavmii Elarabi*.
- GENİME, Yusuf Rizik Allah, *Tijaret el-Irak Kedimen ve Hadissen*, 1. Baskı, Bağdat: Matbaası, 1922

- GÖZLER, Ali, “1880’li Yıllarda Hemavend Aşireti ve Osmanlı Vilayetinin Hemavendiler ile İlgili Faaliyetleri”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002
- GULAMİ, AbdulMuna’im, *Se Kurbanıyaka Şeyh Sa’id- Şeyh Abdüsselam Barzani- Şeyh Zary El-zavbaa’i*, çev: İhsan İrvani, 1. Baskı, Erbil: Aras Matbaası, 2004
- GÜLER, Ali, *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara: Poyraz Ofset, 2003
- HABİB, Kazim, *Lemahat Min Irak el-karn el-a’srin*, c. 2, 1. Baskı, Erbil: Aras Matbaası, 2013
- HAİDARİ, Mumtaz ve diğerleri, *Kongray Yadavary Sad Salay Barzani*, c.1, Erbil: eğitim Bakanlığı Matbaası, 2003
- Halid Habib El-Ravy, *Tarih El-Sahafa vel İ’lam Fi El-Irak Munzu El-A’hd El-Osmani ve Hata Harb El-Halij El-Sania (1810 – 1991)*, 1. Baskı, Suriye: Araştırma ve yayın evi, 2010
- Hamd Mahmud İssa, *Keşay Kürd La Irak*, c. 1, çev: Svara Kaladzeyi, Erbil: Roşnbiry Matbaası, 2014
- HARAN, Tac el-Sır Ahmed, *Hazır A’lem el-İslami*, 1. Baskı, Riyad: İşbilya Yayınevi, 2001
- HARUTİ, Sadi Osman, *Barudohi Siyasi, Aburi U Komalayeti Kürdistan La Sardami Devleti Osmanida*, 1. Baskı, Erbil: Hacı Haşim Matbaası, 2013
- HASBAK, Şakir, *Arabi Deşteki (bedü) ve Şuvankarey Kürt*, çev: Ceza Tofik Talip - A’ta Hamad Ala Addin, Süleymaniye: Hamdi Matbaası, 2009
- HASBAK, Şakir, *Kürt ve Kürt Meselesi*, çev: Emced Şakeli, 2. Baskı, Erbil: Aras Matbaası, 2005
- HASSAN, İbrahim Muhammed, *El-Siraa’ El-devli Fi El-Haliç El-Arabi*, 1. Baskı, Kahire: El-Küds Kütüphanesi, 1993
- HASSENİ, El-Said Abüdlrazak, *Tarih El-Ahzab El-Syasyia El-Irakiye Drasa Tarihiya A’n Ahzab El-Siyasiya ellaty Takvunat Fi El-Irak Beyne A’amain (1918 – 1958)*, 1. Baskı, Beyrut: El-Rafidain Basım ve Yayıncılık için, 2013
- HATUM, Nuredin, *Muhazarat A’n Haraka El-AKavmiya El-Arabiya*, Yeni Rönesans Kahire: Matbaası, 1967
- HATUM, Nurettin, *Tarih Harekat Kavmiye*, 1. Bölüm, 1. Baskı, Fikirilhadis Yayınevi, Lübnan: 1967
- HAZNADAR, Cemal, *La Babat Mejui Rojnamagary Kürdiyava*, c. 2, 1. Baskı, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2016

- HEMİDİ, Cafer A'bas, *Tarih El-Irak El-Ma'asr 1914 – 1968*, 1. Baskı, Suriye: Safahat evi, 2015
- HERUTİ, Sadi Osman, *Devleti Osmani Ruhani Helafet*, 1. Baskı, Selahaddin Üniversite'sinin Matbaası, 2016
- HIMSELF, The Life And Adventures Of Arminius Vambery, First Edtion, New York: Frederick A. Stokes Company Publishers.
- HOLAKO, Metin, *Het el-Hedid el-hicazi el-Meşrua el-İmlak Lil II Sultan Abdulhamid*, çev: Muhammed Sevaş, 1. Baskı, Kahire: Dar el-nil Lil Teba' ve el-Neşir, 2011
- HURANİ, Elbert, *Flib Hevri ve Mari Vilson, el-Şerk el-Evset el-Hadiss*, çev: Asa'd Seker, 1. Baskı, Mısır: Merkez el-medarat Lil Abhas ve el-Neşir, 2015
- HURANİ, Elbert, *Tarih el-şa'ub el-Arabiya*, 4. Baskı, Ruhana el-Şimali Matbaası, Beyrut: 2014
- HURANİ, Elebrt, *el-fıkr El-Arabi Fi El-A'sr El-Nahza 1789 – 1939*, çev: Karim Beyrut: A'zkul, Navfel Evi, 2001
- HÜSEYİN, Abdullah bin, *Mzakaraty, Ehliye dağıtma ve yayın evi*, A'mman: 1989
- HVACE, Ahmed, *Çim di*, 3. Baskı, Şıvan Matbaası, 2016
- İBRAHİM, Muhammed Zaki İbrahim, *El-DimuKratiya El-gaiba mia'te a'm Min Tarih El-Irak El-Ma'sr*, 1. Baskı, Beyrut: Dar El-Rafidain, 2004
- İGLTON, Villiam, *el-kabail el-Kürdiya*, çev: Ahmet Mahmut Halil, 1. Baskı, Erbil: Vezare Alterbite Matbaası, 2006
- İSA, Elbert, *Nasyonalizmi Arabi Le İmparatoriyeti Osmaniyeve Bo Iraki Serdemi Faşizim*, 1. Baskı, Süleymaniye: Serdem Matbaası, 2008
- İSİMSİZ, *El-Irak Fi El-Vasaik El-Baritania 1905 – 1939*, çev: Fuad Kazanci, 1. Baskı, Bağdat: el-Huriye Matbaası, 1989
- İSKENDER, Said Beşir, *Serhaldan u ruhani sistemi mirnşini la Kürdistan*, çev: (cevher Kirmanc), 1. Baskı, Süleymaniye: 2004.
- İSKENDER, Seid Beşir, *Kürdistan'da emirlik sisteminin doğuşu ve çöküşü*, çev: Cevher Kirmanc, 1. Baskı, Süleymaniye: Danaz Matbaası, 2004
- KAKİ, Hassan, *Naşat va Tatavur El-sahafa El-Kürdiya 1898 – 1968*, Bağdat: Kürt Kültür ve Yayınevi, 2018
- KALA'ACİ, Kadri, *El-savra El-Arabiya El-Kübra 1916 – 1925 cil El-fida Yavmen Biyavm Ma'a Kaml Asma va El-Vasaik va El-Advar*, 5. Baskı, Beyrut: Yayıncılık ve Yayıncılık Şirketi, 2013

- KALAŞI, Sabah Kanberi, *Rebazi Kadiri Serheldan ve Karigerya Siyasi ve Komelayetyekani*, 1. Baskı, Tehran Matbaası, 2016
- KANİİ, Merivan Vurya, *Nasyonalizm ve Kürt Sefer Le Dyaspora*, Süleymaniye: Renc Matbaası, 2005
- KARADAĞI, A'tta, *Gutary Nasionalizmi Kürdy*, 1. Baskı, Taran Matbaası, 2019
- KARİM, Abdulhalid Sabir, *Biri Netevey Le Peyrev ve Amancekani Camiiyetu hizbe Küdiyekani 1919 – 1945*, Süleymaniye: Kemal Matbaası, 2013
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğ'da Millet*, Milliyet, Milliyetçilik, 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011
- KAŞA, El-Ab Süheyil, *El-Musul Fi Karn El-Tase Aşr 1834 – 1909*, 1. Baskı, Beyrut: Dimu Pres Matbaası, 2010
- KAYA, Fetullah, *Kürt Basını*, 1. Baskı, İstanbul: Hivda Yayın Evi, 2010
- KAYALI, Hassan, *El-Harakat El-Kavmiya El-Arabiya Bia'un Osmaniye 1908 – 1918*, çev: Fazil Cetker, 1. Baskı, Beyrut: Yayın ve dağıtım için Kedms, 2003
- KEREDAĞI, Ata, *Gutary Nasyonalizmi Kürdi*, 1. Baskı, Renj Matbaası, Süleymaniye: 2007
- KEREDAĞI, Bahat Hasib Karadaği, *Balenakani İngliz u Gutary Munavarani Kürd*, Erbil: Roşinbiry Matbaası, 2011
- KERKÜKLİ, Sabah Abdullah, *Mevsua El-Sahafa El-Türkmaniya Fi Irak*, 1. Baskı, Bağdat: Genel Kültür İşleri Basın Evi, 2016
- KERMLİ, Instas Mari, *Hülasa Tarih el-Irak Munzu Nşue ila bidaye el-karn el-a'shrin*, 1. Baskı, Bağdat: 2012
- KILIÇ, Remzi, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası Xix Yüzyılda Idari Yapısı*, İstanbul: Ideal Kültür Yayıncılık, 2011
- KİNAN, Dırk, *Kürdha ve Kürdistan Muhtasar Tarih Kürd*, çev: İbrahim Yünsi, Tehran: Muasasa İntişarat Ngah, 1372
- KİYONİ, Vital, *Sancaki Şarezür Kerkük Ve Süleymaniye La Kotay Saday Nozdahamda*, çev: Neceti Abdulah, *Kürtçe Akademi Dergisi*, nu. 14, 2013
- KOLAKİ, Reşid Mala Ali, *Hvendnavayaki Madani Bo Bzavi Şeyh Abdülsalam Barzani*, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2018
- KOMELEK NUSER, *Mavlana Halidi Nakişbendiye, Önemli İsimlerinden Birisidir*, çev: Muhammed Hama Salih Tevfik, 2. Baskı, Süleymaniye: Karo Matbaası, 2014

- KROMER, Lord, *Mısır El-Hedise*, çev: Sebri Muhammed Hassan, c. 1 – 2, 1. Baskı, Mısır: El-Merkez El-Kavmi Lilterceme, 2014
- KUARTERT, Donald, *Eldevle Elosmaniye, 1700 – 1922*, çev: Eymen Elermenazi, Ela'beykan Kütüphanesi), Riyad: 2004
- KURAN, Ercuman, *Birinci Dünya Savaşı, 1914 – 1918 Yılları Arasında Dünyanın Çeşitli Kıtalarında birçok devletin iki İki Gruba Ayrılarak Yaptığı, O Zamana Kadar Benzeri Görülmemiş Büyük Savaş*, İslam Ansiklopedisi
- KURT, Burcu, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908 – 1914)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, 2012
- KÜRŞAT Yıldırım, *Bir Zamanlar Türk İdiler Türk Kökenli Çin Aileleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- KÜZECİ, Şemsettin, *Irak Basın Tarihi 1869 – 2009*, 1. Baskı, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2009
- LANDO, Cikub, *Pantürkizm Sadayek Pelkutan Bo Azadihvazy*, çev: Ebubakir Hoşnav, 1. Baskı, Süleymaniye: Sardam Matbaası
- LAZARİF, Lazarif, *Keşay Kürd 1896 – 1917*, c. 1, çev: Kaves Kaftan, 1. Baskı, Bağdat: Cahz Matbaası, 1989
- LAZERİF, Mihail Simyonevic, *Kürdistan ve kürt sorunu 1923 – 1945*, çev: Mensur Sidki, Erbil: Selahaddin Üniverstesinin Matbaası
- LEFTA, Havla Talip, *Sleman Fayizi ve Davruhu El-Syasyi ve El-Sakafy ve El-İjtima'ı Fi El-Irak 1885 – 1951*, Bağdat: Adib Matbaası, 2003.
- LEVİS, Bernard Levis, *Horhalatı Navarast Kurta Mejuıy 2000 Sali Rabrdı*, çev: Şerko Abdullah ve Yasin Muhammed, 1. Baskı, Süleymaniye: Şvan Matbaası, 2016
- LEVİS, Bernard Lewis, *İslam İn History (İdeas, People, And Events İn The Middle East*, Chicago: Second Edition, 1992
- LONGRİG, Stivn Hemsley, *el-ırak hadis min sene 1900 ila sene 1950*, çev: Selim Taha El-kreti, 1. Baskı, Bağdat: 1988
- LURİMER, C.C. *Delil Helic*, c. 6, Ali Bin Ali'nin Matbaası, Doha
- Luthrob Studard, *Hazır Elalem Elislami*, c. 2, çev: İcec Niveyhez, 4. Baskı, Beyrut: 1973
- LUTSKİ, Lutski, *Tarih El-Aktar El-Arabiya El-hadis*, Beyrut: El-Farabi Evi, 2007

- MAKDAVL, Deyvid, *Mejui Havçerhy Kürt*, çev: Ebubekir Hoşnav, 2. Baskı, Erbil: Terbiye Vezaretin Matbaası, 2005
- MALKOÇ, Emin Alp, *Doğu – Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşam ve Düşünce Dünyası*.
- MALMİSANJ, *Cemiyeti Taavun ve Tarekki Kürd u Rojnamekey*, çev: Zrıyan Rojhelati, Süleymaniye: 2007
- MANİLA, Robert Girvars Vayris, *Hrub El-Empratoryat 1911 – 1923*, çev: Antvan Basil, 1. Baskı, Beyrut: Dağıtım ve yayıncılık Basım Şirketi, 2016
- MARTİN, Richard C., *Encyclopedia Of İslam And The Muslim World*, Macmillan Reference, United States Of America 2004
- MARUFOĞLU, Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998
- MASTERİZ, Brus Masterz, *Arap El-Empratorya El-Osmani Tarih Sakafy ve İctma'i 1516 – 1918*, çev: Abdulhakim Yasin, 1. Baskı, Beyrut: Dar El-Rafidain, 2018
- MİNTEŞAŞFİLY, *Elberet M, Irak Fi Senevat El-intidab el-Beritaniye*, çev: Haşim el-Tikriti, Bağdat Üniversitinin Matbaası, 1978
- MUHAFİZ, Ali, *el-İticahat el-Fikriye I'nd el-Arab Fi Asır el-Nehza 1789 – 1914 el-İticahat el-Diniye ve el-Siyasiye ve el- İctimaye ve el-İlmiye*, Beyrut: el-Ahliye Lil Neşir ve el-Tevzie, 1983
- Muhammed Mahdy El-Basir, *Tarih El-Kaziya El-Irakiya*, Bağdat: Falah Matbaası, 1923.
- Muhammed Süleyman Hasan, *Dirasat fi el-Iktisad el-Iraki*, Dar el-tulieya'a, Beyrut: 1965
- MUHAMMED, Mesud, *Havsengkrdnavey Terazuyeki Sengala*, çev: Hâkim Kaka Veysi, Erbil: 2009
- MUHAMMED, Muhammed İbrahim, *Mukaveme el-Arab Lil iztihad el-Osmaniy, el-Cevahiri yayin evi*, Bağdat: 2011
- MURAD, Halil Ali, *İdarey havler la duva serdemi Osmaniye kanda (1836 – 1918)*, Erbil Ansiklopedisi, c. 3, 1. Baskı, Lübnan: Green Gallery Matbaası, 2009
- MURAD, Halil Ali, *Muhtarat Min Kitab el-Musul ve Kerkük fi el-Vethaek el-Osmaniye*, Süleymaniye: Şivan Matbaası, 2005
- MUSTAFA, Muhammed Baki Sa'id, *Kerkük la Mejuda*, 1. Baskı, Süleymaniye: Karo Matbaası, 2014

- MZURÎ, Memduh, *Mejui Ravanduz*, 1. Baskı, Erbil: Mnare Matbaası, 2005
- NADÎM, Şukri Mahmud, *Laşukri Rusy La Cangi Irak da 1914 – 1917 Baray Hanaki u Penjven u Ravandüz*, çev: Aziz Gardy, 1. Baskı, Erbil: 2018
- NADÎM, Şukri Mehmud, *Ehval El- Irak Fi Merhala Maşrûtiye Saniye (1908 – 1918)*, Bağdat: Bağdat Üniversitesi, Doktora Tezi, 1985
- NASIR, Sabah Karim Riyah el-Fatlavi - Abdul Azim A'bas, "Talip el-Nakip ve Tmuhatuhu Li İs'tilla A'rş Irak", *Merkez Dirasat el-Lufa dergisi*, Sayı (25), 2012
- NASİBA, Hazm Zeki, *El-Kavmiye El-Arabiya Fkratuha – Naşatuha – Taturtaha*, 2. Baskı, Halk Kütüphanesi Yayınları, Beyrut: 1962
- NAVHOŞ, Selam, *Kürtçe Nasyonalizm u zmani Kürdi*, 1. Baskı, Erbil: Tefsir yayın evi, 2016
- NECAR, Cemil Musa, *El-idare osmaniye fi vilaye Bağdat min a'hd Vali Madhet Paşa ila nihaye hüküm osmani 1869 – 1917*, 1. Baskı, Kahire: 1991
- NECİM, Hesro Abdulrahim, *Drustkrdny Irak'u karesati asuri 1914 – 1934'la belganamekani Italya u Baritaniye da*, 1. Baskı, Süleymaniye: Yad Matbaası, 2018
- NECİM, Zeyin Alabidin Şemsedin, *Tarih el-devle Osmaniye*, 2. Baskı, Amman: Dar el-Mesire Lilneşir vel Tevzii, 2014
- NECİM, Zeyin el-Abidin Şemseddin, *Tarih el-Arab el-Hadis ve el-Maasir*, Amman: Dar el-Mesire, 2015
- NERVEY Ali Teter, *Çend Vakolinek Ldor Mejuya Kürt Ve Kürdistani*, 1. Baskı, Erbil: Hacı Haşimin Matbaası, 2012
- NEVAR, Abdülaziz, *Tarih el-Irak el-Hadith min Nihaye Hukm Davud Paşa hata nihaye hukm Medhet Paşa*, Kahire: Dar el-Katib el-Arabi Lil Taba' Ve el-neşir, 1965
- NEZMÎ, Vemiz Cemal Ömer, *el-Cuzur el-Siyasiye ve el-fıkriye ve el-ictimaiye Lilhareke el-Kevmiye el-Arabiya (el-Istikaliye) fi el-Irak*, 3. Baskı, Beyrut: Merkez dirasat el-vehde el-A'rebiya, 1986
- NİKİTİN, Bazil Nikitin, *Kürdnasi*, c. 1, çev: Necati Abdullah, 1. Baskı, Süleymaniye: Şivan Matbaası, 2004
- NSULÎ, Enis Zekerya, *Asbab el-Nehze el-Arabiya fi karn tasi' a'şır*, Beyrut: Tbareh Matbaası
- NUA'MA, Fadil Hüseyin - Kazım Haşim, *Mejuy Nivey Avrupa 1815-1939*, çev: Mustafa Seyit Ali, 2. Baskı, Çuarçra Matbaası, 2012

- NUSAR, Komalek Nusar, *Nasyonalizm Rebazeki Siyasi Bo Binyatnani Vulat*, 1. Baskı, Süleymaniye: Serdem Matbaası, 2017
- OLDAY, Luey, *El-İmptorya El-Baritaniya Fi Haliç İran 1900 – 1949*.
- OLSN, Robert, *Raperini Şeh Saidi Piran*, çev: Ebubekir Hoşnav, Süleymaniye: Serdem Matbaası, 1999
- OSMAN, Saa'di, *Bzavi Rzgariyhvazy Kürd*, 1. Baskı, Erbil: Millî Eğitim Bakanlığı Matbaası, 2006
- OVEN, Roger, *The Middle The Middle East In The World Economy 1800 – 1914*, Cambredge University Press, 1981
- OXFORD Sözlüğü, 3. Baskı, 2007
- ÖMAR, Faruk Ali, *Rojnamagary Kürdy la Irak 1914 – 1939*, çev: Tarik Karezi, 1. Baskı, Erbil: Millî Eğitim Bakanlığı Matbaası, 2001
- ÖZOĞLU, Hakan, *Kasayatyä Kürdiyakan u Devleti Osmani*, çev: Aran Celal, 1. Baskı, Taran Yayınları, 2018
- PAZARGAR, Daruviş Aşuri - Bahaddin, *Ferhengi Nive*, çev: Burhan Kanii, 4. Baskı, Süleymaniye: 2011
- PERAŞ, Pi Raş, *Barzan ve Haraka El-Vaa'i El-Kavmi El-Kürdy 1826 – 1914*, 1980
- PİRBAL, Farhad, *janeral Şerif Paşa 1865 – 1951, Yekamin Syasatmadary Kürd*, 1. Baskı, Süleymaniye: Sardam Matbaası, 2001.
- PİRBAL, Farhad, *Zmani Hayzaran*, Süleymaniye: Ranj Matbaası, 2006
- PUR, Adil Mohammed, *Tarih Matbua'at Kürdy*, Erbil: Roşnbir Matbaası, 2013
- QUATAERT, Donald, *The Ottoman Empire 1700 – 1922*, 2. Baskı, Cambridge University, 2005
- RAFİK, Abdülkerim, *el-Meşrik el-Arabi Fi el-Ahad el-Osmani*, 8. Baskı, Süriye: el-Mühibe Matbaası, 2003
- RAMZUR, Ernst, *Türkiya el-Fatat vel savra 1908*, çev: Salih Ahmad El-Ali, Beyrut: 1960.
- REZVAN, Valid, *El-İlakat El-A'rabiya El-Türkiya Davir El-Yahud vel-Tahalufat El-Davliya vel-İklimiya Fi El-İlaKat El-A'rabiya El-Türkiya El-İlakat el-suriya el-Türkiye Nmuzacan*, 1. Baskı, Beyrut: 2006
- REZVAN, Velit Rezvan, *El-ilakat, Elarebiye Eltürkiye*, 1. Baskı, Lübnan: 2006
- ROSTAM, Nisan Hassan, *Kürd u Dasalata Yak La Dvay Yakakni Irak 1918 – 1968*, 1. Baskı, Süleymaniye: Genc Matbaası, 2017

- RUNDELL, Micheal, Macmillan, *İngilizce Sözlük*, 2. Baskı, 2007
- SA'İD, Emin, *El-Savra El-Arabistan el-Kübra Nizal bayin el-Arab ve Türk Tarih Müfasl Camii' LilKaziya El-Arabiya Fi Ruba' El-Kırn*, Madbuli kütüphanesi, c. 1, Kahiye.
- SA'İD, Mohammed Ahmed, *Karkük u Bzavi Şii'ri Kürdi Lekolinava u Halsangandn*, 1. Baskı, Sardam Matbaası, 2007
- SAA'Dİ, Kemal, *Çarçevey Yasaiy Azady Rojnamagary La Kürdistani Irak da*, 1. Baskı, Erbil: Aras Matbaası, 2006
- SAGBAN, Şükri Mohammed, *Prsi Kürd Keşagali Kamina Natavakan*, çev: Najaty Abdullah, 1. Baskı, Erbil: Mukriyani Basını, 2013
- SAİD, Ahmad Hilmi, *El-Naşat El-Yahudi Fi devla el-Osmaniye min bidayat el-karn raba' a' şır hicir hata skut hilafe el-osmaniye*, 1. Baskı, Medbuli kütüphanesi, 2014
- SAİD, İdvard, el-istişrak, *el-mefahim garbiye lilşerk*, çev: Muhammed Inani, 1. Baskı, Kahire: 2006
- SAİD, Mohammed Ahmed, *Çand Lekolinavayeki Adabi*, 1. Baskı, Pencere Matbaası, Süleymaniye: 2015
- SALİH, Abdülaziz, *el- şark adna el-kadim (Mısır vel-Irak)*, Muhammed Abdülkerim Mısır: Hasan Matbaası, 2012
- SALİH, Azad A'bed, *Roli Syasy u Kargery u Runakbiry Maarouf Ciyavuk 1885 – 1958*, Erbil: Haji Haşm Matbaası, 2012.
- SALİH, Ganm Muhammed Salih vd., *el-tetevur el-Siyasiye el-Ma'sr Fi el-Irak*, Bağdat: Üniverstisinden baskı Edilmiş
- SALİH, Goran Ibrahim, *Kerkük la sadremi devlati osmanide la nevan salani 1876-1909*, Süleymaniye: Hamdi Matbaası, 2007.
- SALİH, Mecid, *Biry Natavaiy Lai Şeyh Nuri Şeh Salih*, 1. Baskı, Süleymaniye: 2016
- SALİH, Rafik Salih ve Sdik, *Rojnamey Tegayıştıni Rasti 1918 – 1919 yekamin Rojnamey Kürdi la Irak*, 1. Baskı, Erbil: Aras Matbaası, 2007
- SALİH, Sıdık, Emin Zeki Beg, Keya, *Rovar Dergisi*, Sayı (73), Süleymaniye.
- SALMAN, Ena'am Mehdi Ali, *Baritania El-Davla Fil-Irak esar el-Sir Hinry Dubs Fi el-Siyasa el-Irakiya 1923 – 1929*, 1. Baskı, Bağdat: Dirasat, 2016
- SAYGIN, Selami, *Yeni Şark Meselesi*, 1. Baskı, İstanbul: Ülke Kitapları, 2003
- SECADİ, Alaadin, *Şorişakani Kürd u Komary Irak*, Tehran: Atlas Matbaası, 2005

- SELMAN, Muhammed Hasan, *el-Tetevur el-İktisadi Fil Irak – Ticaret, el-Hariciye ve el-Tetevur el-İktisadi 1864 – 1958*, c. 1, Beyrut: 1965
- SERFİRAZ, Mesud, Kürd, Kteb, *Çaphane Veşangeriye Kiteben Kürdi De Dewra Osmaniyan De (1844 – 1923)*, 1. Baskı, İstanbul: Veşanen Payvend, 2015
- SİNO, Abdulreuf, *Elnezaat Elkiyaniye Elislamiye Fi Eldevle Elosmaniye 1877 – 1881 Biladilşam, Hicaz, Kürdistan, Albanya*, 1. Baskı, Beyrut: Bisan Yayınevleri, 1998.
- STUNİ, Arafat Karem, *Jiyani Ayini Le Nehri Bo Barzan*, çev: Rafik Mela Karem Herki, 1. Baskı, Erbil: Roşinbir Matbaası, 2011
- SULTALTEL, Suheyr, *Herekelkavmeyiin Elarab ve Enitafatiha Elfikriye*, 2. Baskı, Beyrut: VehdelArabiya Dirast Merkezi, 2002
- SULTAN, Ali, *Tarih Suriye Nihaya Hukm El-Türky 1908 – 1918*, 1. Baskı, Şam: Talasdar Araştırma Evi, 1987
- SVAN, Muhammed Şa'ban, *El-Sultan vel-Tarih limaza el-tarih Osmani*, 1. Baskı, Cezayir: İbn Nedim dağtım ve yayıneve, 2016
- SVAN, Muhammed Şa'ban, *el-Sultan vel-Menzil el-Hayat İktisadiye fi Ahir Ayam Hilafe el-Osmaniye ve Mukavemetiha Litemedud el-rasmaliye el-Haribiye*, 1. Baskı, Lübnan: 2013
- ŞABİB, Mahmud, *Hikayat Tarihiya Irakia*, Bağdad: Rafd Matbaası, 1987
- ŞERİF, Abdülstar Tahir, *El-Cama 'iyat ve El-Munazamat ve El-Ahza El-Kürdiye fi Nsf Karn 1908 – 1958*, 2. Baskı, Sardam Matbaası, 2007
- ŞERİF, Muhammed Badii vd., *Dirasat Tarihiya Fi El-Nahza El-Arabiya El-Hadise*, El-İdare Sakafa Fi Camia' Duvel El-Arabiya
- ŞİFER, Buyid Şifer, *Alkavmiye (Arz ve Tahlil)*, çev: Cefer Hasbakve Adnan Alhamiri, Franklin Kurumlarının Katılımıyla Hayat Yayınevleri, Bağdat - New York: 1966
- TAHA, Matin Fazl, *Haraka Şeyh Şahid Abdülsalam el-Barzani*, 1. Baskı, Türkiye: Hat Jild Matbaası, 2018
- TALABANİ, Celal, *Kürdistan u Bzutnavay Natavaiy Kürd*, çev: H-1, 1. Baskı, Beyrut: 1970
- Tekrir Sırrı Lil-idare Istihbarat el-beritaniye a'n el-a'sair ve el-Syasiye Beyine el-ehval el-Ictima'ii ve el-Syasiye lil a'sair el-Irakiye ve ilakatiha bil-idare el-beritaniye*, çev: Abdülcelil Tahir
- TEVFİK, Ali Tatar, *El-Hayat El-Siyasiya Fi Kürdistan 1908- 1927*, çev: Tahsin İbrahim El-Duski, 1. Baskı, Dhok: Hani Matbaası, 2007

- TEVFİK, Hogr Tahir, *Elfu Beyi Kürdy Ba piti Arabi u Kürdy*, çev: Nariman Abdullah Hoşnav, 1. Baskı, Erbil: Havsar Matbaası, 2009
- TEVFİK, Hogr Tahir, *Roli Rojnamagarya Kürdi d peşvabrna Hzra Natavaiya Kürdi 1898 – 1918*, çev: Muhsin Abdülrahman, 1. Baskı, Erbil: Haji Haşm Matbaası, 2006
- TRİB, Tşarlız, *Çend lapareyek la mejuy Irak*, çev: Muhammed Hüseyin ve Abdulkadir Kelhur, 1. Baskı, Rojhelat Matbaası, 2010
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, c. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988
- VALİ, İbrahim Özcoşar - Şahab, *Osmanlı Vilayeti ve Kürtler*, 1. Baskı, İstanbul: Yayın Yönetmeni Çağatay Anadol, 2017
- VAMBERy, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev: Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, 7. Baskı, İstanbul: Kitapevi.
- VASİLİVYA, Y. Ey, *Kürdistany Huvaruy Rojhalat La Saday Havdehemeve Ta Seretay Saday Nozdam Kurtayeky Mejvi Mirnşinekany Babanu Erdalan*, 2. Baskı, Erbil: Aras Matbaası, 2009
- VERDİ, Ali, *Çerdeyeki Komelayetiyane Le Mejuyi Nuey Irak*, çev: Kuvestan Cemal, Süleymaniye: Tişk Matbaası, 2005
- VERDİ, Ali, *Lamhat İctimaa'ıya Min Tarih El-Irak El-Hadis*, c. 3
- VİNİST, Endo, *Aydolojya Moderna Siyasiyekan*, çev: Ömer Mevluti, 1. Baskı, Erbil: Mukryani Matbaası, 2007
- VOLKAN, MARTTİN, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII / 1, 2018
- YASİN, Sabah, *El-Fikr vel-Kazaya El-Kavmyiya Fi El-Sahafa El-Arabiya Dirasa Mukarana Lilsahafa Fi Mısr vel Irak*, 1. Baskı, Bağdat: Afak Arabiya, 1992
- ZADE, Yusuf Mecid, *Mejuy Şarstaniyeti Mezopotamya*, çev: Semir Hüseyin, c. 1, Süleymaniye: Genç Matbaası, 2012
- ZAHİR, Ahmed Cemal, *Dirasat Fi Alfelsefe Elsiyasiye*, 1. Baskı, Arbed: Kenedi Yayınevleri, 1988
- ZAİDİ, Mufid, *İnsiklopidiay Mejui İslami Sardami Osmanyakan 1516 – 1916*, çev: Bahtiyar Aziz, 1. Baskı, Süleymaniye: Çvarçıra Matbaası, 2015
- ZANGANA, Abdullah, *Rojy Kürd Govary Civaty Hevy Kutabiani kürd 1913 – İstanbul*, Süleymaniye: Şvan Matbaası, 2005
- ZAREVAND, Zarevand, *Turançiyeti u derkeftn, İdeolojia ve Bername*, çev: Ebubekir Hoşnav, 1. Baskı, Erbil: 1996

ZUÇER, Erik Cey, *Mejuy Havçarhi Türkyia*, çev: Yasin Sardaşti, 2. Baskı, Süleymaniye: Sima Matbaası, 2011

Sürelî yayınları:

El-Revza gazetesi, sayı (20) Çarşamba, (10 Kasım 1909).

El-Zevra gazetesi, el-A'det (363), Cemadi evvel, 1390 H / 1872 M.

El-Zevra gazetesi, a'det (28) Şa'ban 1288 H / 1870 M

El-Zevra gazetesi, a'det (29) Rebiyülevvel, 1288 H / 1870 M;

El-Zevra gazetesi, A'det (402) 11 Şeval 1290 H / 1872 M

EL-Zevra gazetesi, sayı (210, 214, 217, 246, 297), (1288 – 1289 H / 1870 – 1871 M)

El-Zevra gazetesi, sayı (2535), 20 Zi el-Ukda 1333 (29 Eylül 1915).

Seda Babil gazetesi. sayı (170), 17 Ocak 1913

Seda Babil gazetesi. sayı 196

Söyleşi ve İnternet siteleri:

“El-şhur A'ilat Irak el-Türkmaniye”, <http://www.bizturkmeniz.com> (Erişim Tarihi:15 Nisan 2018)

“ILYANS”, <https://www.palestinapedia.net>, (Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2018)

“İlga el-Helafe, Risalet Atatürk İla Ahir el-Salatin el-Osmaniyyin”, <http://www.turkpress.com>, (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2018)

“İlga El-helafe El-Osmania”, <http://www.islamstory.com> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2018)

EL-A'LAF, İbrahim Halil, “el-Sehafe İrakiye ve el-Tetevr el-Siyasi Vel iktisadi Vel sekafi (1869 – 1958)”, <http://www.sscraw.org> (Erişim Tarihi: 3/5/2019)

EL-SAADİ, A'bas Fazıl, “Tatavır Nizam idari fi el-İrak”, <http://www.alsabaah.iq> (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2017)

Ganim el-Anaz, “el-neft ve iktişafe fil Irak”, <http://www.baytalmosul.com> (Erişim Tarihi: 28/ Nisan /2019)

GARİP, Hasan Halil, “Elavamil Eltarihiye Elleti Eshemet Fi Tekvin Elfikr Elkavmii Elarabi”, <http://www.arabrenewal.info>, (Erişim Tarihi:11 Ocak 2013)

HAMİT, Kemal, “Sefahat min eltarih... Yakub Senu (1838 – 1912): Mısırın Yahudi Yayıncısı Nasır Elsevre Elmehdiye”, <http://sudaneseonline.com> (Erişim Tarihi: 31 Ocak 2018)

KÖPRLÜ, Saadun, “A'sair ve a'vail el-Türkmaniye el-ma'rufe fi el-Irak”, <http://turkmentribune.com> (Erişim Tarihi: 15 Nisan 2018)

MUHAMMED, Ali Ahmed, “el-kürd vel-a'sar el-Kürdiye fi el-erşiv el-Osmani”, <https://www.nlks.net> (Erişim Tarihi: 27/3/2018)

MUHAMMED, İbrahim Muhammed, “Keyife Dahele El-Baritaniuin Bağdat Fi Azar 1917”, <http://www.almadasupplements.com> (Erişim 26 Ocak 2019)

TARİK, Harab, “Vali Bağdat Osmani Muhammed Namık Paşa Tuveli Vilaye Bağdat Mereteyin”, <http://www.alzawrapaper.com>, (Erişim Tarihi: 28 Nisan 2019)

<https://www.pinterest.com> (Erişim 1 Nisan 2020)

<http://www.islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim Tarihi:19 Aralık 2019)

<http://www.tdk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2017)

<Http://www.tarihportali.org> (Erişim Tarihi: 20 Ocak 2018 Tarihli)

<http://www.jewishencyclopedia.com> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2018)

<http://www.historyofkurd.com> (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2019)

<http://www.iamiraq.com> (Erişim Tarihi:10 Şubat 2020)

<http://www.qdl.qa> (Erişim Tarihi: 23 Şubat 2020)

<http://www.biyografi.info> (Erişim Tarihi: 25 Şubat 2020)

<http://www.almohammara.com> (Erişim Tarihi:18 Mart 2020)

<http://www.gzt.com/derin-tarih> (Erişim Tarihi:19 Mart 2020)

Ek 1: Irak Haritası.

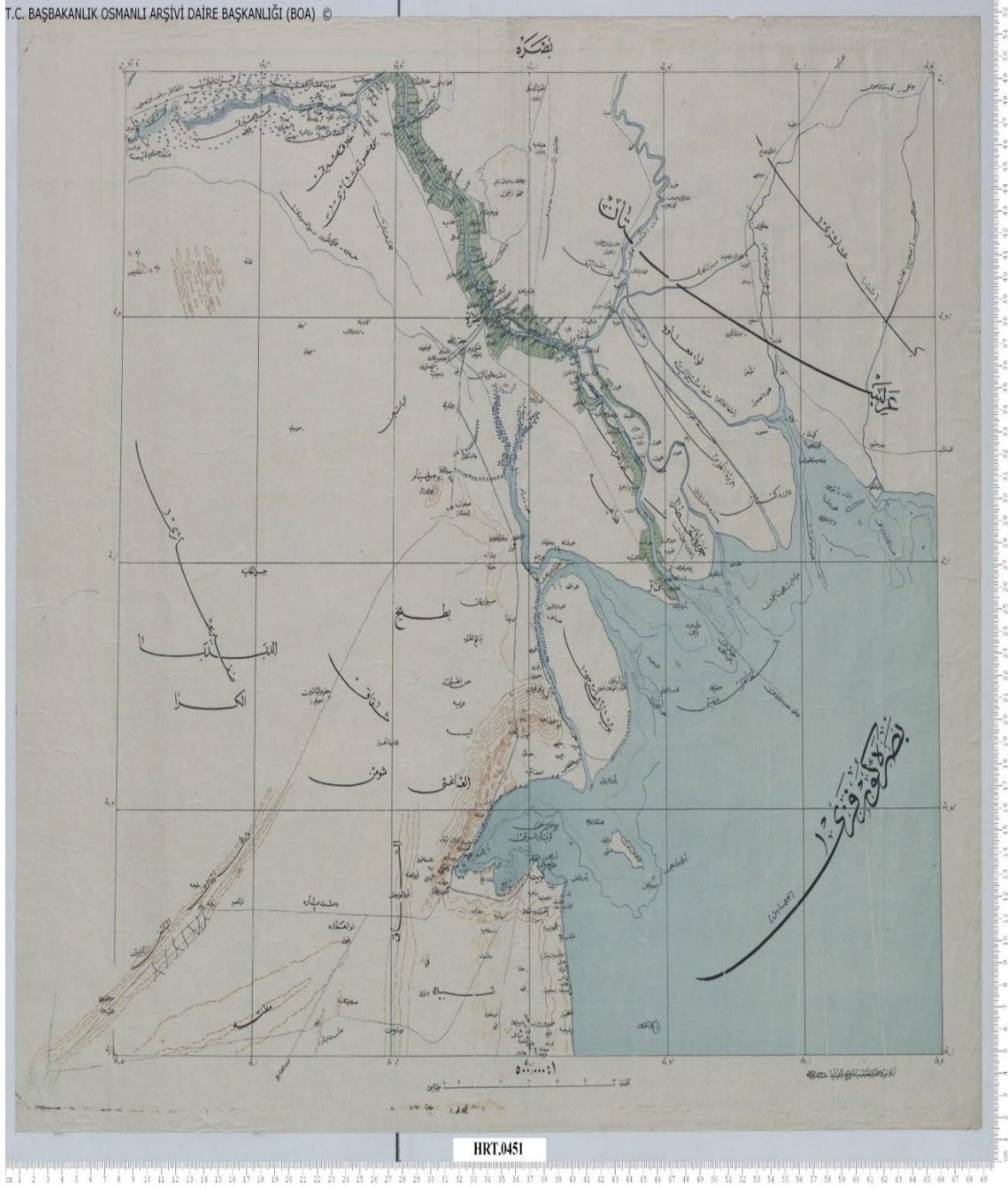
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, İstanbul. Matbu olup, İran'ın batısının da bir kısmını göstermektedir. g.tt, EHT (Ölçek 1/1000000)

Kaynak: BOA HRT. 0101

Ek 2: Yakındoğu, Batı İran ile Irak'ın doğu kısımlarının ve Basra Körfezi'nin topografik askeri haritası.

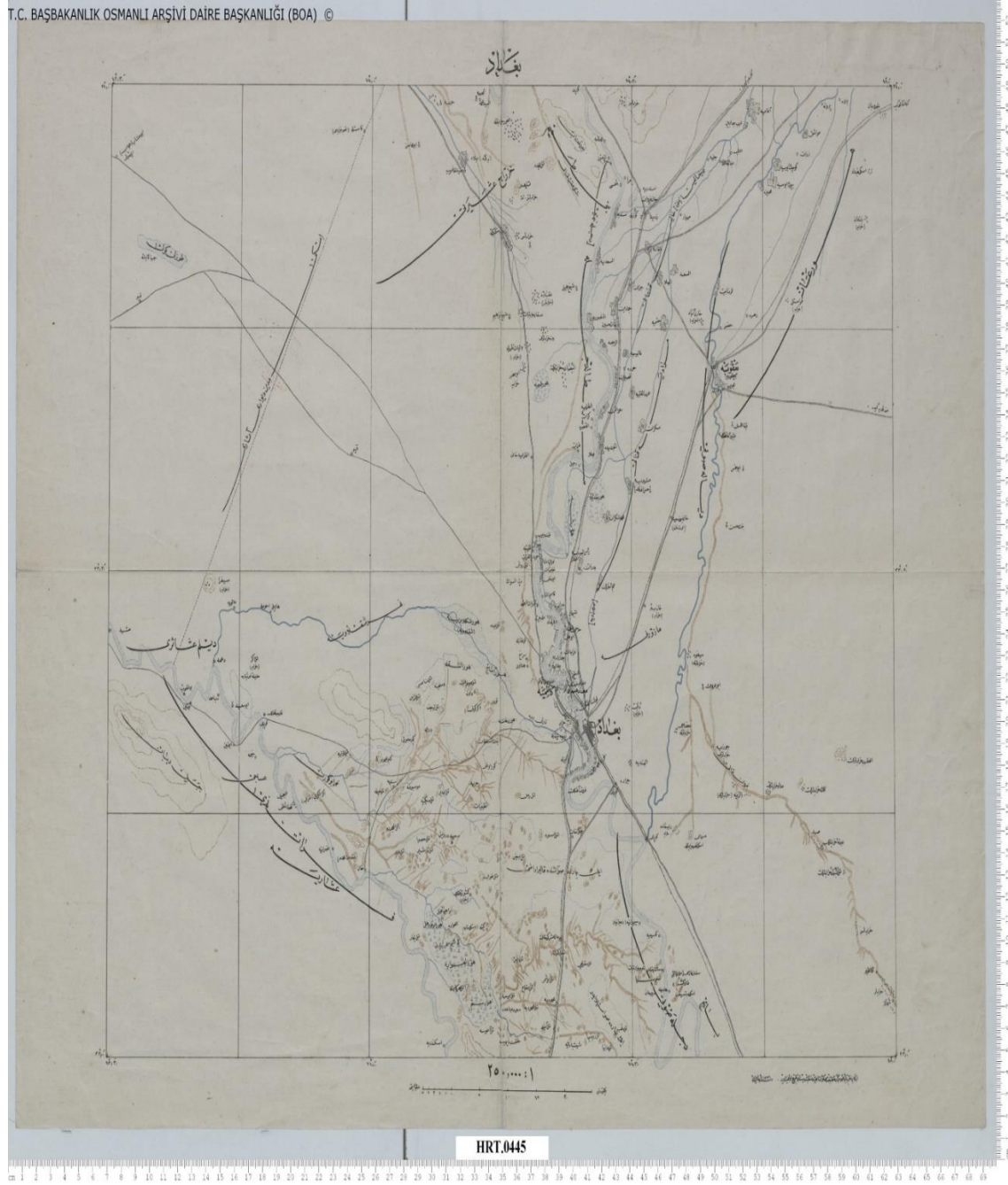
Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Amare, Bağdad, Basra, Semave paftaları. Yerleşim merkezleri ile akarsular ve dağlar gösterilmiştir. a.g.y.tt, EHT (Ölçek 1/500000, 4 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0451

[illegible]

Kaynak: BOA HRT. 0515

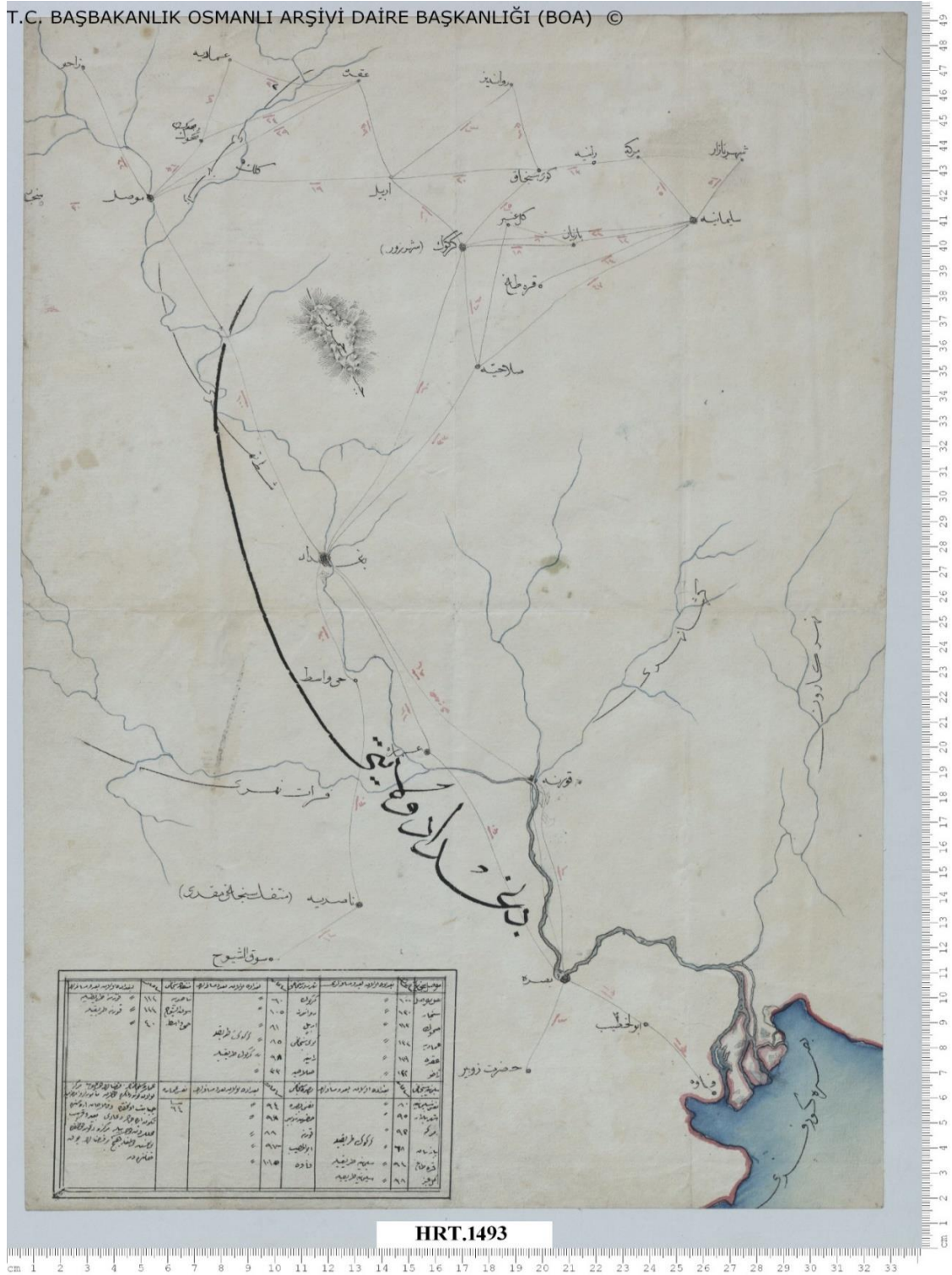
Ek 4: Osmanlı Devleti Asyası-Dogu, Yakındoğu Güneybatı Asya'ya ait paftalar.

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Pafta isimleri: Sincar, Musul, Süleymaniye, Mardin, Butan (Cezire), Revandiz, Salahiye, Hanekin, Serdest, Urmiye, (Çölemerik), Başkale (Saray), Bagdad, Hoy (Culfa), Kerkük, Bayezit. Dağlar, akarsular ve yerleşim merkezleri gösterilmiştir. a.g.tt, EHT (Ölçek 1/250000, 15 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0445

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Kaynak: BOA . HRT. 1493

EK 6: Musul, Mardin, Gencar, Serdest paftaları.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası'nda tab olunmuştur. g.tt, EHT (Ölçek 1/250000)

Kaynak: BOA. HRT. 2332

Ek 7: Osmanlı Devleti-Güneydogu, Memalik-i Mahrusa-i Şahane'den Asya Kıtası'nda Beriyetü's-Şam sevhili ile İskenderiye ve Bahr-ı Muhit-ı Hind tarafında Ceziretü'l-Arab sevhili ve Hürmüz Boğazı ve Basra Körfezi ve Şattül Arab ve Havali-i Bagdad ile Memalik-i İraniye'yi havi haritadır.

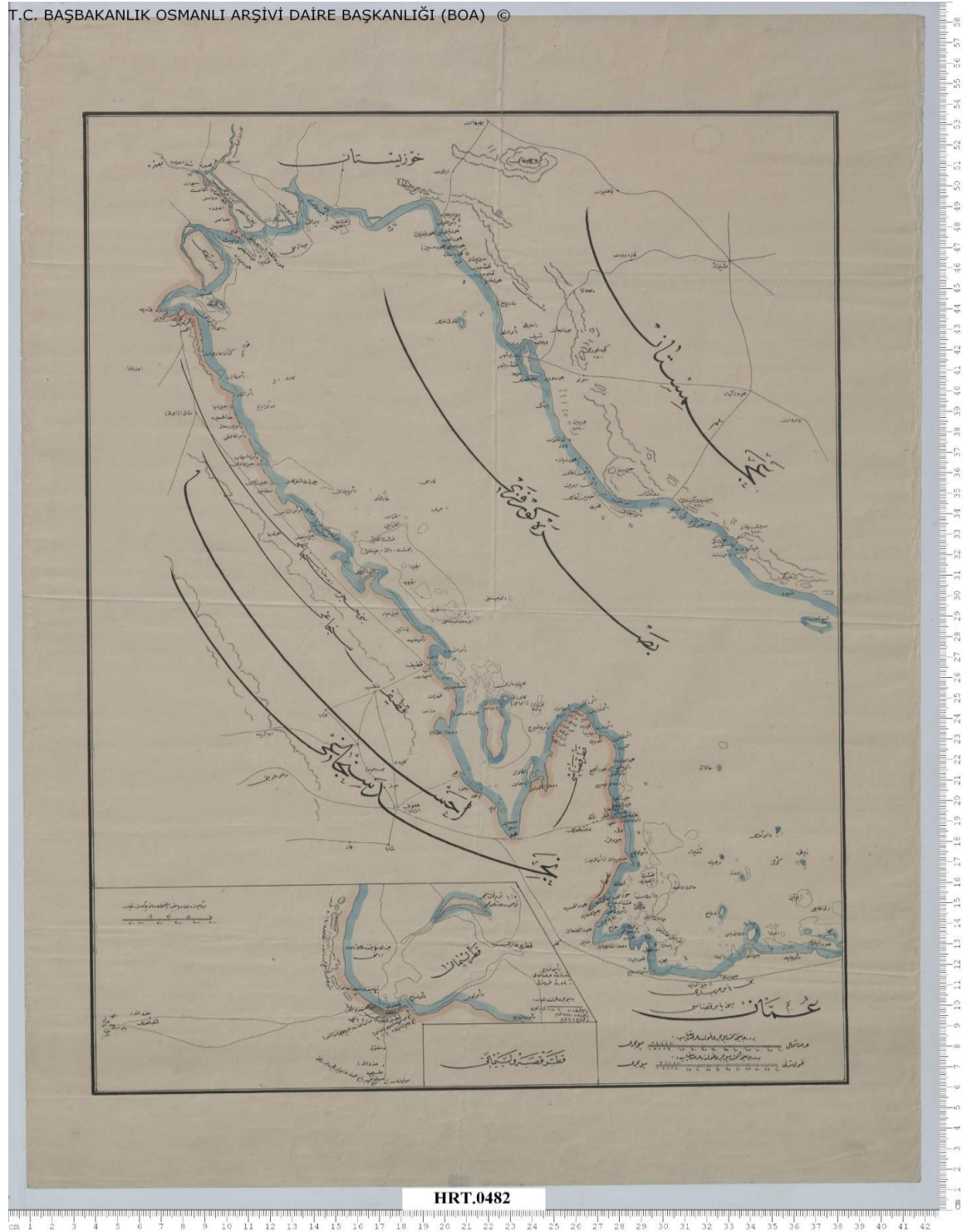

Hazırlayan: Tophane-i Amire'de kain Mekteb-i Feyziye Resim Muallimi Yüzbaşı Hüsnü Efendi marifetiyle mekteb-i mezkurde tersim olunmustur. Yerleşim yerleri ve yerşekilleri gösterilmiştir. Bez üzerine yapıştırılmış 6 paftadan oluşmaktadır. a.g.y.tt, EHT (Ölçek 1/3500000)

Kaynak: BOA HRT.H. 149

Ek 8: Osmanlı Devleti Asyası-Güneydoğu, Basra Körfezi Haritası.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

Körfezin kenarındaki yerleşim merkezleri gösterilmiştir. Haritanın sol alt köşesinde Katar kasaba ve limanının haritası vardır. a.g.y.tt, EHT (Ölçek 1/1500000)

Kaynak: BOA. HRT. 0482

Kaynak: BOA HRT. 0451

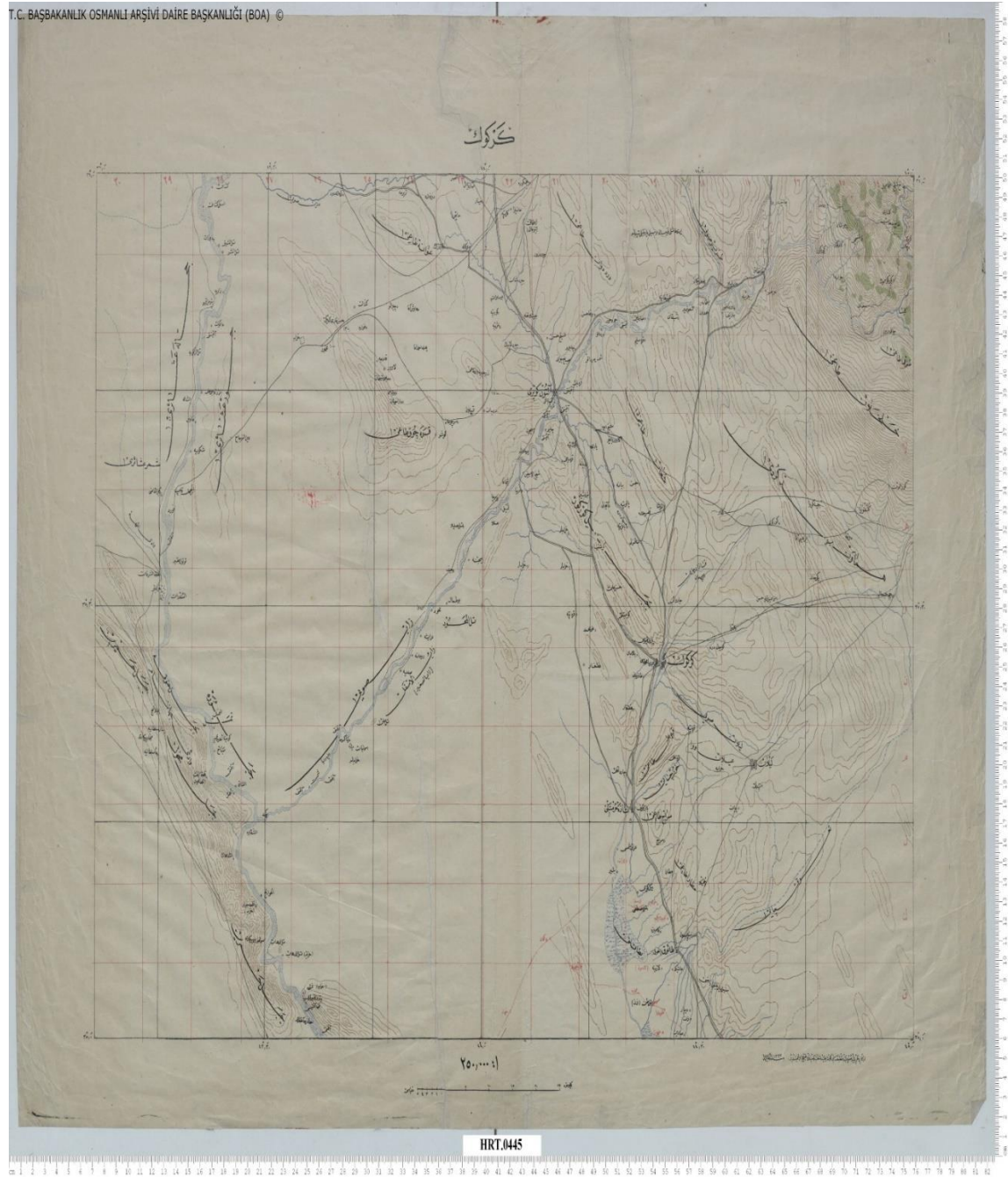
Ek 10: Yakındoğu, Batı İran ile Irak'ın doğu kısımlarının ve Basra Körfezi'nin topografik askeri haritası

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Amare, Bagdad, Basra, Semave paftaları. Yerleşim merkezleri ile akarsular ve dağlar gösterilmiştir. a.g.y.tt, EHT (Ölçek 1/500000, 4 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0451

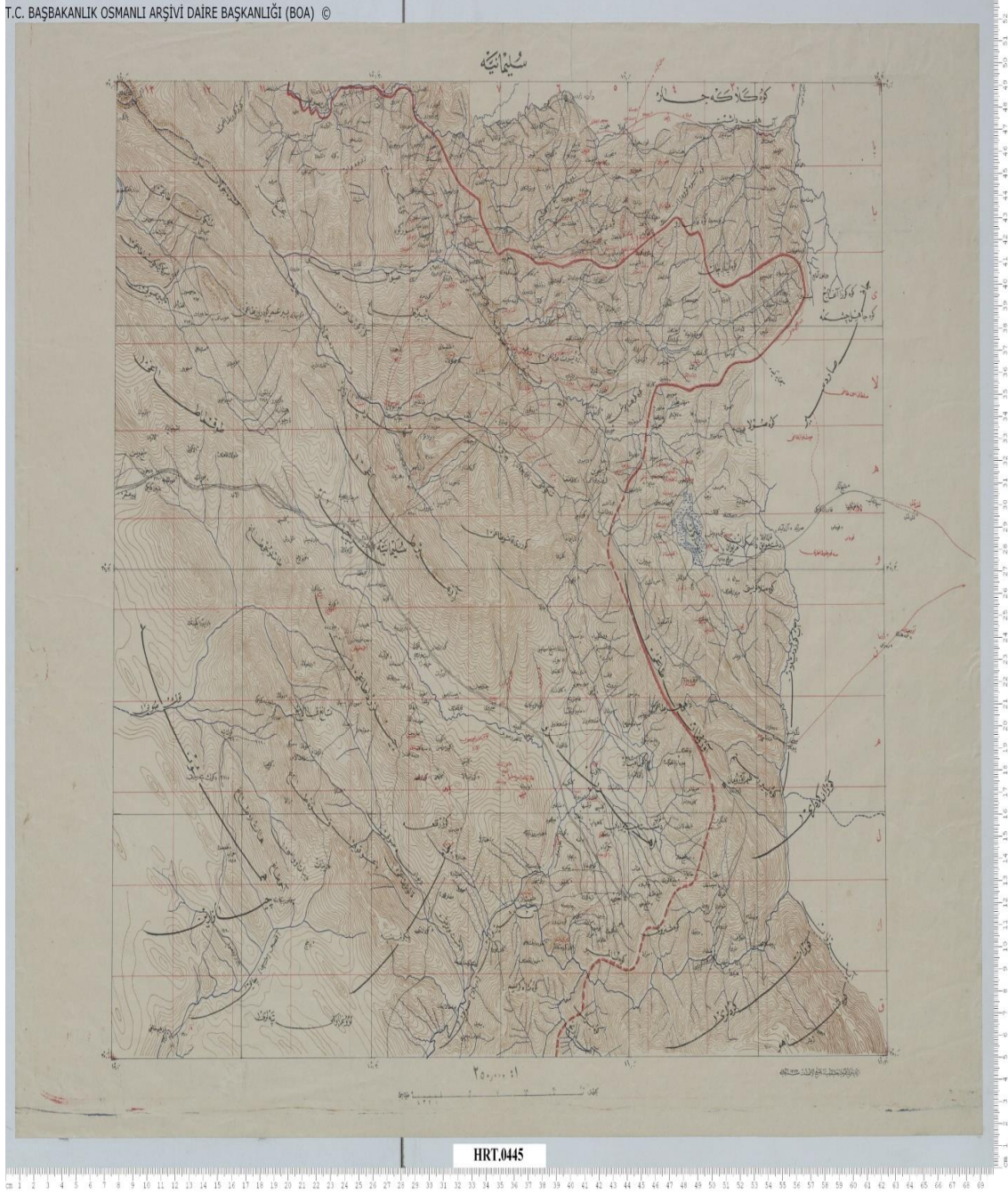
Ek 11: Osmanlı Devleti Asyası-Dogu, Yakındoğu Güneybatı Asya'ya ait paftalar.

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Pafta isimleri: Sincar, Musul, Süleymaniye, Mardin, Butan (Cezire), Revandiz, Salahiye, Hanekin, Serdest, Urmiye, (Çölemerik), Baskale (Saray), Bagdad, Hoy (Culfa), Kerkük, Bayezit. Dağlar, akarsular ve yerleşim merkezleri gösterilmiştir. a.g.tt, EHT (Ölçek 1/250000, 15 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0445

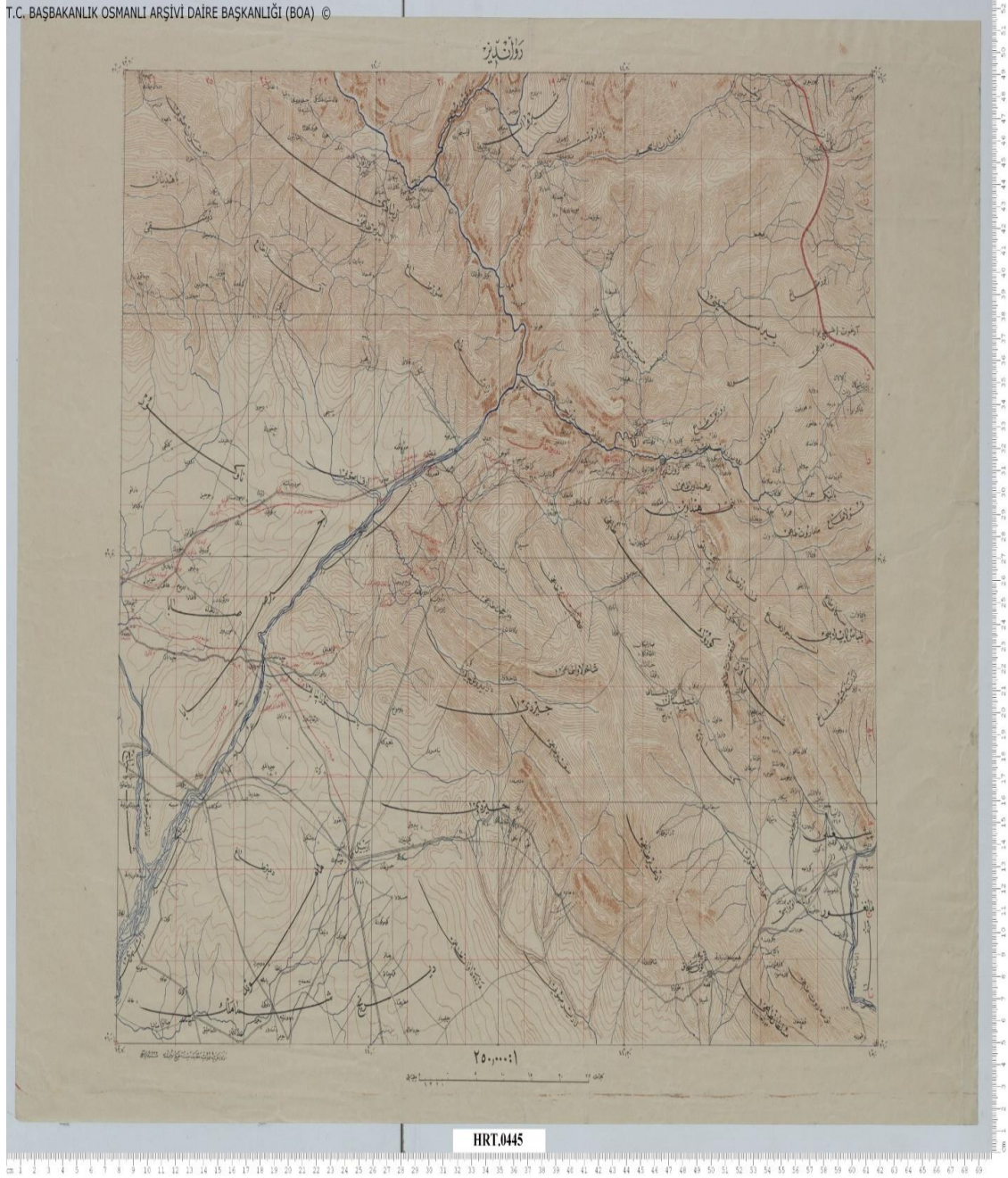
Ek 12: Osmanlı Devleti Asyası-Dogu, Yakındoğu Güneybatı Asya'ya ait paftalar.

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Pafta isimleri: Sincar, Musul, Süleymaniye, Mardin, Butan (Cezire), Revandiz, Salahiye, Hanekin, Serdest, Urmiye, (Çölemerik), Başkale (Saray), Bagdad, Hoy (Culfa), Kerkük, Bayezit. Dağlar, akarsular ve yerleşim merkezleri gösterilmiştir. a.g.tt, EHT (Ölçek 1/250000, 15 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0445

Ek 13: Osmanlı Devleti Asyası-Dogu, Yakındoğu Güneybatı Asya'ya ait paftalar

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Pafta isimleri: Sincar, Musul, Süleymaniye, Mardin, Butan (Cezire), Revandiz, Salahiye, Hanekin, Serdest, Urmiye, (Çölemerik), Baskale (Saray), Bağdad, Hoy (Culfa), Kerkük, Bayezit. Dağlar, akarsular ve yerleşim merkezleri gösterilmiştir. a.g.tt, EHT (Ölçek 1/250000, 15 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0445

Ek 14: Osmanlı Devleti Asyası-Doğu, Yakındoğu Güneybatı Asya'ya ait paftalar.

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Pafta isimleri: Sincar, Musul, Süleymaniye, Mardin, Butan (Cezire), Revandiz, Salahiye, Hanekin, Serdest, Urmiye, (Çölemerik), Baskale (Saray), Bagdad, Hoy (Culfa), Kerkük, Bayezit. Dağlar, akarsular ve yerleşim merkezleri gösterilmiştir. a.g.tt, EHT (Ölçek 1/250000, 15 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0445

Ek 15: Osmanlı Devleti Asyası-Doğu, Yakındoğu Güneybatı Asya'ya ait paftalar.

Yayınlayan: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası, Kütahya Şubesi. Pafta isimleri: Sincar, Musul, Süleymaniye, Mardin, Butan (Cezire), Revandiz, Salahiye, Hanekin, Serdest, Urmiye, (Çölemerik), Baskale (Saray), Bagdad, Hoy (Culfa), Kerkük, Bayezit. Dağlar, akarsular ve yerleşim merkezleri gösterilmiştir. a.g.tt, EHT (Ölçek 1/250000, 15 pafta)

Kaynak: BOA HRT. 0445

Ek 16: Reseau ferre de l'Asie Mineure.

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

HRT.0373

Hazırlayan: Wilhelm Von Pressel, İstanbul. Bagdad demiryolu hattı ile diğer ulaşım yollarını gösterir haritadır. Osmanlı Devleti Asyası haritası. a.g.y.tt, Fr. (Ölçek 1/500000)
Kaynak: BOA HRT. 0373

**Ek 17: Asya-Güneybatı, Yakınoğu (Irak'ın doğu kısımları ile İran'ın batı bölgeleri)
haritası**

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIğI (BOA) ©

HRT.0099

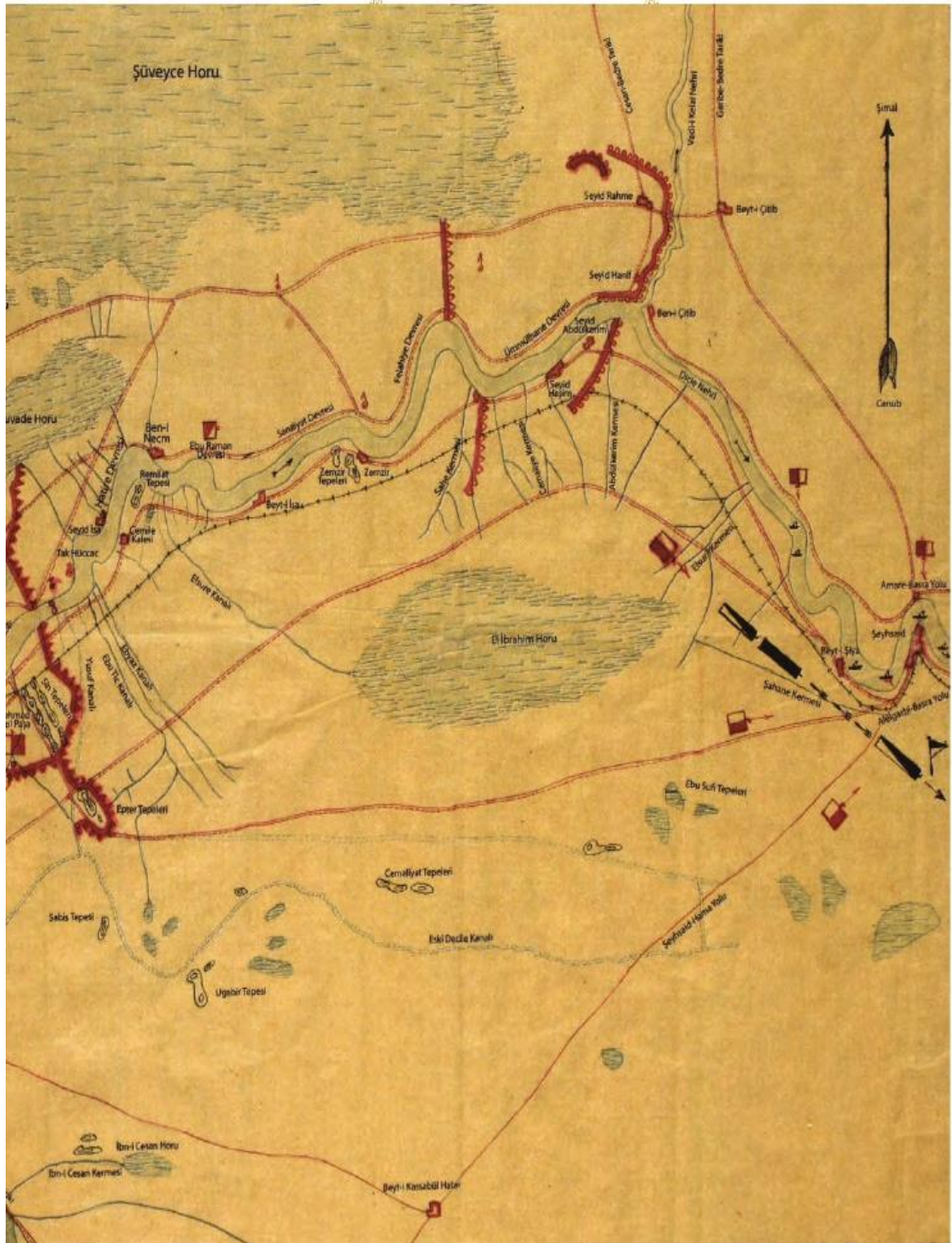
Yayınlayan: Fratelli Haim Matbaası. İstanbul. Ulaşım yolları ile akarsular gösterilmiştir.

a.g.y.tt, Alm. (Ölçek 1/1500000)

Kaynak: BOA HRT. 0099

[illegible]

Ek 18 , 2: Kutü'l Amare muhasara planı (7 Aralık 1915)

Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 76 – 77

FOTOĞRAFLAR

Ek 2: Osmanlı Irakı'nın hemen hemen tüm vilayetlerinde çeşitli görevlerde bulunmuş olan Muhammed Fazıl Paşa el-Dağıstani

Kaynak: Burcu Kurt, “II. MEŞRUTİYET”, s. 543

Ek 3: Şeyh Khaz'aal ve Basra'daki sarayındaki arkadaşları. Solunda Seyyid Talib el-Nakib ve sağında Basra'nın Osmanlı hükümdarı Nazif Bey Paşa'nın başkanlığını yaptığı Osmanlı heyeti. Basra'ya gelince, Şeyh Khazaal'ın yönetimi altındaydı.

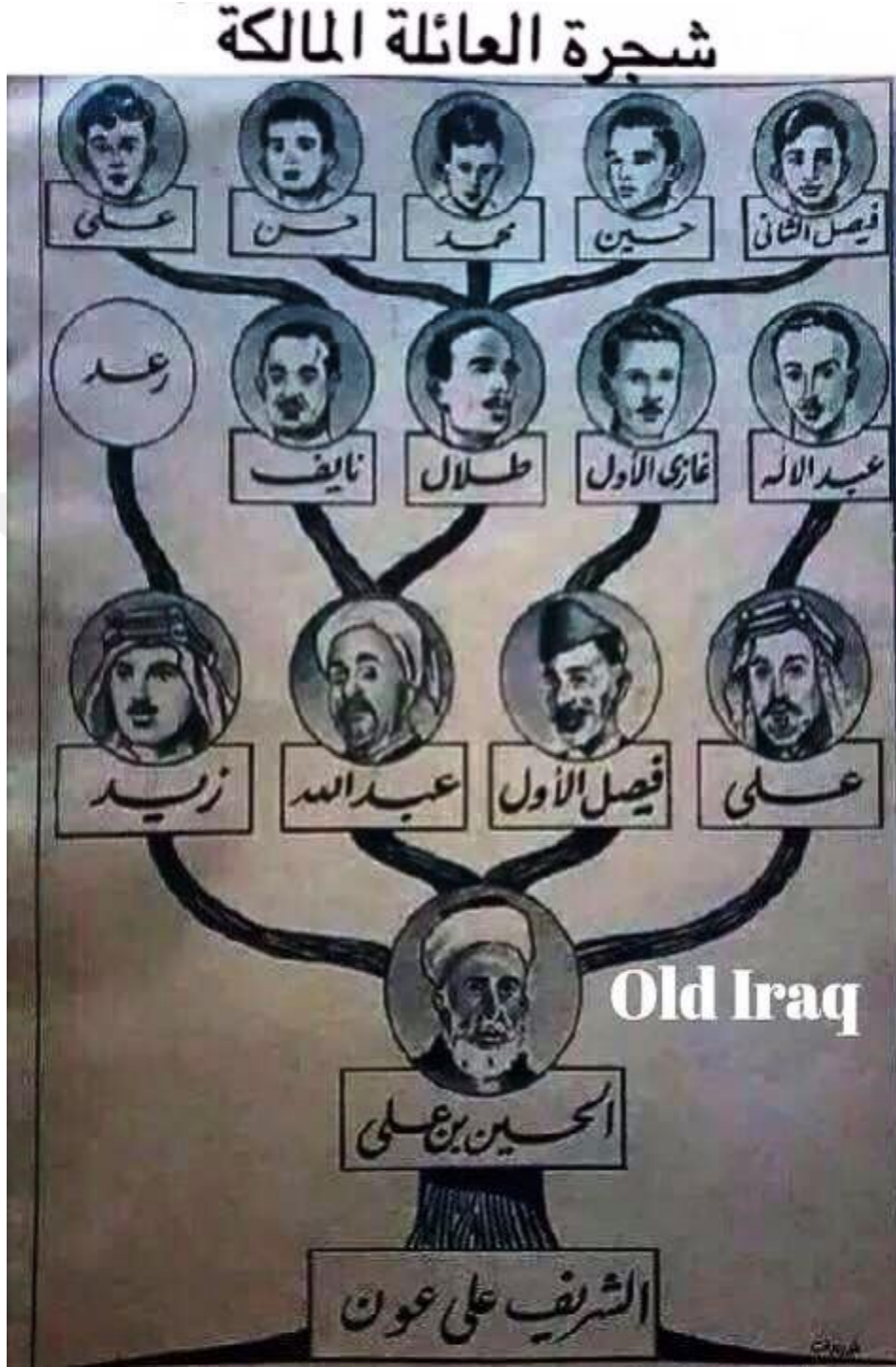
Kaynak: <https://www.pinterest.com> (Erişim 1 Nisan 2020).

Ek 4: Basra mebusu seyyid Talib el- Nakib Basri

Kaynak: Burcu Kurt, “II. MEŞRUTİYET”, s. 544

Ek 5: Şerif Hüseyinin sulalası

Kaynak: <https://www.pinterest.com> (Erişim 1 Nissan 2020).

Ek 6: Soldan saęa: Muhammara Şeyhi Hazal Han, Basra valisi Süleyman Nazif Bey, Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah

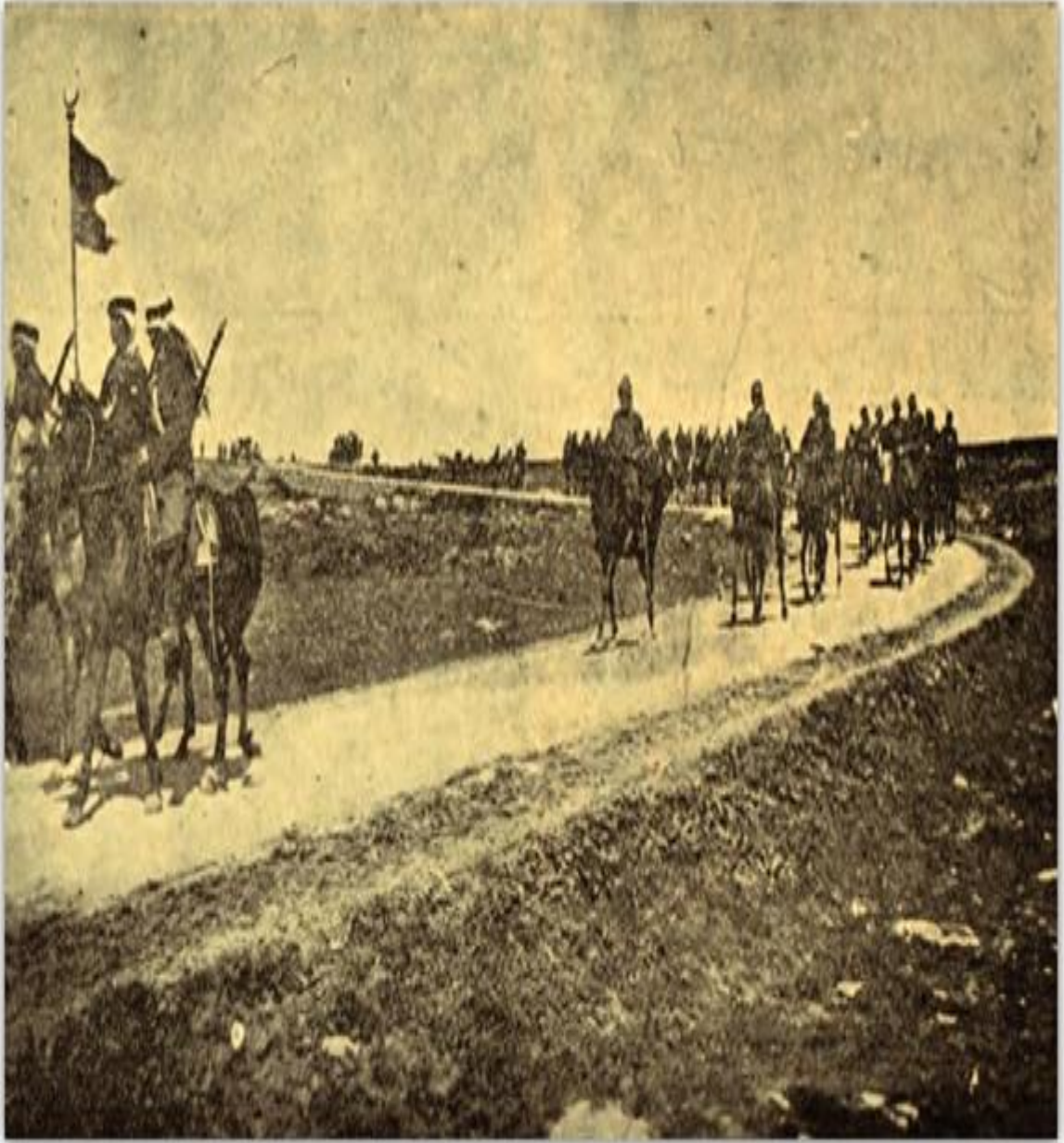
Kaynak: Burcu Kurt, “*İl. Meşrutiyet*”, s. 551

Ek 7: Dicle kıyısında katırlarla nakliye

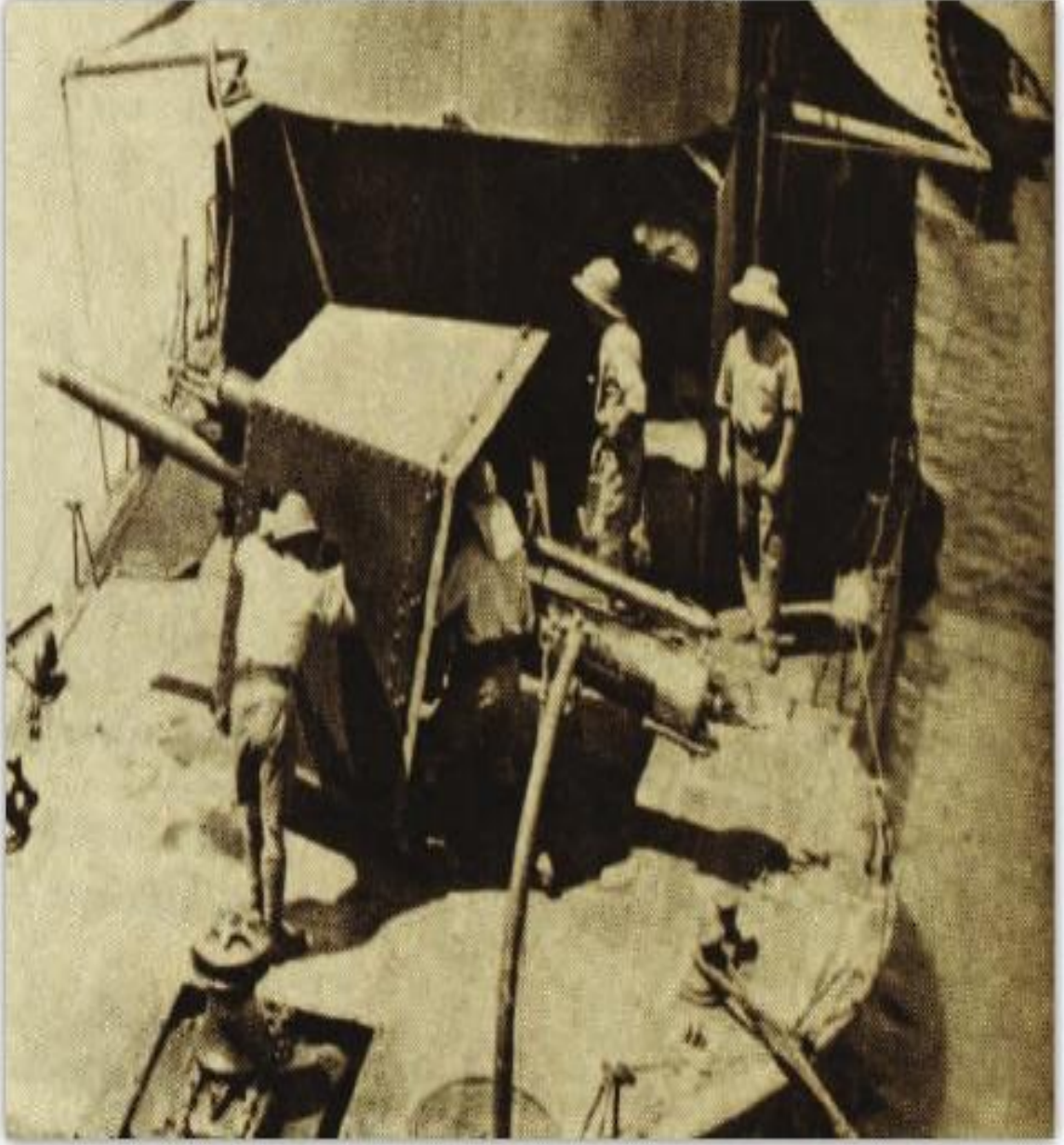
Kaynak: “*Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi*”, s. 17

Ek 8: Irak yolunda bir kolordu

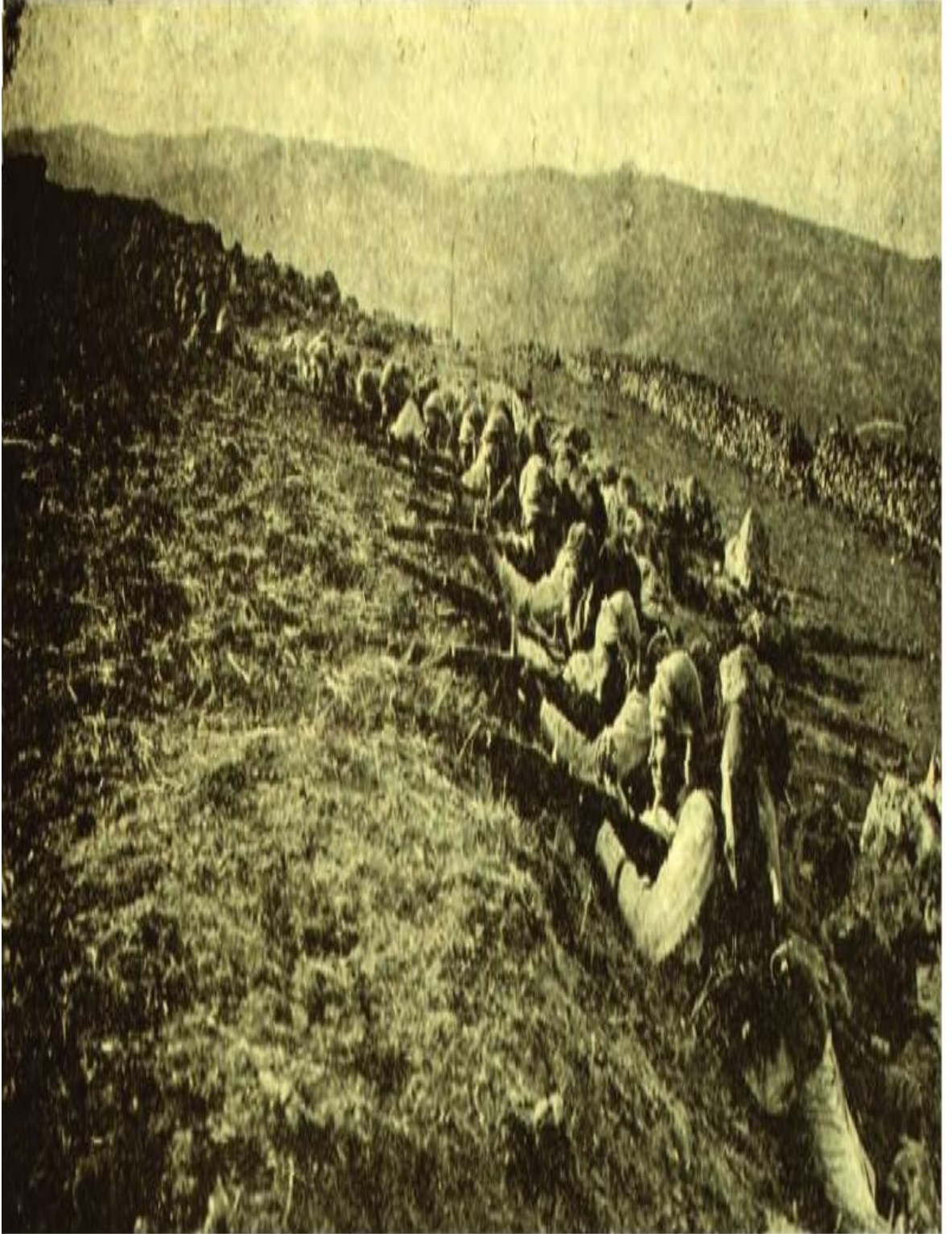
Kaynak: “*Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi*”, s. 17

Ek 9: Dicle Nehrinde İngilizler tarafından kullanılan ganbotlardan biri

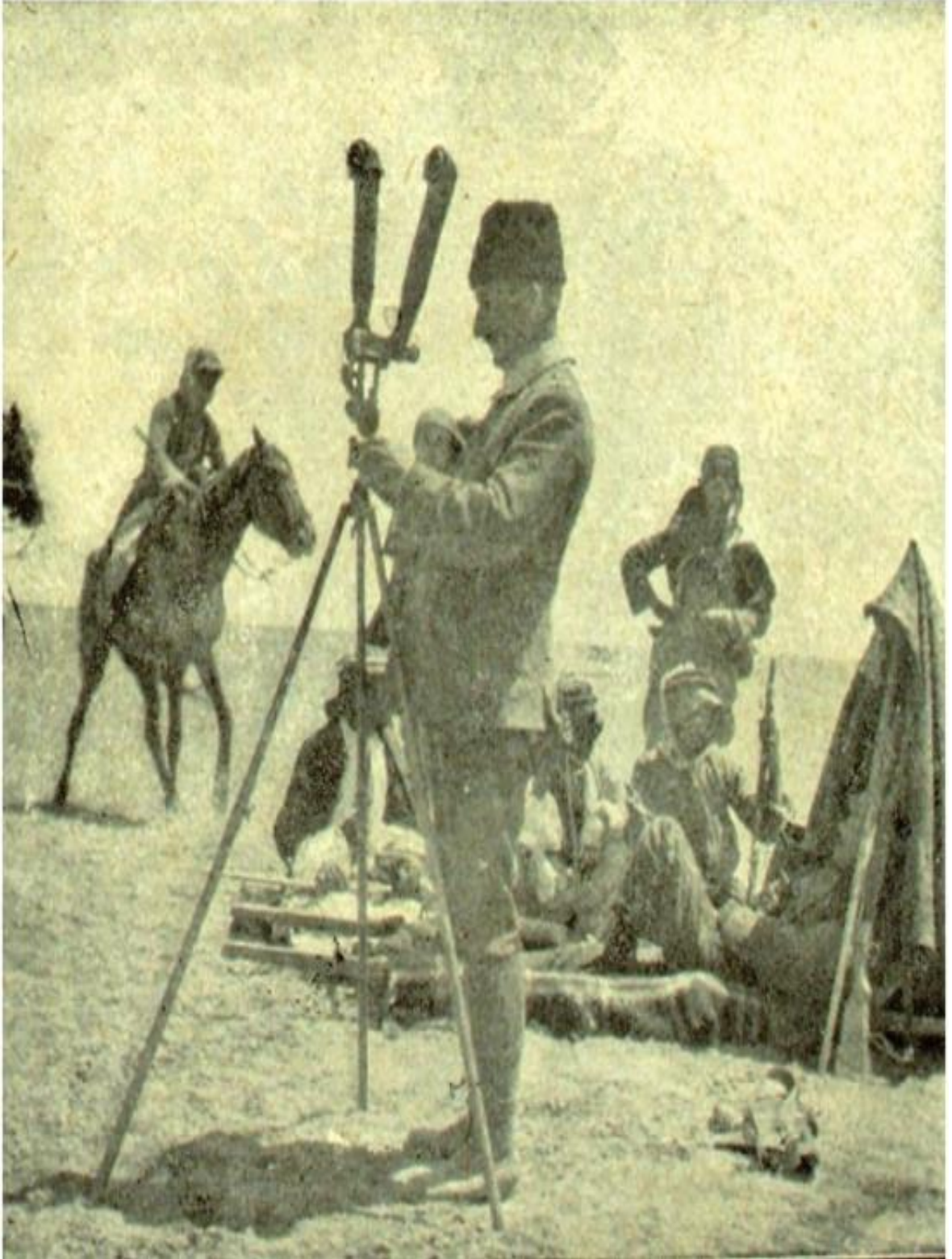
Kaynak: “Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 27

Ek 10: Irak Cephesi'ndeki m¼cahitler

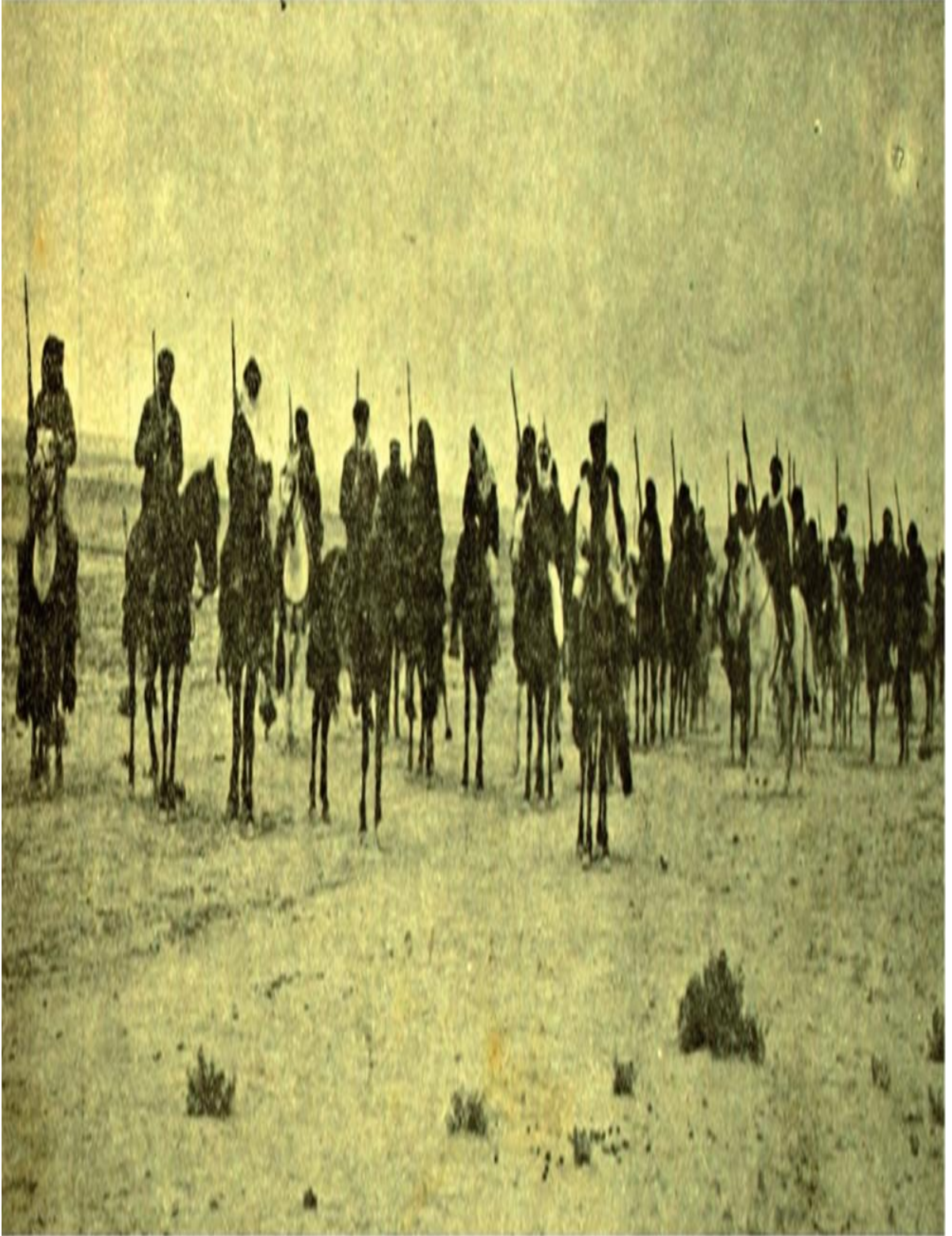
Kaynak: “*Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi*”, s. 47

Ek 11: Ateş hattında iki bacağından yaralanan Süleyman Askerî Bey çadırda sedyesinde

Kaynak: “Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 51

Ek 12: Irak Cephesi'nde süvari mücahitlerden bir müfreze

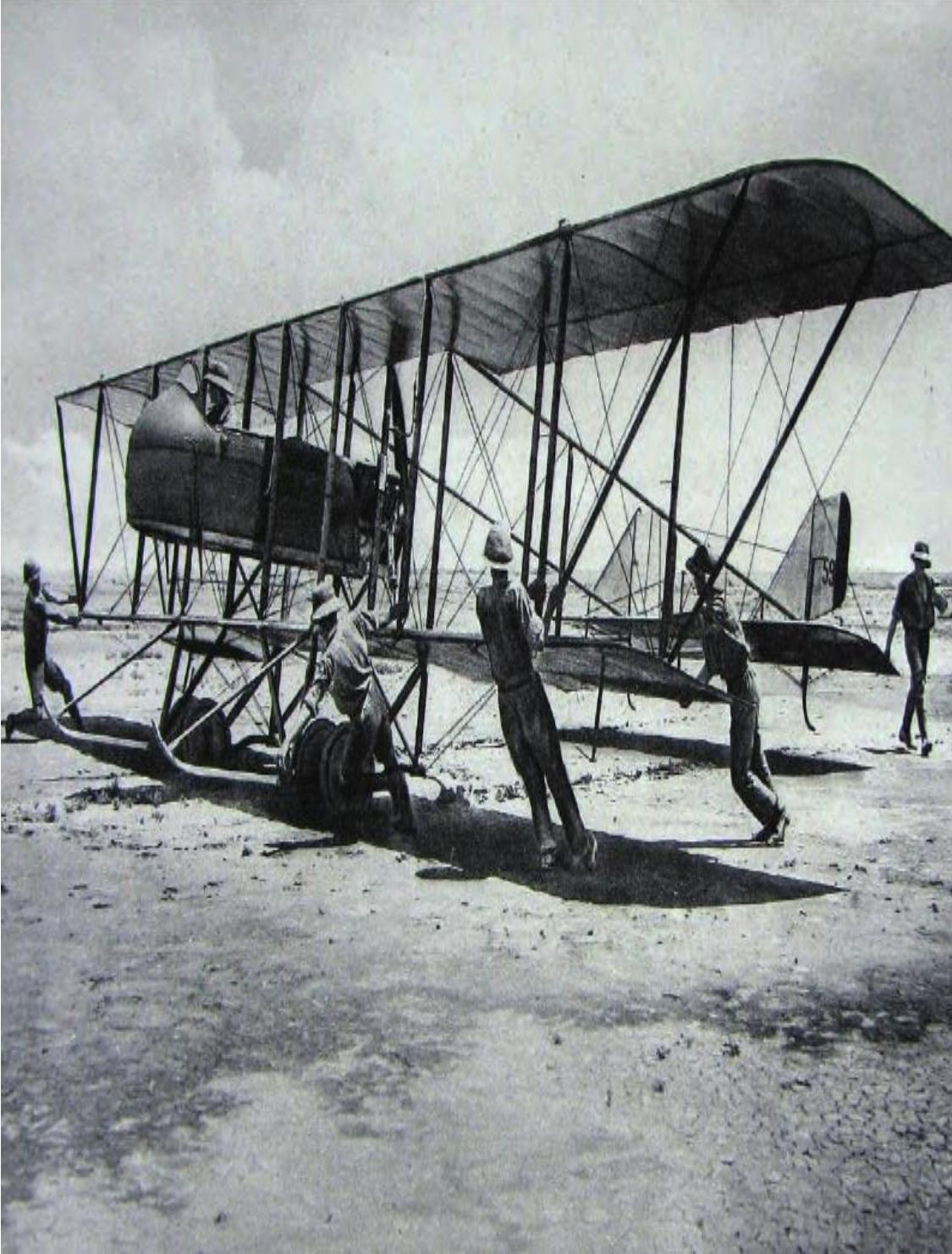
Kaynak: “*Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi*”, s. 65

Ek 13: Bozguna uğrayarak kaçan İngilizleri takip eden bir müfreze

Kaynak: “Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 95

Ek 14: Kûtü'l-Amâre'de mahsur İngiliz ordusuna yiyecek ve tıbbî malzeme ulaştırmaya çalışan uçaklardan biri.

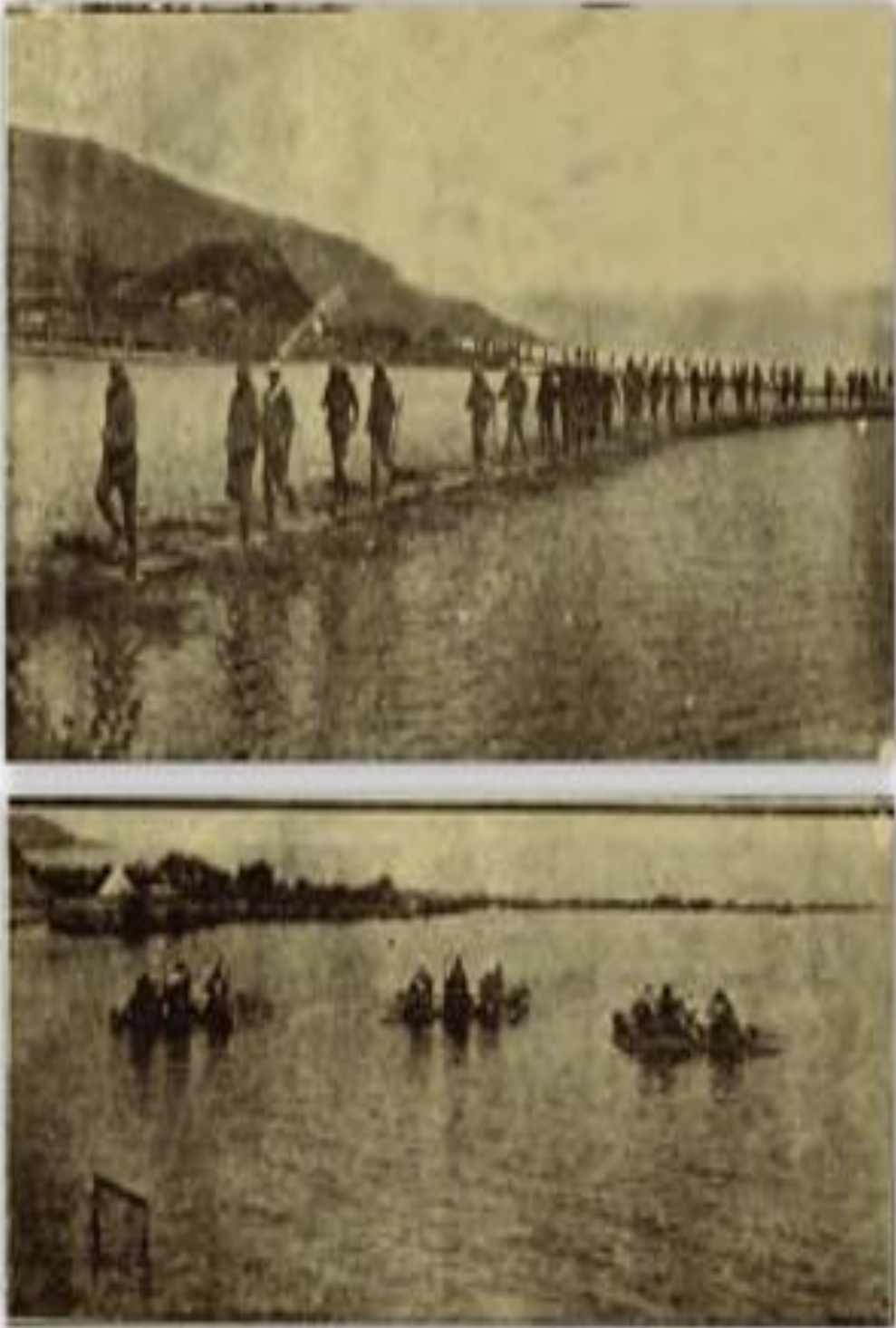

Kaynak: “Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 109

Ek 15 , 1: Kûtü'l-Amâre'yi muhasara eden askerlerin siperde ateşe hazır vaziyette çekilmiş bir fotoğrafı

Ek 15 , 2: Kale taarruzu hazırlık talimlerinden. Keşif kolları sal üzerinde

Ek 15 , 3: Kumandanı Halil Paşa gözlem mevkiinde (sağda) Kûtü'l-Amâre'nin bombardımanını gözlüyor.

Ek 15 , 4: Bağdat'a giden bir alayın Dicle'de řahtorlarla nakli

Kaynak: “*Arşiv Belgelerine Göre Ktl-A’mare Zaferi*”, s. 113

Ek 16: İngiliz esirlerin başkumandan vekiline selam vaziyeti.

Kaynak: “*Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi*”, s. 173

Ek 17: Teslim alınan İngiliz esirlerinden bir kafil

Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 179

Ek 18: Kûtü'l-Amâre'de İngilizleri esir alan Halil Paşa ve kurmay heyeti

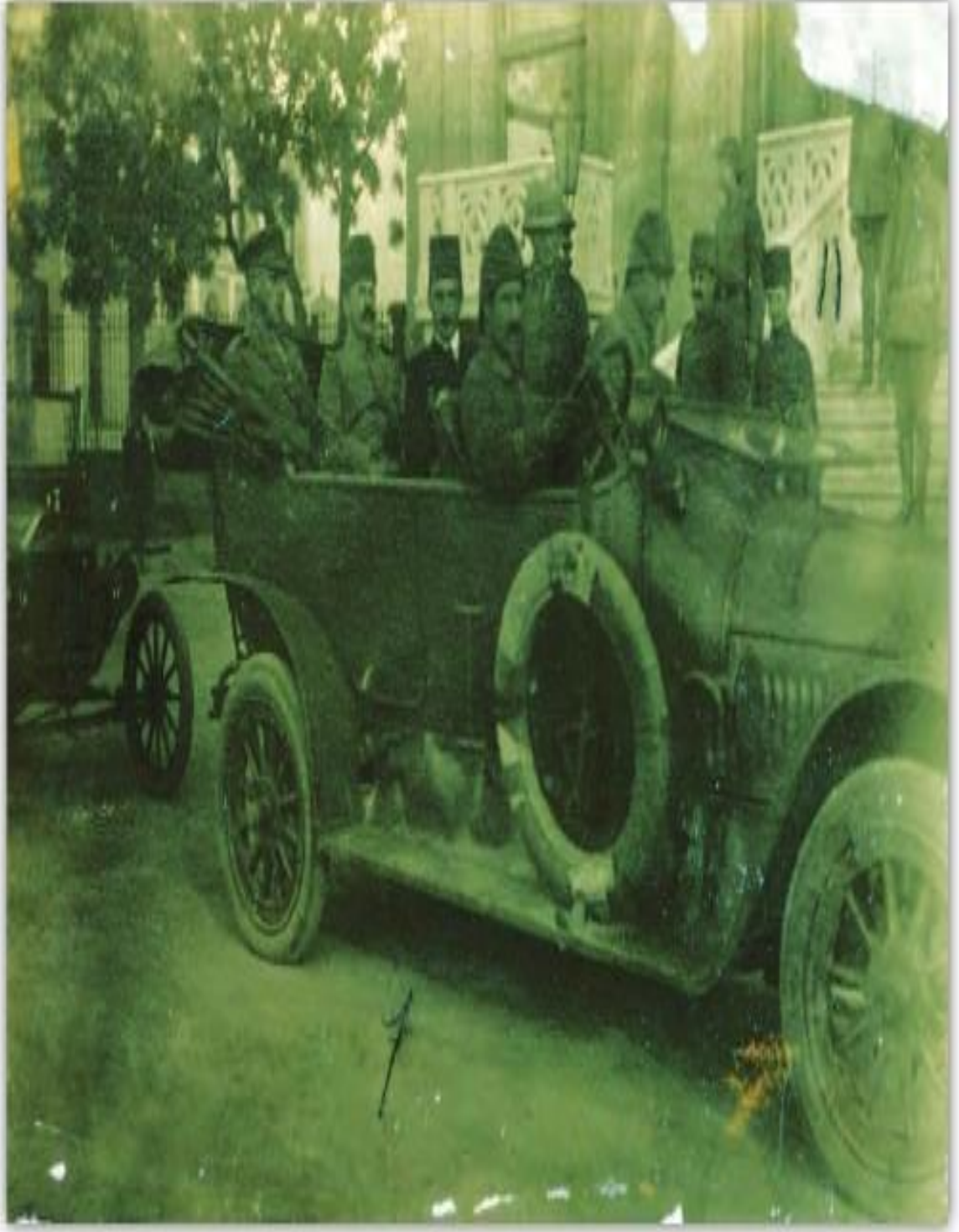
Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s.185

Ek 19: Kûtü'l-Amâre'de esir alınan İngiliz General Townshend ve Halil Paşa

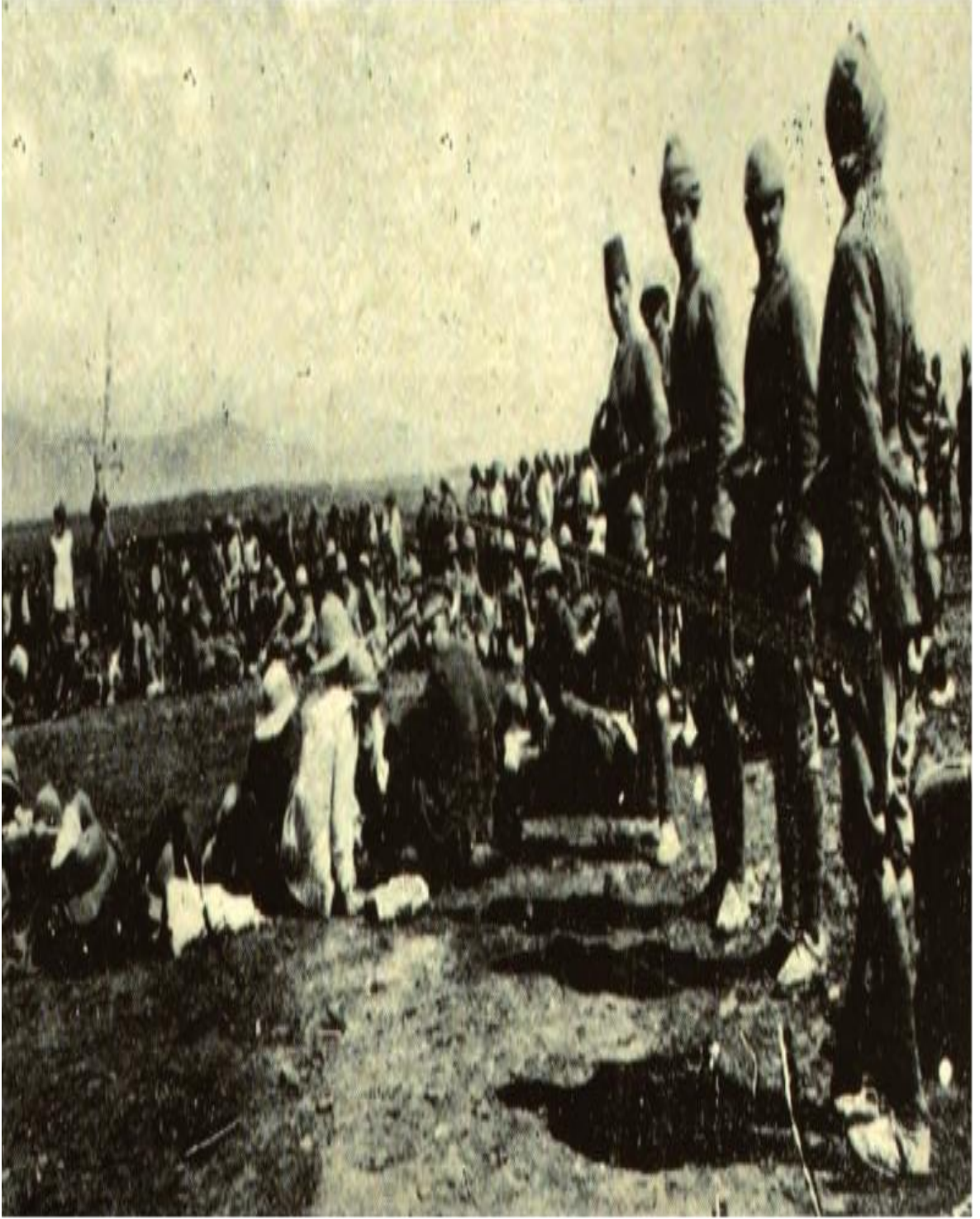
Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 189

Ek 20: Kutü'l-Amare'de esir alınan İngiliz Generali Townshend'in İstanbul'a getirilişi

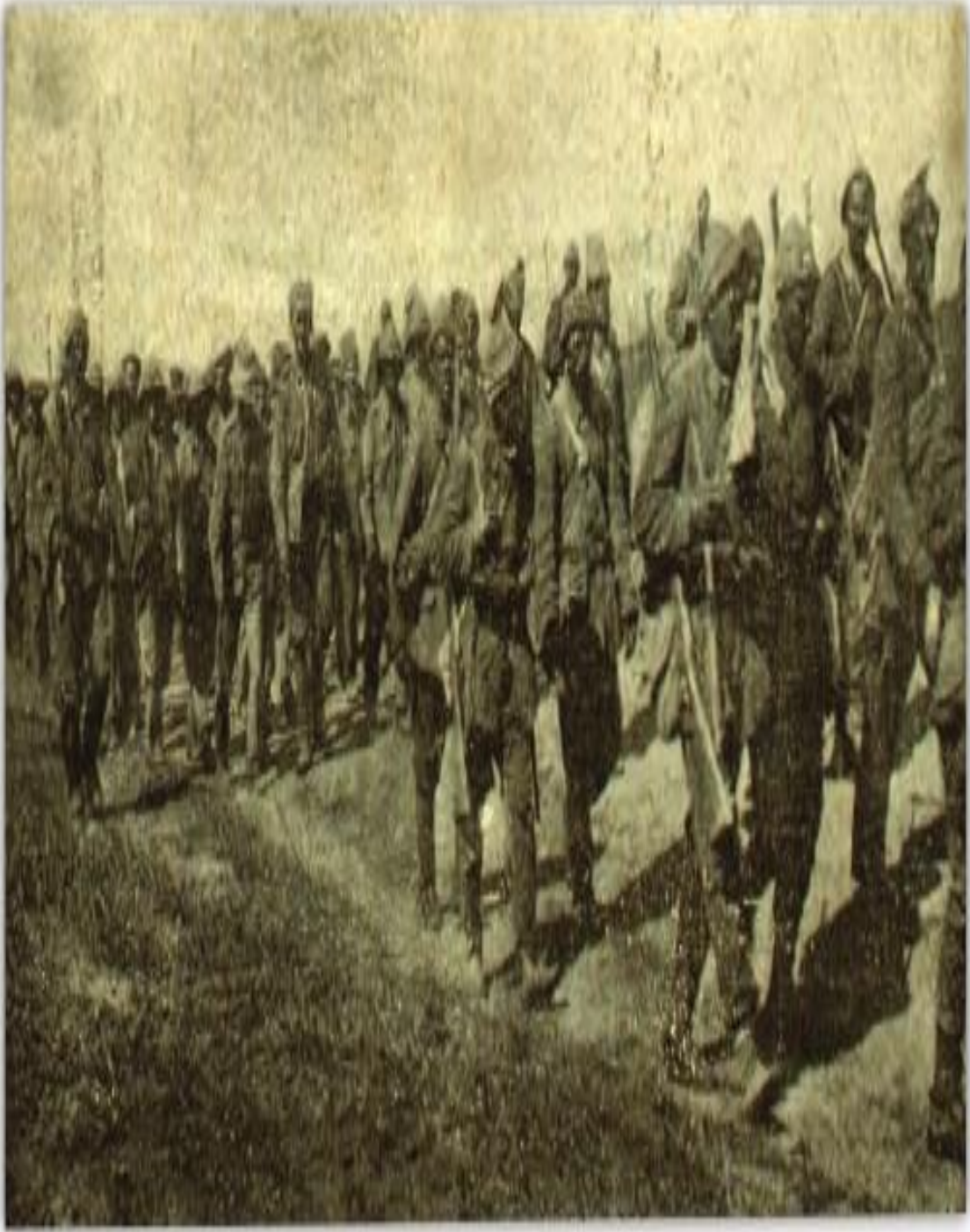
Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 199

Ek 21: Teslim alınan İngiliz esirlerinden bir kabile Harp Mecmuası Sayı 10, Sayfa 153

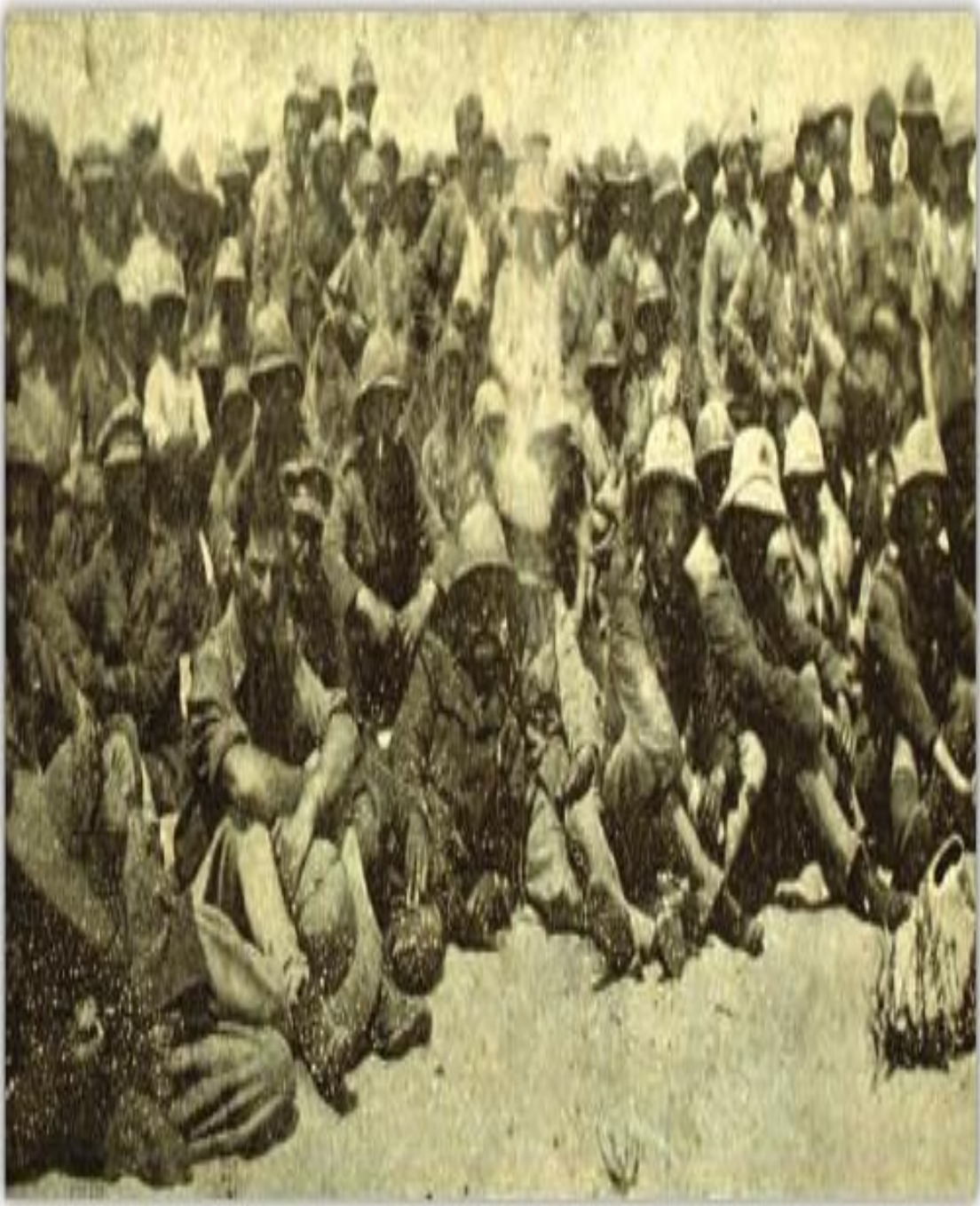
Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 203

Ek 22: İngiliz esirleri askerlemizin muhafazasında garnizon yolunda

Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 223

Ek 23: Kûtü'l-Amâre esirleri garnizon yolunda istirahatte

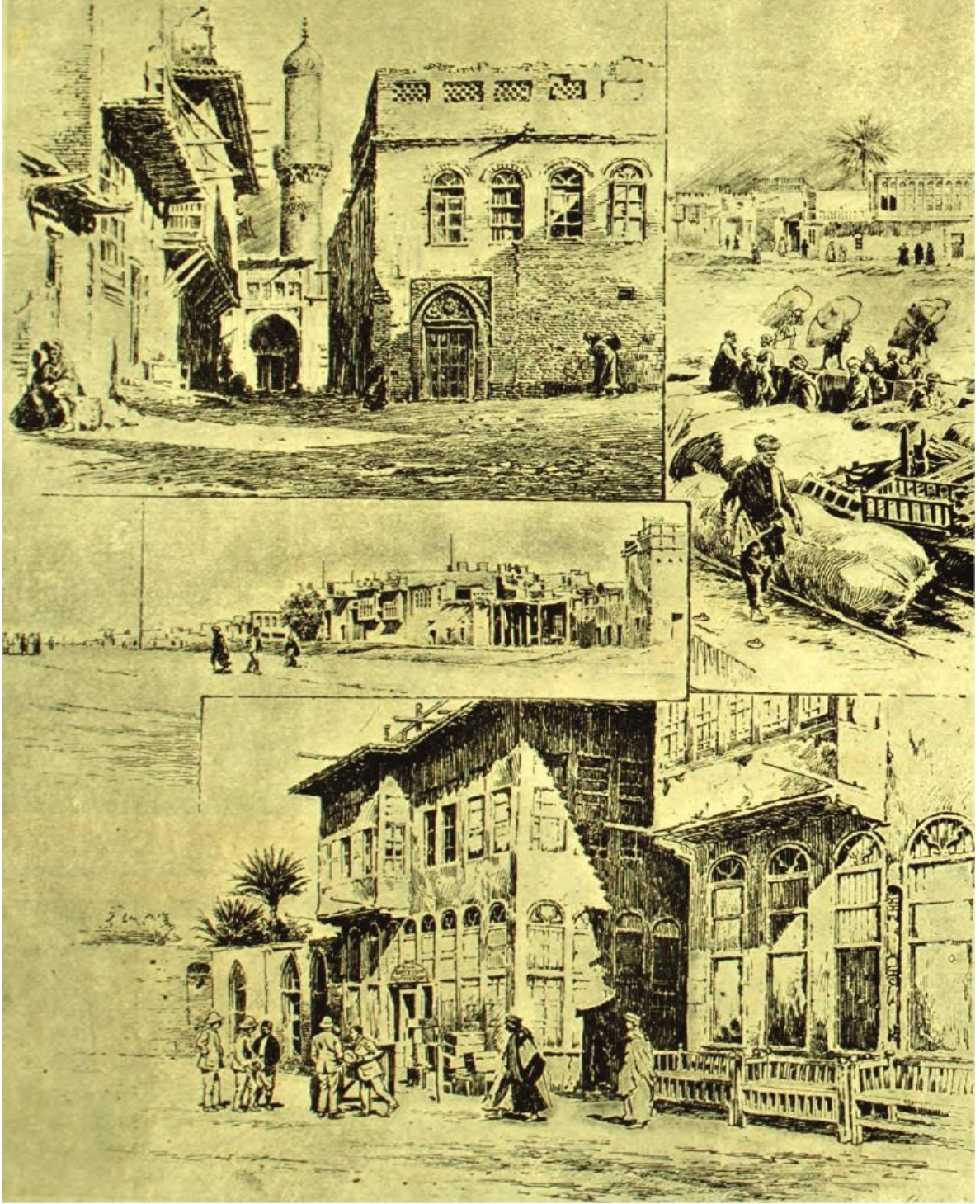
Kaynak: “*Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A’mare Zaferi*”, s. 223

Ek 24: Esir İngiliz zabitleri at üstünde giderken yaya olarak giden Osmanlı askerleri

Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 251

Ek 25: Kûtü'l-Amâre'den birkaç manzara

Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zaferi”, s. 255

Ek 26: Irak Cephesinde bir Alayın askerleri sancak ile

Kaynak: “Arşiv belgelerine göre Kütül-A’mare Zafarı”, s. 275

Ek 27: Kûtü'l-Amâre'de esir alınıp 1918'de serbest bırakılan Hintli askerler memleketlerine gitmek için gemiye binerken

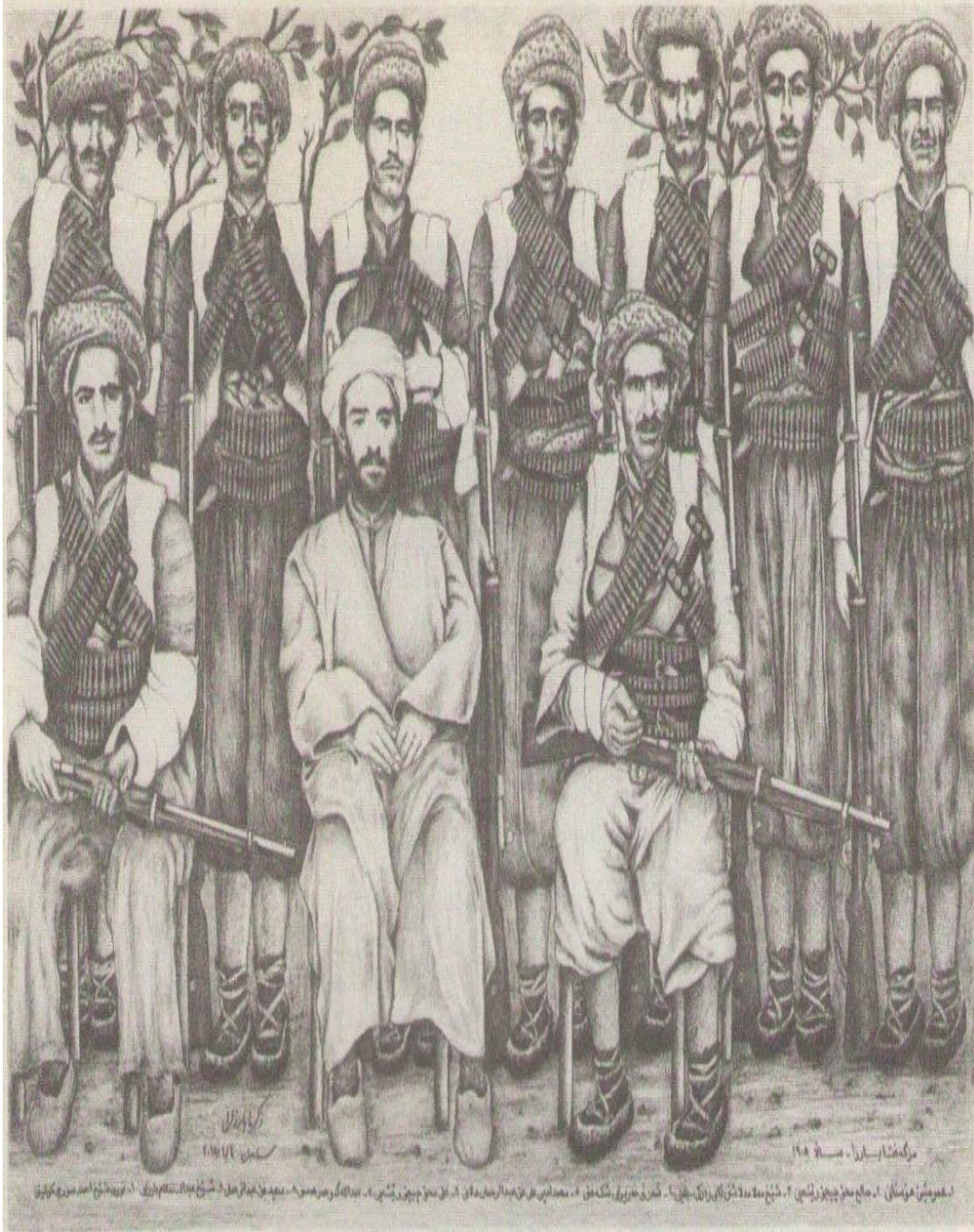
Kaynak: “Arşiv Belgelerine Göre Kütül-A'mare Zafari”, s. 381

Ek 28: Şeyh Abdülssalam Barzani ve arkadaşları Revandüz kaymakam Süleyman bey ile

Kaynak: Metin Fazl Taha, “*Haraka Şeyh Said*”, s. 187

Ek 29: Şeyh Abdülssalam Barzani ve arkadaşları ile

Kaynak: Metin Fazl Taha, “*Haraka Şeyh Said*”, s. 189

Ek 30: Osmanlı kıyafetleriyle ortada oturan Muhammed Emin Zeki Bey

Kaynak: Sıdik Salih, “*Albümü Muhammed Emin Zeki Bey*”, 1. Baskı, Slemaniye, 2012, s. 34

Ek 31: Osmanlı kıyafetleriyle Muhammed Emin Zeki Bey

Kaynak: Sıdik Salih, “*Albümü Muhammed*”, s. 35

Ek 32: Osmanlı kıyafetlerle Muhammed Emin Zeki Bey

Kaynak: Sıdik Salih, “*Albümü Muhammed*”, s. 36

ÖZGEÇMİŞ

Fakhir Alee ABABAKR, 1983 yılında Irak'ın Erbil ilinde doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini aynı ilde tamamladı. 2003 – 2004 öğretim yılında Erbil Selahaddin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde başladığı lisans eğitimini, 2006 – 2007 öğretim yılında tamamladı. 2011 yılında Selahaddin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı ve 2013 yılında mezun oldu. 2014 yılında Türkiye bursu kazandıktan sonra, TÖMER'de eğitim aldı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı doktora programında öğrenim görmeye başladı. Osmanlıca ve bilgisayar programları üzerinde, her birinden dört sertifikaya sahiptir. Ayrıca bir kitap yayınlamış, şu ana kadar 20 söylev ve akademik makalede ismi geçmiştir.